Toplum ve Bilim

66 BAHAR 1995

Korkut Boratav **Köy hanehalkı anketlerinden kırsal sınıflara**

Hacer Ansal **Türk sanayiinde ücretli kadın emeğinin değişen konumu**

Ayşe Buğra **Cumhuriyet dönemi girişimcilik tarihi ve YDH**

Mustafa Şen **Türkiye büyük burjuvazisinin anatomisi**

Erol Demir **Türkiye'de işçileşme süreçleri**

Erkan Serçe **1923 İzmir-Aydın demiryolu grevi**

Sema Erder **Yeni kentliler ve kentin yeni yoksulları**

Fethi Açıkel **Mikro mekân paradigmasına giriş**

E. Fuat Keyman **Demokrasi, topluluk ve fark**

Meyda Yeğenoğlu **Oryantalizm ve milliyetçi söylem arasında kadın ve peçe**

Toplum ve Bilim

66 BAHAR 1995

Korkut Boratav
Köy hanehalkı anketlerinden kırsal sınıflara 6

Hacer Ansal
Türk sanayiinde ücretli kadın emeğinin değişen konumu 17

Ayşe Buğra
Cumhuriyet dönemi girişimcilik tarihi ve YDH 29

Mustafa Şen
Türkiye büyük burjuvazisinin anatomisi 46

Erol Demir
Türkiye'de işçileşme süreçleri 69

Erkan Serçe
1923 İzmir-Aydın demiryolu grevi 86

Sema Erder
Yeni kentliler ve kentin yeni yoksulları 106

Fethi Açıkel
Mikro mekân paradigmasına giriş 122

E. Fuat Keyman
Demokrasi, topluluk ve fark 140

Meyda Yeğenoğlu
Oryantalizm ve milliyetçi söylem arasında kadın ve peçe 168

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Fikret Adaman - Yahya Madra
'Hesaplama yöntemi tartışması' üzerine 195

İLETİŞİ

Yasemin Yücesoy - Güngör
Kurumsallaşmamış sektör işgücü üzerine 203

KİTAP TANITIMI 213

H.Wachenheim: **Alman İşçi Hareketi** (T.Bora)
J.Bourke: **İngiltere'de İşçi Sınıfı Kültürleri** (A.Erbal)
M.L.Andersen: **Irk, Sınıf ve Cinsiyet** (N.Erol)
R.Crompton: **Sınıf ve Tabakalaşma** (N.Çabuk)

DERGİLERDEN 231

Toplum ve Bilim

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

YAZI KURULU
Ulus Baker • Necmi Erdoğan
Oğuz Işık • Orhan Koçak
Mahmut Mutman • Erol Taymaz
Meyda Yeğenoğlu

66. SAYI EDİTÖRÜ
Mustafa Şen

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Ali Artun • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

DİZGİ
Maraton Dizgievi

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

KAPAK VE İÇ BASKISI
Ayhan Matbaası

YAZIŞMA ADRESİ
Konur Sokak 24/4
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 425 36 00 • 425 20 71 • Fax: 425 18 15

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 516 22 60 • Fax: 516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

KAPAK: 1989 Karabük Demir-Çelik grevinden. Fotoğraf: Mehmet Özer.

YAYIN DANIŞMA KURULU
Asaf Savaş Akat / Asu Aksoy
Korkmaz Alemdar / Tosun Arıcanlı
Korkut Boratav / Ayşe Buğra
Reşit Canbeyli / Ümit Cizre
Alain Duben / Atilla Eralp
Selçuk Esenbel / Sureia Faroqhi
Nilüfer Göle / Ümit Hassan
Banu Helvacıoğlu / Fatma Işıkda
Huricihan İslamoğlu İnan
Kemal İnan / Ahmet İnsel
Deniz Kandiyoti / Nihal Kara
Aykut Kansu / Reşat Kasaba
Çağlar Keyder / Eser Köker
Levent Köker / Şerif Mardin
Ünal Nalbantoğlu / İlber Ortaylı
Oğuz Oyan / Ayşe Öncü
Doğan Özlem / Jale Parla
Mithat Sancar / Ömür Sezgin
İlkay Sunar / Burhan Şenatalar
Şirin Tekeli / İlhan Tekeli
Isenbike Togan / Zafer Toprak
İhsan Tunalı / Aydın Uğur
Galip Yalman / Faruk Yalvaç
Deniz Yenal / Zafer Yenal
Nurhan Yentürk

Bu sayıda...

Sınıf yapılarını/oluşumlarını tahlil etmek, en azından 1993'de yitirdiğimiz Britanyalı Marksist E.P. Thompson'ın işçi sınıfını "tarihsel süreç içinde kendini yapan/oluşturan özne" olarak kuramlaştırmasından beri, ekonomi-politiğin verileriyle yetinmeyen çok bileşenli bir çalışmayı gerektiriyor. Ekonomi-politiğin *eleştirisine* de yeni bir ufuk açan bu perspektif; son yıllarda yapısalcılık-sonrası açılımların, kültürel araştırmalar çalışmalarının, feminist kuramın vd. katkılarıyla daha da zenginleşti. Kapitalizm 'devam ediyor'; sınıf görüngüsü toplumbilimsel tahlil açısından 'anlam ve önem'ini yitirmiş değil. Özne kuruluşuna, sınıf kültürlerinin ve kimliklerinin toplumsal eklemlenmelerine ilişkin tarihsel süreçleri gözeterek sınıf gerçekliğini çözümleyen çalışmaların çoğalması gerekiyor. '80'lerle birlikte vuran son kapitalist modernleşme dalgasıyla sınıflılığı ekonomi-politik açısından belirginleşen ama özgül sınıf yapıları/oluşumları karmaşıklaşan ve sınıf kültürleri eklemsizleşen Türkiye toplumunda bu gereklilik kendini güçlü biçimde duyuruyor. Bu gereklilikten kendini güçlü biçimde duyuruyor. Bu gereklilikten hareketle, *Toplum ve Bilim*'in 66. sayısında Türkiye'deki sınıf yapılarını/oluşumlarını inceleyen çalışmalar ve vaka incelemeleri derledik. Derlenen çalışmalar elbette yukarıda kısaca özetlediğimiz kuramsal yönelim projesini tüketmiyor –zaten böyle bir kuramsal bütünlük ve mutabakat çerçevesinde biraraya gelmediler–; fakat en azından böyle bir proje için esin verici olacaklarını umuyoruz.

Sınıf tahlilinin kuram ve kavram sorunları üzerine bu ülkede herhalde en fazla –ve yetkin– ürün veren araştırmacı olan Korkut Boratav, "Köy hanehalkı anketlerinden kırsal sınıflara" varmanın kuramsal yordamına bir katkı getiriyor. Boratav'ın makalesinde, Ege'de ve Orta Anadolu'da kırsa sınıf yapılarına ilişkin karşılaştırmalı çıkarımlar da yeralıyor. Hacer Ansal, kapitalizmin yeniden üreti-

minde cinsiyetçiliğin (ve cinsiyetçi ideolojinin) yapısallığına dönük kuramsal vurgusunu, "1980'lerde Türk sanayiinde ücretli kadının değişen konumu"nu belgeleyen vaka incelemeleriyle pekiştiriyor. Sanayinin gelişmesi ve esnek üretime yönelerek modernleşmesinin kadın emeğinin konumunun zayıflattığını bulgulayan çalışma, teknolojik/sınaî "ilerleme"yle kadının toplumsal konumunun iyileşmesi arasında otomatik bağlantı kuran modernist/endüstriyalist mantığı da sorguluyor.

Dergide, sermaye sınıfı/burjuvazi ve işçi sınıfı üzerine, iki küçük dosya var. Sanayi sermayesini, ticarî sermayeyi, malî sermayeyi, inşaat/taahhüt gruplarını, taşımacılık/denizcilik gruplarını, dikey holdingleri ayrıştırarak Türkiye'de "Büyük burjuvazinin anatomisi"ni tasvir eden Mustafa Şen; bu sınıfın genel özelliklerine ve kategorilerarası yatay bağlantıların 'düzenine' de değiniyor. E.P. Thompson ve Polanyi'ye atıfla "sınıf yapısı" kavramından çok "sınıf oluşumu" kavramını öne çıkartan Ayşe Buğra'nın yazısı, Türkiye'de sermaye sınıfının 'kendini yapış' tarihi için bir kılavuz niteliğinde. Buğra, Türkiye burjuvazisinin oluşum tarihinde, devletle ilişkilerinde belirginleşen meşruiyet mücadelesinin belirleyiciliğine dikkat çekiyor. İşadamlarının '80'lerde kazanmış göründüğü 'gecikmiş' sınıfsal rüşdün ("sınıf misyonu"nun) 'eksik' gerçekleşmesinin de bu tarihin doğal bir ürünü olduğunu söyleyebiliriz, yazıdan hareketle.

Türkiye'de işçi sınıfı oluşumları, Erol Demir ve Erkan Serçe'nin yazılarında ele alınıyor. Erol Demir "Türkiye'de işçileşme süreçleri"ni konu alan yazısında, özellikle kır-kent ilişkisinin dinamiğine ve göçe eğiliyor, özgül kültürel örüntülerin işçi kimliğinin inşa edilmesindeki rolünün hesaba katılması gereğine işaret ediyor. Demir'in yazısı, saf/'kitabî' anlamıyla işçileşmenin 'gecikmesinin' yapısal/kronik karakterini yeniden hatırlatıyor. Sema Erder'in "Yeni kentliler ve kentin yeni yoksulları" başlıklı çalışmasını da Demir'in yazısıyla ilintilendirebiliriz. Göçün kentteki sınıfsal tabakalaşmaya etkisini İstanbul'da yaptığı iki kapsamlı saha araştırmasına dayanarak inceleyen Sema Erder, son zamanlarda "kent yoksulları" diye anılan kesimin yeniden üretim mekanizmalarını ve alt kesimlerini kategorileştirmeye çalışıyor. (Kent yoksulları ve işçilerin "geçinme stratejileri" incelenirken gündeme gelen enformel işgücünü tanımlama çerçevesine ilişkin bir tartışma, Yasemin Yücesoy-Güngör'ün *İletişi* bölümündeki yazısında yeralmakta.) Erkan Serçe ise, 1923 İzmir-Aydın demiryolu grevine dair özgün bir belgesel malzemeyi işleyerek, Türkiye işçi sınıfının kendini deneyimiyle vareden özne olarak tasarlanmasına katkıda bulunuyor. Egeli işçi sınıfının "genç" Cumhuriyetin milliyetçilik ideolojisiyle sınıfsal mücadelesi doğrultusunda eklemlenmesi ve bu ideolojinin işçi hareketini bastırmak için işlevselleştirilişi arasındaki gerilimi, devletin sınıf mücadelesini 'tahkim' etme pratiği ve ideolojisi bağlamında örnekliyor.

Toplum ve Bilim'in Türkiye'de sınıfsal yapılar/oluşumlar üzerine çalışmaları derleyen bu sayısında, sayı konusu dışında, hacimli ve kuramsal içeriği yoğun

üç makale var. Fethi Açıkel'in yazısı, coğrafya-mekân tartışmalarını gündeme getiren önceki (64/65.) s ayımızın bir 'yankısı' sayılabilir. Açıkel ilgiye değer denemesinde, kapitalizmin ayrıştırıcı/eklemsizleştirici dinamiğinin mekân algılarını ve tasavvurlarını "mikro" ölçeklere sıkıştıran etkisini işliyor. Fuat Keyman, siyasî liberalizm ile onun toplulukçu eleştirisi arasındaki güncel tartışmanın etraflı bir değerlendirmesini yaptığı yazısında, Türkiye'de son dönemde mütevazi de olsa bir literatürün biriktiği liberalizm tartışmasını bu geniş ve 'global' kuramsal çerçevesi içinde yorumluyor. Keyman'ın yazısı, kimlik/fark sorunsalının, liberalizmin içerden eleştirisi de eleştiriye tabi tutularak, "radikal demokrasi" perspektifinden konumlandırılmasına açılıyor. Meyda Yeğenoğlu, Cezayir ve Türkiye örneklerinde peçe/örtünme 'meselesi'nin anlamlandırılışı bağlamında, kadın kimliğinin milliyetçilik-oryantalizm diyalektiğince eklemlenişini irdeliyor. Makale, Doğulu/Batılı-olmayan milliyetçiliğin inşa mekanizmalarına, Batı'yla/Oryantalizmle 'aşk-nefret' ilişkisine, en önemlisi kadının bu 'kontr-oryantalist' milliyetçilik söylemi için ne kadar elverişli bir simgesel malzeme olarak kullanıldığına dair önemli çözümlemeler içeriyor.

Toplum ve Bilim, 56-61. sayısından beri yayınını en az bir yıllık plana bağladığı sayı konuları ekseninde sürdürüyor. Elinizdeki dergide de görüldüğü gibi sayı içeriğinin tamamını kaplaması da gerekmeyen konuların önceden planlanmasının ve duyurulmasının, katkıları teşvik edeceğini ve 'düzenleyeceğini' ümit ediyoruz. Önümüzdeki (67.) sayı medya ile ilgili incelemelere ve çalışmalara ayrılmış durumda. 68. sayıda "globalleşme" tartışmaları yeralacak. 69. Sayıya da sarkması ihtimali bulunan bu konunun ardından psikanaliz kuramında odaklaşan bir sayı gelecek.

Köy hanehalkı anketlerinden kırsal sınıflara

*Korkut Boratav**

Bu makalede, köy hahehalkı anketlerinde kırsal sınıfların tanımı, saptanması ve çözümlenmesinde kullanılabilecek bir çerçeve sunacağım ve yakın geçmişe ait iki alan çalışmasının bu bağlamdaki bazı sonuçlarını karşılaştıracağım. Toplumsal sınıflar üzerinde genel bir kavram tartışması bu yazının kapsamı içine girmiyor. Kurumsal bir tabandan ve ona dayalı bir kavramsallaştırmadan hareket etmedikçe toplumsal sınıfları eksen alan ampirik çalışmalar elbette yapılamaz. Ortak bir hareket noktası üzerinde toplumsal bilimciler arasında fikir birliği olmadığı da doğrudur. Ancak, sınıf çözümlemelerinin kuram ve kavram sorunları üzerinde uzunca bir süre yazmış bir kişi olarak, eskileri tekrarın yararlı olacağını sanmıyorum. İlgili okuyucuları bu eski çalışmalara[1] yönlendirmekle yetinip bu yazının çerçevesini yukarıda değindiğim ampirik boyutla sınırlı tutmayı yeğliyorum.

İnceleyeceğimiz alan çalışmalarından ilki 1992 yılında bir dışında tümü Ankara, Eskişehir, Yozgat, Çankırı ve Kayseri il sınırları (yani, kısaca Orta Anadolu) içinde yer alan ondokuz köyde yapılan ve toplam olarak 845 haneyi kapsayan bir ankete; ikincisi ise 1994 yılında Ege bölgesinde Tariş için onaltı köyde uygulanan ve 649 haneyi kapsayan bir diğer ankete dayanmaktadır.[2]

(*) Dr. Boratav A.Ü.S.B.F. Ekonomi Bölümü öğretim üyesidir.

1 Bu çalışmalardan ilki, Boratav (1969), sonuncusu Boratav (1993)'tür. Boratav (1980) ise bu yazının sorunsalı ile doğrudan ilgilidir. Sınıf çözümlemelerinde alternatif kuramsal yaklaşımları inceleyen çok yararlı bir başvuru kaynağı olarak bk. Öngen (1994).

2 İlk anketin sonuçları Tarih Vakfı/Yurt Yayınları tarafından *Türkiye'den Sınıf Profilleri* başlığı ile Mart 1995'te yayımlanan bir kitapta [Boratav 1995] incelenmektedir. Diğeri ise Boratav, Ecevit, Özuğurlu ve Şen (1994)'te yer alıyor. Bu iki alan çalışmasının kapsamları ve yöntemleri sözü geçen yayınlarda ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

Sözü geçen anket bulguları, kırsal nüfusun, toplumsal sınıflara ve sınıf-tabanlı katmanlara ayrıştırılmasına imkân vermiştir. Bu ayrıştırma sürecinde izlenen mantığı ve yöntemi kısaca açıklamakta yarar vardır.

Herhangi bir tarım yapısını ampirik olarak sınıf-tabanlı bir ayrıştırmaya tabi tutabilmek için kırsal bölgede karşımıza çıkan haneleri hangi ölçütlerle sınıflayacağız? Üç ana ölçüt önerilebilir. Birincisi, üretim araçlarının mülkiyeti ile ilgilidir. Alan çalışmalarında bu ölçüt, pratik olarak, mülk arazinin niteliği (kuru/sulu) ile genişliğinin ve hanenin traktöre sahip olup olmadığının bilinmesini gerektiriyor. Alan çalışmalarında traktör dışındaki araçların dökümünü almak mümkündür; ancak bunları ortak bir paydaya ve nesnel bir sınıflama ölçütüne dönüştürmek güçtür.

İkinci ölçüt incelenen hanenin (işletmenin) emek bilançosu ile ilgilidir. İlk olarak tarım işletmesi içinde ücretli işgücünün kullanılıp kullanılmadığı ve hanenin aile işletmesi dışına işgücü "ihraç" edip etmediği saptanmalıdır. Bu sınıflamayı daha ince bir ayrıma götürebilmek için (i) her hanede istihdam edilen "yabancı" emek, (ii) hane mensuplarının hane işletmesinde kullanılan emeği ve (iii) "ihraç" edilen hane emeği arasındaki oranları saptamak yararlı olacaktır. Bu, sözkonusu hanenin, bir uçta tarım proletaryası, diğer uçta kapitalist çiftçi olan sınıf yelpazesinin neresinde yer aldığını göstermeye yarayacak temel bir ölçüttür.

Üçüncü ölçüt, mülkiyetle işletmenin ayrıldığı durumlarla ilgilidir. İlk olarak toprak sahibinin kiraya/ortağa toprak verip vermediği (yani rantiye statüsüne yönelerek çiftçilikten kopma derecesi) veya çiftçinin/köylünün kiracı/ortakçı olup olmadığı saptanır. Bu temel saptamanın kiracı ile toprak sahibi arasındaki ilişkide hangisinin göreli olarak "büyük", hangisinin "küçük" olduğunu gösteren bilgilerle tamamlanmasında yarar vardır. Bu sonuncu tür bilgiler, kiracılık/ortakçılığın, hangi tür üretim/işletme ilişkisine tekabül ettiğini gösterebilir. İngiliz usulü kapitalist toprak kirası, yarı-feodal ağalık ilişkisi ve küçük mülk sahibi/üreticiler arası kiralama bu bilgiler sayesinde ayrıştırılabilir.

Orta Anadolu (1992) ve Ege'ye (1994) ait köy anketleri kapsanan haneler için yukarıda önerilen bilgilerin hemen hemen tümünü içermektedir. Ne var ki, 845 ve 649 birimden oluşan örneklemeler, bu ölçütlerin tümünü uygulayan bir sınıflamaya yönelmek için sayısal olarak küçük bir taban oluşturuyor. Örneğin, bir yandan *işletmenin* emek bilançosunu oluşturarak yabancı emek/aile emeği (YE/AE) organlarını saptamak; bir yandan da *hanenin* emek bilançosunu oluşturarak aileden başka işletmelere "ihraç" edilen/aile işletmesinde kullanılan emek (İE/AE) oranlarını hesaplamak mümkündür. *İşletmenin* emek bilançosuna ait YE/AE oranlarını hesaplamada sıfır değer salt küçük üreticiye, sonsuz değer salt kapitalist çiftçiye tekabül eder ve bu değerler arasında belli gruplaşmalar oluşturulabilir. *Hanenin* emek bilançosuna ait İE/AE oranlarını hesaplamada ise sıfır değer işçilik yapmayan tüm köylü kategorilerine, sonsuz değer ise

(işletmeden yoksun) saf tarım işçisine tekabül eder ve bu değerlerin arasında yer alan bir dizi gruplaşma da oluşturulabilir. Birbiriyle ilgili ancak özdeş olmayan bu iki gruplaşma şemasını birleştiren bir dizi sınıf/katman tanımlanması yapılabilir.

Bu iki tür emek bilançosunun bileşkelerinden oluşacak tanımları, arazi/traktör mülkiyeti ve kiracılık/ortakçılık ölçütleriyle oluşturulabilecek ek gruplarla tamamlamak mümkündür; ancak ölçütlerin sayısı arttıkça ortaya çok sayıda grup çıkacaktır ve belli grupların içerdiği hanelerin sayıları herhangi bir sayısal çözümlemeyi anlamsız kılacak kadar az olacaktır. Ayrıca toplumsal sınıfların ve sınıf-tabanlı katmanların sayısı, hangi kuramsal ölçüt kullanılırsa kullanılsın, sınırlıdır. Gruplaşmaların sayısını artırmak, daha berrak *sınıflara/katmanlara* ulaşmak için yeni toplulaşmaların başlangıç aşamasını oluşturacaksa anlamlı olur. Bu da, anketlerin veri tabanının çok geniş olması halinde yararlı olacaktır. Bu nedenlerle yukarıda değinilen ince ayrıştırma olanaklarının bir bölümünden vazgeçmeyi yeğledik.

Orta Anadolu ve Ege köy anketlerinde kırsal sınıflama şemasını, Tablo 1'de özetlendiği üzere, şu olguları saptayarak oluşturduk: (a) Hane emeğinin bir bölümü aile işletmesi dışındaki işgücü piyasasına "ihraç" ediliyor mu? (b) Tarımsal işletmede ücretli işgücü istihdam ediliyor mu? c) Hanenin traktörü var mıdır? ve (d) İşlenen alanın sulu ve kuru arazi bakımından genişliği ne kadardır? Ege araştırmasında kuru arazi 1/2 ile çarpılarak sulu araziye eklenmiş (dönüştürülmüş), böylece arazi büyüklüğünün sınıflama ölçütü olarak kullanılmasında iki ayrı eşik tanımlama gereği ortadan kaldırılmıştır. Kırsal sınıflar ilk üç soruya verilen "evet" veya "hayır" yanıtları, son soruya verilen arazi büyüklüğü dilimleriyle birlikte ele alınarak tanımlandı. Farklı bir ifadeyle kırsal yapının sınıf/grupları bu dört ölçüte verilen yanıtlardan türeyen farklı bileşimler ile tanımlandı. Bu sınıf ve gruplar, tanım ölçütleriyle birlikte, Tablo 1'de ortaya konuyor ve Tabloya ekli Notlar'da açıklanıyor.

Tablomuz, görüldüğü gibi, kırsal kesimde sekiz adet sınıf/grup tanımlamamıza olanak verdi. Bu sınıflaşma şemasının ve kullanılan ölçütlerin, azgelişmiş tarım yapılarında toplumsal sınıf ve katmanları inceleyen Marksist gelenekle ve Rusya, Hindistan ve Çin için ampirik araştırmalarda ve politik pratikte uygulanan yöntem ve yaklaşımlarla akrabalık taşıdığını söyleyebiliriz.[3]

Orta Anadolu ve Ege köy araştırmalarından türetilen sınıflaşma şemasına dönelim: Yukarıda tanımlanan ilk üç ölçütün geçerliliğine ilişkin "evet" ve "ha-

3 (4) Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nde toprak reformuna rehberlik eden metinlerde (*The Agrarian Reform Law of the People's Republic of China*, Peking 1980), Nemchinov'un [Shanin (1977) tarafından aktarılan] bir çalışmasında ve Patnaik (1976)'da azgelişmiş tarımsal yapılarda sınıf ayrımlarını nicel ölçütlere oturtma doğrultusunda önemli katkılar vardır. Çin metinleri sekiz, 1925 Rusya'sı için Nemchinov dört, 1970'li yılların Hindistan'ı için ise Patnaik yedi sınıf/katman tanımlamışlardır. Bu katkılar Boratav (1980, Kesim 4)'te tartışılmıştır.

Tablo 1:
Kırsal sınıf/grupların tanımına dönük çerçeve

Kategoriler	İşçi Çalıştırır	Emek "İhraç" Eder	Traktör Sahibi	İşlenen Alan (a) (dönüm)	İşlenen Alan (b) (dönüm)
Kapitalist Çiftçi (KÇ)	Evet	Hayır	Evet	101+	201+
Zengin Çiftçi (ZÇ)	Evet	Hayır	Evet	31-99	101-200
Zengin Köylü (ZK)	Evet	Hayır	Evet	1-30	1-100
	Evet	Hayır	Hayır	Tümü	Tümü
	Evet	Evet	Evet	31+	101+
Orta Köylü (OK)	Hayır	Hayır	Evet	Tümü	Tümü
	Evet	Evet	Evet	1-30	1-100
	Hayır	Evet	Evet	31+	101+
Küçük Köylü (KK)	Hayır	Hayır	Hayır	Tümü	Tümü
	Hayır	Evet	Evet	1-30	1-100
	Evet	Evet	Hayır	Tümü	Tümü
Yoksul Köylü (YK)	Hayır	Evet	Hayır	Tümü	Tümü
Tarım İşçisi (Tİ)	Hayır	Evet	Hayır	Hiç	Hiç
Rantiye (R)	Hayır	Hayır	Hayır	Kiraya veriyor	Kiraya veriyor

NOTLAR: Her büyüklükte işletme "Tümü" ile ifade edildi. (a) ve (b), sulu ve kuru işletmeleri ifade ediyor. ZK, OK ve KK gruplarından her birini tanımlamada üç ayrı ölçüt kullanıldı ve her (yatay) sıra ölçütlerden herbirini belirliyor. Örneğin, OK grubunun ilk sırasını izlersek, bu grubu tanımlayan ilk ölçüt ortaya konacaktır: Hiç işçi çalıştırmayan, hanehalkından dışarıya hiç emek "ihraç" etmeyen, traktör sahibi olan bir çiftçi işletmesinin büyüklüğü ne olursa olsun OK sayılacaktır. İkinci sıra, OK ile ilgili ikinci tanımı ortaya koyuyor: İşçi istihdam eden, emek "ihraç" eden, traktör sahibi, sulu 1-30, kuru 1-100 dönüm toprak işleyen çiftçi de OK sayılacaktır. Bu üç grupta üçer farklı tanımla belirleyen kategoriler arasında herhangi bir ayrım gözetilmemiştir.

Tablo 2:
Orta Anadolu (OA) ve Ege anketlerinde sınıflar ve toplumsal gruplar (Hane Reisleri) (HR'leri)

Sınıf		OA: Sayı	OA: Yüzde	Ege: Sayı	Ege: Yüzde
Kapitalist Çiftçi	(KÇ)	52	6.2	50	7.7
Zengin Çiftçi	(ZÇ)	45	5.3	55	8.5
Zengin Köylü	(ZK)	62	7.3	103	15.9
Orta Köylü	(OK)	136	16.1	121	18.6
Küçük Köylü	(KK)	207	24.5	152	23.4
Yoksul Köylü	(YK)	182	21.5	126	19.4
Tarım İşçisi	(Tİ)	90	10.7	29	4.5
Rantiye/Diğer	(R)	71	8.4	13	2.0
Toplam		845	100.0	100.0	100.0

NOTLAR: Kırsal anketin bulguları. Kavramlar, tanımlar ve yöntem açıklamaları için bk. Tablo 2 ve ana metin.

yır"lı yanıtlar ve kuru/sulu arazi (Ege'de sulu araziye dönüştürülmüş standart işlenen alan) için 30, 100 ve 200 dönümlük sınırlar, Tablo 1'in beş sütununu oluşturuyor. Tabloda ve açıklayıcı notta gösterildiği gibi, "zengin", "orta" ve "küçük" köylü (ZK, OK ve KK) gruplarından herbirinin tanımında farklı ölçütlerin üçer farklı bileşkesi kullanıldı. Bu bileşkelerden herbirini ayrı bir "grup" olarak tanımlamak, üstelik işlenen alanda kullanılan dilimleri artırarak ek gruplar oluşturmak mümkündü; ancak yukarıda açıklanan nedenlerle altısı fiilen çiftçi/köylü konumunda olan sekiz sınıf/katman, sayı olarak, yeterli görülmüştür.

Tablo 1'deki şemanın ve bu şemaya dayanılarak anket bulgularını nicel/göreli bir sınıfsal döküme dönüştüren Tablo 2'nin kırsal sınıf yapısını tümüyle yansıtamadığını belirtmek gerekiyor: Türkiye'de tarımsal yapının en yaygın üretim ilişkisini küçük meta üretiminin oluşturduğunu biliyoruz. Bu üretim ilişkisinin dolaysız üreticileri oluşturan ayağı, yani "esas olarak aile emeği ve kendi üretim araçları ile piyasa için üretim yapan köylü" sınıfı, iki tablodaki "köylü" grupları içinde yer almaktadır ve özellikle OK ve KK kategorileri tamamen bu sınıfın altgruplarını oluşturmaktadır. Ancak, bu ilişkinin diğer ayağını oluşturan "tüccar"/tefeci" sınıflarını (veya ticarî/malî sermayeyi kırsal haneler içinde yürütülen bir ankette saptamak mümkün değildir. Bu sınıfların bazı öğeleri kırsal aileler içinde bulunsa bile, Ege ve Orta Anadolu anketleri tüm haneleri sadece çiftçi/köylü nitelikleri ile saptadığı ve sözü geçen gruplar esasen çoğunlukla köylü-

rin dışında yer aldıkları için, bunları anketlerden türeyen sınıf ve grupların içinde bulma imkânı yoktur.

Tablo 2, böylece, Orta Anadolu ve Ege'de örneklememize giren köylere ait sınıf yapısının nicel yansımasını ortaya koyuyor. Bu, "köylü" kategorisinin orta, küçük ve yoksul gruplarının başat ortaya çıktığı ve bu üç köylü grubun hem Ege'de, hem Orta Anadolu'da toplam kırsal ailelerin % 61-62'sini oluşturduğu bir yapıdır.

Öte yandan kapitalist ilişkilerin emekçi sınıfını temsil eden tarım işçileri ile birlikte, bu ilişkilerin içine benzer konumda ve tamamen değilse bile oldukça yoğun bir biçimde girmiş bulunan yoksul köylü grubu, toplamın Ege'de % 24'ünü, Orta Anadolu'da ise % 32'sini oluşturuyor. Kapitalist ilişkilerin sermaye kanadını temsil eden kapitalist ve zengin çiftçilerin sayıları ise, toplamın Ege'de % 16,2'sini, Orta Anadolu'da % 11,5'ini bulmaktadır. Bu bağlamda iki bölge arasında ilginç bir farklılık, Ege'de çiftçi olmayan kırsal grupların (tarım işçileri ve rantiyelerin), paylarının Orta Anadolu'ya göre çok daha az olmasıdır. Özellikle, tarım işçilerinin Ege'de sayı olarak kapitalist çiftçilerden az olması, tanımda, teşhiste ve anket uygulamasında hataları akla getirebilir. Ne var ki, anketin, bu makalede incelemediğimiz diğer bulgularına göre, Ege tarımında çalıştırılan ücretli işçilerin % 61'i köy dışından gelmektedir ve en üst iki katman dışındaki çiftçi hanelerin çoğunda aile içinden diğer işletmelere emek "ihraç" edilmektedir. Orta Anadolu'da ise çiftçi grupları içinde aile emeğini köy içindeki diğer işletmelere "ihraç" olgusu, ZÇ, ZK ve OK ailelerin % 10'unda gözlenmekte; sadece yoksul köylülerde % 50'yi aşmaktadır. Bu olgular, Orta Anadolu'da topraksız tarım işçilerinin Ege'ye göre daha yüksek bir oran oluşturmasını açıklıyor.

Tarım işçilerini ve rantiyeleri dışlayarak sadece çiftçilik yapan ailelerin sınıf yapısını, grupların oranlarını yeniden hesaplayarak gözden geçirdiğimizde, Ege ve Orta Anadolu arasındaki farklılıklar yumuşamakta; ancak ortadan kalkmamaktadır. Bu hesaplamanın sonuçlarını sunan Tablo 3, bu düzenlemeden sonra

Tablo 3:
Orta Anadolu ve Ege'de çiftçi ve köylü sınıfların payları (%)

	Orta Anadolu	Ege
Kapitalist Çiftçi	7.6	8.2
Zengin Çiftçi	6.6	9.1
Zengin Köylü	9.1	17.0
Orta Köylü	19.9	19.9
Küçük Köylü	30.2	25.0
Yoksul Köylü	26.6	20.8

Kaynak: Tablo 1.

da Ege ve Orta Anadolu arasında, anket bulgularımıza göre önemli yapı farkları olduğunu ortaya koyuyor: Orta köylülük her iki bölgede de aynı oranda (% 19.9) temsil edilmekte; buna karşılık kapitalist ve zengin çiftçilerin toplam çiftçi nüfusun % 14'ünü, küçük ve yoksul köylülerin ise % 57'sini oluşturdukları Orta Anadolu tarımı, Ege'yle karşılaştırıldığında göreli olarak yoksul katmanları daha çok, zenginleri daha az bir sınıf yapısı göstermektedir. Ege tarımında en üst iki sınıf % 17'lik, küçük ve yoksul köylüler ise % 46'lık oranlarla temsil ediliyor. Zengin köylülerin oranı ise Ege'de (% 17), Orta Anadolu'nun (% 9.1) çok daha üstündedir. Bu farklılaşmanın, Orta Anadolu'da Ege'ye göre daha kutuplaşmış bir yapıya tekabül edip etmediğini söyleyebilmek için KÇ ve ZÇ gruplarının ekonomik güçlerinin iki bölgede karşılaştırılması gerekir.

Bu noktada, 1980 Tarım Sayımı verilerinden hareketle bizimkine benzer bir kavramsal çerçeve kullanarak Türkiye çapında tarımsal tabakalaşmayı saptamaya teşebbüs eden bir diğer çalışmanın [Altan (1991)] ölçütlerine ve sonuçlarına kısaca değinmek yararlı olacaktır. Feride Altan, üç milyonu aşkın bir sayısal taban üzerinde çalıştığı için, sadece "yabancı emek kullanan/kullanmayan" haneler arasında ayrım yapmakla yetinmemiş; yabancı emek/aile emeği oranında 1/4'lük eşiği, orta köylü-zengin köylü ayrımını tanımlamak için de kullanabilmiştir. Traktör sahipliği/ortaklığı ve işlenen alan ölçütleri de bu araştırmanın sınıflama şemasında kullanılmakta; buna karşılık "hane dışına emek ihraç etme" olgusu, Tarım Sayımının bu tür verileri içermemesi nedeniyle, dikkate alınamamaktadır.

Sadece çiftçi nüfusun (tarımsal işletmelerin) tabakalaşmasını saptamaya çalışan (ve Tablo 4'te özetlenen) Altan'ın bulgularında, "büyük toprak sahibi" gru-

Tablo 4:
1980 Tarım Sayımına göre çiftçi/köylü sınıfların payları (%)

	Türkiye	Orta Kuzey	Ege
Büyük Toprak Sahibi	0.02	0.0	0.1
Zengin Köylü	2.9	0.3	4.1
Üst-Orta Köylü	19.8	26.9	19.1
Orta Köylü	23.4	27.9	19.6
Küçük (Geçimlik) Köylü	21.4	18.6	27.9
Yoksul Köylü	32.5	26.3	29.2
Toplam	100.0	100.0	100.0

Notlar: Altan (1991: Tablo III-21). Tarım Sayımlarında "Orta-Kuzey" olarak tanımlanan I. Bölge, bizim 1992 anketinde kapsanan ondokuz köyden onbeşini içermektedir. Kapsanan işletmelerin sayısı Türkiye toplamında 3,650,910, Orta Kuzey'de 471,113, Ege'de 690,504'tür.

bu, traktör sahipliği ve işlenen alan ölçütleri dışında *sadece* yabancı emek kullanan (yani işletmede hiç aile emeği kullanmayan) haneleri içerecek biçimde tanımlanmış ve bu nedenle bizim (bu son kısıtı içermeyen) "kapitalist çiftçi" grubundan çok daha dar bir toplama (genel toplamın sadece onbinde ikisine) ulaşmıştır. Altan'ın "zengin köylü"leri ise, "büyük toprak sahibi" grupla aynı büyüklükte alan işleyen, ancak yukarıda tanımlanan "salt ücretli işgücü kullanma" koşulunu içermeyen işletmelerle, işlenen alan bakımından bir alt grupta yer alan, yabancı emek/aile emeği oranı 1/4'ü aşan ve traktörlü işletmeleri içeriyor. Altan, daha alt katmanların tanımında 1/4 oranını terkederek yabancı emek kullanan/kullanmayan, traktör sahibi olan/olmayan ve işlenen alan büyüklüğü ölçütlerini birlikte kullanan bileşkelere dayanıyor.

Tablo 3 ve 4'teki bulguları karşılaştırabilir miyiz? Anketlerin 1980 sayımından on iki/on dört yıl sonra yapılmış olması; sınıflama ölçüt ve yöntemlerinin özdeş olmaması ve kapsanan köylerin bölgeyi (hele ülkeyi) temsil niteliğinin tam olmaması nedeniyle bu tür bir karşılaştırma yanlış olur. Yine de, kaba bir "yanyana bakış", bize, her iki tabloda da yoksul köylü+küçük köylü oranlarının kabaca birbirine tekabül ettiğini; ancak bölge özellikleri bakımından Ege ve Orta (Kuzey) Anadolu'nun paylarının bu iki tablo arasında yer değiştirdiğini gösteriyor. En üst iki grubun Ege'de daha yüksek bir oranda temsil edilmesi her iki tablo için de geçerlidir; ancak Altan'ın üst-orta köylü kategorisinin, anket bulgularında kapitalist/zengin çiftçi sınıflarına giren haneleri de içerdiği anlaşılmaktadır.

Kırsal nüfusun sınıfsal özellikleri üzerinde birkaç ek gözlem yapmak da yararlı olacaktır: Birinci olarak, kapsanan kırsal nüfusun, tarım-dışı faaliyetlere katılma derecesi ile ilgilidir. Anketimiz, hanelerde kapsanan faal nüfus toplamı içinde yer alan insanların, Orta Anadolu'da % 21.7'sinin tarım-dışı mesleklerle, işlerle uğraştıklarını ortaya koydu. Ege'de ise hanehalkı üyelerinin tarımla uğraşanları toplam faal nüfusun sadece % 70'ine ulaşmakta; kent ekonomisi ile giderek karmaşıklaşan ilişkiler sözkonusu olmaktadır. Burada, kırsal bölgelerde belli ölçülerde bir tarımdan kopma sürecinin de sözkonusu olduğu söylenebilir.

İkinci saptama, kapsadığımız kırsal hanelerin hayvancılıkla ilişkileri üzerinde. Gruplar, esas olarak, işlenen arazi ve traktör sahipliği gibi bitkisel üretime dayalı ölçütlerle tanımlandı. Bunlara büyük/küçük baş hayvancılıkla ilgili bilgilerin eklenmesi, sınıflama çabasını güçleştirecekti. Bu eksikliği Orta Anadolu anketinde yer alan grupların hayvancılıkla ilişkileri üzerinde bazı özet bilgiler sunarak, kısmen de olsa, telâfi edelim: Çiftçilik yapan nüfusu oluşturan altı grup içinde, sığır veya koyunu *olmayan* hanelerin oranı arasında büyük bir fark yoktur ve bu oran % 17 (KK) ve % 23 (ZK) arasında değişmektedir. Buna karşılık aynı oran, tarım işçilerinde % 51'e, rantiyelerde % 47'ye çıkıyor. Dolayısıyla, bu son iki grubun tarımsal faaliyetlerinin *işletmeci* özellikler taşımadığı, ücret ve rant gelirine dayalı üretim ilişkileri içinde bulunduğu, hayvancılık dikkate alındığında da, teyit ediliyor. Tahmin edileceği gibi, en üst üç grup, yani KÇ, ZÇ ve

ZK grupları, sahip oldukları sığır ve koyun sayıları bakımından da en üstte yer alıyorlar. Bu üç grubun, satılan sığır ve koyun sayılarından elde edilen pazarlama oranları da (ZK'nin sığır satış oranları dışında) genel ortalamanın çok üstündedir. Orta-yoksul köylüler ve tarım işçilerinin büyük çoğunluğu için hayvancılığın bir geçimlik üretim faaliyetinden ibaret olduğu; ticarî ilişkilerin ise küçük çaplı süt ve peynir üretimi ile sınırlı olduğu anlaşılıyor. Ancak, bu kitlenin içinde küçük bir alt-grubun orta boyutlu ticarî hayvancılıkta uzmanlaşmış olduğu da ortaya çıkıyor: Sınırlı sayıda yoksul köylü ve tarım işçisi ailesi bir yıl boyunca beşten fazla sığırı ve yine az sayıda orta köylü de otuzdan fazla koyunu pazarlamışlardır. Sınıflama ölçütlerimize hayvan mülkiyet ve pazarlamasını eklese idik, burada değinilen az sayıda haneyi, şemamızın daha üst gruplarına kaydırmamız gerekecekti. Yine de bu eksikliğin, kırsal gruplarımızın ana görüntüsünü fazla etkilemeyeceği anlaşılmaktadır.

Kırsal sınıfları niçin araştırıyoruz? Bu makalede yapıldığı türden sınıf bilançolarının veya dökümlerinin çıkarılması, toplumsal ve ekonomik yapıları ve dinamikleri ayrıca aydınlatacak güçlü bir bilgi malzemesi; belirleyici bir çözümleme aracı oluşturuyorsa anlamlı olacaktır. Farklı bir ifadeyle, bu tür bir *saptama* çabası, kendiliğinden bir amaç olarak görülemez.

Sınıfsal konum, açıklayıcı bir değişken olarak ne derecede değer taşıyor? Ege ve Orta Anadolu köylerinde sınıfsal yapıyı çok daha geniş çerçeveler içinde inceleyen çalışmalar,[4] bu soruya yanıt getirecek çeşitli bulgular, değerlendirmeler ve tartışma öğeleri içermektedir. Bu nedenle, burada bu bağlamda ayrı açıklamaları gerekli görmüyorum. Sadece, sözü geçen çalışmalardan çıkan temel sonucu vurgulamakla yetineceğim: Refah göstergeleri, emek süreci, tüketim, tasarruf, yatırım biçimleri, değişen ekonomik koşullara karşı uyum ve savunma mekanizmaları, kredi-borç ilişkileri, mülkiyet yapısındaki değişmeler, göç, ideolojik, politik tavır ve davranışlar bakımından kırsal nüfusta gözlenen farklılaşmaları açıklayan temel değişkenlerden biri, yer yer en başat olanı *sınıfsal konum* olarak ortaya çıkmaktadır.

Ancak, bu bağlamda bazı uyarılar da yerinde olacaktır: Sınıfsal konum, pekçok olgu bakımından kentsel yapılar içinde daha fazla belirleyici olmaktadır. Örneğin, benzer gelir düzeyleri içinde; ancak farklı sınıf konumları içinde olan gruplar arasındaki farklılaşma, kent ortamında, kırsal ortamlara göre genellikle daha belirgin olmaktadır. Bu olgu, kanımca, *köyün kendisi*nin, ayrı bir açıklayıcı değişken olarak oynadığı rolde aranmalıdır. Bu rolün arkasında, Türkiye köy

4 Yukarıda 2. dipnota bakınız. Orta Anadolu bulgularını da içeren Boratav (1995), kentsel ve kırsal sınıf yapılarını, Türkiye ekonomisinin ve toplumunun 1980 sonrasındaki dönüşüm dinamiklerini, halk sınıflarının uyum mekanizmaları, ideolojik ve politik tavırlarını da içererek incelemeyi amaçlamaktadır. Boratav, Ecevit, Özuğurlu ve Şen (1994) ise, Ege bölgesine ilişkin belli bir tarımsal yapı çözümlemesini, destekleme politikaları ve Tariş'in rolü çerçevesinde ele alınan kimi güncel sorunlarla birlikte incelemeyi hedeflemekte idi.

sosyolojisinde Bahattin Akşit, Çağlar Keyder ve arkadaşlarının başlattığı *köy tiplerinin* belli ortak ekonomik özellikler ve davranış biçimleri içermesi yatabilir. Veya, geleneksel bir iktisat yaklaşımıyla, ürün türlerinin, tarım teknolojisinin ve ortalama gelir farklılaşmasının yarattığı etkilerin başatlığı sözkonusu olabilir. Ancak, hangi seçeneği yeğlersek yeğleyelim, bunlar sınıf çözümlemelerini *tamamlayan* yaklaşımlar olarak görülmelidir. Kırsal yapı çözümlemelerinde *sınıf* değişkenini içermeyen bir "aletler kutusu"nun yetersiz kalacağı, bu makalede bazı bulguları incelenen çalışmalarca da teyit edilmektedir.

KAYNAKÇA

Altan, F. (1991), *Toprak Dağılımı ve Tarımsal İşletmelerde Yeni Bir Tabakalandırma Girişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Boratav, K. (1969), "Tarımda Feodal Üretim İlişkisi ve Basit Meta Üretimi", *Emek*, Temmuz.

, (1980), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara, SBF Yayını.

, (1993), "State and Class in Turkey. A Study on Capitalist Development: A Review Article", *Review of Radical Political Economics*, Cilt 25, No. 1, Mart.

, (1995), *Türkiye'den Sınıf Profilleri*, (baskıda), Tarih Vakfı/Yurt Yayınları, İstanbul.

Boratav, Korkut; Ecevit, Mehmet, Özuğurlu, Metin ve Şen, Mustafa (1994), *Ege Bölgesinde Tarımın Sosyo-Ekonomik Yapısı, Destekleme Politikaları ve Tariş*, (teksir), Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Öngen, Tülin, (1994), *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Patnaik, U. (1976), "Class Differentation within the Peasantry", *Economic and Political Weekly*, Cilt XI, No. 39.

Shanin, T. (1977), "Measuring Peasant Capitalism", *Economic and Political Weekly*, Cilt XII, No. 47.

An essay on rural household surveys

Two rural household surveys had been carried on in 1992 and 1994, the first in 19 villages mostly in Central Anatolia, the second in 16 villages in the Aegean region. In analysing survey data, households were classified on the basis of social classes and identical criteria for classification were used in both cases.

The paper presents and discusses the criteria used to classify rural households in terms of social classes. Six classes/groups of farming households and two groups of non-farming rural groups emerge from the data. Conceptual and methodological issues as well as a number of problems of interpretation confronted in this procedure are discussed. A comparison of the findings of the two survey results illuminate differences in class structure of the two rural regions. Results are also compared with the findings of an earlier study using a similar conceptual framework, but using Agricultural Census Data of 1980.

Çalışma hayatında cinsiyetçilik ve 1980'lerde Türk sanayiinde ücretli kadın emeğinin değişen konumu

*Hacer Ansal**

Sosyal bilimlerin değişik alanlarında yapılan toplumsal çözümlemelerde, örneğin ekonomide kapitalist gelişmelerin analizi, emek/sermaye çelişkisi, çeşitli ekonomik dönemlerde ortaya çıkan dinamikler ve bunların sınıfsal yapıları nasıl etkilediği üzerine yapılan çalışmalarda genellikle "emek gücü" ya da "işçi" kategorik olarak cinsiyet ayrımı yapılmadan ele alınmaktadır. Kadının ücretli emek olarak ikincil konumu üzerinde genellikle ya fazla durulmamakta, ya da çok yüzeysel bir biçimde bu durum sermayenin ucuz emek olarak kadın işçiyi sömürme arzusuna bağlanmaktadır.

Oysa, son dönemlerde yapılan feminist çalışmalar, toplumsal cinsiyet farklılığının genel olarak kapitalizmin işleyişinde merkezî bir konuma sahip olduğunu, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin "özel" alan dışında, "kamu" alanında da –kadının ücretli emek olduğu üretim yeri ilişkisi içinde de– yeniden üretildiğini ve beslendiğini göstermektedir. Dolayısıyla sosyal bilimlerde "cinsiyet körü" bir yaklaşım yapılan çözümlemelerde olayları ya da gelişmeleri tüm boyutları ile kavrayamama ve değerlendirememe tehlikesi taşımaktadır. Çünkü, emek gücü/işçi kategorisi içinde kadın ve erkek çalışan, sermaye karşısında eşit konumda değildir ve sermaye kadının toplum içindeki ikincil konumundan çok çeşitli biçimlerde yararlanmaktadır.

Kapitalizm kadınları giderek ücretli emek gücüne çekerken cinsiyetçi ideolojinin çeşitli boyutlarını da çalışma hayatına taşımakta, yeniden üretmekte ve kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır (Ansal, 1989). Bu nedenle, kadının sermaye karşısındaki eşitsiz konumunun çalışma hayatına somut olarak nasıl yansıdığı ve yarattığı sonuçlar, toplumsal dinamikleri daha iyi kavrayabil-

(*) Dr. Hacer Ansal, İTÜ İşletme Fakültesi öğretim üyesidir.

memiz açısından önemli olmaktadır.

Bu yazıda önce kısaca kadının toplumdaki eşitsiz ya da ikincil konumunun çalışma hayatına nasıl yansıdığı üzerinde durulacak, daha sonra da kadının erkek işçiye göre bu farklı konumundan kalkarak 1980 Türkiye'sindeki dinamiklerin sanayiide kadın istihdamını nasıl etkilediğini, özellikle kadının ücretli emek olarak yoğun biçimde istihdam edildiği sektörlerden tekstil, elektronik ve hazır giyim sanayiinde firma bazında irdelenmeye çalışılacaktır.

Çalışma hayatında cinsiyetçi ideoloji

Toplumda egemen cinsiyetçi ideolojiye göre, kadının yeri evi, hayattaki aslî görevi de ev işi yapmak, kocasına ve çocuklarına bakmaktır. O yüzden de genel olarak kadının bu özel alanın dışına çıkması, "dışarda" çalışması gelenek ve göreneklere aykırı bulunmaktadır. Kadının ev dışında ücretli olarak çalışması gibi bir hakkı yoktur. Hele evli kadının dışarda çalışması sosyal olarak hiç uygun görülmemekte, karısını çalıştıran kocalar alçalmakta, "şerefsiz" addedilmektedir.

Ancak, 1970'lerden bu yana artan şehirleşme ve 1980'lerde büyüyen geçim sıkıntısı ile bu anlayışın oldukça zayıfladığı, giderek artan sayıda kadının ekonomik zorluklar nedeni ile ev dışında ücretli olarak çalışmak istediği görülmektedir. Fakat bu konuda hâlâ kocalarının, babalarının ve/veya ailedeki diğer erkeklerin itirazları ile karşılaşmakta ve her şeyden önce çalışma hayatına girebilmek için bile birtakım cinsiyetçi engelleri aşmak zorunda kalmaktadırlar. Bu engelleri aşarak ücretli emek konumunda ekonomi yaşamına girebilen kadınlar 1990'da tüm ücretlilerin ancak % 15.4'ünü oluşturabilmiştir. Ekonomi içindeki 6 milyona yakın kadının dörtte üçü ücretsiz aile işçisi konumunda iken, ekonomi dışında sayılan ev kadınlarının sayısı ise 9.5 milyonu bulmaktadır (Disk-Ar, 1992:23).

Kadının dışarda çalışmasının genel olarak onay görmemesinin bir diğer yansıması da kadınların evdeki görevlerinin uzantısı olan hemşirelik, sekreterlik, öğretmenlik gibi işlerde yoğunlaşması olmuştur. 1990 yılında kadın ücretlilerin % 45.4'ünün "toplum hizmetleri" sektöründe, % 29.4'ünün sanayide çalıştıkları görülmektedir.

Kadının sanayileşme ile birlikte giderek artan sınaî faaliyetlere katılımı da "kadına uygun" görülen işler çerçevesinde gelişmiş, tüm bunların sonucunda da, genel olarak erkek işçilerinin çalışanların % 70'inin kadın olduğu işyerlerinde çalıştığı görülmüştür. Açık bir "erkek işi" ve "kadın işi" ayrımının ortaya çıkması ise, feministler tarafından emek piyasasında eşitliği sağlamaya yönelik olarak ortaya atılan "eşit işe eşit ücret" talebini geçersiz kılmaktadır.

Sosyal olarak, dolayısıyla da işverenlerce kadına "uygun" görülen işler temel olarak iki şeye dayandırılmaktadır: Birincisi, kadınlar fiziksel güçsüzlükleri ve/veya teknik bilgisizliklerinden dolayı erkek işi yapamazlar. İkincisi, kadınla-

rın bazı işleri yapması ahlâkî açıdan uygun değildir. İşverenler de ancak bu çerçeve içinde, kadına uygun gördükleri sektörlerde ve işlerde kadın işçi çalıştırmakta tereddüt etmemişler, fakat geleneksel olarak erkeklerin çalıştığı sektörlerde ya da erkek işi olarak kabul görmüş işlerde her ne kadar ucuz emek olsalar da gelenekleri bozarak kadın emeğini sömürmeyi seçmemişlerdir.

Ancak zaman içinde, Türkiye'de giderek büyüyen modern sektörde yeni açılan büyük ölçekli işyerlerinde iki cinsin de karışık olarak istihdam edildiği görülmüştür. Buralarda da cinslerin ne tür işlerde çalıştırılacağı, işçinin ve işin niteliğine atfedilen özelliklere göre belirlenmektedir. Fabrikalarda işler, "kolay ve hafif", "zor ve ağır", "sabır ve el hüneri isteyen", "vasıf ve deneyim gerektiren" ya da "mekanik bilgi ve teknik beceri gerektiren" gibi bazı özellikler taşımaktadır. Bunun yanısıra işçilere de cinslerine göre bazı özellikler atfedilmekte ve buna göre edilgenlik, sabır, el hüneri ve titizlik kadınsı özellikler olmaktadır. Bu yüzden de, kadınlara sıkıcı, monoton ve tekrara dayanan işler uygun görülmekte, örneğin çeşitli sektörlerde incelik ve titizlik isteyen montaj işlerinde çalıştırılmaktadır. Diğer yandan, aktiflik, fiziksel güç, teknik beceri gibi özellikler de, erkekleri hareket, kas gücü ve teknik bilgi isteyen işlere uygun kılmaktadır. Kadınlar sadece "hafif" işlere uygun görülürken, erkeklerin hafif işler yapması –evde çamaşır, bulaşık yıkaması gibi– doğru bulunmamaktadır; erkekler böyle işlerde "harcanmamalı"dır (Ecevit, 1988).

Dolayısıyla, Türkiye'de fabrikalarda cinsiyete göre hem yatay, hem de dikey bir ayrışma görülmektedir. Yatay olarak bazı işlerde kadınlar, bazı işlerde de erkekler yoğunlaşmıştır. Örneğin tekstilde iplik bölümü kadınların, boya/baskı bölümü ise erkeklerin iş alanı olmuştur. Dikey olarak, fabrika hiyerarşisi içinde kadın ve erkek işçilerin konumlarına baktığımızda, kadın işçilerin hemen hemen değişmez bir biçimde fabrika hiyerarşisindeki en alt düzey işlerde yoğunaştığı, "düz işçi" ya da "vasıfsız işçi" kabul edildikleri görülmektedir. Diğer yandan, erkek işçiler arasında vasıflı, yarı vasıflı ve vasıfsız işlerin hemen hemen eşit bölündüğü ve erkeklerin daha çok sorumluluk isteyen yönetici konumlarda istihdam edildikleri görülmektedir. İstatistiklere göre 1990'ların başında "yönetici" durumundaki 151 bin ücretlinin sadece 11 bini kadındır (Disk-Ar, 1992:22).

Fabrikalarda erkekler makine kullanımı, bakım ve onarımı ile ilgili işlerde istihdam edilirken, kadınlar "manuel" ya da küçük ve basit aletlerin kullanıldığı işlerde yoğunlaşmışlardır. Kadınlar makinaya dayalı işlerde çalışsalar dahi –iplikte olduğu gibi– görevleri makinayı kullanmak değil, düzenli çalışmasını sağlamak yani makinaya "bakmak"la sınırlı kalmaktadır.

Kadının çalışma hayatındaki bu farklı konumundan dolayı, şimdi de Türk sanayiinde 1980 sonrası yaşanan yeniden yapılanmadan bazı sektörlerde yoğun olarak istihdam edilen kadınların nasıl etkilendiklerine bakmaya çalışalım.

Dışa dönük sanayileşme ve kadın istihdamı

Ülkemizde 1980'lerden bu yana izlenen ihracata dönük sanayileşme politikasının ortaya çıkardığı koşullar, dış pazarlara üretim yapmaya yönelen sanayiimizin hızla rekabet gücü kazanmasını gerekli kılmaktadır. Bu ayrıca Avrupa Topluluğu ile girilecek Gümrük Birliği açısından da bir zorunluluk olmaktadır. Bu bağlamda, günümüzde dünya pazarlarının geçerli olan rekabet koşulları üretim süreçlerinde esnekliği zorunlu kılmakta, bu da firmalar tarafından bir yandan en son teknolojik değişimlerin adaptasyonu ile, bir yandan da daha esnek üretim organizasyonları ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Her iki esneklik kazanma yönteminin de kadın işgücünün istihdamı üzerinde çok önemli etkileri bulunmaktadır.

İmalat sanayiinde önce sayısal olarak 1980-1990 yılları arasında kadın istihdamının makro düzeyde nasıl değiştiğini irdelemeye çalıştığımızda, bu sektörde toplam istihdam % 36.5 oranında artarken, kadın işçi sayısının çok daha fazla, % 96.5 oranında arttığını görüyoruz. Yine Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) Genel Nüfus Sayımı verilerine göre, 1980 yılında imalat sanayiinde kadın işçinin toplam işçi sayısına oranı % 14.0 iken, 1990'da bu oran % 20.1'e yükselmiştir. Buna göre, 1980'lerin Türkiye'sinde yukarıda sözünü ettiğimiz rekabet ortamının yarattığı dinamiklerin, yeni teknolojilerin ve esnek üretim organizasyon biçimlerinin üretim süreçlerine adaptasyonunun imalat sanayiinde kadın istihdamını olumlu yönde etkilediği gibi bir sonuç çıkmaktadır. Ancak bu etkileri daha yakından sektörler bazında görebilmek için kadın emeğinin yoğun olarak istihdam edildiği ve teknolojik gelişmelerin önemli olduğu sektörlerden tekstil ve televizyon imalatı sektörlerine ve esnek üretim organizasyonu çerçevesinde ihracata yönelik üretim yapan hazır giyim sektörüne bakmak gerekecektir.

Bilindiği gibi, bu sektörler 1980-90 döneminde, özellikle de 1980'lerin ikinci yarısında ihracatta büyük bir başarı göstermişlerdir. Bu dönemde DİE'nin Genel Nüfus İstatistikleri'ne göre, dokuma, giyim eşyası ve deri sanayiinde toplam istihdam % 92.0 oranında artarken kadın istihdamı % 147.6 oranında artmış bulunmaktadır. Bu rakamlara göre bu sektördeki kadın işçinin toplam işçi sayısına oranı 1980'de % 31.1 iken, 1990'da % 40.1'e yüksemiş, ihracata yönelmiş sektördeki rekabet ortamı kadın istihdamını arttırıcı yönde olmuştur.

Fakat, DİE'nin Genel Nüfus Sayımı, Esas Meslek İstatistiklerinden 1980-90 döneminde "dokuma işçileri" kategorisindeki istihdam rakamlarına baktığımızda, toplam istihdam % 40.6 oranında artarken, kadın istihdamının sadece % 23.0 oranında arttığı görülmektedir. Dokuma sektöründe çalışan kadın işçi sayısının toplam işçiye oranı 1980'de % 53.3 iken, 1990'da % 43.9'a düşmüştür. Bu da, tekstil sektöründe büyük üretim ve ihracat artışına rağmen giderek daha az kadın işçi istihdam edildiğini göstermektedir. Buna göre, biraz yukarda "dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi" kategorisinde kadın istihdamında görülen artış, dokuma sektörü dışındaki sanayilerdeki kadın işçi sayısındaki artışa bağlı

gözükmektedir. Fakat, sadece hazır giyim sektöründe ve TV vericisi üretiminde çalışan kadın işçi sayısında aynı dönemde ortaya çıkan değişmeleri verecek istatistiksel bilgiler bulunmamaktadır.

Bu nedenle, tekstil, hazır giyim ve TV imalatı gibi sektörlerde 1980 sonrası dinamiklerin kadın istihdamını ne şekilde etkilediğini görebilmek, bu sektörlerdeki gelişmelerin ayrı ayrı firmalar düzeyinde irdelenmesini gerekli kılmaktadır. Şimdi, sırayla bu sektörlerdeki teknolojik gelişmeleri kadın istihdamına yaptığı etkiyi mikro bazda irdelemeye çalışalım.

Türk tekstil sanayii

Pekçok gelişmekte olan ülkenin tekstilde uzun bir gelenek, tarihî birikim ve beceri sahibi olmasına bağlı olarak, bu ülkelerin sanayiilerinde tekstil sektörü en büyük döviz kaynağı ve istihdam yaratıcı sektör olma özelliği taşımaktadır. Üretimin geleneksel olarak emek-yoğun oluşu, gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) ucuz emeğe dayalı bir karşılaştırmalı üstünlükten yararlanmasına olanak tanımıştır. Ancak sektörde son yirmi yılda ortaya çıkan teknolojik değişiklikler bu avantajı ortadan kaldırabilecek niteliktedir.

Uluslararası rekabet açısından GOÜ'e en büyük tehdidi yeni teknolojiler oluşturmuş, dış pazarlarda rekabet hızı arttıkça teknolojinin de önemi artmıştır. Tekstil üretimine adapte edilen yeni teknolojiler sektörü emek-yoğun olmaktan çıkarmış, bilgi-yoğun bir sektör niteliğine büründürmüştür. Verimi büyük ölçüde arttıran yeni teknolojilere yapılan geniş yatırımlar sonucunda gelişmiş ülkeler hem üretim maliyetlerini aşağıya çekebilmişler, hem üretim sistemlerini daha esnek kılarak ürün çeşitini arttırabilmişler, hem de daha kaliteli mal üretmekte başarılı olabilmişlerdir. Sonuçta, tekstil sektöründe kaybedilmekte olan rekabet gücü çoğu gelişmiş ülkede yeniden kazanılabilmiştir.

Tekstil sanayiinin çeşitli alt sektörlerinde uygulanmaya başlanan yeni teknolojiler temelde mikroelektronik ve enformasyon teknolojisine dayanmakta, üretimi daha esnek bir yapıya kavuştururken bir yandan da üretimde işçilik maliyetini düşürmektedir. Tekstil üretiminin çeşitli aşamalarında görülen teknolojik yeniliklerin arasında genellikle en çarpıcı ve en önemli olarak kabul edilenleri iplik alt sektöründe *open-end (rotor)* teknolojisi, dokumada ise mekiksiz tezgâhlardır. Çünkü bunlar tekstil sanayiinde bir önceki teknoloji jenerasyonuna göre büyük bir prodüktivite artışı sağlamaktadırlar.

1980'li yıllarda ülkemizde yeni teknolojilere yapılan yatırımlara, iplik sektöründe open-end rotor adedi ve mekiksiz dokuma adedi hızla artmış, buna bağlı olarak da tekstil ve hazır giyim ihracatı büyük bir gelişme göstermiştir (Ansal, 1993:441).

Tekstil sektöründe kadın istihdamı açısından makro düzeyde tesbit ettiğimiz olumsuz eğilimin yeni teknolojilere yapılan yatırımlara bağlı olup olmadığı sek-

törde firma bazında yürütülen alan araştırmasında incelenmeye çalışılmıştır. Teknolojik gelişmeleri büyük ölçüde adapte ettiği bilinen İstanbul bölgesindeki iki büyük entegre tekstil firmasındaki 1980 sonrası gelişmeler bu açıdan irdelenmiştir.

Firmaların üst düzey yöneticileri ile yapılan görüşmelerde iplik üretiminde parmak hareketi önemli olduğu için bu bölümde geleneksel olarak kadın istihdam edildiği, bu yüzden yeni teknolojilerin (open-end rotorların) adaptasyonunun iplikte kadın istihdamını azaltıcı yönde etkilediği ifade edilmiştir.

Diğer yandan dokumada mekikli tezgâhlar mekanik olarak işletildiğinden fiziksel güç gerektirmekte, bu yüzden de dokuma bölümünde geleneksel olarak erkek işçiler istihdam edilmektedir. Ancak, son dönemde geliştirilen mekiksiz tezgâhlar dokumada fiziksel güç gereksinimini ortadan kaldırmış, kadın işçilerin istihdamına olanak tanımıştır. Öte yandan, mekiksiz tezgâhlarda iplik çok daha seyrek koptuğundan ve hatalı üretim olasılığının oldukça düşmüş olmasından, eskiden 3-4 tezgâha bir işçi bakarken şimdi 10, bazen 15 tezgâh bir işçi tarafından denetlenebilmektedir. Bu nedenle dokumada da yeni teknoloji genel olarak istihdamı azaltıcı etki yapmaktadır.

Buna karşın, bu görüşmelerde ifade edildiği üzere, kadın işçinin erkek işçiye göre daha yüksek olan işe yoğunlaşma gücü ve dikkati dokumada kadın işçinin tercih edilme olasılığını arttırmaktadır. Ancak geleneksel olarak erkeklerin çalıştığı bir bölüm olan dokumaya kadınların girmesi ve dokumanın "erkek işi" olmaktan çıkması henüz mümkün olmamıştır.

Aynı şekilde firmalardaki diğer bölümlere baktığımızda, fabrikada boya kısmının da geleneksel olarak erkeklerin çalıştığı bir bölüm olduğu görülmektedir. Çünkü buradaki işler de kas gücü gerektirmekte, ayrıca yüksek ısı kadınlara uygun görülmemektedir. Ancak firmaların boya kısmına 1980'lerin ortasından bu yana mikroelektronik ısıtma ve boya bileşimi kontrolü adapte edilmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışma koşulları eskiye göre çok gelişmiş ve burada da fiziksel olarak kadın istihdamına bir engel kalmamışsa da, boya bölümüne de henüz kadın işçi alınmamıştır. Buna karşın bu bölümdeki laboratuvar kadınların yeri olarak kabul edilmektedir.

Sonuç olarak, teknolojik yeniliklerin etkisi tekstil sektöründe kadın istihdamını azaltıcı yönde olmakta, erkek işçi oranı artmaktadır. Görüştüğümüz firmalardan birinin en üst düzey (erkek) yöneticisi bu gelişmeyi Türkiye açısından son derece olumlu bulduğunu ifade etmiştir. Çünkü kadınlar aile reisi olan erkeğin işini elinden almaktadır. "Doğal olarak" ücretli çalışma hakkının erkeğe ait olduğunu düşünen yönetici bir kadın, işçinin başka bir ailenin aç kalmasına sebebiyet verdiğine inanmaktadır. Artan işsizlik konusunda son derece duyarlı olan bu yönetici için teknolojik gelişmelerin genel olarak emeği ikame ediyor olması bir olumsuzluk olarak görülmemektedir. Çünkü tekstilde yeni teknolojiler kadın emeğini ikame etmektedir.

Bunun yanında görüştüğümüz firma üst düzey yöneticilerine göre, yani teknolojilerle birlikte yeni iş grupları ve buna bağlı olarak da cinsler arası yeni bir işbölümü ortaya çıkmış bulunmaktadır. Buna göre, bilgisayar kullanarak fikir üretme, iş programı yapma ve denetleme işleri için genel olarak erkekler istihdam edilmekte iken, bilgisayara data girmek ve rutin işlemler için istihdam edilenlerin çoğu kadın olmaktadır. Yani, cinsiyetçi ideoloji yeni oluşan işlerde de etkisini göstermeye devam etmektedir.

Yöneticilerin son on yılda gözlemledikleri bir başka gelişme de üniversite eğitimi almış kadınların tekstil firmalarında daha çok istihdam edilir olmalarıdır. Gerçekten de 1980-1993 yılları arasında bu iki firmada istihdam edilen kadınların iş gruplarına göre dağılımı incelendiğinde, müdür, şef ve teknisyen kadın sayısında % 95-155 oranında artış olduğu görülmektedir. 1990 istatistiklerine göre de, ülke düzeyinde erkek ücretlilerin % 8'i üniversite mezunu iken, kadın ücretliler arasında bu oran % 14.3'e çıkmaktadır. Bu da kadınların ancak yüksek eğitim alarak ekonomide kendilerine yer edinebildiklerini göstermektedir.

Türk televizyon imalatı sektörü

Elektronik sanayii bugün insan yaşamının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Bütün diğer sanayileri etkileyen, üretim süreci ve ürün bazında onların dönüşümüne öncülük eden, dolayısıyla lokomotif sektör olarak genel kabul gören elektronik sanayii kalkınma için vazgeçilmez bir sektör konumuna ulaşmıştır.

Ancak, dünya elektronik sanayiindeki yüksek rekabet ortamı ve büyük hacimlerde üretimi zorunlu kılan yüksek otomasyon düzeyi, GOÜ'in bu sektörde varlık gösterebilmelerini önemli ölçüde engelleyici olabilmektedir. Ancak elektroniğe televizyon montajı ile adım atmak, genel olarak hem elektronik sektörüne daha kolay bir giriş noktası, hem de diğer yüksek teknolojik endüstrilerine bir temel oluşturduğu için GOÜ açısından son derece anlamlı olmaktadır.

Dünya TV sektöründeki gelişmelere bakıldığında ise Japon üreticilerinin büyük bir rekabet gücüne sahip oldukları ve başarılarının büyük ölçüde üretim sürecinde yarattıkları teknolojik gelişmelere dayandığı görülmektedir. Japon TV üreticileri gerçekleştirdikleri "minyatürleştirme" sürecinde hem TV setindeki entegre devreleri geliştirerek komponent sayısını azaltmışlar, hem de komponentlerin boyutlarını büyük ölçüde küçültmüşlerdir. Buna bağlı olarak da TV montajında otomatik dizgi ve test ortaya çıkmıştır. Otomatik dizgi ve test sonucu dizgi hataları da önemli ölçüde azaldığından, ürün kalitesinde de büyük bir gelişme yaratılabilmiştir (Stordel, 1989).

1980'lerin sonunda dış pazarlara ihracatını arttırmaya çalışan Türk TV üreticilerini, dünya TV sektöründeki rekabet koşulları yukarıdaki teknolojik değişiklikleri benimsemeye zorlamıştır. 1990'ların başlarında bu teknolojik gelişmeleri

üretim sürecine adapte etmiş olan iki büyük TV üreticisi firmada yürütülen alan araştırması ile bu gelişmelerin kadın istihdamını nasıl etkilediği incelenmiştir.

Bu iki firmada üst düzey yöneticilerle yapılan görüşmelere göre, TV imalatında iki ana üretim bölümü olan şasi üretimi ve son montajda (şasi üretiminin kart ve şasi dizgi bantlarında) geleneksel olarak kadınlar çalışmaktadır. Çünkü dizgide seri hareket edebilen ellere, parçalar çok küçük olduğu için de "narin" parmaklara yani kadın parmaklarına gereksinim bulunmaktadır. Ayrıca kadınlar erkeklere göre bu tip işlerde çok daha dikkatlidirler.

Şasi üretimi bölümündeki ayar istasyonlarında yine kadın işçi çalışmaktadır. Burada da dikkat yeteneklerinden dolayı renk ayarı ve geometrik ayar işlerinde yine kadınlar tercih edilmektedir. Son montaj bölümünde daha büyük ve ağır parçaların idaresi söz konusu olduğu için erkek işçiler çalışmaktadır. Buna karşın, kalite kontrol ve stok kontrol bölümlerinde kadın ve erkek işçiler karışık olarak iş görmektedirler.

Üst düzey yöneticilere göre, 1990 yılında devreye giren otomatik dizgi makinaları ve komponent sayısındaki azalma emeği yaklaşık % 50 oranında ikame etmiştir. Ancak, ileri teknolojinin girdiği üretim bölümlerinde kadın işçi çalıştığı için, adapte edilen son teknolojiler üretimde kadın istihdamını olumsuz yönde etkilemiş bulunmaktadır. Öte yandan, yeni teknoloji fabrikanın çeşitli bölümlerinde taşıma, kaldırma gibi işlerde kas gücü gereksinimini kaldırmış fakat "erkek işi" sayılan bu işlerde kadın işçi çalıştırılmaya başlanmamıştır.

Bunun yanı sıra, TV firmalarında da, daha önce incelediğimiz tekstil firmalarında olduğu gibi, zamanla yüksek eğitim almış kadınların istihdamında artış görülmektedir. 1986 yılından itibaren üretim artışına paralel olarak teknisyen, programcı, mühendis ve şef sayısında önemli artışlar olmuş, ileri teknolojinin gerektirdiği ileri kalifikasyonda işgücü, kadınlar tarafından da karşılanabilmiştir.

Türk hazır giyim sektörü

Geleneksel olarak emek-yoğun bir sanayi dalı olan hazır giyim sektörü, moda ve mevsimlik dalgalanmalara derhal uyum sağlayabilecek esnek bir üretim organizasyonuna her zaman gereksinim duymuştur. Sektörde bu esneklik makinalarla değil, insan emeği ile sağlandığından ve ucuz emek gereksinimini kadın emeği karşıladığından, hazır giyim sanayiinde genellikle kadın işçilerin yoğun bir biçimde istihdam edildiği görülmüştür.

Ancak bu sektörde de üretim sürecindeki işler "erkek işi" ve "kadın işi" olarak ayrılmış, örneğin vasıflı iş sayılan biçki işinde erkekler egemen olurken, kadın işçiler biçilen parçaların birleştirilmesi işinde yoğunlaşmışlardır. Dikiş makinaları ile parçaların birleştirilmesi işinde çok büyük bir üretkenlik arandığı, yani büyük bir hızla parçaların dikiminin gerçekleştirilmesi beklendiği için, işlemler gerçekten ustalık ister niteliktedir. Ancak ilk zamanlarda erkekler tarafından

gerçekleştirildiğinde vasıflı iş olarak tanımlanan bu dikim işi kadınlar tarafından yapılmaya başladıktan sonra cinsiyetçi bir biçimde vasıfsız iş ya da yarı vasıflı iş olarak nitelendirilmiştir (Philips ve Taylor, 1980:85).

Hazır giyim sanayiinde ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin hızı tekstil sektörüne göre çok daha yavaş olmuştur. En önemli teknolojik yenilik dikim öncesi, yani giysi modellerinin dizaynının yapıldığı, kalıpların çıkarıldığı ve kumaş üzerine yerleştirip biçildiği üretim aşamalarında gerçekleşmiş. Bilgisayar Destekli Tasarım ve İmalat (CAD/CAM) teknolojisinin kullanımı başlamıştır. Bu teknolojik gelişme dikim öncesi üretim aşamasında genel olarak istihdamda % 40 oranında bir düşüş ve % 15'e varan malzeme/kumaş tasarrufu sağlamaktadır. Ancak kadın işi olarak tanımlanan dikim işinde henüz otomasyon gerçekleştirilemediğinden sektör emek-yoğun olma özelliğini sürdürmektedir (Hoffman ve Rush, 1988).

Bilindiği gibi, Türk hazır giyim sanayii 1980'lerde çok önemli bir ihracatçı sektör durumuna gelmiştir. Son yıllarda en büyük hazır giyim pazarı olan gelişmiş ülkelerde yüksek gelirli insan sayısının artması, sürekli değişen moda, kişisel zevk ve stilin tüketici davranışlarında en plana çıkması gibi faktörler, bu pazarlara ihracat yapan hazır giyim sektöründe üretimin hem nicelik, hem de nitelik olarak sürekli değişen talep dalgalanmalarına uyumlu hale getirilmesini zorunlu kılmıştır.

Buna bağlı olarak Türkiye'de de ihracata yönelik üretim yapan firmalarda üretim organizasyonunun yapısal bir değişikliğe uğradığı görülmektedir. Bu yapısal değişikliği firma bazında irdeleyebilmek için İstanbul'da bir büyük hazır giyim ihracatçısı firmanın ve bir de büyük tekstil firmasının konfeksiyon bölümünün 1980'lerde gösterdiği gelişmelere bakılmıştır.

Dış pazarlardan alınan siparişlerin 1980'lerde giderek artması ile firmalar önceleri üretim kapasitelerini büyütme yoluna gitmişler, yoğun olarak kadın işçinin çalıştığı dikim hatları ve dikiş makinası sayısı arttırılırken 1980'lerin ikinci yarısında da dikim öncesi üretim aşamalarına CAD/CAM teknolojisi ve otomatik kumaş serme makinaları adapte edilmiştir. Artan siparişlere paralel olarak artan üretim nedeni ile istihdamda genel bir artış olmuş ve erkek işçilerin istihdam edildiği dikim öncesi bölümlerde bir istihdam azalması görülmemiştir.

1990'ların başına gelindiğinde, dış pazarlarda giderek hızlanan rekabet ve Körfez Krizi gibi nedenlerle talepte ortaya çıkan büyük dalgalanmalara bağlı olarak firmalar kendi fabrika-içi dikim faaliyetlerini tamamen durdurmuşlar ve fason üretim yaptırmaya başlamışlardır.

Merkez konumundaki bu büyük firmalar dış pazarlardan siparişleri almakta, % 70-80 oranında biçki işlemini kendileri fabrika içinde yapmakta fakat alınan siparişlerden ancak yaklaşık % 10'u, yalnız sofistike modellerin dikimi firma içinde gerçekleştirilmektedir. Biçilen parçalar, giysi türüne göre uzmanlaşmış, 5-25 tane dikiş makinası bulunan çeşitli büyüklüklerde "uydu" konumundaki

atölyelere gönderilerek diktirilmektedir. Dış pazar talebine göre firmaların fason üretim yaptırdığı atölye sayısı 50 ile 110 arasında değişebilmekte, böylece firmalar hem talep dalgalanmalarına karşı büyük bir esneklik kazanmakta, hem de maliyetler aşağıya çekilebilmektedir.

Sektörde bu merkez firma-uydu atölyeler organizasyon sistemi ve kadın işçi istihdamı konusunda henüz derinlemesine bir araştırma yapılmamıştır. Ancak fason üretim yapmak için açılan, talebe göre sayıları sürekli değişen dikim atölyelerinde, çalışma koşullarının çok kötü olduğu yaygın olarak bilinen bir şeydir. Bu atölyelerdeki esnek emeği de, iş yasalarının kapsamı dışında, sigortasız, güvencesiz, dağınık, dolayısıyla örgütsüz, ucuz kadın emeği sağlamaktadır.

Ayrıca, kesin bilgilere sahip olunamamakla birlikte, kadınların asgarî ücretten de düşük ücretlerle çalıştığı eve iş verme sisteminin giderek arttığı görülmektedir (Lordoğlu, 1990).

Hazır giyim sektöründe 1980'lerde büyük bir hızla artan ihracatla birlikte bu esnek üretim organizasyonunun benimsenmesi, kadın emeğini modern fabrikalardan çalışma koşullarının oldukça ilkelleşebildiği kayıt dışı çalışma biçimlerine yöneltmiş, yani marjinalleştirmiştir. Sektördeki kadın istihdamı nicelik olarak artmış olmakla birlikte, 1980'lerde yaşanan bu değişimi kadınlar açısından olumlu görmek olanaklı değildir.

Sonuç

Kadınlar ücretli emek olarak çalışma hayatında toplumda yerleşik cinsiyetçi ideolojiye göre belirlenen konumları dolayısıyla 1980 sonrası dinamiklerden olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Kadınların artan çalışma taleplerine karşın modern sektörde iş olanakları daralmış gözükmektedir. Tek olumlu gelişme, giderek artan üniversite eğitimi almış kadınların sanayide istihdamı olmuştur.

Bazı sektörlerde teknolojik gelişmeler kadın işçi istihdamında azalmaya yol açarken bazı sektörlerde de esnek üretim organizasyon sistemi kadın işlerini marjinalleştirmiştir. Dolayısıyla ücretli kadın emeği 1980'lerde ekonomik olarak zayıflamıştır. Bunun önüne geçilebilmesi, ancak kadınların bir yandan cinsiyetçi ideolojilerle mücadele ederek "erkek işi" kabul edilen fakat teknolojik gelişmelerle giderek kadınlar için olanaklı hale gelen ve yeni oluşan işlere talip olmaları ile; bir yandan da içinde bulundukları "informel" ve "kayıt dışı" çalışma ortamını örgütleyerek "formel" ve "kayıtlı" ekonomiye dönüştürmeye çalışmalarıyla mümkün görünmektedir.

KAYNAKÇA

Ansal, H., "New Technology in the World Textile Industry and Turkey's International Competitiveness", *ODTÜ Gelişme Dergisi,* Cilt: 20, Sayı: 4, Yıl: 1993, İstanbul, s. 429-451.

Ansal, H., "Kapitalist Üretimde Cinsiyetçilik", *Onbirinci Tez Kitap Dizisi,* No. 9, Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, Kasım 1985.

Disk-Ar (Disk Araştırma Enstitüsü), *1990'larda Türkiye İşçi Sınıfı,* Sosyal ve Ekonomik Göstergeler, DİSK, İstanbul, 1992.

Ecevit, Y., "Shop floor control: The ideological construction of Turkish Women", Redclift, N. ve M. T. Sinclair (Ed.), *Working Women: International perspectives on labour and gender ideology,* London, 1988.

Hoffman, K. ve H. Rush, *Micro-electronics and Clothing,* Prager Publishing, New York, 1988.

Lordoğlu, K., *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması,* Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1990.

Philips, A. ve B. Taylor, "Sex and Skill", *Feminist Review,* No. 6, London, 1985.

Stordel, E.W., "Structural Adjustment: The Example of the Consumer Electronics Industry", International Trade Program, UNCTAD, Internal Report, Ekim, 1989.

Sexism at work and the changing position of the Turkish sexistrial female wage labour in the 1980s

The analysis carried out in social sciences on issues such as historical development of capitalist societies, class structure and mechanisms that impinge on socio-economic change, have generally a gender blind approach. The recent feminist studies, on the other hand, rightfuly claim that economic and social relations can not be fully grapsed without reference to gender inequality.

It has been argued that men's and women's experiences in working life are different. Women as wage labourers have a very disaduantaged position at work due to the sexist ideology in the society. It should not be, moreover, overlooked that capital accumulation accommodates itself to the present patriarchal social structure and helps to perpetuate it.

This paper will first briefly look at the existing forms of gender subordination that are reproduced at industrial work. Then the impact of economic dynamics that have emerged in the export-oriented industrialisation period of the 1980s, on women's employment in the Turkish industry will be examined. In an effort to gain international competitiveness in the 1980s, export oriented firms have been adopting technological changes to their production processes while the production organisation is being made more flexible.

The effects of these changes on women's employment in the textile, television manufacturing and clothing industries which are known to be heavily employing women, are examined at firm level. The different dimensions of the negative impact of both technological changes in the textile and TV manufacturing industries and the flexible production organisation in the clothing industry, are tried to be highlighted.

Cumhuriyet dönemi girişimcilik tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi*

*Ayşe Buğra***

Bu yazının başlığı, bir açıdan, oldukça yanıltıcı. Yanıltıcı çünkü yazı, hiçbir şekilde, Yeni Demokrasi Hareketi'nin ve hareketin partileşme sürecinin analiziyle ilgili değil. Amacım, yazının sonuna kadar herhalde adı hiç geçmeyecek olan bu hareketin Cumhuriyet dönemi girişimcilik tarihine nasıl "yakıştığını" göstermek. Bunu da, sözkonusu dönemde özel sektörün nasıl geliştiğine ve devletle işadamları arasındaki ilişkinin nasıl biçimlendiğine bakarak yapmaya çalışacağım. Tartışacağım sürece, "Türk işadamlarının sınıflaşma süreci" de denilebilir.

Bu tartışma, doğal olarak sınıf kavramına ve devlet-sınıf ilişkilerine belirli bir yaklaşım içeriyor. Bu yaklaşımın temel özelliği, "sınıf yapısı" kavramından çok, "sınıf oluşumu" kavramından hareket etmesi.[1] Bu kavramlardan ilki, sınıf yapısı kavramı, sınıfları sınıf mensuplarının üretim araçlarının mülkiyetine ilişkin konumlarına bakarak tanımlıyor. Bu yaklaşımla, sermaye sahipleri burjuvaziyi oluşturuyorlar. Bir açıdan, bütün sınıf analizlerinin bu noktadan hareket etmeleri gerektiğini söyleyebiliriz. Ama bu başlangıç noktasıyla sonuç arasından başka hiçbir şey olmazsa, sınıf analizi biraz anlamsız biraz da yanıltıcı bir hal alabiliyor. Başlangıçla sonuç arasındaki bu tür bir boşluk, her şeyden önce, sınıf mensuplarının ve oynadıkları toplumsal rolün, irade sahibi aktörlerin birbirleriyle ve başka toplumsal aktörlerle olan ilişkilerine bakarak, dinamik bir çerçeve içinde incelenmesini engelleyecek bir nitelik taşıyor. Başka bir deyişle, sınıf yapısı kavramından yola çıkan ve bu kavramla sınırlı kalan yaklaşımlar, in-

(*) Bu yazı Ayşe Buğra'nın *Devlet ve İşadamları* (İstanbul: İletişim Yayınları, Şubat 1995) adlı çalışmasına dayanıyor.

(**) Dr. Buğra Boğaziçi Üniversitesi, Ekonomi Bölümü öğretim üyesidir.

1 İki kavram arasındaki ayırımı, Marksist sınıf kuramı içindeki en temel tartışma konusu olarak ele alan yeni bir çalışma için bkz. C.J. Katz (1992).

sanla değil, sadece sermayeyle, sermaye birikimiyle, sermayenin mülkiyetiyle, bu mülkiyetin dağılımındaki değişmelerle ilgilenmek durumunda kalıyorlar. Kısacası bu tür yaklaşımlarda insana pek rastlanmıyor.

Sınıf oluşumu kavramı ise, sınıf mensuplarının tarihsel deneyimlerini, yani birbirleriyle, diğer sınıflarla ve devletle olan ilişkilerinin tarihsel gelişmesini, sınıf tanımına dahil ediyor. Bu bağlamda, sınıfsal aidiyet, sınıf bilinci, sınıf kültürü, birlikte hareket etme isteği ve yeteneği, ortak mücadele geleneği ve bu gelenek içinde ortaya çıkan örgütlenme biçimleri, birarada, sınıfı tanımlayan unsurlar olarak ortaya çıkıyorlar. E.P. Thompson'ın İngiliz işçi sınıfının oluşumu üzerine yaptığı klasik çalışma bu yaklaşımın tipik bir örneği (Thompson, 1963). Marx'ın kendi yazdıklarında da, sınıf yapısıyla ilgili temel yaklaşımının yanı sıra, sınıf oluşumuyla ilgili tartışmalar bulmak mümkün. Dolayısıyla Marx'ın da, sınıfları ve hakim sınıf kavramını toplumsal bir çerçeve içinde, toplumsal ilişkilere, bu ilişkileri biçimlendiren iradî kararlara ve stratejilere bakarak açıklamaktan yana olduğu söyllenebilir (Katz, 1992).

Marksist geleneğin dışında, Karl Polanyi'nin çalışmalarında, sınıfların üretim araçlarının mülkiyetine ve kişisel çıkarlara bakarak açıklanabileceğine açıkça karşı çıkan ve sınıf analizlerinin kesinlikle toplumun bütününe atıfla sürdürülmesi gerektiğini savunan tutarlı bir teorik çerçeve buluyoruz (Polanyi, 1986: 159-170). Bu teorik çerçeve, sınıf kavramıyla ilgili üç temel önerme içeriyor: 1) Sınıfsal çıkarlar, sınıf mensuplarının kişisel çıkarlarının toplamından farklı bir şeydir. 2) Sınıfsal çıkarlar ekonomik değil sosyaldir ve bunların ne olup ne olmadığı da, savunmaları için geliştirilen stratejiler de, ancak toplumun bütününe bakarak anlaşılabilir. 3) Hakim sınıfların hakimiyeti, yalnızca üretim araçlarının mülkiyetinden kaynaklanan bir toplumsal meşruiyet zeminine sahip değildir. Bu meşruiyetin elde edilmesi, kişisel çıkarlarının ötesinde, farklı kesimlerin çıkarlarını ve toplumun bütünlüğünü dikkate alan stratejiler sonucu olur.

Türkiye'de ticaretin meşruiyeti

Türkiye girişimcilik tarihi açısından meşruiyet kavramı büyük önem taşıyor. Türkiye'de ticarî faaliyetin saygınlığının oldukça kısıtlı olduğu, ticarete ve tüccara oldukça kuşkuyla bakıldığı ve ticarî faaliyetin her zaman bir yolsuzluk potansiyeli taşıdığı yolunda pekçok gözlem yapılmıştır. Türkiye'de girişimcilik üzerine A.B.D.'de yapılmış bir doktora tezinde bu genel yaklaşımın şöyle özetlendiğini görüyoruz: "Türkiye'de girişimci lider kavramı yanlış anlaşılmıştır. Girişimci çoğu zaman spekülatör, hatta hırsız olarak görülür. Girişimcilik uzun yıllar hiçbir saygın Türk vatandaşının girmeyeceği bir iş alanı olarak horlanmış, aşağılanmıştır" (Alpender, 1966:1).

Genel olarak, bu tür gözlemlerin paylaştıkları ortak nokta, sözü edilen tavrı kültürel unsurlara, çoğu zaman da İslâmdan kaynaklanan toplumsal kültür

özelliklerine bağlı olarak açıklamaları. Bu yaygın açıklama biçiminin, Osmanlı tarihi çalışmalarına hakim olan bir fikirle, Osmanlı toplumunda ticaretin aşağı görülen bir iş olarak azınlıklara bırakılmış olduğu fikriyle, bütünleştiğini ve bu fikirden destek aldığını görüyoruz. Bir Osmanlı tarihçisinin belirttiği gibi, sözkonusu fikir o kadar çok tekrarlanmıştır ki, bunu kanıtlamak için çaba göstermeye bile çoğu zaman gerek görülmez. Oysa, aynı Osmanlı tarihçisinin gösterdiği gibi, İmparatorluk dönemi boyunca, din ve devlet yetkililerinin Müslümanları ticaret yapmaktan alıkoyucu veya caydırıcı nitelikte uygulamalarda bulundukları yolunda kanıtlara rastlanmamaktadır. Müslümanlarla azınlıklar arasındaki ticaret ilişkilerini yasaklayan uygulamalar da görülmemektedir. Nitekim, on beş, on altı ve on yedinci yüzyıllarda, İmparatorluk sınırları ötesinde, Endonezya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafî alan içinde, uluslararası ticaretle uğraşan Müslümanların varlığı bilinmektedir (Kafadar, 1986).

Gerçekten de, İslâm kültürünün neden ticareti engelleyici bir etki yapmış olduğunu sorduğumuzda, soruya pek tatmin edici bir cevap bulamıyoruz. Muhammed'in tüccarlıkla uğramış olması bile, Türkiye'de ticaretin toplumsal meşruiyet zeminin zayıflığını İslâm kültürüne atıfta açıklamayı herhalde biraz güçleştirecek nitelikte.

Aslında, başka ülkelerdeki durumu da dikkate alan karşılaştırmalı bir bakış açısından değerlendirildikleri zaman, ticaretin toplumsal konumunu kültürel unsurlarla açıklama çabalarının oldukça sorunlu olduğu ortaya çıkıyor. Bu tür çabalar, çoğu zaman, birbirinden son derece farklı kültürlere sahip toplumların hepsinde görülen bazı özellikleri, belirli bir kültüre özgü özellikler olarak sunma eğilimi taşıyorlar. Dolayısıyla, kültürü açıklayıcı değişken olarak ele alan çalışmalarda, Türkiye'de işadamlarının sosyal konumlarının zayıflığıyla ilgili, yukarıda değindiğimiz gözlemlerin, farklı toplumlarla ilgili olarak tekrar tekrar öne sürüldüklerini görüyoruz. Mesela, "Geleneksel Japon sisteminde herhangi bir grubun özel çıkarları meşru görülmez. Dolayısıyla, herhangi bir grubun çıkarlarını dile getirmesi oldukça güçtür. Bu gruplar, hiç olmazsa, kendi çıkarlarını, geniş kamu çıkarlarının belirli bir yanı olarak sunmak durumundadırlar." (Tokeshi, 1968:300). Mesela, "(Hindistan'da) siyasî kültürün temel tavrı güçlü bir biçimde girişimcilik düşmanıdır" (Kochanek, 1971).

Bu tür önermelerin örnekleri daha da çoğaltılabilir. Hatta, böyle bir önermeye konu olmamış bir tek Batılı olmayan topluma rastlanmayacağı varsayımı, pek gerçek dışı bir varsayım sayılmaz. Aslında, bu alandaki Doğu-Batı ayırımı bile çok sağlam görünmüyor. Batı'nın piyasa toplumlarında, gerçekten, kendi kurallarına göre işleyen piyasaların merkezî rol oynadığı ve buna bağlı olarak da, çıkar dürtüsünün ekonomik faaliyeti yönlendiren belirleyici unsur haline geldiğini görüyoruz. Bu toplumlarda kâr dürtüsünün meşru görüldüğü, bireysel mülkiyetin tartışmasız kabul edilen bir meşruiyete sahip olduğu da söylenebilir. Ama bu duruma, uzun bir ideolojik ve kurumsal dönüşüm sürecinin so-

nucunda ulaşıldığını da unutmamak gerekiyor. Kapitalizm öncesi Batı toplumları dahil olmak üzere, piyasa ekonomisinin gelişmediği her yerde, üretim, bölüşüm ve tüketim faaliyetlerinin tamamının, yani ekonominin, her zaman sosyal, kültürel ve politik kurallara bağımlı olduğu görülüyor. Ekonomi hiçbir yerde tamamen piyasanın işleyişine bırakılmış değil ve kâr dürtüsü toplumun bireylerinin hayatlarını kazanmalarında marjinal bir rol oynamaktan öteye geçmiyor. Ayrıca, piyasa toplumu dışındaki toplumların çoğunda, toplumu piyasanın yıkıcı etkilerinden korumak amacıyla, piyasayı sınırlamak ve kontrol etmek üzere girişilen bilinçli çabalara rastlanıyor (Polanyi, 1986). Piyasa faaliyetinin dikkatle kontrol edildiği bu tür ortamlarda, ticaretin ve ticaretle uğraşan şahısların, bölücü ve yıkıcı bir güç oluşturma potansiyeli taşıdıkları için, yakından izlenip denetim altında tutulması da doğal görünüyor.[2] Bu açıdan Doğu ve Batı toplumları arasında önemli kültürel farklar olduğu da söylenemez.[3]

Bütün bunlar, kültürü açıklayıcı unsur olarak kullanmanın güçlüklerine işaret ediyor. Ama bu, açıklanması gereken olguyu ortadan kaldırmıyor. Türkiye'de işadamlarının uğraşıyla ilgili gerçek bir meşruiyet sorunu var ve bu sorun işadamları tarafından içselleştirilmiş durumda. Bunu en iyi biçimde işadamlarının yazdıkları otobiyografilerde görebiliyoruz. Hem Cumhuriyetin ilk dönemlerinde iş hayatı içinde yer almış olan Süreyya İlmen ve Selahaddin Adil gibi girişimci paşaların, hem de Cumhuriyet burjuvazisinin önde gelen isimlerinden Vehbi Koç, Nejat Eczacıbaşı ve Sakıp Sabancı'nın 1970'li yılların sonunda ve 1980'li yılların başında yayınlanan hatıralarında, işadamı olmanın utanılacak bir şey olmadığını, zengin olmanın ayıp olmadığını, girişimcilik faaliyetinin vatana hizmet etmenin yollarından biri olduğuna dair sonu gelmez açıklamalara rastlıyoruz. Bu hatıralarda kârlı yatırımlar kendi içlerinde övünülecek şeyler olarak sunulmaktan ziyade, vatana millete sağladıkları faydalara atıfla, adeta mazur gösterilmeye çalışılıyor (İlmen, 1949; *Selâhattin Adil Paşa'nın Anıları*, 1982; Koç, 1979; Eczacıbaşı, 1982; Sabancı, 1985; Bilen, 1988; Mahum, 1988; Ak-

2 Polanyi (1986), özellikle bölüm 5. Piyasa faaliyetinin kontrol altında tutulmasına yönelik toplumsal önlemlerle ilgili pekçok ilginç örnek veren bir başka çalışma da, J. Attali, *Au Propre et au figüre*, Paris, Fayard, 1988.

3 Mesela, M.E. Tigar ve M.R. Levy, feodal Avrupa'da tüccar sınıfın sosyal statüsünü aşağıdaki ifadeyle ele alıyorlar:
"Batılı modern okuyucuya, tüccar sınıfın saygınlığı tartışılmaz bir gerçek gibi görünür. Terim kanıksanmış bir terimdir ve, insanları ekonomik faaliyetin merkezine yerleştiren yüzlerce yıllık yasalar sistemini düşünmeden, mekanik bir biçimde kullanılır.
Ama aşağı yukarı M.S. 1000 yıllarında Batı Avrupa'da ilk ortaya çıktığında, tüccar farklı bir imaja sahipti. Feodal beylerin şatolarında tüccar tepeden bakılan, küçük görülen, hatta nefret edilen biriydi... Kâr tefeciliğin bir türü olarak görülürdü ve tüccarın cehennemlik olduğu düşünülürdü... Feodalizmin vahşi ormanlarında yasalardan sözedilebildiği ölçüde, yasalar da ticaret konusunda ya hiçbir şey söylemez ya da açıkça ona karşı bir tavır alırlardı. Bu açıdan tüccar toplum dışı biriydi, o da yasal sistemi –arkasındaki kurumların gücüyle kurallar koyan sistemi– kendine karşı ve yabancı bir şey olarak görürdü." (M.E. Tigar ve M.R. Levy, 1977: ss. 3-5.)

kaya, 1989). Girişimcilik uğraşının topluma sağladığı faydanın dışında bir meşruiyet temeline sahip olmadığı fikri bağlamında, Nejat Eczacıbaşı'nın otobiyografisinde karşımıza çıkan çok ilginç bir "sanayi kurumu" tanımı bana oldukça açıklayıcı görünüyor: "Bir sanayi kurumu, toplumun ekonomik alanında çalışan, ülkenin ekonomik ve toplumsal gelişmesine katkıda bulunan bir meslek koludur" (Eczacıbaşı, 1982: 238).

Bildiğim hiçbir iktisat kitabındaki şirket tanımına benzemeyen bu tanımdaki "toplum" sözü üzerindeki çifte vurgu, "çıkar" sözünün dikkatle kullanılmaktan kaçınıldığı bir anlatım içinde yer alıyor. "Çıkar" gibi, "kapitalist" sözü de, bütün tatsız çağrışımlarıyla, Türk işadamlarının kendilerine bakışlarını önemli ölçüde etkiliyor. Mesela, Sabancı'nın 1970'li yıllarda kamuoyundaki imajını anlamak amacıyla yaptırdığı bir araştırmadaki sorulardan biri "Sabancı parasını nasıl harcar"? Bu soruya cevap olarak "bir kapitalist gibi harcar" diyenlerin oranının çok düşük olmasının Sabancı'yı fevkalâde memnun ettiğini görüyoruz (Sabancı, 1985:326). Böyle bir anketin yapılıp bu sorunun sorulmuş olması bile, ortada bir güven sorunu ve bu sorunu çözme çabası olduğuna işaret edecek nitelikte. Sabancı da, zaten bu sorunun çözümüne ciddi bir katkıda bulunmaya iyice kararlı bir işadamı. Kendi deyişiyle, "Ben hiçbir şey yapmadım ise, 1980'li yıllarda Türkiye'de tek bir şey yaptım. Halka gerçek işadamını sevdirdim. Gerçek sanayiciyi sevimli hale getirdim. Vergisini veren adamın zenginlikten utanmayacağını gösterdim" (Sabancı, 1985:321).

Sabancı'nın bu konudaki başarısı tartışılabilir. Ama yukardaki örnekler, benim bu konudaki bir araştırma kapsamında büyük işadamlarıyla yaptığım görüşmelerde ortaya çıkan pek çok başka örnekle birlikte, Türkiye'de işadamlarının yaptıkları işin ve sosyal konumlarının meşruiyetinden hiç de emin olmadıklarını gösterir nitelikte. Yukarıda, kâr dürtüsünün ve para kazanma uğraşının kendinden menkul bir meşruiyeti olmadığını, bunun belirli tarihsel gelişmeler sonunda edinildiğini söyledim. O halde bu noktada sorulması gereken soru, Türkiye'de sözkonusu meşruiyet zemininin sağlamlaşamamış olmasına yol açan unsurların neler olduğu. Burada bu soruya cevap vermeye çalışırken, iki konyua değinmek istiyorum. Bunlardan biri Türkiye'de özel sektörün tarihsel gelişmesi ve Türk işadamlarının sosyal kökenleriyle, diğeri ise devlet-işadamı ilişkilerinin niteliğiyle ilgili.

Türkiye'de özel sektörün tarihsel gelişmesi

Türkiye'de özel sektörün gelişmesi, bilindiği gibi, pek eskiye gitmiyor. Bugün aktif olan büyük şirketlerin çoğunun kurucuları Cumhuriyet döneminde, özellikle 1950'li yıllarda ve daha sonra, oldukça küçük sermayelerle iş hayatına atılmış kimseler. Kökenleri itibarıyla genellikle küçük tüccar ve devlet memuru oldukları görülüyor. İşlerini geliştirmelerinde devletin sağladığı kredilerin ve açtı-

ğı iş imkânlarının büyük rolü olmuş. Dolayısıyla, köken itibarıyla ne kişisel bir ekonomik güce, ne de büyük toprak sahipliğinden veya bir zanaatkârlık geleneğinden kaynaklanan toplumsal statüye sahip olmayan bir işadamları topluluğuyla karşı karşıyayız (Buğra, 1995:2. Bölüm).

Türkiye'de özel sektör, ekonomik ve toplumsal statüsü büyük ölçüde devletten kaynaklanan bu işadamları topluluğu tarafından geliştirilmiş. Bu, yukarıda sözünü ettiğim toplumsal meşruiyet sorunlarını açıklamakta önemli bir unsur. Ama bence yeterli değil. Bu açıklama içinde, birbiriyle yakından ilgili olan dört başka unsurun da dikkate alınması gerekli görülüyor: 1) Özel sektörün ortaya çıktığı tarihsel dönemin, yani Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin sanayileşme ve ekonomik gelişme konusunda giriştiği hamlenin içinde yer aldığı uluslararası konjonktürün özellikleri; 2) Türkiye'de uygulanan karma ekonomi modeli içinde özel sektöre tanınan alanın ve devlet müdahalesinin sınırlarının net bir biçimde tanımlanamamasından kaynaklanan sistem kaygıları; 3) İş dünyasıyla politik iktidar arasındaki ilişkileri düzenlemesi gereken kurumların, yani bürokrasinin, yargının ve girişimci örgütlerinin niteliği.

Lozan Antlaşması koşullarından ötürü Türkiye 1929'a kadar gerçekten bağımsız bir dış ekonomik ilişkiler politikasına sahip olamadı. Dolayısıyla, Türkiye'nin ilk bağımsız dış ticaret stratejisinin çizilişiyle Büyük Kriz aynı tarihe rastladı. Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin iktisat politikasını biçimlendirenler, serbest piyasa ekonomilerinin sorunlarına ilişkin her türlü haber ve bilgiyle karşı karşıya kaldılar. Özel sektöre ilişkin politik ve toplumsal tavrın oluşması, özel girişimciliğin dengeli bir ekonomik gelişme sağlayabileceği konusundaki güvenin iyice sarsılmış olduğu böyle bir ortamda biçimlendi. Buna karşılık, bağımsızlığını Birinci Dünya Savaşı'ndan önce veya İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra kazanmış olan eski sömürgelerde ulusal ekonominin kuruluşu çok farklı bir ideolojik, politik ve ekonomik atmosferde gerçekleşti. Gerçi İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yılların kurumları ve ideolojileri de önemli miktarda müdahalecilik içeriyorlardı. Ama bu dönemde serbest piyasa sisteminin geleceğine ilişkin uluslararası hava, Büyük Kriz ve ardından gelen Savaş yıllarında olduğundan çok farklıydı. Buna bağlı olarak, Türkiye'de devlet müdahalesinin ve özel sektör faaliyetinin meşru alanlarının tanımlanması, devlet müdahalesinden bağımsız sürdürülen özel girişimcilik faaliyetinin ekonomik gelişmeye yapabileceği katkılar konusunda, ampirik olarak gayet sağlam temellere sahip bir karamsarlığın hüküm sürdüğü bir uluslararası ortama rastladı.

Bu ortamda başlayan Türk devletçiliğini tanımlama çabalarının pek başarılı olduğu söylenemez. Ortada dolaşan tanımlardan hiçbirinin, devlet müdahalesinin nereye kadar gidebileceğini açıkça belirtmediği, özel sektörün meşru alanını tam olarak çizmeye yardım etmediği söylenebilir. C.H.P. içindeki daha az devletçi kesime mensup olan Necmettin Sadak'ın 1945'te, yani devletçi döne-

min sonuna doğru, açıkça belirttiği gibi, Türk devletçiliğinin sorunu muğlâklığıydı, yani özel sektöre bırakılan alanının tanımlanmamış olmasıydı.[4]

Bu muğlâklık içinde, özel sektörün varlığını sürdürmesi "vatana hizmet etmesine" bağlıydı ve özellikle 1940'lı yıllarda bu koşulun, en azından sözde, oldukça ürkütücü tehditlerle birlikte dile getirildiğini görüyoruz. Mesela, sözkonusu onyılın başında, 1940'da, Başbakan Refik Saydam şöyle diyor: "Biz tüccarı millet hayatına lâzım bir unsur olarak telakki ediyoruz. Bu unsurun kendi normal yaşamasını kendisi eğer takdir ve temin ederse, devletten ve hükümetten kendisine yardım gelir... Fakat tüccar bunu böyle telâkki etmezse, tamamen içimizden çıkması gereken bir unsur olduğuna kanaat getirerek ona göre hareket etmek kararındayız" (Kuruç, 1964:68).

1940'lı yılların "tüccarın normal yaşamasına" hiç de uygun yıllar olmadığını biliyoruz. Devlet yetkilileri ihtikâr yapanlara korkunç tehditler savurup dururken, savaş yıllarının ekonomik önlemleri ihtikârı son derece çekici bir hale getiriyor, tam anlamıyla ihtikârla uğraşmayanlar için de kapalı bir ekonomide devlet eliyle sağlanan rantlar önemli bir sermaye birikimi kaynağı oluşturuyordu. Kısacası, Türk özel sektörünün yeni oluştuğu bu yıllar, korku kadar yozlaştırıcı unsurların da güçlü olduğu yıllardı ve ortam hiç de sağlıklı bir iş ahlâkının gelişmesine uygun koşullar sunmuyordu.

Ayrıca bu yıllarda, korkunun ve yozlaştırıcı unsurların doruk noktasına çıktığı başka bir olay daha yaşanmıştı. Tam anlamıyla bir facia olan "varlık vergisi faciası"nın (Ökte, 1950) Türk iş ahlâkı üzerinde izleri yıllarca silinmeyecek bir etki yapmaması imkansızdı. Büyük küçük sayısız gayrımüslim işadamını perişan eden bu uygulama, yasal olarak da, bürokrasinin işleyişi açısından da korkunç bir acaiplik oluşturuyordu. Tamamen tahminî servetler üzerine vergi takdir eden, mükellefleri dinlerine göre farklı vergi kategorilerine yerleştiren, mükelleflere itiraz hakkı tanımayan, tesbit edilen vergi miktarını ödeyemeyenleri sağlıklarını ve bazen de hayatlarını kaybettikleri çalışma kamplarına gönderen bu uygulama, Müslüman tüccarları da malî yönden, biraz da olsa etkilemişti. Ama uygulamanın iş ahlâkı üzerindeki etkilerinin yanında bu hiç önemli değildi. Varlık vergisi ortamında gayrımüslimlerin felâketinden çıkar sağlayan Müslüman tüccarlar dahil olmak üzere, herkesin olaydan çıkarabileceği temel ders, yasal güvencelere ve bürokratik kurallara güvenilemeyeceği, bu ortamda iş ahlâkı diye bir şey düşünmenin abes olduğu, önemli olanın, devlet yetkilileriyle iyi geçinip kendi başına işini yürütmek olduğuydu. Bunun, zaten dönemin başında terkedilen azınlık mülkünün paylaşılmasından önemli bir sermaye birikimi sağlamış olan Türk burjuvazisi açısından oldukça önemli bir "doğum lekesi" olduğuna inanıyorum.

4 *Akşam*, 16 Aralık 1945. Sadak'ın bu demecinden E Ahmad da söz ediyor (1977:123).

Devlet-iş dünyası ilişkilerinin kurumsal yapısı

Bu üç ders, yani yasal sisteme, bürokratik kurallara ve sınıf içi dayanışmaya güvenilemeyeceği dersleri, Cumhuriyet dönemi boyunca anlamını kaybetmemiş gibi görünüyor. Doğal olarak, 1950'li yıllardan sonra, Büyük Kriz ve İkinci Dünya Savaşı yıllarının sistem değişikliği korkuları özel sektör açısından aynı önemi taşımıyor. Açıkça özel sektör yanlısı olan D.P. döneminde sermaye birikiminin hızlandığını, 1960'lı yıllarda sistematik bir biçimde uygulanan ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikası sürecinde özel sektörün daha da geliştiğini ve özel sermayenin holding şirketler bünyesinde kurumlaşarak süreklilik sağladığını biliyoruz. Bunlar, doğal olarak, sınıfsal yapısına bakarak burjuvazinin güçlendiği sonucuna varmamıza yardım edebilecek gelişmeler. Ama kendi başlarına bir sınıf oluşumu sürecine ne ölçüde katkıda bulunabilecekleri kuşkulu.

Cumhuriyet dönemi boyunca, burjuvazinin devlete olan bağımlılığını azaltıp hakim sınıf olarak toplumsal konumunu sağlamlaştırmasını güçleştiren üç temel unsurun, yasal süreçle, bürokratik mekanizmayla ve girişimci örgütleriyle ilgili sorunların, önemlerini koruduklarını görüyoruz. Bunun bir anlamı da, piyasa sisteminin devletle işadamları arasındaki ilişkileri düzenleyen kurumsal yapısının oturmamış olması.

İlk olarak, işadamlarıyla devlet arasındaki ilişkinin uyumlu bir biçimde yürütülmesine katkıda bulunabilecek nitelikte, bağımsız bir yargı sistemi bir türlü ortaya çıkamıyor. Son seksen yıl içinde Türkiye'de üç "başarılı" askerî darbe yaşandığı, dört anayasa yapılıp (1921, 1924, 1961, 1982) dört anayasa değişikliği (1923, 1928, 1937, 1971) gerçekleştirildiği, mahiyeti tam belli olmayan sayısız toprak reformu projesinin meclise gidip geldiği, sayısız makabline şâmil yasa değişikliği yapıldığı düşünülürse, yargının neden mülkiyet hakları ve özel sektörün meşru sınırları konusunda tam bir güvence oluşturmadığı kolayca görülebilir. 1980'li yıllarda Turgut Özal'ın "anayasayı bir kere ihlâl etmekle bir şey olmaz" kerameti, pekçok haklı eleştiriye yol açmıştı. Ama pragmatik kaygılarla yasa ihlâli, Türkiye'nin ilk defa karşılaştığı bir şey değildi. Üstelik işadamları, pek çok defa bu yasa ihlâllerinden ve yasa değişikliklerinden kazançlı çıkmışlardı. Mesela, 1959'da D.P. hükümetinin bir kararname çıkararak ithalat permisine sahip olmayan tüccarların yaptıkları ithalatın bedelini dövizle ödeyebileceklerini açıklaması, açıkça yürürlükteki Türk Parasını Koruma Kanunu'na aykırıydı. Ama hükümet bu yolla, yurt dışına kaçırılmış olan dövizi geri getirmeyi amaçlıyor, bu da pek çok işadamının işine geliyordu.[5] Tabii bütün örnekler böyle değil. 1978 yılında Ecevit hükümetinin ithalat kredilerinin kur garantisini makabline şâmil olarak kaldırılmasıyla, sermaye malı ithalatı için kredi almış olan pek çok yatırımcı zor unutacakları bir sarsıntı yaşamışlardı. Ama sonuç ne

5 Bu kararın oldukça sert bir eleştirisi için bkz. *Forum*, Ağustos, 1959.

olursa olsun, iktidardaki hükümetin yasaları ihlâl edebileceği, onları değiştirebileceği ve makabline şâmil yasa uygulamaları yapabileceği bilincinin doğal sonucu, hükümet karşısındaki güçsüzlüğün sürmesinden ve ne olursa olsun baştaki hükümetle iyi geçinme zorunluluğu bilincinin yerleşmesinden başka bir şey olamazdı.

Bu bilincinin en açık bir biçimde ortaya çıktığı örneklerden biri, D.P. döneminin sonuna doğru, büyük işadamı Vehbi Koç'un servetini borçlu olduğu ve en azından o yıllarda inançla bağlı olduğu C.H.P.'den, hükümet baskısıyla istifa edip, "içi yanarak" ve karısıyla kızlarının bu korkaklık yüzünden kendisine küsmelerine katlanarak, D.P.'ye geçmesi olabilir (Koç, 1979).

Kısmen yasal sistemden kaynaklanan bu güçsüzlük bilincinin, gene yasal sistemin işleyişiyle ilgili bir sonucu, hükümetle işadamları arasındaki itilâflarda yargı yolunun hemen hemen hiç kullanılması. Araştırmam sırasında görüştüğüm işadamlarından bazıları, özellikle müteahhitler, devletten milyarlarca lira alacakları olduğundan ve bu ödenmeyen alacakların kendilerini ne kadar zor duruma soktuğundan söz etmişlerdi. Kendilerine bununla ilgili olarak neden mahkemeye gitmediklerini sorduğum zaman, karşılaştığım tepki tam bir şaşkınlıktı: "Kimi mahkemeye verelim, devleti mi?"

Türkiye'de bürokrasinin de, yasal sistem gibi, hükümetle işadamları arasındaki ilişkilere dengeli bir zemin oluşturacak nitelikte olmadığını görüyoruz. Bunun ilk nedeni, iktidardaki hükümetlerin kendilerinde bürokratik sürece politik çıkarları doğrultusunda müdahale etme yetkisini bulmaları. Yasa değişiklikleri gibi, bu bürokrasiye müdahalelerin de sık sık işadamlarının lehine kullanıldığını biliyoruz. Ama bu lehdeki müdahalelerin etkisi de, güven aşılamaktan çok, hükümete olan bağımlılık bilincini güçlendirmek oluyor. İşadamlarının bunun farkında olmadıkları da, bu durumdan memnun oldukları da söylenemez. Nejat Eczacıbaşı'nın otobiyografisindeki şu cümle bunu açıkça gösteriyor: "... yetersiz barem yasaları altında gerçek değer ölçülerinden yoksun bırakılan kamu yönetimi ve her hükümet değişikliğinde çalışma güvenliğinden yeniden duyulan kuşku, ülkeyi genellikle çekingen, kararsız ve şişirilmiş bir bürokrat ordusunun eline teslim etmiştir" (Eczacıbaşı, 1982:132).

Araştırmam sırasında görüştüğüm işadamlarının bir kısmı da, politikacıların bürokratik kuralları çiğneyip durmalarından kaynaklanan sorunların bilincinde görünüyorlardı. Mesela, bu tür kural ihlâllerinden fazlasıyla yararlanmış bir işadamı bana şöyle dedi: "Derdini başbakana veya ilgili bakana anlatabilen işini yürütür. Gider Işın Çelebi'ye (dönemin ekonomiden sorumlu devlet bakanı) ağlarsın, o da sana 'tamam ben sana gerekli kaynağı bulurum' der. Merkez Bankası'nda kaynak yoksa, bakan kaynakların bir bütçeden ötekine transferini sağlar. Bu da bürokrasinin her kademesine müdahale demektir. Tabii sen çok sevinirsin, gider eşine dostuna bakanın ne anlayışlı insan olduğunu, derdine nasıl çare bulduğunu anlatırsın. Ama bu şartlar altında kurumlar işlemez, Planlama

çalışamaz, Hazine ve Merkez Bankası çalışamaz. Kurumlaşma olmaz".

Bu durumda olan, işadamının hükümet yetkilileriyle karşı karşıya kalması ve onlarla iyi ilişkiler sürdürmek zorunda olduğunun bilinciyle yaşamasıdır. Olmayan ise, profesyonel dayanışmanın ve buna bağlı olarak profesyonel bir ahlâkın gelişmesidir. Profesyonel bir ahlâkın gelişmemesiyle Türkiye'deki girişimci örgütlerinin zayıflığı arasında da, karşılıklı bir etkileşim olduğu görülüyor. Girişimci örgütlerinin zayıflığı, her şeyden önce, Cumhuriyet hükümetlerinin, belki 1960'lı yılların bir bölümü dışında, her zaman her türlü örgüte fevkalâde kuşkuyla bakmış olmaları ve örgütlenmeyi baltalamak için ellerinden geleni yapmış olmalarına bağlı. Osmanlı döneminde gönüllü üyeliğe dayanan istişare kurumları olan odaların 1924'de mecburî üyeliğe dayanan kuruluşlar haline gelmeleriyle başlayan süreç, en önemli girişimci örgütleri olan odaları, baştaki hükümete sadakatle yükümlü devlet organları haline getirmekte oldukça başarılı olmuşa benziyor. Bu süreç içinde, odalara bazı önemli tavizler verildiği dönemlerde dahi, belki de özellikle o dönemlerde, hükümetlerin sadakat taleplerinin de güçlendiğini görüyoruz. Bunun en tipik örneği, 1950'li yılların sonunda, D.P. iktidarı giderek sarsılırken, odalarla ilişkileri düzeltmeye çalışan hükümetin bu kuruluşlara ithalatın kontrolu ve ithalat kotalarının dağıtımıyla ilgili çok önemli yetkiler vermesiydi. Bunun hemen ardından, hükümete oda yönetimi üzerinde büyük bir kontrol yetkisi veren ikinci bir yasa çıktı. Bununla hükümet oda seçimlerini erteleme yetkisi kazanıyordu. D.P.'nin bu yetkiyi hemen kullanarak o yıl yapılan oda seçimlerine müdahale ettiğini biliyoruz (Saybaşılı, 1976).

Odalar 1958'de kazandıkları yetkilerin bir kısmını, 1969'da, gene özel sektör yanlısı A.P. hükümeti sırasında kaybettiler. Bunun nedeni de, Necmettin Erbakan'ın küçük sanayicileri başarılı bir biçimde örgütleyerek A.P. adayının karşısında Odalar Birliği seçimlerini kazanmasıydı. Geri alınan oda yetkileri kısa bir süre sonra geri verildi, ama bu çok uzun sürmedi. 1971 darbesinden sonra odalar ithalat kotalarının dağıtımı yetkilerini kaybettiler. Geri kalan yetkilerin çoğu da, C.H.P. - M.S.P. koalisyonu döneminde kaybedildi.

Bu bürokratik yetkiler odalara üyeleri nezdinde önem sağlıyordu. Ama kaybedilmeleri, bu kuruluşların bürokratik sürecin dışında, gerçek sınıf örgütleri olarak işlev görmelerini sağlayabilecek, olumlu bir gelişme olarak da görülebilir. Bunun sağlanamamasının en önemli nedenlerinden biri, odaların sektörel olarak değil bölgesel olarak örgütlenmiş, küçük ve büyük bir sürü işadamını birarada temsil etmeye çalışan, dolayısıyla temsil edilen çıkarların heterojen yapısı yüzünden çıkar temsili işlevini başarıyla yerine getirmeleri hemen hemen imkânsız kuruluşlar olmaları. İktidarın iş başarısını ve başarısızlığını belirlemekte son derece önemli olduğu bir ortamın etkileriyle bu heterojen üye yapısı birleşince, oda yönetimine nasıl gelineceğini ve yönetimdekilerin yetkilerini nasıl kullanacaklarını iktidardaki hükümetin biçimlendirmesi de son derece normal görünüyor.

1980'li yılların gelişmeleri

Buna rağmen, 1980'li yıllarda bazı odaların, özellikle Memduh Hacıoğlu'nun başkanlığı döneminde İstanbul Sanayi Odası'nın, ANAP hükümetini çok güçlü bir biçimde eleştirdiklerini ve üyelerinin çıkarlarıyla ilgili bazı talepleri ısrarla dile getirdiklerini biliyoruz. Bu tavır değişikliğini anlamak için, aynı dönemde gönüllü girişimci örgütlerinin gelişmesine bakmak yararlı olabilir.

Daha 1960'lı yıllarda, odaların temsil ettiği tipik işveren-devlet ilişkilerinin dışına çıkmaya çalışan, gönüllü üyeliğe dayanan bazı işveren kuruluşlarının ortaya çıkmaya başladığını görüyoruz. Bu kuruluşlardan TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu), bu yıllarda güçlenen sosyalist akımların ve DİSK'in temsil ettiği yeni bir tür sendikacılığın oluşturduğu tehditlere karşı, açık bir anti-komünizm ve sendika aleyhtarlığı yaparak üyelerinin sosyal konumunu sağlama almaya çalışıyor. Ama aynı yıllarda, işverenlerin daha bilinçli, belki daha akıllı da denilebilir, bir kesimi, ılımlı bir tavırla, sosyal sorunlara piyasa sistemi içinde uzlaşmaya dayanan çözümler aramak üzere faaliyetlere girişiyorlar. Bunlardan en ilginci, herhalde, Nejat Eczacıbaşı'nın önderliğinde kurulan "Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti." Önde gelen işadamları, politikacılar ve akademisyenlerin oluşturduğu bir yönetime sahip olan Konferans Heyeti, özellikle özel kesimle politikacılar ve entellektüeller arasındaki karşılıklı güvensizliği ortadan kaldırarak işadamlarının toplumsal gelişme içinde olumlu bir rol oynayabileceğini kanıtlamaya ve işadamlarının ılımlı sosyalist fikirlerle tanışıp bunların kendi sosyal varlıklarını tehdit eder bir nitelik taşımadıklarını görmelerini sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunuyor (Eczacıbaşı, 1982:148-158). Konferans Heyeti'nin kurucularının, hiç olmazsa Nejat Eczacıbaşı'nın, amaçladıkları şeylerden biri, işadamları topluluğunun, sosyal sorunlara duyarlı ve sosyal sorumluluk bilincine sahip bir sınıf olarak ortaya çıkması ve böyle bir sınıf olarak toplum içindeki yerini dosta düşmana karşı savunabilecek duruma gelmesi gibi görünüyor.

1970'lerin başında kurulan TÜSİAD'ın, Konferans Heyeti'nin başlattığı sınıf misyonunu daha açık bir biçimde sürdürdüğü söylenebilir. TÜSİAD, hem sanayi, hem ticaret sektöründe, hem ithalatçı, hem de ihracatçı olarak faaliyet gösteren ve ortak noktaları bireysel çıkarlarının ötesinde toplum içindeki sınıfsal konumlarını savunmayı amaçlamak olan bir grup, oldukça küçük bir grup, büyük işadamının yönlendirdiği bir kuruluş. Bu küçük grubun, işveren kesiminin çoğunluğuyla zaman zaman ters düştüğü de görülüyor. Mesela, TÜSİAD kurucuları, TİSK yönetimini, işçi sendikalarına karşı takındığı uzlaşmaz tavırdan ötürü, toplumsal uzlaşmayı engelleyici ve sınıf çatışmalarını körükleyici bir rol oynamakla suçlayabiliyorlar (Bianchi, 1984:265). Benzer bir biçimde, örgütün, geniş işveren kesimini, yalnız politik olarak doğru davranmaya davet etmek ihtiyacını değil, aynı zamanda iş ahlâkı ve sosyal sorumluluk gibi konularda daha

duyarlı olmaya teşvik etmek ihtiyacını duyduğunu da görüyoruz. TÜSİAD'ın, özellikle son yıllarda bu gibi konularla yoğun bir biçimde uğraşması, yalnız topluma işverenlerle ilgili olumlu bir mesaj verme amacı kapsamında değil, işveren kesimini toplum içindeki sınıfsal konumunu güçlendirecek biçimde davranmaya zorlamak amacı bağlamında da değerlendirilebilir sanıyorum. TÜSİAD'ın en önemli özelliği de, bence, örgüt yönetiminin, örgütün ortaya çıkışından itibaren, belirli bir toplum projesi, mensup oldukları sınıfın içinde rahat yaşayabileceği bir toplum projesi, geliştirmeye çalışmış ve bu projenin gerçekleşmesi için işverenlerin üzerlerine düşen sorumluluğu yüklenecekleri, yüklenmeleri gerektiği mesajını giderek daha açık bir biçimde vermiş olması.

Bir sınıf misyonunun karşısındaki engeller

Bunun, açıkça bir sınıfsal misyon olduğunu söyleyebiliriz. Bu misyonu dile getirerek bir sınıf öncülüğü rolü üstlenenlerin ise, özellikle gençler olduğu, yani toplumsal konumları ve devlet karşısındaki güçsüzlükleri konusundaki deneyimleri ve algılamaları büyüklerinden biraz farklı olan bir kesimden oluştuğu görülüyor. 1980'li yıllardan bugüne kadar yaşadığımız gelişmelere bakıldığında, bu sınıf öncülerinin işinin ne kadar zor olduğuna işaret eden pek çok davranış görüyoruz. Bu davranışlar ilk olarak hükümet yetkililerinden, ikinci olarak öncü kesim dışındaki işadamlarından, üçüncü olarak toplumun bütününden, son olarak da ilk üç kesimden gelen tepkilerin bütünüyle üstüne çıkmayı başaramayan öncü kesimin kendisinden kaynaklanıyor.

İşadamlarının, kişisel çıkar kaygılarının ötesinde, örgütlü bir sınıf olarak davranabilmelerinin ilk koşullarından biri, hükümet yetkililerinin sınıf örgütlerinin meşruiyetini kabul etmeleri gibi görünüyor. Bunun ilk göstergesi de, yetkililerin örgütlere "üyelerini temsil tekeli sağlaması" (Grant, 1985). Yani, işadamlarıyla teke tek, partikülarist nitelikli ilişkilere girmekten dikkatle kaçınması. Örgütlü ilişkiler ise, sağlam bir yasal bir bürokratik çerçeve gerektiren ilişkiler. Cumhuriyet dönemi boyunca bütün hükümetlerin durumunda olduğu gibi, "işadamlarını çok seven" ANAP hükümetleri de bu tür bir ilişkiye hiç hazır değillerdi. Ayrıca, ANAP felsefesi içinde örgütlü ilişkiler fazla bürokratik ve "iş bitiricilik" zihniyetine aykırı görülüyordu. Örgüt yönetiminin tutarlı bir sanayi politikası uygulanması yolundaki talepleri ise, "devletçilik" özlemi olarak değerlendiriliyordu. Bülent Eczacıbaşı'nın TÜSİAD'daki bir konuşmasını öfkeyle terkederken gazetecilere "Bu da babası gibi devletçilikten kurtulamadı" diyen Turgut Özal için, bilinçli bir sanayi politikasını işadamlarının katılımıyla uygulamak fikri, son derece tuhaf bir fikirdi.[6] ANAP hükümetinin tek tek işadamlarıyla yaşadığı sıcak ilişkilerin, TÜSİAD'a karşı tamamen değiştiğini biliyoruz. TÜSİAD'la hükümet ara-

6 *Cumhuriyet*, 28 Şubat 1992.

sındaki bu gerginlik zaman zaman öyle tırmandı ki, iş sonunda TÜSİAD başkanı Cem Boyner'in savcılığa götürülüp ifadesinin alınmasına kadar vardı.[7] Bunun sonunda Cem Boyner pek sıkıntı çekmediyse de, olay hiç önemsiz değildi. "TÜSİAD iktisat politikasını devlete bıraksın, kendi işiyle uğraşsın" diyen Demirel hükümeti yetkilileri de, ANAP çizgisini izliyor ve örgütlü bir sınıfın politik sürece katılması talebine hiç de anlayış göstermiyorlardı.

Bu anlayışsızlık içinde de, hükümetler için işadamlarının desteğini kazanmanın yolu, bazen tehditlerle, bazen de tek tek işadamlarına sağlanan çıkarlarla, örgütlü sınıf hareketinden gelen eleştirileri zayıflatmaktı. Yılların iş yapma geleneği ve süregiden kuralsız devlet-iş ilişkileri de, örgütlü davranış adına bu tür tehditlere aldırılmamasına veya çıkar imkânlarının reddedilmesine hiç de müsait değildi. Ayrıca, TÜSİAD içinde bir sınıf hareketinin başladığı yılların, sınıfsal çıkar kavramının olmasa bile kişisel çıkar kavramının, hükümetin de önemli desteğiyle, toplumsal kabul görmeye başladığı ve para kazanma imkânlarının genişlediği yıllardı. Dolayısıyla, hükümet yetkilileri gibi, işadamlarının büyük bir kesimi de, "işadamları için saçını süpürge eden" bir hükümet döneminde, örgütlü politik eleştirinin dozunu arttırmayı, bir parça nankörlük olarak değerlendirme eğilimindeydiler. Nitekim, görüştüğüm işadamlarından biri bana, açıkça, "insan özel sektör yanlısı bir hükümeti eleştirirken dikkatli olmalı" dedi.

Bu doğrultuda, TÜSİAD'ın genç başkanlarının seslerini fazla yükselttikleri durumlarda, yalnız TÜSİAD'ın fazla güçlenmesinden rahatsız olan ve bunu kendi alanlarına bir tehdit olarak gören oda yönetimlerinin değil,[8] derneğin eski kurucularının da "Ömer Dinçkök veya Cem Boyner, kendi adına konuşsun" şeklinde demeçler verdiklerini biliyoruz.[9] Bununla ilgili olarak, Ömer Dinçkök'ün başkanlığı döneminde TÜSİAD'da yer alan ilginç bir olay oldukça açıklayıcı. Bu dönemde Dinçkök'ün girişimiyle, dernek üyelerine hükümetin icraatını değerlendirmeleri için bir anket formu dağıtılmıştı. Ankete verilen cevapların oldukça eleştirel oldukları ve özellikle icraatın kuralsızlığı ile ilgili genel bir memnuniyetsizliği dile getirdikleri söyleniyordu. Dinçkök bu sonuçları hükümet yetkilileriyle birlikte tartışmak üzere bir toplantı düzenledi. Fakat beklenen tartışma yapılamadı, çünkü dernek üyeleri kapalı ankete verdikleri cevapları, hükümet yetkililerinin önünde tartışmaya yanaşmadılar. Yani, Nasreddin Hoca'nın, Akşehirli bir heyetle birlikte, Timur'a filinin halka verdiği zararları anlatmayı gittiğinde karşılaştığı durumdaki gibi Ömer Dinçkök devlet erkânının kar-

7 Bu konuda savcılığa verilen bilirkişi raporu (2 Ağustos 1990), Boyner'in demeçlerinde yürürlükteki dernekler yasasını ihlal eden bir unsur bulunmadığını bildiriyordu.

8 Mesela 1988 yılında İstanbul Ticaret Odası Başkanı Nurullah Gezgin, TÜSİAD'ın ülkeye zarar verdiğini söylüyor ve vakit geçirmeden kapatılması gerektiğini öne sürüyordu: *Güneş*, 20 Ocak 1988.

9 Feyyaz Berker ve Ali Koçman'ın bu doğrultudaki demeçleri için bkz. *Milliyet*, 15 Ağustos 1989.

şısında arkasına döndüğünde, arkasında heyeti bulamadı. Bu olayın farklı açıklamaları yapıldı. Görüştüğüm TÜSİAD üyelerinin bir kısmı, bana, toplantının niteliğinin iyi duyurulamamasından kaynaklanan yanlış anlamalardan sözettiler. Ama en açık yorumu gene bir TÜSİAD üyesinden duydum: "Ne bekliyordunuz? Ertesi gün herkesin Ankara'da işi vardı".

Ömer Dinçkök bu olaydan bir süre sonra TÜSİAD başkanlığından ayrıldı. Sözkonusu olayın bu kararı etkileyip etkilemediğini bilmiyorum, ama örgütlü bir sınıf hareketinin hiç de kolay gelişmediğini görmesine herhalde yardımcı olmuştur. Ama işadamlarının örgütlü bir sınıf olarak ortaya çıkmasındaki tek güçlük, devlet-iş dünyası ilişkilerini belirleyen tarihsel alışkanlıklar ve davranış özellikleri değildi. Hiç de kolay olmayan başka bir şey, girişimci örgütlerinin toplumun diğer kesimlerinden gelen en azından kuşkucu, genellikle de düşmanca tavrı değiştirebilmeleriydi. Bu tavır, bir ölçüde, iş yaşamının meşruiyet temellerinin, kurumsal çerçeveden kaynaklanan sorunlar nedeniyle, uzun yıllar boyunca sağlamlaşamamış olmasına bağlıydı. Yukarıda tartışıldığı gibi, kurumsal çerçeve yerine oturamamış ve bu yerine oturamayan çerçeve içinde devletle işadamları arasındaki partikülarist ilişkilerin belirli şahıslara çıkar sağladığı kimsenin gözünden kaçmamıştı. Bu durumda burjuvazinin sınıflaşma çabasının, "şimdi bir de örgütlenip doğrudan doğruya politikaya katılmaya kalkıyorlar" tepkisiyle karşılaşması zor anlaşılır bir şey değildi. ama asıl önemlisi, işadamlarının politik sürece örgütlü katılım taleplerinin, 12 Eylül darbesi sonrasında, bütün diğer örgütlerin, özellikle de sendikaların susturuldukları, hatta toplumsal hayattan neredeyse silinip atıldıkları bir ortamda güçlenmesiydi. Bu ortamda, örgütlü bir burjuvazinin devletle etkin işbirliğinin diğer kesimlerin aleyhine çalışacağı korkusu, hiç de temelsiz bir korku değildi. Bu korkuların giderilmesi ve burjuvazinin sınıflaşma sürecinin toplumsal tepkilere yolaçmadan tamamlanması için, Türkiye'nin örgütlü bir toplum haline gelmesi gerekiyordu ki bu da, herhalde, TÜSİAD'ın gerçekleştirebileceği bir şey değildi.

Bu durumda, burjuvazinin sınıf öncüleri, hükümet yetkililerinden, kendi tabanlarından ve toplumdan gelen olumsuz tepkiler arasında sıkışıp kaldılar. Üstelik, kendileri de eninde sonunda, bu toplumun üyesiydiler ve herkes gibi onlar da "sınıf" sözünden biraz rahatsız oluyorlardı. Toplum projelerinin gerisindeki, sınıflarının rahatça varlığını sürdürebileceği bir ortam hazırlamak amacı hiçbir zaman açıkça telâffuz edilmiyordu ve belki de gerçekten bilinçli bir biçimde algılanmıyordu.

Bununla ilgili olarak da, politik sürece katılma taleplerinin platformu netliğini kaybedebiliyordu. Burjuvazinin öncüleri, iktisat politikasının iyi yönlendirilmemesinden şikâyetçiydiler. Yasal ve bürokratik çerçevenin sorunlarını görüyorlardı. Kamu harcamalarının kontrolsüz artışının, özellikle son yıllarda Kürt sorununun akılcı bir biçimde çözümlenememesinden kaynaklanan askerî harcamaların ekonomiyi ne hale soktuğunu herkesten iyi görüyorlardı. Bütün

bunlar işadamlarını etkileyen sorunlardı, ama bu alanlarda burjuvazinin çıkarlarıyla toplumun bütününün uzun dönemli çıkarları arasında pek uzlaşmazlık yoktu. Dolayısıyla sınıf politikası, anlamlı bir biçimde, sınıf çıkarlarını toplumsal çıkarların bütünü içinde ele alabiliyordu. Bunun da, normal olarak, hareketin başarısını arttırması beklenirdi. Ama, yukarda tartıştığım gibi, devlet yetkilileri de, sınıf tabanı da, toplumun geniş kesimleri de, geleneksel algılama biçimleri ve davranış özellikleri yüzünden, olayı bu biçimde göremiyorlardı. Bu durumda, örgütlü kesimlerin politikaya katılımının son derece zor olduğu bir ülkede, politik süreci değiştirmenin tek yolunun iktidarı ele geçirmek olduğu inancının yaygın bir biçimde paylaşıldığı bir ortamda ve sınıf çıkarlarıyla toplum çıkarlarının örtüştüğü gözleminin sağlam ampirik temellere sahip olduğu bir konjonktürde, Türk vatandaşlığı bilincinin sınıfsal aidiyet bilincine galebe çalması hiç de zor değildi. Sınıf örgütlerinin politik sürece aktif bir biçimde katılımının gerekli koşullarını sağlamak, parti kurup iktidara talip olmaktan çok daha zor bir işti. Sınıf öncüleri de, rasyonel bireyler olarak, kolay olanı zor olana tercih ettiler. Artık Cem Boyner ve Memduh Hacıoğlu gibi isimleri, örgüt politikasıyla ilgili olarak değil, parti politikasıyla ilgili olarak duyuyoruz.

Bugün Türkiye'de politik sürecin siyasetçilerin çoğunluğu dışında herkesi endişelendiren tıkanmışlığı içinde, Yeni Demokrasi Hareketi'nin verdiği mesajların çoğu, gerçekten anlamlı ve güzel mesajlar. Bu açıdan, böyle aklı başında liberal sağ bir hareketin politik hayata katkısı hiç de olumsuz değil. Ama bence, daha olumlu olan, zor yoldan gitmek ve politik tıkanıklığı örgütlü katılım kanalıyla kırmaya çalışmak olurdu.

KAYNAKÇA

Ahmad, F. (1977), *Turkish Experiment in Democracy: 1950-1975*, C. Hurst and Co.: Londra.

Akkaya, Fevzi (1989), *Ömrümüzün Kilometre Taşları: ST-FA'nın Hikâyesi*, Fevzi Akkaya Temel Eğitim Vakfı: İstanbul.

Alpender, G.G. (1966); *Big Business and Big Business Leaders in Turkey*, yayınlanmamış doktora tezi, Department of Management, Michigan State University.

Bianchi, R. (1984), *Interest Groups and Political Develpoment in Turkey*, Princeton Uni. Press: Princeton, N.J.

Bilen, A. (1988), *Türk Sanayiinde Kırk Zorlu Yıl*, Final Ofset Matbaası: İstanbul.

Buğra, Ayşe (1995), *Devlet ve İşadamları*, İletişim: İstanbul.

Eczacıbaşı, Nejat F. (1982), *Kuşaktan Kuşağa*, Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayını: İstanbul.

Grant, W. (1985), "Introduction", *Political Economy of Corporatism* (der. W. Grant), Mac Millan: Londra.

Ishida, Takeshi (1968), "The Development of Interest Groups and the Pattern of Political Modernization in Japan", *Political Development in Modern Japan* (der. R.E. Ward), Princeton Uni. Press: Princeton.

İlmen, Süreyya (1949), *Teşebbüslerim ve Reisliklerim*, Hilmi Kitabevi: İstanbul.

Kafadar, C. (1986), "A Death in Venice, 1575: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *Journal of Turkish Studies*, 10, Halil İnalcık'a Yetmişinci Yaşgünü Armağanı Özel Sayısı.

Katz, C.J. (1992), "Marx on the Peasantry: Class in Itself or Class in Struggle", *Review of Politics*, c. 4, no. 1.

Kochanek, S.S. (1971), "The Federation of Indian Chambers of Commerce and Industry and Indian Politics", *Asian Survey*, c. 1, no. 19.

Koç, Vehbi (1979), *Hayat Hikâyem*, Apa Ofset Basımevi: İstanbul.

Kuruç, Bilsay (1964), *İktisat Politikasının Resmî Belgeleri: Söylev, Demeç ve Yazılar*, A.Ü.S.B.F. Maliye Enstitüsü: Ankara.

Nahum, Bernar (1988), *Koç'ta 44 Yılım*, Milliyet Yayınları: İstanbul.

Ökte, F. (1950), *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi: İstanbul.

Polanyi, Karl (1986), *Büyük Dönüşüm* (çev. Ayşe Buğra), Alan Yayıncılık: İstanbul.

Sabancı, Sakıp (1985), *İşte Hayatım*, Aksoy Matbaacılık: İstanbul.

Saybaşılı, Kemalî (1976), "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties, and Governments: A Comparative Analysis of the British and the Turkish Cases", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 11, Bahar 1976.

Selahattin Adil Paşa'nın Anıları (1982), Zafer Matbaası: İstanbul.

Thompson, E.P. (1963), *The Making of the English Working Class*, Penguin Books: Harmondsworth.

Tigar, M.E. ve Levy, M.R. (1977), *Law and the Rise of Capitalism*, Monthly Review Press: New York.

The emergence of Turkish bourgeoisie and 'New Democracy Movement'

This article explores the emergence of Turkish bourgeoisie as social class through a discussion of the society specific factors that render class formation rather difficult in Turkey. Among these factors, we underline the social origins of the Turkish bourgeoisie, historical conditions under which the initial stages of the Turkish industrialization process were situated, and the characteristics of the mechanisms of intermediation between the government and the business community. In lieu of conclusion, we argue that these factors could, at least in part, explain the transformation of an important class movement launched by the vanguards of the Turkish bourgeoisie into a political party, which we think is of incomparably less significance for Turkish political life.

Türkiye büyük burjuvazisinin anatomisi*

*Mustafa Şen***

1. Giriş

Anatomi terimi genellikle fen bilimlerini çağrıştırıyor olsa da bu çalışmada Türkiye büyük burjuvazisinin sınıf-içi bölünmesini aydınlatmak için kullanılacak. Bir başka ifadeyle, burjuvazinin alt-gruplarını/katmanlarını tanımlamak için bu terimden yararlanılacak. Aşağıda görüleceği gibi, büyük burjuvazinin alt gruplarına dahil edilen sermaye gruplarının şu anki konumunu ve özelliklerini tesbit etmek ana amaçtır. Bu amacı gerçekleştirmek için her bir sermaye grubunun şu anki faaliyetleri ve gelişimleri retrospektif bir yaklaşımla incelenerek büyük burjuvazinin ve alt katmanların özellikleri tesbit edilmeye çalışılmıştır. Türkiye büyük burjuvazisinin tarihsel gelişim aşamaları, devlet ve devlet politikalarıyla ilişkileri gibi çözümleme açısından büyük önem taşıyan konular yeri geldiğince vurgulanacaktır. Ancak esas olarak bu konular elinizdeki makalenin sınırları dahilinde içerilmemişlerdir.[1]

Kapitalist üretim ilişkileri içinde, bir sosyal sınıf olarak burjuvazi, birbiri ile

(*) Bu çalışma, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı tarafından 1992 yılında kabul edilen "Development of the Big Bourgeoisie in Turkey" başlıklı Master tezinin bir bölümdür. Bu vesile ile, öncelikle bitmek bilmeyen yardım ve ilgisinden dolayı tez hocam Yrd. Doç. Dr. M. C. Ecevit'e ve jüri üyeleri Prof. Dr. B. Akşit ve Prof. Dr. Y. Ertürk'e teşekkür ederim. Bu tezin ilham kaynağı olan çalışmaları yapan Prof. Dr. K. Boratav ve M. Sönmez'i de anmadan geçemeyeceğim.

(**) Mustafa Şen, ODTÜ, Sosyoloji Bölümü araştırma görevlisidir.

1 "Development of the Big Bourgeoisie in Turkey" başlıklı Master tezinde Türkiye büyük burjuvazisinin gelişimi birbiriyle içiçe geçmiş şu süreçler çerçevesinde değerlendirilmektedir: 1. Osmanlı burjuvazisinin Türkleştirilmesi ve Müslümanlaştırılması; 2. Ticarî sermayenin faaliyetlerinin içinde sanayi yatırımlarının ağırlığının artması; 3. Sanayi burjuvazisinin toplumsal ve ekonomik hakimiyeti; 4. Büyük burjuvazinin hegemonyası (Şen, 1992).

ilişkili iki farklı düzlemde tanımlanabilir. Birincisi, burjuvazinin dolaysız üreticilerle karşılaştığı ve artık değere el koyduğu düzlemdir. Burası, aynı zamanda, uzlaşmaz karşıtlık içindeki iki sınıfın, burjuvazi ve işçi sınıfının, birbiri ile çatışma ve diyalektik ilişki içinde olduğu alandır. Burjuvazi tarafından el konulan artık, ikinci düzlemde, burjuvazinin ana katmanları olan sınaî, ticarî ve malî sermaye ile rantiyeler arasında yeniden dağıtılır. Dolayısıyla artığın yeniden dağıtıldığı düzlemi burjuvazinin alt-katmanlarının tanımlanması için uygun bir alan olarak kabul edebiliriz (Boratav, 1989c:4).

Artığın yeniden dağılımı, burjuvazinin alt-grupları/katmanları arasındaki sistematik çıkar çatışmasının da dayanağıdır. Bu nedenle, burjuvazinin iç bölümlenmesini anlamak, Türkiye büyük burjuvazisinin yapısını, burjuvazinin dünya kapitalist sistemine eklemlenmesini ve sınıf-içi ilişkilerini anlamak açısından önemlidir.[2] Burjuvazinin, sınaî, ticarî, malî ve rantiye olarak "standart" alt-gruplara bölünmesi, teorik ve istatistiksel analiz açısından uygun olmasına karşın ekonominin alt sektörlerine göre yapılacak böylesi bir ayırım hem ele alınan sermaye gruplarının sermaye birikim süreçlerini hem evrim yollarını, hem de Türkiye'nin özelliklerini tam olarak yansıtamaz. Bu nedenle, Türkiye'de faaliyet gösteren sermaye gruplarının yani büyük burjuvazinin farklı katman ve altgruplarının toplumsal kökenlerini ve evrim yollarını daha iyi anlayabilmek için düzeltme ve eklemelere ihtiyaç var (Boratav, 1989b:133; 1989c:5-6; 1991:63-64).

Öncelikle, iki yeni grup, inşaat/taahhüt işleri ile ve kara/deniz taşımacılığı ile ilgili gruplar, farklı işlevleri ve ekonomik çıkarları nedeniyle yukarıdaki gruplandırmaya eklenmelidir (Boratav, 1989b:133; 1989c:5; 1991:64). Türkiye'de, esas gelişimini inşaat ve müteahhitlik işleri ile ilgilenerek sağlayan birçok sermaye grubu vardır ve bunların Türkiye'nin toplumsal ilişkilerindeki etkileri, politik ve ideolojik tavırları burjuvazinin diğer katmanlarından farklıdır. Bu nedenle, bu grubun şimdiki konumunu ve evrim örüntüsünü anlamak için bu ekleme gereklidir. Kara ve deniz taşımacılığı yapan sermaye gruplarını da ayrı bir katman olarak değerlendirebiliriz. İleride görüleceği gibi bu gruplarla ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Fakat bu grubu ayrı düşünmenin yukarıdaki nedenler dolayısıyla yararlı olacağı kanısındayız.

Yukarıda bahsettiğimiz gruplara ek olarak, Boratav (1989:133-135; 1989c:5-8; 1991:64-66) burjuvazinin alt gruplarının dikey ve yatay faaliyetlerinden yola çıkarak niteliksel bir ayırım yapmaktadır. Birçok sermaye grubu üretim faaliyetleri ile ilişkili olarak kendi pazarlama ve dış ticaret firmalarına sahipken, bazıları kendi banka ya da malî kurumlarına sahiptir. Bu tür sermaye gruplarının varlığı farklı bir grubun tanımlanmasına da olanak veriyor: Dikey holding. Sınaî, ticarî ve malî faaliyetleri bünyesinde birleştiren, banka ve dış ticaret firmaları

2 Böylesi bir çaba için burjuvazinin alt katmanlarını sınıflandırmanın yeterli olduğu iddiasında değiliz. Bunun yanısıra, Türkiye burjuvazisinin bir sosyal sınıf olarak kendisini nasıl kurduğu ya da bir sosyal sınıf olarak nasıl oluştuğu da incelenmelidir (Buğra, 1995; Şen, 1992).

olan sermaye gruplarını bu kategoriye sokabiliriz. Dikey holding ile diğer alt gruplar arasındaki ayrılık büyüklükle ilgili olmayıp, faaliyetlerinin organizasyonu ya da alanı ile ilgilidir. Bir başka ifadeyle, eğer bir sermaye grubu üretimden pazarlamaya/ticarete ve finansmana kadar faaliyetlerini entegre etmiş ise dikey holding olarak tanımlanacak. Dolayısıyla, dikey holdinglerin tanımı zorunlu olarak yatay entegrasyonu gerektirmiyor, fakat birçok durumda dikey holdingler önemli ölçüde yatay olarak da entegredirler.

Son grup, burjuvazinin ideolojik ve siyasi davranış açısından en önemli alt gruplarından birisi olan rantiyelerdir. Rantiyeler, ikisadî işlevleri bakımından üretken olmayan ve nakte çevrilebilir varlıklarının getirileri ve bunların değer artışları ile ekonomik varlıklarını sürdürenler olarak tanımlanabilir (Boratav, 1991:68). Tabiî, bu grubu iktisadî davranışları dışında bir sosyal grup olarak tanımlamak da mümkündür. Banka ve borsa işlemleri dışında kentsel rantlar yoluyla kısa sürede büyük kâr peşinde koşan ve bunu adeta bir yaşam biçimine dönüştüren bir sosyal grubu tanımlamak her halde zor olmasa gerek. Bu tür "yatırımlar" 1980'lerin ve 1990'ların en gözde yatırımları olmasının dışında bir yaşam biçimi ve iktisadî davranış olarak da dönemin ideologları tarafından durmadan ön çıkarıldı. Fakat büyük burjuvazinin bir alt katmanı olarak bu grubu ayırdetmek pek mümkün görülmüyor. Tabii, bu büyük burjuvazinin bu tür davranışları olmadığını anlamına gelmiyor. Aksine, rantiye davranışlar büyük burjuvazinin tüm alt katmanlarında güçlü bir şekilde tezahür ettiği için, rantiyeleri büyük burjuvazinin ayrı bir alt grubu olarak tanımlamak güçleşiyor.

Türkiye'de faaliyet gösteren büyük sermaye grupları genellikle holding şirketleri olarak örgütlenmiştir. Bu nedenle, yasal durumları ve holdingler üzerinde durmakta yarar var. Holding şirketi, başka şirketleri kontrol etmek için hisselerini elinde tutan şirket olarak tanımlanabilir. Literatüre göre, iki farklı holding şirketi ayırtedilebilir: saf ve karışık holding şirketi. Saf holding şirketi sadece diğer şirketlerin hisse senetlerini elinde bulundurup sınaî ve ticarî faaliyetlerle ilgilenmezken, karışık holding şirketi diğer şirketlerinin paylarını satın almakla kalmayıp sınaî ve ticarî faaliyetlerle de ilgilenir. Holding şirketlerini entegrasyon tiplerine göre de ayırmak mümkün: dikey ve yatay olarak entegre olmuş holding. Birinci tip holding şirketleri sınaî, ticarî ve malî sektörlerde faaliyet gösterirken, ikinci tip entegrasyonda holding şirketleri belirli bir alanda yoğunlaşırlar (Alak ve Büyükkaya, 1975:13, 24-25). Türkiye'de şirketlerle ilgili ilk yasal düzenlemeler Tanzimat Fermanı ile yapılmış olmasına karşın, ancak 1958 yılından sonra, vergi yasalarında reform yapılmasının arifesinde büyük sermaye grupları holding şirketleri kurmaya başladı.[3] 1960'ların sonlarından itibaren holding şirketi etrafında örgütlenmek büyük sermaye grupları için neredeyse

3 Sanayi ve Ticaret Bakanlığı kayıtlarına göre 1992 yılında faaliyet gösteren 367 holding şirketi var. Yine bu kayıtlara göre; 1967-1971 yılları arasında 35, 1972-1979 yılları arasında 157, 1980-1984 yılları arasında 61, 1986-1992 yılları arasında 114 holding şirketi kurulmuş.

bir zorunluluk olarak yerine getirilmesine rağmen, bazıları holding şirketi sahibi oldukları halde kendilerini şirketler grubu ya da şirketler topluluğu olarak adlandırmayı yeğliyor. Kazgan (1984:2397-2399) bu tür grupları sermaye grubu diye tanımlayıp, sahip olduğu diğer şirketleri yöneten ve kontrol eden ana şirketin faaliyetine göre (i) holding şirketleri; (ii) bankalar; ve (iii) ana üretim şirketleri olarak sınıfladı. Silier (1978:68) de benzer bir sınıflama yaptı: (i) banka ya da sigorta şirketi etrafında örgütlenen gruplar; (ii) holding şirketi etrafında örgütlenen gruplar.

"İş yaşamının üst katlarına tırmandıkça, tipik bir iş grubu birden fazla sektörde faaliyet gösteren holding şirketi haline dönüşüyor" (Boratav, 1989c:5) ayrıca holding şirketine dönüşme ile "dikey holding" olma arasında doğrusal bir ilişki gözlemek de mümkün. Bu nedenle tipik bir holding şirketinin örgütlenmesini incelemek zorunlu hale geliyor. Birinci tipte, iş hayatına ticari faaliyetlerden ya da tarım ürünleri ihracatından başlamış bir holding şirketi ana organdır. Bu durumda, holding şirketi sermaye grubunun temel politikaları ile ilgili tüm önemli kararları alır, temel stratejileri planlar ve ilişkili olduğu şirketlerin kontrolü ve yönetimi için gerekli olan hisse senetlerini elinde bulundurur. Bunlara ek olarak, topluluğa mali kaynak yaratmak için hisse senedi ya da tahvil ihraç edebilir. Holding şirketinin en önemli özelliği, şirketlerin vergi yükünü azaltarak ucuz kredi olanaklarını artırmaktır. Genel olarak, holding şirketinin hisselerinin büyük kısmı holdinge de adını veren bir aile tarafından sahiplenilir ve kontrol edilir. İkinci tipte, holding şirketinin yerini alan banka, merkezi organdır. Bir banka, mevduat toplamak ve kredi açmak gibi asli bankacılık faaliyetleri yoluyla kâr etme işlevini üstlenebilir. Fakat bir sermaye grubunun merkezi organı olduğu durumda, bu işlevinin yanısıra, holdinge kredi sağlamak, şirketlerin yeni projelerini finanse etmek gibi işlevleri de üstlenir. Hatta kendisi sigorta şirketleri kurarak, ihtisas bankacılığı yaparak ve ticarî ve sınaî faaliyetlere katılarak bir alt sistem de oluşturabilir. Bankacılık faaliyetleri ile ilişkili olarak, çeşitli amaçlarla kurulmuş vakıflar da yönetim ve finans konularında önemli bir rol oynayabilir. Vakıflar, toplulukta çalışanlara sosyal güvenlik sağlamak ve sosyal ve kültürel amaçlı faaliyetleri destekleyerek holdingin ya da grubun kamuoyu nezdinde prestijini yükseltmek gibi işlevlerin yanısıra, kurucu aileye minimum hisse ile holdingi kontrol etme ve vergi yükünü azaltma olanağı da sağlar. Merkezî organın dışında, bir sermaye grubunun örgütlenme sisteminin en altında, genellikle, üretim ve dağıtım firmaları vardır. Bu firmaların faaliyet alanları öylesine çeşitlenmiştir ki, sanayi üretiminden tarımsal üretime, turistik hizmetlerden belirli malların dağıtımını yapmaya kadar uzanabilir (Tekeli ve Menteş, 1982:264-272; 1984:2386-2396).

Bu açıklamalar ışığında, Tablo 1'de, özellikle 1980'lerin ikinci yarısında, faaliyet gösteren büyük sermaye gruplarının sınıf içi bölümlenmesi gösterilmektedir.

TABLO 1

Türkiye Büyük Burjuvazisinin Sınıf-içi Bölümlenmesi[4]

1. Esas Olarak Sanayi Sermayesi	Dinçkök, Gencer, Agaloğlu, Borusan, Bodur, Çiftçiler, Çukurova Elektrik, Eczacıbaşı, Turgut, Hür, İzdaş, Komili, Uzunyol, Bezmenler, Özsaruhan, Vefa Küçük, Profilo, Konukoğlu, Sarkuysan, Sönmez, Unilever, Uzel.
2. Esas Olarak Ticarî Sermaye	Şahinler, R. Yazıcı, Ekinciler, Feniş, Kibar, Tipi Ailesi, Penta, Sodimpek, Süzer, GSD Tekstil Sanayi, İzmir Deri.
3. Malî Sermaye	T. Ticaret Bankası, İktisat Bankası, Milli Aydın Bankası.(Tariş Bank), Çaybank.
4. İnşaat/Taahhüt Grupları	Tekfen, Enka, STFA, Kutlutaş, Ata, Gama, Güriş, Alarko, Kıska, Eska.
5. Taşımacılık/Denizcilik Grupları	Ulusoy, Zihni, Koçtuğ.
6. Dikey Holdingler	Koç, İş Bankası, Sabancı, Yaşar, Çukurova, Doğuş, Akın, Çolakoğlu, Uzan, Çıngıllıoğlu, Bayraktar, Zeytinoğlu, Net Holding, Lapis Holding.

Bu sınıflandırma 1980'lerde durumu kötüleşen, "küme düşen" ve durumu iyileşerek "küme atlayan" sermaye gruplarını kapsamamaktadır. Bu konuya ileride tekrar değinilecektir.

2. Esas olarak sanayi sermayesi

Esasen sanayi sermayesi olarak tanımlanan grupları diğer gruplardan ayırdetmek görece kolay. Bunun için İstanbul Sanayi Odası'nın (İSO) her yıl yaptığı "Türkiye'nin en büyük 500 sanayi firması" anketinden yararlanmak mümkün. Sönmez'in, İSO'nun 1985 yılında yaptığı bu araştırmadan yararlanarak yaptığı araştırmaya göre, 500 en büyük sanayi firmasından 406'sının özel sektör ve yabancı sermaye tarafından paylaşılırken, bunların 126'sının sahibi olan 25 büyük sermaye grubu,[5] 406 sanayi firmasının toplam ciro ve toplam katma değerinin % 53'ünü, toplam istihdamının ise % 48'ini alıyordu. (1988:15-22; 1990:19-26). İSO'nun 1980, 1985 ve 1987 araştırmalarını kullanan Boratav, di-

4 Bu listede yer alan büyük sermaye gruplarının gelişimleri ve faaliyetlerinin dökümü için bakınız Sönmez (1988; 1990) ve Şen (1992).

5 Bu 25 sermaye grubu, Koç, Sabancı, İş Bankası, Dinçkök, Anadolu Endüstri Holding (AEH), OYAK, Çukurova, Profilo, Yaşar, Çukurova, Elektrik, Unilever, Uzel, Bağfaş, Metaş, Alarko, Eczacıbaşı, Çolakoğlu, Borusan, Sönmez, Ercan, Bodur, Chrysler, Kutlutaş, Tekfen ve Hema'dır.

key holdingleri, kamu ve yabancı sermayeye ait firmaları dışladıktan sonra, altı sermaye grubunu esasen sanayi sermayesi olarak tanımladı. Bu gruplar, 1980'lerde en az bir yıl ilk 100'e iki sanayi firması sokan, Profilo, Dinçkök, AEH, Eczacıbaşı, Bodur ve Konukoğlu gruplarıdır (1989c:8). Son olarak, Kazgan 1970 ve 1980 yılları için, ilk 100'de büyük sermaye gruplarına ait 40 sanayi firması tesbit etti.

Bu çalışmada, 1986 ve 1990 yılları arasındaki beş yıllık sürede en az üç kez İSO'nun anketindeki ilk 100 arasına giren sanayi firmaları esas olarak sanayi sermayesi olarak tanımlanmıştır. Kamu kuruluşları ve yabancı sermaye tarafından sahiplenen firmalar dışarıda tutulduğunda, bu yıllar arasında, 34 büyük sermaye grubuna ait olan 64 sanayi firmasının en az üç kez ilk 100 firma arasına girdiği görülmektedir. Bu firmalardan 32'si 6 dikey holding, 3'ü inşaat/taahhüt, 2'si de ticari sermaye grupları tarafından sahiplenilmektedir. Geriye kalan 27 sanayi firmasının sahibi olan 22 sermaye grubu esas olarak sanayi sermayesi diye tanımlanmıştır.

Bu 22 sermaye grubu büyüklükleri ve faaliyetleri açısından birbirine benzer değildir. Bunların içinden, büyüklük ve ana uzmanlık alanlarının farklılaşmasını göz önünde tutarak, iki farklı tip sanayi grubu tesbit etmek mümkün: (i) Dinçkök, Profilo, Bezmenler, Eczacıbaşı, Bodur, Borusan gibi, ana uzmanlaşma alan(lar)ı olmasına karşın, büyük ve çeşitlenmiş firmaları olanlar; (ii) Sarkuysan, Agaloğlu, Vefa Küçük, Komili gibi görece küçük ve belirli bir ana uzmanlık alanları olan sanayiciler. Tabii bu, son grupta yer alanların faaliyetlerini genişletme ve çeşitlendirme eğilimleri olmadığı anlamına gelmiyor.

Sanayi sermayesi ile ilgili ilk gözlem bu alt katmanda yer alan grupların ticarî faaliyetlerinin yoğunluğudur. Bu sermaye grupları, ilk sermaye birikimlerini iç ya da dış ticaretten sağlamakla kalmıyor, bazıları yabancı sermayenin acentası ya da temsilcisi olarak da ticaretin içinde. Ticaretin sanayi sermayesi için ilk sermaye birikiminin sağlanmasının ötesinde önemi var. Hemen tümünün, üretim faaliyetlerinin doğal uzantısı gibi işlev gören ticaret ve/veya pazarlama, dağıtım şirketlerinin olması bunun en önemli göstergesi. Temsilcilik ve acentaların sanayi ürünleri pazarlama/dağıtma yanında piyasa sinyallerini, yeni ürün taleplerini ve değişimleri tespit etme olanakları da vardır. İç ticaret kanalları dışında, esas olarak sanayi sermayesi olarak tanımladığımız gruplar, ihracat ve ithalat işlerini gören dış ticaret firmalarına da sahipler.[6] Özellikle, tekstil ve demir ve çelik üreten sanayi grupları önemli miktarda ihracat yapan gruplar arasında. Bunlara ek olarak, herhangi bir sermaye grubu sanayi faaliyetlere girdiği zaman, yabancı sermaye ile olan temsilcilik ve ithalat ilişkilerinin belirleyici önemi vardır. Bu tür ilişkiler 1950 ve sonrasındaki sanayi yatırımların gerçek-

6 Bu firmalardan bazıları Dış Ticaret Sermayesi Şirketi (DTSŞ) statüsü kazanarak büyük ihracatçılar arasında girmeyi de başardı. Sanayi sermayesinin DTSŞ'lerinin, DTSŞ'lerin toplam ihracatı içindeki payı 1987'de % 14.3, 1988'de % 12.5, 1989'da % 12 ve 1990'da % 11.6 olarak gerçekleşti.

leşmesinde en önemli faktörlerden birisi olarak belirmektedir. Yani, daha önceden ithal ederek pazarlanan malı üretmeye başlamak, var olan ve ithalatçısı tarafından daha iyi tanınan bir piyasaya mal sunmak anlamına geliyor. İthal edilen malın üretimine geçilmesi dış ticaret ilişkilerinin sona ermesi anlamına gelmiyor, aksine ilişkinin başka bir düzeyde "sağlamlaştırılması"yla sonuçlanıyor.

Eczacıbaşı, Dinçkök, Bezmenler, Komili ve Konukoğlu gibi bazı grupların artizanal üretimden başlayarak sanayiye girmiş olmalarına karşın, ele aldığımız tüm gruplar iş hayatlarına ticarî faaliyetlerle ilgilenerek başlamıştır. "Yaratıcılık" yoluyla, yani bir sanayi mamûlün üretim tekniği ya da yolunu kendi başına keşfederek, gelişen sanayi grubu yoktur. Belki bunun tek istisnası, İkinci Dünya Savaşı sırasında dışarıdan ithal edilemeyen bazı ilaçları kendi geliştirdiği teknikle üreten Eczacıbaşı'dır.

İkinci gözlem, sanayi grupları arasında yoğunlaşmanın yaygın olmasıdır (Sönmez, 1988; 1990; Silier, 1978; Tüzün, 1987; Katırcıoğlu, tarihsiz; Aksoy, 1983). Yani, hepsinin otomobil, tekstil ve kimyevi madde üretimi gibi odaklandığı ve yatay olarak entegre olarak belirli alanlar vardır. bir başka ifade ile, sanayi üretimlerinin büyümesine paralel olarak, tümü üretim için gerekli girdileri sağlayan firmalar kurma eğilimine sahiptir. Bununla beraber, sanayinin diğer alt sektörlerinde ana üretimleri ile doğrudan ilişkisi olmayan faaliyetler göstermeleri de rastlanan bir olgudur.

Buraya kadar anlatılanlardan çıkarılabilecek bir özellik, esas olarak sanayi sermayesi diye sınıflandırılan grupların çok geniş bir yelpazede faaliyet göstermesidir. Öyle ki, faaliyetler taşımacılıktan, inşaat işlerine, turizmden servis sektöründe çalışmaya kadar uzanabilir. Bir diğer özellik ise, 1980'lere kadar yabancı sermaye ile kurulan ilişkide patent, lisans ve know-how anlaşmaları birincil öneme sahip iken, 1980'den sonra ortak yatırımların hızlanmasıdır.[7] Son olarak, dış ticaret yoluyla kurulan ilişkilerin ticarî faaliyetlerden sanayi üretime geçişteki katkısının yanında, bu süreçte devlet (i) teşvikler vererek (Karakoyunlu, 1985; 1987; Varlık, 1976); (ii) ucuz kredi ve ucuz yedek parça sağlayarak ve (iii) sanayi yatırımlara ortak olarak (Sönmez, 1988:113-145; 1990:112-137; Kepenek, 1990:11-129) önemli roller üstlenmiştir. Ele aldığımız grupları ucuz kredilerle teşvik eden bir başka kuruluş ise, Dünya Bankası yardımı ve özel sektörün önemli simalarının çabaları ile 1950'de kurulan Türk Sanayi Kalkınma Bankası'dır (Diamond, 1950; 1957; Sönmez, 1988:70-73; 1990:70-73).

Bir tipoloji çıkarmak amacıyla, bu tasnifte yer alan sanayi gruplarının tarihi gelişimi incelendiğinde, Cumhuriyetin kuruluşunun erken yıllarında sanayi girişimlerde bulunan bazı gruplara rastlansa dahi, önemli bir bölümünün 1940'ların son yıllarında ve 1950'lerde, bazılarının ise 1960'lı ve 1970'li yıllarda

7 Sanayi sermayesi alt katmanında yer alan grupların yabancı sermaye ile ortak olduğu ilk 100'e giren 5 firma vardır. Bu firmalardaki yerli ortak payı % 10 ile % 60 arasında değişmektedir.

sınaî faaliyetlere başladığı görülüyor. 1960'lı yıllar yoğunlaşma ve ana üretim faaliyetlerinin çeşitlenme gösterdiği yıllar olarak karşımıza çıkarken, 1970'lerin ana üretim faaliyetlerinin hammadde sağlanmasından pazarlanmasına kadar entegre edildiği yıllar olduğunu görüyoruz. Bazıları iş hayatlarının başlangıcından beri, ithal ve temsilcilik firmalarına sahipken, 1970'lerin sonu, sanayinin görece marjinal alanlarına girildiği ve ihracat firmalarının kurulduğu yıllardır. 1980'ler, yeni sanayi yatırımlarından kaçınıldığı, yenileştirme ve kapasite artırımına yönelik yatırımların öne geçtiği, ihracata daha çok önem verildiği yıllar olarak görünürken, yeni yatırım alanları içinde en gözde olanı turizm olarak ortaya çıkmıştır.

3. Ticarî sermaye

Ticarî sermayeyi iç ve dış ticaretle uğraşanlar olarak iki gruba bölmek mümkündür. İç ticarette uzmanlaşmış birçok firma olmasına karşın, bunların tam ve doğru listesini oluşturmak hemen hemen imkânsız. Bunun en önemli nedeni, iç ticaretle uğraşan firmaların hepsinin küçük ve orta büyüklükteki işletmelerden oluşması ve birçok sektörde birden faaliyet gösteren büyük sermaye gruplarının hakimiyeti altında ya da uzantısı olarak çalışmalarıdır. İç ticarette uzmanlaşmış birçok küçük ve orta büyüklükte firmaya rastlamak mümkünken, büyük burjuvazi içinde iç ticarette uzmanlaşmış herhangi bir grubun bulunmaması başlıbaşına önemli bir olgudur. Dış ticaret sözkonusu olduğunda, bu alanda faaliyet gösteren firmaların büyük kısmının ihracatla ilgilendiğini, bunların faaliyetleri içinde ithalatın görece küçük bir yer tuttuğunu görüyoruz. Özel'e göre (1988:34), Türkiye'de faaliyet gösteren 28 dış ticaret sermaye şirketi (DTSŞ) 1986'da toplam ihracatın % 42'sini, toplam ithalatın ise % 8'ini gerçekleştiriyor. DTSŞ'ler dışında sadece ithalatla ilgilenen büyük firmaları tesbit etmek de pek mümkün gözükmüyor. Bunun bir nedeni, ithalatçı firmalarının büyük çoğunluğunun küçük ve orta büyüklükte olması ve bazı malların temsilciliğinin ve dağıtımının büyük sermaye grubuna ait firmalar tarafından üstlenilmiş olmasıdır. Bunları tesbit etmek oldukça zordur. Fakat, büyük sermaye gruplarının, ileride değinileceği gibi, tümünün temsilcilik ve acentalık dolayısıyla bir tür ithalatçılık bağı hep mevcuttur. Bunun dışında, temsilcilik, acentalık ve ithalat işleri ile ilgilenen, özellikle İstanbul'da yerleşmiş orta büyüklükte firmalara rastlamak mümkündür. Bu nedenlerle, esas olarak ticarî sermayeyi DTSŞ'lerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ele alınan dönemde, ihracatın adeta "milli spor" olarak değerlendirilmesi de bu kesim üzerine yoğunlaşmayı gerekli kılıyor.

Bu grubun değerlendirmesini yapmadan önce, ticarî sermayenin özelliklerini anlayabilmek için, DTSŞ'ler üzerine birkaç şey söylemek gerekli görünüyor. 1980'den sonra, dış ticaret sektöründeki en önemli kurumsal gelişmelerden birisi, Türkiye'nin dış ticaretinde önemli roller oynayan DTSŞ'lerin hızla kurul-

masıdır. DTSŞ'lerin toplam ihracat içindeki payı 1981'deki % 9'luk düzeyden, hızlı bir artışla, 1980'lerin ortasında % 40'lara, 1980'lerin sonunda ise % 50'lere kadar yükseldi. Bu hızlı artışın ardında, DTSŞ'lerin gelişimi için kurumsal bir temel sağlamak amacıyla uygulanan teşvikler vardı. Kore ve Japonya tarafından "başarıyla" uygulanan modelin, Türkiye'nin ihracatını artırmak için uygun olacağı düşünüldü. Bu modelin temel özelliği, uzmanlaşmamış ve geniş bir alanda faaliyet gösteren küçük ve orta boy ihracat şirketleri yerine, ihracatı büyük ve entegre firmaların üstlenmesini örgütleyerek, dış piyasalarda karşılaşılabilecek riskleri azaltmak, ihracat firmalarının dış piyasalarda birbirleri ile rekabetini engellemek ve DTSŞ'lerin sağlayacağı dışsal ekonomilerin avantajından yararlanmaktı. Bunun yanısıra, DTSŞ'lerin faaliyetlerine, halka hisse senedi ya da tahvil arz edememek ve ihracatın gerçekleşmesi için gerekli olan paketleme, depolama gibi faaliyetler dışında üretim faaliyetleri ile ilgilenmemek gibi kısıtlamaların getirilmesi de sözkonusu idi. Sonuç olarak, bu model içinde, DTSŞ'ler bağlı oldukları grubun ürettiği malların ihracatıyla ve/veya başka ihracatçıların mallarının pazarlanmasıyla ilgilenmek durumundaydı. DTSŞ statüsünü kazanabilmek için birçok zorunluluğun yerine getirilmesi gerekiyordu.[8] Fakat bu statüye sahip şirketler hükümet tarafından sık sık değiştirilen teşvik ve ayrıcalıklardan da yararlanıyorlardı[9] (Geveci, 1986:15-16; Özel, 1988:26-27; Togan vd., 1988:72-75).

Togan vd. (1988:75) ve Özel (1988:27), 1980-1987 arasında faaliyet gösteren DTSŞ'leri bağlı bulundukları grubun ana faaliyet alanlarına göre, beş kategoriye ayırdılar. Bunlar, sanayi, inşaat, tekstil, demir-çelik ve genel sanayi ve ticaret gruplarının DTSŞ'leriydi. Bu liste her yıl değişmesine rağmen, Türktrade'in yayınlarından 1987-1991 yılları arasında faaliyet gösteren DTSŞ'leri tesbit etmek mümkün. Eğer dikey holdinglerin, sanayi sermayesinin ve inşaat/taahhüt gruplarının firmalarını dışarıda bırakırsak, bu yıllar içinde en az üç defa listeye giren DTSŞ'leri ya da bağlı bulundukları grupları ticarî sermaye olarak tanımla-

8 DTSŞ tanımı ilk defa 1980 yılında yapıldı. Bu tanıma göre, bir ihracat firmasının DTSŞ statüsünü kazanabilmesi için ödenmiş sermayesinin 50 milyon TL'sı olması ve % 50'si sanayi mamül olmak üzere en az 15 milyon dolarlık ihracat yapması gerekiyordu. 1984'de yapılan değişiklikle, ödenmiş sermaye sınırı 500 milyon TL'sına, % 75'i sanayi mamül olmak üzere asgari ihracat düzeyi 30 milyon dolara çıkarılıyordu. 1990'daki bir düzenleme ile ödenmiş sermaye 5 milyar TL'sı, asgari ihracat tutarı ise 100 milyon dolar olarak belirleniyordu. 1992'deki son düzenlemede, sadece asgari ihracat miktarlarında değişiklikler yapılıyordu. Bu değişikliğe göre, ya 100 milyon dolarlık ihracat, ya % 50'si aynı ürün olan 75 milyon dolarlık ihracat, ya da hepsi aynı üründen olmak üzere 50 milyon dolarlık ihracat zorunluluğu getiriliyordu (Geveci, 1986:15-16; Özel, 1988:26; Togan vd., 1988:75).

9 1988'den sonra bir kısmı uygulamadan kaldırılmasına karşın, DTSŞ'lere, ihracat miktarına bağlı olarak % 4 ile % 6 oranında değişen geri ödeme, ihraç edilecek mal için yapılacak paketleme, depolama ve taşımacılık yatırımlarında ithalat muafiyetleri, ihracatı devlet tarafından yapılan ülkelerden ithalat yapma tekeli ve döviz tahsisi gibi teşvikler veriliyordu (Geveci, 1986:15-16; Togan vd., 1988:75; Özel, 1988:25-26).

yabiliriz. Böyle bir sınıflamadan, esas olarak ticaret sermayesi diye tanımlanabilecek 18 grup çıkmaktadır, fakat bunlardan 1987-1991 yılları arasında en az üç kere listeye giren ancak 12 grup vardır. Bunlar, Şahinler, R. Yazıcı, Ekinciler, Feniş, Giyim Sanayicileri Derneği (GSD), Kibar Holding, Tipi Ailesi, Penta, Sodimpek, Süzer, Tekstil Sanayi ve İzmir Deri gruplarıdır.

Daha önce belirtildiği gibi, büyük sermaye gruplarının gelişiminde ve şimdiki faaliyetlerinde iç ticaretin önemli bir yer kaplamasına ve acentalık ve temsilcilik ilişkisi ile büyük sermaye gruplarına bağlı olarak iç ticaretle uğraşan birçok küçük ve orta ölçekli firma olmasına karşın, Türkiye'de iç ticaretle uğraşan bağımsız ve büyük sermaye grupları yoktur. Bununla birlikte, ticari sermayenin dış ticaretle uğraşan kanadı yıllardır varlığını sürdürmektedir, ama bu gruplar ihracata verilen teşvikler sayesinde ancak 1980 sonrasında gelişerek bir alt grup olarak tanımlanabilecek hale gelmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu grupların içinde sanayi sermayesinin, inşaat/taahhüt gruplarının ve dikey holdinglerin de firmaları vardır. Buna karşın, dış ticaretle ilgilenen ticarî sermaye grupları hakkındaki bilgilerden bazı sonuçlara varmak mümkündür. Öncelikle, bu gruplar sermaye birikimlerini, sanayi sermayesi gibi, ticaretten sağlamıştır. Büyük burujuvazinin diğer katmanları gibi, bu grupta yer alan sermaye grupları da birden fazla alanda faaliyet sürdürmektedir. İhracat düzeyini artırmak için sanayi yatırımlar gerçekleştiren grupların yanısıra, turizm, taşımacılık ve inşaat sektörüne yatırım yapan grupları da gözlemek mümkündür. Öyle ki, sadece dış ticaretle ilgilenen iki grup vardır. Bunlar küçük ve orta büyüklükteki girişimciler tarafından büyük firmaların teşvikine dayanan DTSŞ'ler sistemine alternatif olarak kurulan GSD ve Tekstil Sanayi gruplarıdır (Sönmez, 1988:28-30; 1990: 31-34; 1992:55-58). Son olarak, ticari sermaye olarak tanımlanabilecek bir çok grup, 1980'ler boyunca "hayalî ihracata" neden olduğu söylenen parasal teşviklerin kaldırılmasından sonra sektörden çekilmişlerdir.[10] Bu olgu, bu sınıflamaya dahil olan grupların niteliği hakkında da bilgi vermektedir.

4. Malî Sermaye

Ticarî sermaye gibi malî sermayeyi de, bağımlı ve bağımsız malî sermaye olarak iki alt gruba ayırmak mümkündür. Son yıllarda hızla gelişen sigorta ve borsa şirketlerinin varlığına karşın, finans sektörünün büyük bir kısmı özel ve kamu bankaları tarafından işgal edilmektedir. Büyüklük ve etki açısından bankacılığın finans sektörününün esasını oluşturduğu söylenebilir (Artun, 1983:52-65). Dolayısıyla, sadece bankacılık sektörünün incelenmesi mali sermaye hakkından bilgi verebilir.

10 Hayalî ihracatın boyutu ve hayalî ihracat ile ilgili tartışmalar için bakınız Çetin (1989).

4.1. Bağımsız Malî Sermaye

Türkiye Bankalar Birliği'nin (TBB) kayıtlarına göre 1990 yılında 25 özel ticarî banka olmasına karşın, birden fazla sektörde faaliyet gösteren bir holding ya da sermaye grubu tarafından sahip olunmayan beş özel ticarî banka vardır.[11] Yani, birden fazla sektörde faaliyet gösteren bir holding ya da sermaye grubu tarafından sahiplenilmeyen, Türk Ticaret Bankası, Millî Aydın Bankası (Tarişbank), İktisat Bankası, Finansbank ve Çaybank, bağımsız malî sermaye olarak sınıflandırılabilir.

Bu bankalarının büyüklüğü ve sektör içindeki etkisini ölçebilmek için, TBB'nin yayınlarından yararlanarak, bankanın (a) sermayesine; (b) mevduatına; (c) kredilerine ve (d) şube sayısına bakılabilir. Bu kriterlere göre, Finansbank, Çaybank ve Millî Aydın Bankası 1986-1990 döneminde en küçük bankalar olarak görülmektedir. Bağımsız malî sermaye olarak tanımladığımız diğer iki bankadan birisi olan Türk Ticaret Bankası büyük özel bankalar arasında yer alırken, İktisat Bankası orta büyüklükte bir bankadır.

Bu bankaların 1986-1990 yılları arasında özel bankalar içindeki yerine baktığımızda, özel bankaların toplam öz sermayesi içinde beş bankanın payının %9.7 ile %7.5 arasında, toplam mevduatlar içindeki payının %9.1 ile %6.0 arasında, toplam krediler içindeki payının %9.0 ile %7.5 arasında değiştiğini görüyoruz. Bu oranların da gösterdiği gibi, bağımsız malî sermayenin finans kesimindeki yeri ve payı diğer özel bankalar kadar önemli değildir.

Ele aldığımız beş banka dışındaki bankalar, ister ticarî ister kalkınma isterse yatırım bankası olsun dikey holdingler ya da sermaye grupları tarafından kontrol edilen bankalardır. Bu, malî kesiminin birçok alanda faaliyet gösteren dikey holdingler ya da sermaye grupları tarafından kontrol edildiği anlamına da gelmektedir.

Bunlara ek olarak, bağımsız malî sermayenin sahip olduğu sigorta, bankerlik ve borsa şirketleri neredeyse yok gibidir. Menkul kıymetler borsasının son yıllırda gösterdiği canlılık yeni bağımsız şirketlerin kurulmasına ve gelişmesine olanak vermektedir, fakat bunların büyüklükleri ve sahipleri hakkında şimdilik ayrıntılı bilgiler elde etmek pek mümkün görülmemektedir. Bu tür malî kurumlar içinde en önemlisi ve en eskisi olan sigorta şirketleri, daha çok dikey holdinglerin sahip olduğu bankalar tarafından kontrol edilmektedir. Bağımsız malî sermaye tarafından sahiplenilen tek sigorta şirketi Erol Aksoy'un Emek Sigorta'sıdır.

11 TBB Bankalar Kanununa dayanarak bankaları dört ana gruba ayırmaktadır. 1. Merkez Bankası; 2. Ulusal ticarî bankalar: (a) kamu bankaları; (b) özel bankalar; 3. diğer ticarî bankalar: (a) Türkiye'de kurulmuş bankalar ve (b) Türkiye'de şubesi olan bankalar; 4. yatırım ve kalkınma bankaları. Son grup kendi içinde Kamu ve Özel olarak ayrılırken, Özel de yabancı ve ulusal diye tekrar ikiye ayrılmaktadır. Bu gruplamaya göre bankacılık sistemi içinde gerek büyüklük, gerekse toplam kredi ve mevduat açısından özel ticarî bankalar diğer özel bankalardan daha önemli bir yer tutmaktadır.

1982 "Kastelli krizi"nden sonra, bağımsız sermayenin sahip olduğu bankerlik şirketi yoktur. Zaten bu krizden sonra bankerlik kurumu çökmüştür.

Tarihî olarak bakıldığında, bağımsız malî sermaye olarak tanımladığımız bankaların sahiplerinin birden fazla kişi ya da bir aile veya genellikle eski banka yöneticisi olan bir kişi olduğu söylenebilir. 1909 ve 1930 yılları arasında Müslüman Türklerin sahip olduğu, devlet tarafından desteklenen ve yerel düzeyde faaliyet gösteren birçok küçük banka vardı. Bu bankalar, Müslüman Türk iş adamlarının kredi ihtiyaçlarını karşılamak, yabancı banka ve gayrımüslim işadamları ile rekabet edebilmek için kurulmuştu (Ökçün, 1975). Bu dönemde kurulan bankaların ticarî sermaye tarafından kontrol edildiği ve ticarî ve tarımsal krediler vermelerine karşın bankacılık işlemlerinden çok ticaretle, özellikle dış ticaretle ilgilendikleri söylenebilir. Büyük şehirlerde kurulan bankalar esas olarak ithalatla ilgilenirken, yerel bankalar tarımsal ürünlerin ihracatını finanse etmekle meşguldüler (Silier, 1975:253). Özel bankacılığın gelişimi, yeni özel bankaların kurulması ve yerel bankaların bazılarının büyümesi nedeniyle İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşti. Holding şirketlerinin bankaları satın alarak bankacılık sektörünü kontrol altında tutma çabalarına karşın özel ticarî bankaların sayısı 1950'lerden beri sürekli olarak arttı. "Holding bankacılığı" olarak da adlandırılan, holdinglerin bankaları kontrol etme ve yönetme isteğinin, holdinglerin (i) ucuz mevduat toplayarak malî problemlerini çözme; (ii) asgarî öz sermaye ile büyük mali kaynakları kontrol etme, (ii) bankacılık yaparak kârlarını azamîleştirme; (iv) banka sahibi olmanın sağlayacağı prestijden yararlanma ve (v) banka sahibi olmanın sağlayacağı avantajlardan yararlanarak diğer holdinglerle rekabet etme gibi saiklerden kaynaklandığı söylenebilir (Artun, 1983:60-62; Akgüç, 1989:63-66). Sınaî ve ticarî sermayenin malî sermaye ile kaynaşması anlamına gelen bu durum, Batılı kapitalist ülkelerdeki durumun tersine, Türkiye'de bankaların ya da malî kesimin sınaî ve ticarî sermaye tarafından kontrol edildiğini gösteriyor. TBB'nin özel ticarî bankalarla ilgili rakamları bu olguyu açıkca gösteriyor: holding bankalarının ya da bağımlı mali sermayenin bankalarının, özel ticari bankaların toplam kredileri, toplam mevduatları ve toplam öz sermayeleri içindeki payı 1986 ve 1990 yılları arasında % 90'ların üzerinde seyretmiştir. 1990 yılında 3455 olan toplam özel ticari banka şubesinin % 87'si de holding bankalarınındır.

Görece küçük olmasına karşın, bağımsız malî sermaye özellikle son yıllarda spekülatif para hareketleriyle ve medyadaki etkinlikleriyle, özellikle TV kanallarını sahiplenerek, büyük burjuvazinin en hareketli ve etkili alt gruplarından biri haline gelmiştir. Şu anda Türkiye'de yayın yapan hemen hemen tüm özel TV kanallarının sahipleri aynı zamanda banka sahibidirler. Banka sahibi olmayanlar da banka sahibi olma peşindedirler.[12]

12 Banka ve medya ilişkisi için bakınız Tuncel (1994).

5. İnşaat/taahhüt grupları

Büyük müteahhitlerin derneği olan Türk Müteahhitler Birliği'nin (TMB) 1990 yılında, yurt içindeki projelerin % 90'ını, yurt dışındaki projelerin neredeyse hepsini üstlenen 54 üyesi vardı. İnşaattan endüstriyel komplekslerin kurulmasına kadar birçok işi üstlenen bu grupların Yakın ve Orta Doğu ile Kuzey Afrika'da tamamladıkları projelerin toplam değeri 20 milyar Amerikan doları civarındadır (TMB, 1990). Bu şirketlerden bazıları dikey holdinglerin olduğu için dışta tutulacak. TMB'nin verilerinde grupların büyüklüğünü tesbit etmeye yönelik herhangi bir bilgi olmadığı için inşaat/taahhüt sektöründe faaliyet gösteren büyük şirketlerin ya da grupların tam bir listesini oluşturmak mümkün değil. Boratav'ın listesinde yer alan (1989b; 1989c), Tekfen, Enka, STFA, Kutlutaş, Gama, Güriş, Alarko, Kiska, Eska gruplarına sadece Güneydoğu Anadolu projesinin en önemli bölümü olan Atatürk barajının yapımını da yüklenen Ata İnşaat eklenebilir.

İnşaat/taahhüt grupları büyük burjuvazinin en ilginç ve dinamik katmanlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, hemen hemen hepsi mühendis ya da teknisyenler, yani meslekten gelen kişiler tarafından kurulmuş ya da sahiplenilmişlerdir. İkinci olarak, hemen hemen hepsinin kuruluşu 1950'li yılların ikinci yarısına kadar uzanmasına (sadece en eski müteahhit grubu olan STFA'nın kuruluşu 1940'lı yıllardır) karşın, gerek üstlendikleri projelerin büyüklüğü, gerekse faaliyetlerinin çeşitliliği şaşırtıcı derecede hızlı olmuştur. Üçüncü nokta, müteahhitlik gruplarının 1960'lı yılların sonlarından itibaren, inşaat sektörünün içinde ya da dışında sanayi yatırımlarına girmesidir. Müteahhitlik gruplarının sanayi yatırımlarının iki şekilde gerçekleştiği söylenebilir. Birinci durumda, inşaat sektörünün pratik gerekleri bu grupları belli bir noktadan sonra ihtiyaç duyulan bazı makina, makine aksamı ve inşaat işleri için gerekli olan hammaddelerin üretilmesine zorlamaktadır. İkinci durumda ise, 1980'lerin başında olduğu gibi ellerindeki fazla kaynakları ekonomik kriz nedeniyle zor durumda olan sanayi tesislerinin satın alınmasında kullanarak sanayiye girmektedirler (Kazgan, 1985; Akkaya, 1989). Birinci durumda, daha çok grubun inşaat faaliyetlerini entegre etmeye ve piyasanın olumsuz şartları nedeniyle inşaat işlerinin sekteye uğramamasını sağlamaya yönelik bir strateji olmasının yanında inşaat işleri ile ilgili makina ve mal üretimi kendi başına kârlı bir iş olarak görülmektedir. Dördüncü nokta olarak, sanayi sermayesi gibi, müteahhitlik gruplarının da üretim faaliyetlerinin uzantısı olarak çalışan pazarlama ve ticaret firmalarına sahip olması ve sigortacılıktan 1980'lerde gözde yatırım alanı olarak ortaya çıkan turizme kadar çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren firmalara sahip olmaları belirtilebilir. Bu faaliyet çeşitlenmesi içinde en önde çıkanlardan birisi ihracattır. 1970'lerden beri uluslararası inşaat sektöründe[13] iş al-

13 TMB'nin bir araştırmasına göre, 1970'lerde 22 inşaat/taahhüt şirketi uluslararası piyasalarda çalışmaya başlamış. Bu sayı 1988'de 315'e yükselmiş. Bu şirketlerin % 81'i tek başına uluslarara-

maya başlayan müteahhitlik grupları, bu piyasalardaki varlıklarını koruyabilmek ve yeni işler alabilmek için yurt dışında şube ve bürolar açmak zorunda kaldılar. Bu büro ve şubeler, sadece müteahhitlik ve inşaat işleri ile ilgilenmekle kalmayıp, üstlenilen projeler için gerekli malzeme ve ekipmanları sağlama işlevini de yüklendiler. Bulundukları ülkelerin piyasalarını ve yasal süreçlerini bilmenin getirdiği avantajdan yararlanarak, ihracatın teşvik edildiği bir dönemde, iş yapılan ülkede ihtiyacı duyulan malları ihraç etmek de bu grupların faaliyetleri arasına katıldı. Son olarak, devlet ve NATO ihaleleri bu grupların gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Müteahhitlik gruplarının gelişiminde yabancı müteahhitlik ve inşaat firmaları ile kurulan ilişki ve ortaklıklar zaman zaman taşaronluk şeklinde de olsa teknik, mühendislik alanında ve mali anlaşmaların yapılması açısından önemli olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında inşaat sektörünün yabancı firmaların elinde olması nedeniyle bu tür ilişkiler bir ölçüde kaçınılmaz olmuştur. Zaten devlet müteahhitleri 1950'lere kadar yabancı firmalar karşısında "kendi adamı" olarak görmüş ve devlet ihalelerini almaları için sürekli teşvik etmiş, bu sayede 1930'lar ve 1940'larda bazı firmalar hızla büyümüştür (Akkaya, 1989, Boratav, 1982; Tezel, 1982).

Büyük burjuvazinin alt grubu içinde yer alan tipik bir müteahhitlik firmasının gelişimine baktığımızda, 1950'lerin ortasında kurulduğunu, devlet ve NATO ihalelerini üstlenerek geliştiğini, 1960'larda inşaat sektörü için gerekli makina ve malzemeleri üretmenin yanında tekstil ve kimyevi madde üretimi gibi farklı sanayi dallarına da girerek faaliyetlerini çeşitlendirdiğini, 1970'lerde uluslararası inşaat sektöründe, özellikle Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde, büyük projeler üstlendiğini, 1970'lerin sonundan itibaren, pazarlama, dağıtım, turizm ve mali işler yanında, önemli ihracatçılardan biri olarak ortaya çıktığını görüyoruz.

6. Taşımacılık/denizcilik grupları

Taşımacılık sektöründe faaliyet gösteren birçok küçük ve orta büyüklükte firmaya rastlamak mümkün. Fakat, bunların ne tam listelerini, ne de büyüklüklerini tesbit etmek mümkün. Bu nedenle, kimliklerini ve büyüklüklerini tesbit etmenin görece kolay olduğu uluslararası taşımacılık şirketlerini incelemek daha doğru görünüyor.

Uluslararası taşımacılık şirketlerinin kurulması 1970'li yıllara rastlasa da esas gelişmeleri 1980'lerin ikinci yarısında olmuştur. Bu gelişmeyi görmek için sek-

sı piyasalarda iş alırken, % 15'i ortaklıklar kurarak geriye kalan % 4 ise taşaron firma olarak uluslararası piyasada iş almış. Fakat Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na göre bu alanda faaliyet gösteren "gerçek" müteahhit sayısı 80 civarında. Bu firmaların toplam gelirleri 1978-1988 yılları arasında 1.629 milyar dolardan 17.176 milyar dolara yükselmiş. Bu gelirlerin % 7.6'sı ise ihracattan sağlanmış.

törde faaliyet gösteren firmaların 1980'lerdeki gelirlerine bakmak yeterli: 1980 yılında 300 milyon, 1981'de 400 milyon, 1982'de 450 milyon, 1983'de 625 milyon, 1984 yılında büyük bir sıçrama ile 730 milyon, 1985'den sonra tedrici bir düşüşle 616 milyon Amerikan doları civarına duraklama. Sektördeki firmaların toplam taşıma kapasitesi 1990 yılında 213.418 tondu. Bu kapasitenin % 91.9'u Uluslararası Taşımacılar Birliği'nin (UTB) 333 üyesine ait. UTB'ye üye olmak için en az 200 ton taşıma kapasitesi şartı olmasına rağmen, üyelerin taşıma kapasiteleri eşit olarak dağılmış değil. Taşıma kapasitesi 2000 ton üzerinde olan 24 firma var, bunların 6'sının taşıma kapasitesi ise 4000 tonun üzerinde. Bahsedilen 24 firmanın UTB'ye üye firmaların toplam taşıma kapasitesi içindeki payı % 44.5, Türkiye toplamı içindeki payı ise % 40.9. Ek olarak, UTB üyelerinin toplam taşıma kapasitesinin % 79.5'i, Türkiye toplamının ise % 73'ü 76 firma tarafından sahiplenilmekte.

Bu alanda faaliyet gösteren büyük firmaların da bir kısmı dikey holdinglere ya da diğer sermaye gruplarına aittir. Geriye kalan firmalar hakkından, yukarıda verdiğimiz genel bilgiler dışında, bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Bu nedenle, Boratav'ın (1989b; 1989c) listesinde yer alan Ulusoy, Zihni ve Koçtuğ bu alt grubun elemanları olarak ele alınacak. Ulusoy, en büyük taşımacılık firması olmamasına karşın, bu sektörde faaliyette bulunan en eski firma olması nedeniyle listeye dahil edilebilir. Deniz taşımacılığı yapan diğer gruplar hakkında yeterli bilgi bulunamadığı için Zihni ve Koçtuğ gruplarını sektörde faaliyette bulunan büyük firmalar hakkında bir fikre varabilmek için kullanabiliriz.[14]

Taşımacılık sektöründe faaliyette bulunan gruplar hakkında yeterli bilgi bulunamadığı için ihtiyatlı değerlendirmeler yapmakta yarar var. Fakat buna rağmen, büyük burjuvazinin diğer katmanları gibi, bu grupların da faaliyetlerini sanayiden turizme kadar çok çeşitli alanlara yayma eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz. Mesela, Ulusoy ve Koçtuğ sanayi yatırımlara sahiptir, Ulusoy'un ayrıca turizm yatırımları da vardır. Uluslararası taşımacılık sektörünün gelişimi ve değişimi dış ticaretteki gelişmelere paralel seyretmektedir. Bu nedenle, sektöre giriş ve çıkışlar hızlıdır. Bu, orta ve küçük işletmelerin sektördeki yaygınlığını bir ölçüde açıklamaktadır.

7. Dikey holdingler

Daha önce dikey holdingler sınaî, ticarî ve malî faaliyetleri birarada gerçekleştiren holding ya da şirketler topluluğu olarak tanımlanmıştı. Birden fazla sektörde faaliyet göstermeleri ve kendi bankalarına sahip olmaları nedeniyle, dikey holdingler büyük burjuvazinin diğer katmanlarından farklıdırlar. Bir bankaya

14 Diğer denizcilik gruplarına UM Denizcilik, aynı aileden gelen Cerrahgil ve Cerrahoğulları, Makzume ve Sönmez Denizciliği örnek olarak verebiliriz (Sönmez, 1988:33; 1990:38).

sahip olmak bu alt katmanı diğer katmanlardan ayıran en önemli özellik. Dolayısıyla, büyüklük dikey holding olmak için yeterli değil. Mesela, Eczacıbaşı ve Dinçkök gibi gruplar üretim, pazarlama, dağıtım ve ihraç firmalarına sahip olmalarına ve dikey holding kategorisine dahil edilen Akın ve Çolakoğlu gibi gruplardan daha büyük olmalarına rağmen, banka sahibi olmadıkları için sanayi sermayesi olarak tanımlanmıştır.

1990 yılında ticari banka sahibi olan 14 holding ya da şirketler grubu vardı. Kalkınma, yatırım ya da diğer türdeki ticari bankaya sahip olan Kavala, Tekfen ve Enka grupları dikey holding olarak listeye alınmamıştır. Çünkü, bu grupların sahip olduğu bankalar işlevleri açısından özel ticarî bankalara benzememektedir. Sonuç olarak, Boratav'ın (1989b; 1989c) listesinde dikey holding olarak tanımlanan Koç, İş Bankası, Sabancı, Yaşar, Çukurova, Doğuş, Akın, Çolakoğlu gruplarına, birden çok sektörde faaliyet gösteren ve banka sahibi olan Uzan, Çıngıllıoğlu, Bayraktar, Zeytinoğlu, Net Holding ve Lapis Holding grupları eklenmiştir.

Büyük burjuvazinin bu alt katmanı en etkili gruptur. Koç, İş Bankası, Çukurova ve Sabancı sadece bu alt katmanda yer alan diğer gruplardan değil, diğer tüm alt katmanlarda yer alan gruplardan daha etkili ve büyüktür. Sanayi sermaye gibi, dikey holdingler de ticarî faaliyetlerden ilk birikimlerini sağlamış olsalar bile, İş Bankası bankacılıktan, Çukurova bir ölçüde tarımdan, Doğuş müteahhitlikten[15] ve Akın artizanal tekstil üretimi ve bir ölçüde tekstil ticaretinden ilk birikimlerini sağlayarak istisnaları oluşturmuşlardır. Yine de İş Bankası ve Doğuş grubunu dışarıda tutarsak, diğer iki grubun ilk birikimlerini sağlamasında ticaret çok önemlidir. Çukurova grubunun büyük toprak sahipliğinden geldiği bilinmektedir. Fakat, bu grubun ilk birikiminde tarımın öneminin ne kadar olduğunu, daha doğrusu ne ölçüde belirleyici olduğunu kestirmek zordur. Bu alt katmanda yer alan en büyük üç grup, Koç, Sabancı ve Çukurova, sanayi yatırımlara hemen İkinci Dünya Savaşı sonrasında girerken, diğer grupların sanayi yatırımlarının başlangıç tarihleri 1950'lerin sonudur. Ticarî kapasitenin sanayi yatırımların gelişmesi ile paralellik göstermesi nedeniyle erken sanayi yatırımı yapan grupların göreli bir üstünlük sağladığı söylenebilir. Bu katmanda yer alan tüm gruplar hemen hemen ekonominin tüm sektörlerinde faaliyet göstermelerine rağmen, faaliyetin büyüklüğü ve ağırlığı değişmektedir. Mesela Koç daha çok sanayi ve ticarî faaliyetlere yoğunlaşmış ve küçük bir banka sahibi iken, Sabancı sanayi ve bankacılık alanlarında yoğunlaşmıştır. Önemli sınaî ve ticarî yatırımların sahibi olmasına rağmen Çukurova bankacılık merkezli bir gruptur. Başlangıç faaliyeti bankacılık olan İş Bankası'nın büyük sanayi yatırımları vardır. Doğuş grubu diğer gruplardan, inşaat ve bankacılık sektörlerine yoğunlaşmış olması nedeniyle ayrılır, fakat bu grubun da önemli sanayi yatı-

15 Diğer bir çok büyük sermaye grubu gibi Koç ve Sabancı gruplarının gelişmesinde de inşaat/taahhüt işleri önemli olmuştur. Hatta birçok dikey holdingin inşaat şirketi de vardır.

rımları vardır. Sanayi sermayesine benzer şekilde, bu alt katmanda yer alan gruplar da ana üretim faaliyetlerinin yanında sanayinin başka alanlarına "sarkmışlardır". Ayrıca, hemen hepsi pazarlama, dağıtım işlerini yapan iç ticaret firmalarının yanında ihracat işlerini yürüten büyük firmalara da sahiptir. Son olarak, daha önce de belirtildiği gibi, özel ticari bankalar çoğu dikey holdinglere, özellikle üç dikey holdinge (Sabancı, Çukurova ve Doğuş) aittir. Bu gruplar 1980'-den sonra yurt içinde ve dışında yabancı bankalarla da işbirliğine girerek faaliyet ve etkilerini artırma yoluna gitmişlerdir.

8. Türkiye büyük burjuvazisinin genel özellikleri

Şimdiye kadar yapılan açıklamaların ışığında büyük burjuvazinin genel özellikleri hakkında bazı gözlemlerde bulunulabilir. Daha önce belirtildiği gibi, büyük burjuvazinin hemen hemen tüm elemanlarının sermaye birikiminin ilk kaynağı iç ya da dış ticarettir. Bu, işadamları ya da müteşebbisler üzerine yapılan başka araştırmalarda da belirgin olarak ortaya çıkmış bir olgudur (Kervin, 1951; Payaslıoğlu, 1958, Alexander, 1960; Soral, 1974; Buğra, 1989; 1990a; 1990b; 1990c). Ticarî faaliyetlerden ilk birikimi sağlamış olmak, sanayi yatırımlarının olmaması anlamına gelmiyor. Aksine, ele alınan sermaye gruplarının büyük bir bölümünün ticarî faaliyetlerini dönüştürerek ve entegre ederek, yani ticaretten sağladıkları avantaj ve ilişkileri kullanarak, önemli sanayi yatırımları gerçekleştirmiş olduğu görülüyor. Sanayi yatırımlar bir taraftan ticarî faaliyetleri güçlendirirken, bir taraftan da küçük ve orta büyüklükteki ticarî sermayeyi hâkimiyet altına alma imkanı sağlıyor (Tekeli ve Menteş, 1982; Tekeli, 1985). Bir başka ifade ile, bu süreç, ticarî faaliyetlerin yardımıyla ülke çapında ilişkiler kurmak ve bu kanallardan piyasa yapılarını öğrenmek, daha sonra bu kanalları sanayi üretime girmek için kullanmak doğrultusunda işlemektedir. Sanayi üretimine başladıktan sonra ticaret yoluyla kurulmuş kanallar ürünün pazarlanması ve dağıtılması için yeni bir işlevle devreye girerek hem ticarî kârların sermaye grubu içinde kalmasını, hem de temsilcilikler ve bayilikler vermek yoluyla küçük ve orta büyüklükteki ticarî sermayeyi kontrol etme imkânını sağlar. Sözkonusu olan, ticarî ya da sınaî faaliyetlerin birbiri aleyhine güçlenip zayıflaması değil kaynaşması, birbirini destekler hale gelmesidir. Daha önce de belirtildiği gibi, büyük toprak sahipliğinden evrilerek sanayi ya da diğer faaliyetlere giren tek grup Çukurova'dır. Bu grubun gelişmesinde de tarımsal ürün ticareti önemli bir rol oynamıştır.

Genel olarak Türkiye sanayinde tekelci piyasaların etkin olduğu belirtilir (Silier, 1978; Aksoy, 1983; Tüzün, 1987; Katırcıoğlu, tarih yok; Sönmez, 1988:43-62; 1990:45-63). Bu durum, ele aldığımız gruplar için de geçerlidir. Hepsi tekelci piyasalarda faaliyet göstermektedir. Bu araştırma çerçevesinde, 1986-1991 yılları arasında İSO'nun anketlerinde ilk 100'e giren özel sanayi firmalarına bakmak

tekelleşme hakkında bilgi verebilir. Daha önce belirtildiği gibi, en az üç yıl ilk 100'e giren 64 özel sanayi firması vardır.[16] Bu 64 firmanın 41'i (% 64) 8 sermaye grubuna aittir.[17] Sanayi ürünlerin pazar paylarına bakıldığında tekeleşmenin boyutları daha net ortaya çıkıyor. Silier (1978) 1972 yılında 49 sanayi malının pazar payını inceledi. Bu araştırmaya göre, 49 sanayi malından 14'ünün pazar payı % 100, 21'inin % 75 ile % 99 arasında, 12'sinin % 50 ile % 74 arasında değişirken geriye kalan 2'sinin payı % 50'den azdır. Buna ek olarak, 1974 yılında üretilen 251 sanayi maldan 93'ü üç ya da daha az firma tarafından üretiliyordu. En büyük üç firmanın üretimdeki payı 87 mal için % 75 ile % 99 arasında, 56 mal için % 50 ile % 74 arasında değişirken, bu pay sadece 15 mal için % 50'nin altındaydı.[18] Katırcıoğlu, yaptığı bir araştırmada, 1975 ve 1985 arasında imalat sanayinin alt sektörlerinde yoğunlaşmanın/tekelleşmenin azalma trendine girdiğini fakat yoğunlaşma oranlarının yine de çok yüksek düzeylerde olduğu sonucuna vardı. Tekelleşme kadar önemli olan ve tekelleşmeye olanak veren bir olgu, sermaye gruplarının faaliyetlerini birden fazla sektörde sürdürmeye çalışmalarıdır. Dikey holding haline gelme ve çok alanda faaliyet gösterme eğilimi, tekelleşmeye katkı yapan ana nedenlerden biridir. Birçok sermaye grubu dikey holding olma yolundadır, dikey holding olma büyük burjuvazinin elemanları için varılması gereken ideal bir durum gibi görünüyor. Mesela, birden fazla sektörde faaliyet gösteren ve malî kurumlara sahip olan Eczacıbaşı ve Tekfen'i alt-dikey holding olarak tanımlamak mümkündür.

Dikey holding olma eğiliminin bir diğer göstergesi, sermaye gruplarının büyük bir istekle, ucuz kredi ihtiyaçlarını gidermek ve bankacılığın yüksek kârlarından yararlanmak için, banka sahibi olmaya çalışmalarıdır. Yeni yatırım alanlarına girme banka sahibi olmakla da sınırlı değildir. Ekonominin yeni açılan, kâr ve gelişme potansiyeli yüksek ve özellikle devlet tarafından desteklenip teşvik edilen alanları büyük sermaye grupları için en çekici alanlardır. Bunun son yıllardaki en iyi örneği turizmdir. Ele aldığımız hemen hemen tüm grupların ucuz kredi ve teşviklerle desteklenen turizm yatırımları vardır.

Yabancı sermaye ile kurulan ilişkiler sermaye grupları için yaşamsal öneme sahiptir. Bunun birinci temel nedeni, iş yaşamlarının başlangıcından beri birçok grubun yabancı sermayenin temsilciliğini ya da acentalığını yapmış olmasıdır (Sönmez, 1988:73-77; 1990:73-77). Bu nedenle, dış ticaret her zaman büyük burjuvazi için önemli olmuştur. İkinci neden ise, yabancı sermaye ile kuru-

16 Bu firmalar arasında Koç'un 14, İş Bankası'nın 8, Sabancı'nın 7 firması, Çukurova ve Dinçkök'ün üçer, Bodur, Bezmenler ve Profilo'nun ikişer firması vardır.

17 Koç, Sabancı ve İş Bankası 1987'den en büyük 100 sanayi firmasından 31'ine sahipti. Aynı yıl, 410 özel sanayi firmasının toplam kârının % 50'sini 20 sermaye grubu paylaştı (bakınız *Ekonomik Panorama* Dergisi, 24 Temmuz 1988, yıl: 1, sayı: 32).

18 Bu konuda ayrıca *Ekonomik Panorama* Dergisinin 12 Kasım 1989 tarihli 45. sayısından da yararlanılabilir.

lan ilişkilerin, sermaye grubunun gelişiminin belirli bir aşamasında, lisans, know-how, patent ve teknik anlaşmalara da dönüşerek grubun sanayi yatırımlara girmesinde ve sonrasında önemli bir rol oynamış olmasıdır (Karakoyunlu, 1981; Sönmez, 1988:65-77; 1990:73-87). Özellikle 1980 sonrasında ortak yatırımlar yoluyla bu süreç başka bir nitelik de kazanmıştır.[19] Bu sürecin başka bir yönü ise 1980'lerde birçok grubun yurt dışında şube açması ya da şirket kurmasıdır. Yabancı sermaye ile ilişkilerin bir diğer boyutu, yeni teknoloji getirmesi, sermaye girişi sağlaması ve piyasayı genişletmesi gibi nedenlerle desteklenen doğrudan yabancı yatırımlardır. İlk 100 özel sanayi firması içinde % 100 oranında yabancı sermayeye ait olan 3 firma vardır. Tüm bunlar, büyük burjuvazinin dünya kapitalist sistemine entegrasyon düzeyini ve isteğini göstermesi açısından ilginçtir.

Ekonominin birçok sektörüne sağladığı çeşitli teşviklerle[20] ve sermaye taraftarı iktisat politikaları ile devletin ekonomideki rolü büyük burjuvazi için yaşamsal öneme sahiptir. Devletle ortak yatırımlara girmek ve KİT'lerin ürettiği ucuz girdilerden yararlanmak da bu gruplara sağlanan önemli teşvikler arasında sayılmalıdır (Kepenek, 1990:111-129; Sönmez, 1988:113-149; 1990:112-133). Tüm bu teşvik ve yardımların sermaye gruplarının sanayi yatırım kararları üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Benzer şekilde ihracata verilen teşvikler de ele aldığımız grupların bu alana girmesini sağlamıştır. (Karakoyunlu, 1987; Sönmez, 1988:140-144; 1990:133-137). Bununla beraber, 1980'lerde uygulanan yapısal uyum programının bazı grupların faaliyetlerinin çökmesine ya da azalmasına neden olduğunu da belirtmek gerekir. Bu gruplara örnek olarak Anadolu Endüstri Holding, Ercan, Hema, Menteşoğlu, Okan, Yavuzlar ve Transtürk ile 1983 seçimlerinde ANAP'ı desteklemediği için "hızı kesilen" Yaşar grubu verilebilir.[21] Bazı grupların çökmesinin ya da yıldızının sönmesinin iki temel nedeni olduğu söylenebilir. Birincisi, bu grupların yapısal uyum politikalarının getirdiği yüksek faiz ve iç talebin hızla kısılması gibi şartlara uyum sağlayamamasıdır. İkinci neden ise, yeni ekonomik politikaları hükümetlerin, özellikle ANAP iktidarlarının, sermaye gruplarını cezalandırmak ve ödüllendirmek için kullanması ve bunun sonucunda sermaye grupları arasında bir tür "ayırımcılık" yapmasıdır (Boratav, 1989b:8-9; Buğra, 1989; 1990a; 1990b; Sönmez: 1988:326-336; 1990:295-304; 1992:162-164).

19 İlk 100'e giren 24 sanayi firmasının yabancı ortağının olması bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir.

20 Karakoyunlu'ya (1985; 1987) kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak bir sanayi yatırımı için her 100 TL'ye 96 TL, kalkınmış bölgelerde her 100 TL'ye 67 TL teşvik alınabilir. İşletme safhasında ilk bölge için her 100 TL'ye 95, ikinci bölge için her 100 TL'ye 58 TL teşvik almak mümkün. Yabancı yatırımlar için de belirli teşvikler verilmektedir. Bakınız, Göymen vd. (1976) ve Berksoy vd. (1989).

21 1980 sonrasında inişe geçen sermaye grupları için *Ekonomik Panorama*'nın 16 Nisan 1989 tarihli 15. sayısına bakılabilir.

İş Bankası, Türk Ticaret Bankası, Tarişbank, GSD ve Tekstil Sanayi dışında, incelediğimiz grupların hepsi bir ya da birkaç ailenin sahip olduğu gruplardır. Bu büyük burjuvazi olarak adlandırdığımız sosyal kesimin aşağı yukarı yüz aile tarafından oluştuğu anlamı da geliyor.

Son olarak büyük burjuvazinin neredeyse tüm katmanlarının süpekülâtif döviz hareketlerine karışarak, toprak rantı ve kentsel rantlara "yatırım yaparak", bir tür topyekûn rantiyeleşme sürecine girdiği söylenebilir. Bu sürecin güçlenmesinin bir diğer göstergesi ise, bankacılık işlemleri ile para ve döviz süpekülasyonlarının içiçe girmesi ve bağımsız sermaye olarak tanımladığımız grubun adeta "göreli" bir özerkliğe sahip olması ve "cürmünden" çok yer kaplamasıdır. Aynı kesimin özel TV kanalları yoluyla bir yandan "kamuoyu" oluştururken, bir yandan da siyasi iktidarlarla pazarlık ve "tehdit/şantaj" ilişkilerine girmesi bu kligin güçlenme eğilimini göstermesi açısından hayli ilgi çekicidir.

KAYNAKÇA

Akgüç, Ö. (1989) *100 soruda Türkiye'de Bankacılık*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Akkaya, F. (1989) *Ömrümüzün Kilometre Taşları: ST-FA'nın Hikayesi*, Fevzi Akkaya Temel Eğitim Vakfı, İstanbul.

Alak, A. ve A. Büyükkaya (1975) *Holdingler ve Türkiye'de Holdingleşme Hareketleri*, Umur Yayıncılık, İstanbul.

Alexander, A.P. (1960) "Industrial Entrepreneurship in Turkey: Origins and Growth", *Economic Development and Cultural Change*, cilt: 8, no: 4, Temmuz.

Artun, T. (1983) *İşlevi, Gelişimi, Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık*, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Aytulun, A. C. (1977) *Türkiye Ekonomisine Yönveren Holdingler*, TİB Yayınları, no: 19, Şafak Matbaası, Ankara.

Berksoy, T. vd. (1989) *Türkiye'de Yabancı Sermaye*, TÜSES Yayını, İstanbul.

Boratav, K. (1982) *Türkiye'de Devletçilik*, *Savaş Yayınevi*, Ankara.

Boratav, K. (1989a) "Bir 'Yapısal Uyum' Operasyonu İçinde Sınıflar-arası ve Sınıflar-içi Bölüşüm İlişkileri: 1980'li Yılların Türkiyesi", *Sadun Aren'e Armağan*, T. Bulutay (der), Mülkiyeliler Birliği Yayınları, Ankara içinde.

Bortav, K. (1989b) "Türkiye'de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri", *Marksizm ve Gelecek*, no: 1, Haziran, 131-152.

Boratav, K. (1989b) "The Turkish Bourgeoisie and Turkish State During a Major Reorientation of Economic Policies", *Paper Presented for the Conference on Dynamics of States and Societies in the Middle East*, Cairo.

Boratav, K. (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, Yeni dizi: 7, İstanbul.

Buğra, (1984) "The Late Coming Tycoons of Turkey", *Journal of Economics and Administrative Studies*, cilt: 1, no: 1.

Buğra, A. (1989) "Political Sources of Uncertainty in Business Life in Turkey", *Paper Presented for the Conference on Dynamics of States and Societies in the Middle East*, Cairo.

Buğra, A. (1990a) "İş Yaşamında Belirsizliğin Siyasal Kaynakları", *Toplum ve Bilim*, 48/49, Kış-Bahar.

Buğra, A. (1990b) "Political Context of Entrepreneurship in Turkey", *Paper Prepared for Workshop on Socioeconomic Transformation, States, and Political Regimes: Egypt and Turkey*, Temmuz, İstanbul.

Buğra, A. (1990c) "The Turkish Holding Company as a Social Institution", *Journal of Economics and Administrative Studies*, no: 1, Kış.

Buğra, A. (1995) *Devlet ve İşadamları*, İletişim, İstanbul.

Çetin, D. (1989) *Soygun (Hayali İhracatın Boyutları)*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Diamond, W. (1950) "The Industrial Development Bank of Turkey", *The Middle East Journal*; cilt: 4, no: 3, Temmuz.

Ekonomik Panaroma Dergisi 1987 - Mart 1992 tarihi arasındaki sayıları.

Geveci, R. (1986) *Dış Ticaret Sermaye Şirketi*, İGEME, Ankara.

Göymen, K. ve G. Tüzün (1976) "Foreign Private Capital in Turkey: An Analysis of Imported under the Encouragement Law, 6224", *METU Studies in Development*, no: 11, Bahar.

Günlük, A. (1985a) "Türkiye'de Bankerlik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: 1, sayfa: 179-190, İstanbul..

Günlük, A. (1985a) "Türkiye'de Sermaye Piyasası", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: 1, sayfa: 191-198, İstanbul.

İstanbul Sanayi Odası Dergisi, (1986-1991) *En Büyük 500 Sanayi Şirketi*, Özel Sayıları, İSO, İstanbul.

Karakoyunlu, E. (1981) *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları (24 Ocak Öncesi ve Sonrası) ve Yabancı Sermaye Dairesinin Faaliyetleri Sonuçları*, İstanbul.

Karakoyunlu, E. (1985) *Türkiye'de Yatırımlara Tanınan Teşvikler ve Etkinliği*, YASED, Yayın no: 19, İstanbul.

Karakoyunlu, E. (1987) *Investment and Export Incentives in Turkey: An Evaluation of their Advantages*, YASED, Yayın no: 29, İstanbul.

Katırcıoğlu, E. (tarihsiz) *Türkiye İmalat Sanayiinde Yoğunlaşma ve Yoğunlaşmayı Belirleyen Faktörler 1975-1985*, TÜSES, İstanbul.

Kazgan, G. (1985) "Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: 9, sayfa: 2397-2410, İstanbul.

Kervin, R. W. (1951) "Private Enterprise in Turkish Industrial Development:, *The Middle East Journal*, cilt: 5, no: 1, Kış.

Kepenek, Y. (1990) *100 Soruda Gelişimi, Sorunları ve Özelleştirmeleriyle Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Ökçin, G. (1975) "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, Osman Akyar (der), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara içinde.

Özel, M. (1988) *Dış Ticaret Sermaye Şirketleri, Japonya, Tayvan, Güney Kore, Türkiye*, Dış Ticaret Araştırma Dizisi no: 2, Türktrade, Ankara.

Silier, Oya (1975) "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, Osman Akyar (der), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara içinde.

Silier, Orhan (1978) *Genel Olarak ve Türkiye Sanayiinde Yoğunlaşma, Toplulaşma, Tekelleşme Süreçlerinin Temel Özellikleri*, Basılmamış Çalışma.

Soral, E. (1974) *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, AİTİA Yayınları, no: 72, Ankara.

Sönmez, M. (1988) *Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler,* Gözlem Yayıncılık, Üçüncü Basım, İstanbul.

Sönmez, M. (1990) *Kırk Haramiler: Türkiye'de Holdingler,* Arkadaş Yayınları, Ankara.

Sönmez, M. (1992) *100 Soruda 1980'den 1990'lara "Dışa Açılan" Türkiye Kapitalizmi,* Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeoisie in Turkey,* Basılmamış Master Tezi, ODTÜ, Ankara.

Payaslıoğlu, A. (1958) *Türkiye'de Özel Sanayi Alanındaki Müteşebbisler ve Teşebbüsler,* A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara.

Tekeli, İ. ve G. Menteş (1982) "Türkiye'de Holdingleşme ve Holding Sisteminin Mekanda Örgütlenmesi", *Türkiye'de Kentleşme Yazıları,* İ. Tekeli, Turhan Kitabevi, Ankara içinde.

Tekeli, İ. (1985) "Türkiye'deki Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* cilt: 9, sayfa: 2386-2396, İstanbul.

Tezel, Y.S. (1986) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi* (1923-1950), Yurt Yayınları, Ankara.

Togan, S. vd. (1988) *Report on Developments in External Economic Relation of Turkey,* Turktrade Research Center, Ankara.

Tuncel, H. (1994) "Bab-ı Ali'den İkitelli'ye", *Birikim,* sayı: 64, Ağustos 1994.

Türk Müteahhitler Birliği (1990) *Directory of Turkish Constractors 1990,* Turkish Constractors Association, Ankara.

Türkiye Bankalar Birliği (1987-1991) *Bankalarımız,* TBB Yayınları, no: 140, 146, 155, 159, 165, Ankara.

Tüznü, G. (1977) "1950-1960 Döneminde Sanayileşme", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayisi,* TMMOB; Makina Mühendisleri Odası, Ankara içinde.

Uluslararası Taşımacılar Derneği (1991) *Yıllık Genel Rapor 1990-1991,* İstanbul.

Varlık, B. (1976) *Türkiye'de Sermayenin Teşviki 1866-1976,* ODTÜ-IFÖR Yayınları, no: 2, Ankara.

The Anatomy of the big bourgeoisie in Turkey

In this article, the present situation of the big bourgeoisie of Turkey as a social class bas been considered. The sub-groups of the big bourgeoisie have been classified in terms of their activities in various sectors of economy and the size of their enterprises. Generally, bourgeoisie as a social class can be differentiated as industrial, commercial, financial capital and rentiers. However, in order to understand the particularities of Turkey, some modifications and additions are needed. First addition is construction/contracting groups whose development patterns and primary sources of capital accumulation are different from other segments of the big bourgeoisie. Secondly, transporting/shipping groups should be added to the list. Moreover, a qualitative modification related to the nature of activities of capital groups is necessary: the conglomerates. The main difference of conglomerates from the other segments of the big bourgeoisie is not related to the size of their enterprises but to the fact that they not only function in industry and commerce but also they have their financial institutions. After defining the sub-groups of the big bourgeoisie, the focus will shift on the main characteristics of each sub-groups and than on the big bourgeoisie, which are: (a) all elements of the big capital have their origin in commercial capital; (b) those who invest in industry are functioning in monopolistic markets while they concentrate on a specific area such as automotive, textiles and chemicals; (c) their relationships with foreign capital and State is vital; (d) actually it appears that all capital groups have the tendency to widen their activities in more than one sector of economy, i.e., they tend to form conglomerates; (e) the majority of capital groups involved in our study are owned by single-family enterprises. Lastly, one of the recently emerging propensities in the making of the big bourgeoisie is their becoming more involved in rent of all kinds.

Türkiye'de işçileşme süreçleri

*Erol Demir**

I. Giriş

Türkiye'de işçi sınıfıyla ilgili çalışmaların daha çok işçi örgütlenmeleri, işçi hakları, siyasal mücadeleler üzerinde yoğunlaştıkları; işçi sınıfının sınıfsal ve siyasal bilinci, işçileşme, işçi sınıfı kültürü gibi konular üzerinde pek fazla özgün çalışma yapılmadığı söylenebilir. İşçi sınıfı bilinci ve kültürüne ilişkin yazı ve değerlendirmelerin önemli bir kısmı özgül toplumsal gerçekliği yansıtamamakta; ampirik ve birincil verilerden yola çıkan araştırmalar ya çok az, ya da eksik nitelik göstermektedir. Ancak doğrudan işçi sınıfı üzerinde değil de, kısmen ya da çoğunlukla onu da kapsayarak, kırdan kente yeni göç etmiş kitleler üzerinde mekânsal düzeyde yapılmış gecekondu araştırmaları, bir ölçüde kültürel ve etnografik betimlemeler sağlıyor. İşçileşme ve işçi kimliğinin inşa edilmesi süreçleri de bu açıdan araştırması gerekli konulardır. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de ekonomik ve toplumsal değişmelerle ortaya çıkan, işçileşme süreciyle yakından ilişkili olan yeni oluşumlar ve kimliklere ilgi böyle bir araştırmayı gerekli kılmaktadır.

Bu makalenin amacı, Türkiye'de yaşanan işçileşme olgusunu ve süreçlerini araştırıp tartışmaktır. Çalışmada şu sorulara yanıt aramaya çalışacağım: İşçi sınıfının kendini oluşturmasında hangi toplumsal süreçler etkilidir? İşçileşme tekdüze mi, yoksa çokyönlü bir süreç midir? İşçileşmeyi besleyen ana kaynak köylülük olduğuna göre, kırdan kente göç eden kitleler nasıl işçileşiyor? İşçi sınıfının diğer toplumsal kimliklerle ilişkisi nasıldır? Bu soruların yanıtlanması kuşkusuz daha geniş tarihsel-toplumsal araştırmayı gerektirir. Bu makale böyle bir

(*) Erol Demir, Ankara Üniversitesi DTCF Sosyoloji Bölümü'nde araştırma görevlisidir.

genişliği sağlama iddiasında olmamakla birlikte, konuya bir giriş yapma amacındadır. Sınırlı kaynaklardan yararlanarak, bazı ayırdedici noktaları yakalama peşinde ve yeni sorular/problemler yaratıp tartışmaya açma çabasındadır.

II. Kavramsal çerçeve

Önce kimi kavramların hatırlanması ve gözden geçirilmesi gerekiyor. 'İşçileşme' ve 'işçi sınıfı' kavramlarından başlayabiliriz. 'İşçileşme' klasik anlamda, üretim araçlarından uzaklaşarak, emek piyasasına ücretli olarak katılma biçiminde tanımlanabilir. Özellikle Batı Avrupa'da onsekizinci yüzyıldan başlayarak yirminci yüzyıla kadar devam eden bir süreci betimlemek için kullanılmıştır. Sanayileşme ve kapitalistleşmeyle birlikte, kırsal kesimde köylüler, kentlerde ve küçük meta üreticileri, üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini yitiriyorlar ve işçileşiyorlardı. Yirminci yüzyıl, kapitalizmin daha ileri düzeye varması ve karmaşıklaşmasıyla yeni işçileşme biçimlerinin oluşumuna da tanıklık etmektedir. Yirminci yüzyıl kapitalizminin ortaya çıkardığı beyaz yakalılar, hizmet çalışanları, teknisyenler gibi 'orta' ya da 'ara' sınıf kategorileri, hızlı ekonomik-teknolojik dönüşümlerde ve ekonomik kriz zamanlarında ya da tedricî bir şekilde işlerinin ve emekgüçlerinin değersizleşmesiyle ve böylece yaşam standartlarının düşmesiyle işçi sınıfı sıralarına kayabilmektedirler. Kuşkusuz, işçileşme sürecini yalnızca ekonomik-teknolojik değişmelerin sonucu olarak görmemek gerekir. Bu süreç aynı zamanda ideolojik ve siyasal ilişkiler ve etkileşimlerin de geliştiği, böylece bu ilişkiler ve etkileşimler kültürünün/örüntülerinin oluşturduğu toplumsal öznelerin inşa edildiği, diğer bir anlatımla, işçi sınıfı özelliklerinin kazanıldığı bir süreçtir (bkz. Balibar, 1993: 204-6; Öngen, 1994: 163-7; Wallerstein, 1993: 163-5).

'İşçi sınıfı' bir kavram olarak, kapitalizmin ve sanayileşmenin gelişmesiyle ortaya çıkan bir toplumsal kategoriyi dile getirmektedir. Sanayileşmenin ilk geliştiği Batı Avrupa ülkelerinde sanayi burjuvazisi ve proletaryanın döneme özgü olarak gelişen yeni sınıflar olması, bu sınıfları aynı zamanda kavramsal çerçevede analiz birimi olarak ele alınan 'ideal tip'ler durumuna getirmiştir. Genellikle paylaşılan tanım, bu kategoriyi vareden işçinin ücret gelirine dayandığıdır. Başka bir anlatımla, üretim araçlarına sahip olmayan işçi, emek piyasasında emekgücünü satarak yeniden üretimini sağlamaktadır. Bu anlamda işçinin işgücü piyasasında emeğini satmaktan başka bir gelir edinme yolu bulunmamaktadır. Böyle bir tanım 'saf' anlamda bir işçi sınıfı tanımı, bir 'ideal tip'tir. Toplumsal gerçekliğin değişen koşullarında ise böyle bir ideal tipe rastlanma olasılığı sınırlıdır. Yani ücret gelirine bağımlı olmanın oranı değişmektedir. Bu kavramın genel tanımında bir değişmeyi benimsemesek de, tanımın içeriğinde bir değişme olduğunu hem tarih, hem de coğrafya boyutunda farklılaştırmamız gerekiyor. Bu farklılaştırma, hem Batı'nın kendi içinde geçirdiği değişim süreciyle, hem de

çevre ya da yarı-çevre ülkelerinde işçi sınıfının Batı'daki oluşumundan farklı yönelimiyle (Lloyd, 1982) ilişkilidir. Dünya sistemi içinde kapitalizmin farklı yapılanmaları farklı ülkelerde ve tarihsel kesitlerde farklı işçi sınıfı kompozisyonlarını da beraberinde getirmektedir. Bu yaklaşıma göre yarı-çevre ülkelerde, bu ülkelerin kapitalist dünya sistemi içinde merkez ülkelere eşitsiz bir şekilde bağımlılığı sonucu işçi ücretlerinin maliyetlerinin pahalı bir unsur olması nedeniyle, metropol ülkelerde olduğu tarzda tam bir işçileşme gözlenmemekte; 'yarı-proleterleşme', 'alt-proleterleşme' gibi terimlerle nitelenen bir 'eksik' işçileşme süreci gözlenmektedir (Wallerstein, 1993: 163). Tabii, ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan özgül oluşumlarını da eklemek gerekir. Bu açıdan baktığımızda, çoğu çevresel ya da kimi metropol ülkede rastladığımız 'esnek üretim' biçimlerinin ve 'enformel sektör' faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla oluşan yeni işçi biçimlerinin varlığına (Castells ve Portes, 1989) da cevap vermiş oluruz. Özellikle Türkiye gibi yarı-çevre ülkelerinde enformel sektör faaliyetlerin giderek yaygınlaşması, 'ideal tip' anlamında tam bir işçileşmenin yaşanmaması anlamına geliyor. Enformel sektör, yasal koruma ve güvencenin olmadığı her türden küçük girişimcilik ve düzensiz işçiliği ifade etmektedir ve tasnifi sanıldığı kadar kolay değildir. Sözgelişi, işportacılar, her türden bireysel satıcılar, geçici-sigortasız işçiler, kendi adına çalışanlar, enformel sektörün heterojen görünümünü yansıtmaktadır. Enformel sektörün bu düzensiz ve dağınık yapısı, sömüren ve sömürülen arasındaki ilişkinin karmaşıklaşmasına ve aracıların devreye girmesine neden olmakta; ayrıca, bu sektörde 'emek kültürü' oluşumunu engellemekte; bu sektörde çalışanlar ile örgütlenmiş işçiler arasında ideolojik bir uçurumun oluşmasına yol açmaktadır[1] (Castells ve Portes, 1989).

Bu durumda, emekçi yalnızca bir birey olarak değil, bir aile/hane içinde ele alınmaktadır. Aile çeşitli gelir türlerine yönelerek üyelerinin geçimini sağlamaya çalışmaktadır. Ailenin yeniden üretiminde ücret gelirleri yanında, küçük üretim, küçük ticaret, rant ve geleneksel sosyal dayanışma kalıpları içinde aynî/nakdî yardım biçiminde gelirler de önemli rol oynamaktadır (Demir, 1991; 1993a; Kudat, 1977; Wallerstein, 1993: 163). Bu gelir türlerine 'geçimlik üretim'i de ekleyebiliriz. Geçimlik üretim, ailenin piyasa için değil, kendi tüketimine yönelik olarak yaptığı metalaşmamış, ticarîleşmemiş üretimdir. Aile içinde kullanılan 'gizli emek' metalşamamış olsa da sonuçta bir üretimde bulunmaktadır. Evin bakımı ve temizliği, yiyeceklerin hazırlanması, çocukların bakımı, gecekondu bahçesinde yapılan küçük çaplı tarımsal üretim, vb. gibi aile üyeleri, özellikle kadın ve çocuklar tarafından üstlenilen bu faaliyetler, aile içinde önemli oranda emek kullanıldığına ve üretim yapıldığına ilişkin örneklerden

1 Kapitalizmin her döneminde 'enformel sektör' anlamında işlere rastlamak mümkündür. Fakat günümüzde bu faaliyetler kapsamında çalışanların sayısı oransal olarak arttığı gibi, bu sektör modern/kapitalist sanayiye eklemlenerek dönüşüme uğramıştır.

birkaçıdır (Evers ve diğ., 1984). Aile geçim sıkıntısı içine girdiğinde, geçimlik üretimin boyutlarını genişleterek yeniden üretimini sağlamaya çalışmaktadır (Demir, 1991).

İşçi sınıfına değinirken nasıl bir metodolojik çizgi izleyeceğimiz sorusu da akla geliyor. İşçi sınıfı araştırmalarında işçiler genellikle bir 'kategori' ya da bir 'oluşum' olarak ele alınmıştır (bkz. Öngen, 1994: 156, 205 v.d.). Bir kategori olarak işçi sınıfını ele alanlar, işçi sınıfını ya tarihsiz, basit bir şekilde kapitalizmin doğal gelişimi içinde oluşan bir kitle, ya da niceliksel/ekonomik karakteristiklere sığdırılmış bir yığın olarak değerlendirmişlerdir. Bu bakış açısında, 'kendinde' bir sınıf şeması ortaya çıkmaktadır. İşçi sınıfını bir oluşum süreci içinde görenler ise, işçi sınıfının kapitalizmin basit bir yansıması şeklinde kavranamayacağını, ancak kapitalizmin gelişim süreci içinde kendi kendini oluşturduğunu, kendi mücadele biçimlerini geliştirdiğini, kendi kültürünü ve kimliğini yarattığını vurgulamaktadırlar. Bu anlamda da 'kendi için' sınıf konumları dikkate alınır. İkinci yaklaşım tarzında kuşkusuz daha insanî bakışlar mevcuttur. İşçi sınıfı kültürünü bir süreklilik içinde betimleyen bu yaklaşım tarzının, insanlığın ve işçi sınıfının yalnız şu ana değil, geleceğe/bir sonraki kuşağa ilişkin beklentilerine ilişkin soruların da cevaplandırılmasında ve bizzat işçi sınıfının mücadele ve yaşam biçimine ilişkin yeni stratejilerin çizilmesinde gizilgüçler taşıdığı söylenebilir. Bu çalışmada daha çok nesnel süreçler üzerinde durulacaktır.

II. Tarihsel bir hatırlatma

İşçi sınıfının oluşumu ve gelişmesi kuşkusuz üretim ilişkilerinin, kapitalizmin gelişmesiyle yakından ilişkilidir. Türkiye'de sanayi kapitalizminin gelişmesi ve yayılması, kentsel ve kırsal yapılarda meydana getirdiği dönüşümler, işçileşme sürecini anlamamızda yardımcı olabilir. Çeşitli dönemlerde uygulanan kapitalist gelişme ve sanayileşme stratejilerinin işçi sınıfının oluşumu ve biçimlenişi üzerinde önemli etkileri olmuştur. Ekonomik ve teknolojik süreçleri ifade eden bu nesnel süreçler yanında, işçi sınıfının kendi varlığını gerçekleştirme ve kimliğini inşa etme süreci de dile getirilebilir.

İşçileşme sürecine ilişkin olarak, özellikle Cumhuriyetin sanayileşme stratejilerinin ayırıcı önemi olduğu söylenebilir. Bu saptama, Osmanlı İmparatorluğu döneminde işçi sınıfının oluşumuna ilişkin ekonomik-sosyal gelişmelerin olmadığı anlamına gelmiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşmesiyle birlikte, ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru hem yabancı sermaye, hem de çoğunluğu gayrımüslim olan yerli sermaye büyüme ve gelişme göstermişti. Bu canlanma daha çok ticaret alanındaydı, sanayi ise cılız bir nitelik gösteriyordu, dokuma, madencilik alanlarında yoğunlaşmıştı. Sanayi işçilerinden çok, özellikle, demiryolu, madencilik, belediye hizmetleri, liman işletmeleri, inşaat, ticaret gibi alanlarda işçi yoğunlaşması vardı. Dünya kapitalizmi ile bağlantı nokta-

ları olan İstanbul, İzmir, Selânik gibi şehirlerde bir emekçi kesim oluşmuştu. Buna rağmen, işçi sınıfı kentsel nüfusun görece küçük bir bölümünü meydana getiriyordu (Boratav, 1989: 26). İşçileşme yavaş seyrediyordu ve bu yüzyılın başında imparatorluk sınırları içinde ancak 200-250 bin arası bir işçi kitlesinden söz edilebilirdi (Keyder, 1989a: 64). İşçi kitlesinin niceliksel azlığı yanında etnik olarak farklılaşmış yapısı da bir işçi kimliği oluşumunda engeldi (bkz. Güzel, 1993; Koç, 1992; Özuğurlu, 1994; Sencer, 1969).

Millî Mücadele sonrası, temelini ulus-devletin oluşturduğu yeni Cumhuriyet rejimi kurulduğunda, ülkenin demografik, etnik ve sınıfsal yapısında önemli değişmeler olmuştu. Gayrımüslim kesimin çoğunluğunun ülkeyi terketmesi, kentlerde önemli oranda nüfus azalmasına yolaçmıştı. Osmanlı döneminde ticaretin temelini oluşturan gayrımüslim burjuvazi de ülkeden ayrılmıştı. Bu koşullarda yeni devlet sermaye birikim sorunuyla karşı karşıya kalıyordu (Keyder, 1989a: 66-68). Cumhuriyet devletinin sermaye birikimi sağlamak için tercih ettiği yol kapitalist sanayileşmeydi. Kapitalist sanayileşme, Cumhuriyet dönemi boyunca çeşitli ekonomik modellerle uygulanmaya konulacaktı.

Cumhuriyet döneminde işçi sınıfının oluşum ve gelişiminde şu faktörlerin başat olduğu söylenebilir: (a) Devletin ekonomik birikim tercihleri ve bununla ilişkili olarak ekonomik-teknolojik süreçler; (b) bu gelişmelerle yanyana giden, işçilerin kendilerini varetme süreçleri, diğer bir ifadeyle işçi kimliğini tesis etme süreçleri. Bu tesis etme, hem işçi sınıfının kendi yoğunlaşmasını ve dayanışmasını sağlamaya –ki özellikle siyasal mücadeleler ön plandadır– ve yine kendi varlığını sürdürebilmek için kentte kültürel bir yaşam alanı oluşturmaya dönüktür. Bu eğilimler ve süreçlerin yer yer içiçe geçtiği de gözlenebilir. Böylece işçi sınıfı belirli nesnel süreçlerle 'verilmiş' bir kategoriye indirgenmekten ziyade 'kazanılmış' bir kategoriyi dile getirmektedir. Bu süreçleri biraz daha yakından ele alalım.

Ekonomik gelişme ve sanayileşme süreçlerine baktığımızda üç aşamanın belirginleştiği gözlenir. Herbiri kendine özgü sanayileşme, birikim ve gelişme türünü ifade eden bu aşamalar kabaca, 'Devletçi', 'İthal İkameci' ve 'İhracata Yönelik' birikim rejimlerinin uygulandığı dönemlerdir. Bu aşamalara tekabül eden dönemler, ayrıca, kendine özgü işçi sınıfı oluşumlarına/karakteristiklerine sahiptir. Cumhuriyetin kuruluşundan 1930 yılına kadar olan dönem, bilinçli bir sanayileşme stratejisinin olmadığı, sanayileşmeden ziyade 'yeniden inşa süreci'nin yaşandığı yıllardır (Boratav, 1989: 39). 1930'lu yıllarda ise bilinçli bir sanayileşme dalgasının başladığı gözlenir. 'Devletçi sanayileşme' olarak adlandırılan ve 1940'lı yıllara değin uzanan bu dönemin ardından, 1950'li yıllarda bir geçiş sürecinden sonra 1960'larda rayına oturan ve 1970'lerin sonunda beliren kriz yıllarına kadar devam eden ithal ikameci bir dönem yaşanır. İthal ikameci sanayileşme dalgası, devletçilik döneminden farklı olarak, dünya ekonomisine daha bağımlı bir nitelik gösteriyordu. 1980 sonrası döneme damgasını vuran ihracata

yönelik birikim rejimi ise, bazı iktisatçılara göre, sanayiinin terkedildiği dönem olarak nitelendirilse de, 1980 sonrasındaki ekonomi, kapitalist dünya sistemindeki değişmelere koşut olarak, daha önceki dönemlerin 'içe dönük' anlayışını terk edip 'dışa yönelik' bir niteliğe bürünmüş, yatırımlar, imalat sanayii alanında olmasa da başka bazı sektörlerde (örneğin turizm, gıda, hizmetler gibi) yoğunlaşmıştır. 1930'ların sanayileşme dalgasında devletin başat rolü gözlenirken, ithal ikameci dönemde özel sektör de sanayiye yönelmişti; sanayi kesiminin iç bileşimi değişime uğrayıp tüketim malları sektörü genişlemiştir. 1960'lı yıllara gelindiğinde gelişmiş bir sanayi burjuvazisinden söz edilebilir. Bu dönemlerin sermaye birikim stratejileri sonucu oluşan sanayileşme ve ekonomik gelişme dalgaları, ülke içinde yapısal dönüşümlere yol açmış ya da bu yapısal dönüşümler sanayileşme dalgalarıyla yanyana gitmiştir.

Devletçilik döneminde, devlet sanayileşmeyi gerçekleştirmeye çalışırken işçi sınıfının ideolojik ve politik biçimlendirilmesine de yön vermiştir. Henüz sendika kurma ve toplu sözleşme yapma gibi hakların olmadığı ve işçiler üzerinde katı denetimci bir politika uygulandığı bu dönemde devlet, çatışan sınıflar anlayışından ziyade 'sınıfsız ve imtiyazsız' bir toplum anlayışını dile getiriyordu. 'Halkçılık' ve milliyetçilik söylemleri bu açıdan değerlendirilebilir.[2] Her ikisi de sınıf temelli kimliklerin oluşmasını engellemek ve bütünleşmiş bir toplum anlayışını geçerli kılma yönünde ideolojik araçlar olarak kullanılmıştır (Beşeli, 1992: 66; Timur, 1993: 154-6). Bu söylemlerde, anti-emperyalist bir savaştan çıkmış bir ülkede, ulus-devlet yaratan aşamasında topluma ulusal bir kimlik/bilinç verme ihtiyacı satmaktadır (Timur, 1993: 258-64). Ancak, 1930'ların ideolojik hegemonyası, işçilerin sınıf temelli politik eğilim geliştirmesini geciktirmiş ve daha sonraki dönemlerdeki siyasî tutum ve davranışları üzerinde de belirleyici olmuştur (Beşeli, 1992: 69).

İşçi sınıfı ortaya çıkışından beri siyasî eğilimlere sahip olmakla birlikte, kendi taleplerini bağımsız bir şekilde ortaya koyamıyordu. Daha çok, ortaya çıkan yeni koşullara adapte olmaya çalışıyordu. Parlamenter sisteme geçiş aşamasında, CHP'ye karşı, grev ve toplu sözleşme vaad eden DP'yi desteklemeleri bu bağlamda anlaşılabilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem Türkiye'de kentlerde ve kırlarda toplumsal yaşamda önemli değişmelerin yaşandığı yıllardır. 1946 yılından itibaren çok partili parlamenter rejime geçişle birlikte, işçiler, köylüler, esnaflar gibi toplumun çeşitli kesimleri siyasal hayata aktör olarak katılmaya başlıyordu. 1947 yılında yürürlüğe giren Sendikalar Yasası, işçi sendikalarının kurulmasına izin vermesine karşın, onları devletin sıkı denetimine tabi tutuyordu (Beşeli,

2 Aslında, işçilerin milliyetçilik ile tanışması daha eskilere götürülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan savaşlar ve yenilgiler, diğer etnik topluluklarda olduğu gibi, Türk işçiler arasında da ulusal eğilimlerin yayılmasına yol açmıştır (bkz. Koç, 1992: 72-9).

1992:71). Buna rağmen, izleyen yıllarda sınıf temelli örgütlenme yaygınlaşmaya başlıyordu.

1950'ler kırsal ve kentsel yapılarda köklü değişmelerin yaşandığı yıllardır. Kırsal ve kentsel kesimde ekonomik-teknolojik gelişmeler, mekânsal ve toplumsal hareketliliğe yol açmıştı. Kırsal kesimde makineleşme, kentlerde sanayiinin büyümesi ve kırdan kente göç, kentlerin fiziksel ve sınıfsal yapısında önemli değişimlere neden olmuştu. Kırsal kesimde tarımın makineleşmesi ve tıbbî hizmetlerin yaygınlaşması sonucu yaşanan nüfus patlaması, emek açığa çıkarmıştı. Kentlerde, yabancı sermaye ve dış yardımların da katkısıyla hızlı sanayileşme, altyapı ve hizmet yatırımların büyümesi yeni iş olanakları yaratıyordu. Böylece kırın itici ve kentin çekici faktörleri şehirlere göç sürecini başlattı. İlk göç edenler, topraksız köylüler, ortakçı olup işsiz durumuna düşenler ve kentlerde mevsimlik iş yapanlar oldu (Keyder, 1989a: 113-4).

İşçi sınıfının niceliksel gelişimi onu güncel siyaset içinde önemli bir güç haline getiriyordu. Ancak işçi sınıfı dönemin popülizminden etkilendi. Çünkü işçi sınıfının yaşam düzeyi geçmişe göre ilerlemişti ve işçilerin çoğunluğu yeni kentli olduğu için, kendi yaşam düzeylerini kıra göre bir ilerleme olarak görüyorlardı. Ancak süreç içinde, özellikle ikinci kuşaktan itibaren yeni kentli işçiler kendilerini kentin varlıklı kesimlerinin yaşam düzeyleriyle mukayese edince sınıf temelli siyasî eğilimler yaygınlaşmaya başladı (Keyder, 1989a: 112).

1961 Anayasası, emekçilere örgütlenme özgürlüğü, toplu sözleşme, grev hakkı ve sosyal güvenceler getirdi. 1960'lı yıllardan 1980'a kadar ithal ikameci ekonomik modelin uygulandığı dönemde, haklar ve ücretler bakımından işçilerin durumu, Türkiye'ye benzer ülkelerle karşılaştırıldığında iyi durumdaydı. Devletin sağlık ve eğitim gibi kollektif tüketim olanakları sağladığı da gözleniyor. Ücretler giderek artmıştı. Ancak bu düzelmelere rağmen, işçi sınıfı içinde ücret ve ayrıcalık farklılaşmasının başladığını da vurgulayalım. Büyük ölçekli ve modern sektörde faaliyet gösteren, çoğu ithalatı ikame edici üretime yönelik olarak çalışan işletmelerde ücretlerin ve diğer sosyal güvencelerin iyi olmasına karşılık, çoğunluğu küçük sanayide çalışan işçilerin sosyal güvenlik haklarından yararlanamadıkları gibi, ücretleri modern sektördekine göre düşüktü (Keyder, 1989a: 122-123).

Ancak 1970'lerin sonlarına doğru kendini gösteren kriz, ithal ikameci ekonomik modelin de sonunu haber veriyordu. 24 Ocak 1980 kararlarıyla yeni ekonomi politikaları uygulanmaya başlandı ve 1980 sonrasında, işçilere daha önce verilmiş olan hak ve güvencelere sınırlama getirildi. Ekonominin yeniden yapılanmasına yönelik uygulanan politikalar sonucu, emekgücü gelirlerinin düşmesi, işgücü piyasasına bir emek arzını da beraberinde getirmiştir. Bu arz kırdan kente göç edenler yoluyla ve özellikle kentin emekçi ailelerinin çalışmayan üyelerinin de emek piyasasına girmeleri yoluyla olmuştur. Bu yıllarda sendikal örgütlenmelere getirilen sınırlamalar, sendikalara üye olanların sayısında düşme-

ye yol açmış; dolayısıyla işçi sınıfının örgütlü kesimi giderek daraltılmıştır. Fakat 1980'lerin sonlarına doğru işçi sınıfı kendiliğinden, kendi iç dinamiğinden gelen eylemlere başlamış, hak ve güvenceler konusunda olmasa da ücret gelirleri bakımından belli bir seviyeye gelebilmiştir.

III. İşçileşme

Yukarıda betimlenen aşamalardan üçüncüsünü yaşamaktayız ve işçileşme süreci henüz tamamlanmış değil. Cumhuriyet dönemi boyunca kent işçi sınıfının iki ana kaynaktan beslendiği gözlenir. İşçi sınıfının çoğunluğunun kökeni köylülüğe dayanmaktadır. Kırsal kesimde süreç içinde köylülüğün yoksullaşması ve çözülmesi, böylece çalışma olanaklarının daha fazla olduğu kentlere göç, kent işçi sınıfının yoğunlaşmasına yol açmıştır. İkinci kaynak, kentsel 'küçük meta üreticiliği'ne (geleneksel küçük üretim) ve diğer 'ara' sınıflara dayanır. Kapitalistleşmeyle birlikte modern sanayiinin gelişmesiyle, kapitalizm öncesi ve/veya kapitalizmin ilk dönemlerine özgü küçük meta üretiminin (zanaatçılık, vb. faaliyetler) büyük bir kısmı tasfiye olmuş ve bu küçük üreticiler işçileşmişlerdir (Beşeli, 1992: 66; Yerasimos, 1980: 869). Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki, modern kapitalist sanayiinin gelişmesiyle beraber, kapitalizm öncesi ve geçiş dönemi küçük meta üreticiliğinin çözülmesi, küçük üreticiliğin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemelidir. Kapitalizmin çeşitli dönemlerinde, küçük üreticilik daima onunla yanyana yer almıştır. Kapitalist gelişme süreci içinde, yeni teknolojilerin gelişmesi hep eskilerinin tasfiyesini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca, benzer bir şekilde, özellikle küçük burjuvazinin teknik eğitim görmüş daha uzman kesimleri (memurlar, teknik elemanlar) de işçileşmektedirler. Bu kesimin dönemin özelliklerinden kaynaklanan koşullar nedeniyle sınıfsal konumları onların 'orta sınıf' içinde yer almalarını sağlar. Fakat zamanla kimi işlerin öneminin kaybolmasıyla ya da ekonomik kriz ve dönüşüm zamanlarında, bu konumda olanlar artık eski ayrıcalıklarını koruyamaz olurlar ve işçileşmeye başlarlar. Türkiye'de özellikle memur kesiminin Cumhuriyet dönemi boyunca yaşadığı serüven bu anlatılana benzerdir. Gerek 'statü', gerekse ücret olarak uzun yıllar ayrıcalıklı konumunu koruyan memur kesimi, son dönemlerde bu konumunu yitirerek işçileşme sürecine girmiştir.

İşçi sınıfının giderek heterojenleştiği yönünde bir saptama yapmak gerekiyor. Çalışanların bir kısmı, orta ve büyük çaplı sanayi ve hizmet işletmelerinde çalışırken önemli bir kısmı da küçük ölçekli işyerlerinde çalışmakta; hatta kendi hesabına evde ve küçük işyerlerinde fason türü çalışma yaygınlaşmaktadır. Özellikle kadın ve çocukların bu alanda yaygın olarak çalıştıkları saptanmıştır (bkz. Demir, 1993a; Ecevit, 1990; Özbay, 1990; Lordoğlu, 1990). Ayrıca, işportacılık, satıcılık türünden işlerde çalışanlar, faaliyetleri ücrete dayanmasa bile, işçi sınıfının bir katmanı konumundadırlar.

1955 yılında toplam çalışanların içinde ücretlilerin payı % 14 iken 1990'lı yıllarda % 40'a yükselmiştir (Petrol-İş, 1990). İkinci kuşak ücretlilerin oranı da giderek yükselmektedir. 1978 ile 1989 yılları arasında sanayi kuruluşlarında yapılan araştırmalar, işçilerin yüzde 35-40'ının bir üst kuşağının ücretli aileye dayandığını gösteriyor (aktaran Koç, 1989; 218).

İşçilerin kendilerini varetme mücadeleleri bu nesnel süreçlerden ayrı ele alınamaz. Özellikle örgütlü/sendikalı işçiler, ortaya çıkışlarının ilk anlarından beri, kendilerini bilinç düzeyinde inşa etme mücadelesine girmişlerdir. Bu inşa etme, çeşitli toplumsal kimliklerin ve yapılanmaların egemen olduğu toplumda uzun yıllar ve mücadeleler boyunca boyutları genişleyerek devam etmiştir. Kuşkusuz bu kimliğin tesisi, özellikle Devletçilik döneminde ve yer yer de 1960 sonrasında olduğu gibi yukarıda belirtilen çeşitli dönemlerdeki sanayileşme ve ekonomik gelişme politikalarından da bağımsız olamamıştır.

İşçi sınıfının kendi kimliğini inşa etme sürecinde, toplumun diğer kesimlerine karşı kendi çıkarlarını koruma mücadelesi verdiği söylenebilir. Bu mücadelede muhatap olan taraf, hem burjuvazi, hem de işveren ve düzenleyici rolü üstlenen devlet olmuştur. İşverene karşı işçi sınıfı, daha çok gelir seviyesini yükseltmek amacıyla mücadele vermiştir. Bu mücadeleler, genellikle bizzat sendikal örgütlenmeye gitmek biçiminde ve sendikal örgütlenmeler aracılığıyla kitlesel hareketler biçimindedir (bkz. Pekin, 1989). İşçi sınıfı mücadelelerinin daha çok ekonomik çıkarların korunmasına yönelik olduğu, daha geniş çerçevede, bu çıkarlarla daha uzun vadede ilişkili olan yasal-kurumsal düzenlemelere ve demokratikleşmeye karşı duyarlı olmadığı da ifade edilmiştir. Böyle bir yargı doğru olmakla birlikte kimi eksikleri de barındırmaktadır. Çünkü hem işçi sınıfının heterojen yapısı ve farklı eğillimleri vardır, hem de işçilerin bu yönde çabaları sözkonusu olduğunda ciddi bir engelleme ile karşılaşmışlardır (Beşeli, 1994: 250).

IV. Mülksüzleşmenin gecikmesi ve yeni işçileşme biçimleri

Türkiye'de günümüz kentlerinde çalışan sınıfın bir mülksüzleşme ve işçileşme süreci içine girdiği söylenebilir (Koç, 1989: 217-8). Ancak, çalışan sınıfın hem mekân/zaman düzeyinde, hem de çeşitli katmanları itibarıyla nasıl bir mülksüzleşme süreci yaşadığının derinlemesine incelenmesi gerekiyor. Mülksüzleşen ve işçileşme sürecini değerlendirirken, her şeyden önce toplumun dinamik yapısı gözönüne alınmalıdır. Bu dinamizmin yansıması ise düzçizgisel değil, yanyana giden ve içiçe geçen, ayrılan ve kırılan süreçleri de kapsayan mülksüzleşme ve işçileşme süreçleridir.

(a) Türkiye'de gerçekleşen mülksüzleşme ve işçileşme sürecini, en azından 1980 sonrası için toprak mülkiyetinden hızlı değil, yavaş bir kopuş biçiminde değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olsa gerek. Diğer bir deyişle, kentte iş-

çi olarak çalışanların çoğu, kırsal kesimde toprak mülkiyetinden tam bir kopma yaşamadan kente göç ediyor ve kent emek piyasasına giriyorlar. Bunun en önemli nedenini, kırsal kesimde küçük üreticiliğin yaygın olmasına bağlayabiliriz. Kırsal kesimde Batı Avrupa'da olduğu türden bir toprak kutuplaşmasının yaşanmaması ve küçük üreticiliğin sürüp gitmesi (Akşit, 1987; Bazoğlu, 1987) nedeniyle, kırdan şehire göç edenlerin çoğunun geride ailelerine ait çeşitli düzeylerde toprak mülkiyeti bıraktıkları söylenebilir. Aile reisinin şehirde işçi olarak çalışması, ailenin kırla bağlarını sürdürmesine engel değildir. Köyüyle mülkiyet ilişkilerini sürdüren işçiler, özellikle ailenin geçim sıkıntısı çektiği zamanlarda, kırsal kesimdeki aile arazilerinden kente gelir aktarabiliyorlar (Boratav, 1991: 107; Boratav ve diğ., 1993:75-8; Demir, 1991; Keyder, 1989b: 15). Küçük sanayi kentlerinde kırla bağlantısı olanlara daha sık rastlanabiliyor (Oskay, 1983: 83-89; Üskül, 1989; Yazıcı, 1992: 116-7). Bu kesimin yalnızca nesnel anlamıyla değil, aynı zamanda 'sınıf bilinci' edinme ve sınıf politikalarına duyarlı olma, kısaca 'işçi olmayı öğrenme' anlamında bir işçileşmeyi de tam yaşayamayacağı doğaldır. Ancak bu durum kırdan şehire göçün ilk evrelerinde ve ilk kuşak işçilerde geçerlidir. Zamanla, ailenin düzenli iş garantisi, ücret gelirlerinin yüksekliği, modernleşme/kentlileşme ya da ailenin ekonomik krizi gibi nedenlerle kırsal kesimle mülkiyet bağları kopmaya başlar. Kırdan şehirlere hızlı göçün başladığı 1950'li yıllardan günümüze değin bu süreç devam etmektedir.

(b) İkinci olarak, 'enformel sektör' olgusunun varlığı, kentsel kesimde klasik anlamda bir işçileşmenin gerçekleşmesini 'geciktirmektedir.' Türkiye'de her dönem enformel sektör faaliyetlere rastlanmakla birlikte, özellikle 1980 sonrası ekonominin yeniden yapılanması döneminde boyutlarının genişlediği ve nitelik değiştirdiği gözlenmektedir. 1960 ve 1970'li yıllarda enformel sektör genellikle kırdan kente yeni göç edenlerin 'geçici' iş faaliyetleri olarak belirirken; 1980 sonrasında kadın ve çocukların da yoğun olarak çalıştığı 'kalıcı' gözüken bir sektör olmuştur (Boratav ve diğ., 1993; Demir, 1991; 1993a; 1993b; Ecevit, 1990; Lordoğlu, 1990; Özbay, 1990). 1980 sonrasında, formel istihdamın boyutlarının artan iş talebine karşın genişleyememesi; buna karşın reel gelirleri azalan emekçi ailelerin iş piyasasında uyguladıkları geçim stratejilerinin sonucu kendi adına çalışmaya dayalı bireysel işlerin yaygınlaşması, enformel sektörün boyutlarının genişlemesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca, büyük işletmelerin üretimi desentralize ederek daha küçük birimlere yayması, yani işlerini taşeronlaştırmaya yönelmeleri enformel sektörün boyutlarının genişlemesine yol açmış; evde ve küçük birimlerde güvencesiz çalışma yaygınlaşmıştır. Böylece, güvencesiz, dağınık, örgütsüz yeni işçilik biçimleri ortaya çıkmıştır.

(c) Kentsel süreçler dikkatlice analiz edildiğinde, bir mülksüzleşme yanında bir mülklenme olgusunun varlığını görebiliriz. Kentlerin kıra göre daha iyi yaşam düzeyi ve olanakları sunması, özellikle kırdan kente göç eden ilk kuşak için sınıf bilinci oluşumunu 'geciktirdiği' söylenebilir. 'Göreli refah' ve 'göreli yok-

sunluk' kavramları bu açıdan açıklayıcı olabilir. Bu modele göre, çalışma olanakları, sağlık, eğitim gibi tüketim olanakları sağlaması bakımından kentin daha çekici bir yanı vardır. Yeni göç edenler, kentteki yaşam düzeylerini kırla karşılaştırıp, bunu bir ilerleme, bir göreli refah olarak görürler. Ancak süreç içinde referans çerçevesi kır olmaktan çıkıp, kent olur. Kendilerini kentin orta sınıflarıyla karşılaştırdıklarında, kendi yoksulluklarının/yoksunluklarının farkına varırlar; bu da göreli yoksunluğa yol açar. Böylece, öncelikle yaşanılan mekânsal çevreye (gecekondu) kollektif tüketim hizmetlerinin sağlanmasına yönelik oluşan siyasî eğilimler yerini sınıf eğilimli tutumlara bırakır. Özellikle ikinci kuşak emekçilerde göreli yoksunluk daha belirgin hale gelmektedir.

Kentlerde küçük mülkiyet/üreticiliğin yaygınlaşması[3] ve gecekondu olgusu da bu konuda örnek teşkil etmektedir. Geleneksel küçük üretimin bir kısmı tasfiye olsa bile, uzantıları varolmayı sürdürmekte, ayrıca modern sanayiye eklemlenmiş küçük üreticilik de yaygınlaşmaktadır. Küçük dokuma atölyeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Küçük dokuma atölyelerinde ücretli işçi kullanılmasına karşın aile emeği de yoğun kullanılmaktadır. Aile hem sermaye biriktiricisi (girişimci), hem de emekçi özelliği gösterebilmektedir (Aktar, 1990; Ayata: 1990).

Kırdan kente göç, mekânsal bir emek hareketliliğini ifade etmektedir. Kentlere göç eden, işçileşmeye aday kitlelerin en önemli sorunu barınma gibi gözükmektedir. Gecekondu emeğin mekânsal hareketliliği sonucu, kentlerde konut stokunun yeterli olmadığı durumda, çalışan kesimin genellikle tapusuz, kamu arazisi üzerine kendi olanaklarıyla inşa ettiği, ortalama standardı düşük konut tipidir. Genellikle, köyden aktarılan ilk tasarruf, aile emeği ve çevreden enformel emekgücü kullanılarak, kentin kenar mekânlarına inşa edilen gecekondu, kente elde edilen gelirlerle daha dayanıklı hale getirilir[4] (Kartal, 1983; Keyder, 1989a: 133; Şenyapılı, 1992). Gecekondu, kentin hızla büyüdüğü ve genişlediği bir ortamda, gecekonduda oturanların zamanla kentsel rantlardan yararlanmalarına da olanak sağlar. Gecekondu bölgelerine zaman içinde tapu ve imar izin-

3 Kapitalizmin gelişmesi işçi ve köylü topluluğu sıralarından burjuvazi sıralarına geçişi de beraberinde getirir. Özellikle Türkiye gibi kendine özgü kimi yanları olan bir toplumda, kapitalizmin gelişmesi, kentlerin nüfusunun artması, ekonominin örgütsel genişlemesiyle ve başka kimi faktörlerin de etkisiyle bizzat işçi ve köylü sıralarından burjuva sıralarına kayma sözkonusudur diyebiliriz.

4 Bu örnek, bir yönüyle kentteki mülk edinme sürecini yansıtmaktadır. Ancak, bunu geniş çerçevede düşündüğümüzde, gecekonduların varlığının fiilen ve resmen meşrulaştırılmasının iki anlamda sermaye birikimine katkı yapacağı tahmin edilebilir. İlki, gecekondu kentlerde konut sorununa çözüm getiriyor ve bu da yalnızca ücret geliriyle konut edinmenin zor olduğu ortamda düşük ücret gelirini ikame edici bir unsur olmaktadır. İkinci olarak, iç pazarda tüketimi artırıcı bir işlev üstlenmektedir. Yani, konuta yapılacak harcama asgarî olacağı için, günümüz kapitalist tüketim kalıplarının temel ögeleri olan dayanıklı malların tüketimini arttırarak iç pazarın genişlemesi sağlanmış oluyor (bkz. Keyder, 1989a: 133).

lerinin verilmesiyle, eski gecekonducu emekçiler, oluşan rantlardan yararlanırlar. Rantlardan yararlanma çeşitli biçimlerde gerçekleşir. Şehrin merkezî alanlarına, ulaşım kanallarına ve orta-üst sınıf yerleşim mekânlarına yakın olan gecekonduların rant değeri yüksek olduğu için bu bölgelerde oturanlar daha şanslıdır. Ya arazilerini yüksek fiyatla satarlar ya da apartman dairesi karşılığı yapsatçıya verirler. Diğer gecekondu bölgelerinde oturanlar da, imar izninin verilmesiyle ya da bu bölgelerin fiilen meşrulaştırılmasıyla, kentte elde ettikleri mevcut birikimleri kullanarak ve/veya kırsal kesimden kaynak aktarımı yaparak daha nitelikli, ama kimi zaman düzensiz betonarme konutlara yerleşirler (Şenyapılı, 1992).

Doğal olarak, verdiğimiz bu örneklerin bilinç düzeyine yansıyan bir veçhesi vardır. Gecekondu aracılığıyla spekülasyon birtakım siyasî süreçlerle yanyana gitmektedir. Geçmişte yapılan gecekondu aflarının bir model oluşturması, yeni kentli emekçilerin spekülasyon yapma özlemlerini güçlendirmekte; mekân düzeyindeki sorunlarına yönelik tutumlarında ve eylemlerinde, kendi sorunlarına çözüm vaadeden yerel liderlere, politikacılara ve siyasî partilere eğilim göstermektedirler (bkz. Alkış, 1995). Böylece 1950'li yıllardan beri, kentlerde ortaya çıkan konut sorununun çözümüne yönelik rant elde etme ve 'gecekondudan apartmana geçiş' biçimindeki konut edindirme süreci (hem nesnel, hem de zihinsel) olarak işçileşme sürecini etkileyebilmektedir.

Mülksüzleşme süreci döngüsel bir nitelik göstermekte; 1950'lerden beri farklı göç kuşaklarını içine alan, farklı süreçleri barındırmaktadır. Kentsel ekonomik süreçler bir yandan mülksüzleşme yoluyla yarı-işçiliği tasfiye ederken, beri yandan işçileşmeyi bekleyen taze kentlileri de kabul etmektedir. Kentlerde birinci, ikinci, üçüncü kuşak işçiler ya da işçi adayları yanyana yaşamaktadır. Böylece, en azından 20-30 yıl daha devam edecek bir mülksüzleşme ve işçileşme süreci yaşanmaktadır. İkinci ve üçüncü kuşak emekçilerde mülksüzleşme ve işçileşme oranının arttığı rahatlıkla söylenebilir.

V. Farklı kollektivite ilişkileri

Kentlerde yaşanan, özellikle yeni kentli emekçiler arasında yaygınlık gösteren hemşehrilik ve benzeri örüntüler, işçi bilincini/kimliğini 'geciktiren' olgulardan biridir. Ülkemizde işçi sınıfı üzerine yazanların, yeni kentlilerin kültürel örüntülerine yabancı kaldıkları; yeni kentlilerin kültürel örüntülerini inceleyenlerin ise 'kente uyum' ve 'kentle bütünleşme' gibi konular etrafında yoğunlaştıkları, buna karşılık sınıfsal konumları ve ilişkileri pek dikkate almadıkları söylenebilir. Genellikle sosyologlar tarafından yeni kentlilerin kümelendikleri gecekondu mekânları bu açıdan inceleme alanları olmuştur. Bugün kentlerde, hem yeni kentlilerin, hem de bu kesimin çoğunluğunu oluşturan kent emekçileri ve yoksullarının içinde yaşadıkları kültürel örüntülerin bir ögesi olarak hemşehrilik

ilişkileri, yaygın bir kimlik olarak gösteriliyor ve 'etnisite' (etniklik) kavramı çerçevesinde değerlendiriliyor (Güneş-Ayata, 1991). İşçi sınıfının hemşehrilik kimliğiyle nasıl bir ilişkisi vardır? Doğrusu, hemşehrilik ilişkilerinin kentlerde doğal etkileşim kalıplarını aşıp, resmî örgütlenmeler yoluyla yaygınlaşması ve varlığını sürdürmesi (Kurdoğlu, 1993) dikkat çekicidir. Hemşehrilik ilişkileri ve örgütlenmeleri bu denli yaygın olunca, siyasî arenada baskı grubu işlevi de üstlenebiliyorlar. Böylece baskı grubu olmaları ve oy potansiyeli taşımaları nedeniyle, siyasetçiler tarafından ciddiye alınıyorlar.

Günümüz kentlerinde hemşehrilik örüntülerini anlamak için, bu ilişkilere köken teşkil eden, temelleri geleneksel yaşam olan kır nüfusunun kentlere taşınması, yani kente göç sürecinin niteliği ve Türkiye'ye özgü kentsel yaşamla ilişkiler çerçevesine bakmak gerekir. Hemşehrilik ilişkileri her şeyden önce, kırdan kente göç edenlerin kentte varlıklarını korumak ve kentsel yaşamla mücadele edebilmek için geliştirdikleri yeni bir oluşumdur, diye açıklanabilir. İlk olarak, kentleşme sürecinde, göç edenlerin kente gelişlerinde, kendi hemşehrilerinin ve akrabalarının büyük yardımı olmaktadır. Yeni gelenler kente daha önceden göçmüş hemşehrilerinin yakınlarına yerleşiyorlar, gecekondu yapımında onların yardımını alıyorlar; dahası kent hayatını tanımada ve bu hayata atılmada bu yardım devam ediyor. Kente yeni gelenler geçimlerini sağlayabilmek için hızla iş piyasasına girmek zorundadırlar. Ancak, güvence sağlayabilecek, büyük kuruluşlarda işçilik, memurluk gibi işler sınırlıdır ve ancak geçici işçilik ve bireysel satıcılık gibi güvencesiz işlere daha rahat giriş sağlanabilir. Bu işler ise hemşehri yakınlar aracılığıyla daha kolay bulunabilmektedir. Ayrıca, gene hemşehriler aracılığıyla çeşitli işlere geçiş anlamında yatay hareketlilik sağlanabilmektedir. Kentlerde kimi işlerin çeşitli hemşehri gruplarının tekeline geçebilmekte olduğu da gözlenmiştir. Böylece bu yardımlaşma ve dayanışma ilişkileri içinde hemşehrilik kimliği gelişiyor ve belli bir mekânsal çevrede tutunabiliyor (Güneş-Ayata, 1991: 99-100).

Bu ekonomik faktörler yanında sosyal-kültürel faktörlerden dolayı da hemşehrilik kimliğinin geliştiğini ifade edebiliriz. Artık TV'nin ve diğer iletişim kanallarının ve araçlarının gelişmesiyle kent ve kır kültürleri tamamen birbirine kapalı olmasa da, kır yaşamına alışmış insanların kendilerini kent kültürüne yabancı hissetmeleri bu yabancı fakat özenilen kültüre karşı kendi hemşehrilik kültürlerini geliştirmeye ve yeniden üretmeye iter. Böylece, hemşehrilik örüntüleri, kente uyum sağlamaya yarayan bir amaç ve güvence oluyor ve klientelist ilişkilere de uygun ortam sağlıyor.

Hemşehrilik örüntüleri, kentin örgütlü işçi kesimine de nüfuz edebilmektedir. Az çok sanayiinin geliştiği orta büyüklükteki bir kentte yapılan bir araştırma, hemşehrilik ve klientelizm örüntülerinin işçi sendika örgütlerine nüfuzunu gösteriyor. Bu sendikalarda kariyer yapmak isteyen işçi liderleri, kendi kişisel çıkarları için sendika örgütlerine kendi hemşehrilerini ya da 'klient'lerini (müşte-

ri/müvekkil) yerleştirmektedirler (Erbaş, 1994: 200). Sonuç olarak kentlerde hemşehrilik, henüz işçi olma sürecine geçmeden önce kazanılan bir kimlik oluyor, kentlerin yerleşme dokularında belirginleşiyor; kentin güvencesiz ortamında, hemşehriliğin dayanışmacı niteliği bir süre işçi kimliğine karşı ikame rolü üstlenebiliyor ya da her iki kimlik içiçe geçebiliyor.[5] Bu kimliğin çözülerek işçi kimliğine dönüşmesi en azından bir kuşak alabilir.

VI. Sonuç

Türkiye'de yaşanan mülksüzlüşme ve işçileşme sürecini, düzçizgisel değil, pek çok faktörün de içinde olduğu çok yönlü bir süreç olarak kavramak daha doğru bir yaklaşım olsa gerek. Ayrıca, işçileşmeyi, Batı Avrupa'da rastlanan işçileşme yerine, buna benzer bir süreci de bünyesinde barındıran yeni işçileşme biçimlerine yönelen bir süreç olarak görmek durumundayız. Kuşkusuz, özellikle 1950'lerin ilk hızlı göç dalgasıyla hızlı bir mülksüzleşme ve işçileşme süreci yaşanmıştır. Topraksız ve az topraklı kır emekçileri/yoksulları bu dönemde yeni ivme kazanan sanayi işletmelerinin işçileri oldular. Kırın orta ve küçük üreticileri de bu göç dalgasına katılmaya başladılar. Köylülük çözülüyor ve kentlere hızlı göç devam ediyor; ancak, kırla mülkiyet ilişkileri mülkiyet ilişkileri aynı hızda kopamıyor. Özellikle ilk kuşak işçilerde mülkiyet bağlarının kopması zaman alıyor; çünkü kentlerdeki işçilerin yeniden üretiminde katkı sağlıyor.

Kentlerde enformel sektör olgusu yeni iş/işçilik biçimlerinin oluşumuna yol açmaktadır. Dolayısıyla kendi adına çalışan ve düzensiz işçilik yapan geniş bir kitle ortaya çıkmıştır. Nesnel anlamda işçi sınıfının bir parçası olan bu sektör çalışanlarının bölünmüş ve düzensiz yapısı, sınıf bilinci/kimliği, örgütlenme ve emek kültürü gibi oluşumların filizlenmesini geciktirmekte ve engellemektedir. Böylece işçilerin yeniden üretiminde ücret gelirleri yanında farklı gelir edinimleri birarada yer almaktadır.

Ayrıca, büyük olasılıkla bu koşulların da etkisiyle, gelişen hemşehrilik/etnik ve dinsel örüntüler gibi kimlik biçimlerinin emekçi sınıfın değişik katmanları arasında yaygınlaşması işçi kimliğinin boyutlarını daraltmaktadır. Böylece, hem nesnel, hem de öznel (siyasal) süreçler açısından oldukça heterojen bir proletarya ortaya çıkmaktadır. Bu sınıf içinde özellikle büyük ve orta ölçekli işletmelerde çalışanların, Batı'daki işçi sınıfı modeline daha yakın oldukları söylenebilir. Güvence ve örgütlenme olanağına sahip bu kesimin, bu olanaklarını korumada oldukça kararlı olduğu gözlenir. Bu kesim, kökenleri Osmanlı dönemine kadar gitmesine karşın özellikle 1950'ler sonrasında gelişmiş ve kendini belirgin bir şekilde tanımlama mücadelesi vermiştir. Bu anlamda işçi olmak, işçileşme sürecindeki işçiler için arzulanan bir taleptir.

5 Lütfi Ö. Akad'ın yönettiği *Diyet* (1974) filminde, fabrikada çalışan bir grup işçinin, hemşehrilik ile işçilik sorumlulukları arasında bocalamasına ilişkin güzel bir kesit sunuluyor.

KAYNAKÇA

Akşit, B. (1987) 'Kırsal dönüşüm ve köy araştırmaları (1960-1980)', *Onbirinci Tez*, sayı: 7, s. 11-29.

Aktar, A. (1990) *Kapitalizm, azgelişmişlik ve Türkiye'de küçük sanayii*. İstanbul: Afa Yay.

Alkış, N. (1995) 'Siyasete gecekondu damgası', *Cumhuriyet*, Dizi yazı, 22-28 Ocak.

Ayata, S. (1990) 'Aile işletmelerinin krizi: Serbest piyasa ortamında Buldan dokuma sanayii', *Toplum ve Bilim*, sayı: 48/49, s. 163-185.

Balibar, E. (1993) 'Sınıf mücadelesinden sınıfsız mücadeleye mi?', E. Balibar ve I. Wallerstein, *Irk, Ulus, Sınıf*. (çev. N. Ökten) içinde, İstanbul: Metis Yayınları.

Bazoğlu, N. (1987) 'İşçileşmeye karşı köylülüğün devamı tartışması ve düşündürdükleri', *Onbirinci Tez*, sayı: 7, s. 30-34.

Beşeli, M. (1992) *The emerging tendencies in the making of the working class in Turkey*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü.

Beşeli, M. (1994) '1960-1980 döneminde sendikacılık hareketleri içinde demokrasi kavramının gelişimi', A. Işıklı (der.) içinde.

Boratav, K. (1989) *Türkiye iktisat tarihi 1908-1985*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. (1991) *Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav, K., Akşit, B. ve Kuruç, B. (1993) *The political economy of structural adjustment: The Turkish case*. International Development Research Center, Ottowa. Araştırma Raporu.

Castells, M. ve Portes, A. (1989) 'The world underneath: The origins, dynamics and effects of the informal economy', M. Castells ve diğ. (der.) *The informal economy: Studies in developed and less developed world* içinde. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. Türkçe çevirisi: 'Başka bir dünya: Enformel ekonominin kökenleri, dinamikleri ve sonuçları', *Planlama*, sayı: 1-4, s. 28-39.

Demir, E. (1991) *The impact of the economic policies on the survival strategies of the urban poor families in the post-1980 Turkey*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü.

Demir, E. (1993a) 'Ekonomi politikaları ve kent emekçi aileleri: İşgücü piyasasında geçim stratejileri', *Birikim*, sayı: 48, s. 68-77.

Demir, E. (1993b) 'İşgücü piyasası ve kent emekçi sınıfının yeniden kavramlaştırılması', *Birikim*, sayı: 53, s. 53-45.

Ecevit, Y. (1990) 'Kentsel üretim sürecinde kadın emeğinin konumu ve değişen biçimleri', Ş. Tekeli (der.) içinde, s. 129-158.

Erbaş, H. (1994) *Class and culture: Two cases of Kırıkkale and Ankara*. Yayınlanmamış doktora tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü.

Evers, H-D ve diğ. (1984) 'Subsistence reproduction: A framework for analysis', J. Smith ve diğ. (der.) *Households and the world economy* içinde. Beverly Hills: Sage Publications.

Güneş-Ayata, A. (1991) 'Gecekondularda kimlik sorunu, dayanışma örüntüleri ve hemşehrilik', *Toplum ve Bilim*, sayı: 51/52, s. 89-101.

Güzel, Ş. (1993) *Türkiye'de işçi hareketi: Yazılar-belgeler*. İstanbul: Sosyalist Yay.

Işıklı, A. (der.) (1994) *Türkiye'de sendikacılık hareketleri içinde demokrasi kavramının gelişimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kartal, K. (1984) *Ekonomik ve sosyal yönleriyle Türkiye'de kentleşme*. Ankara: Yurt Yay.

Keyder, Ç. (1989a) *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. (Çev. S. Tekay) İstanbul: İletişim Yay.

Keyder, Ç. (1989b) 'Kriz ve işçi sınıfı', (çev. A. Özkan) *Birikim*, sayı: 2, s. 13-18.

Koç, Y. (1989) 'Dünyada ve Türkiye'de gelecek işçi sınıfının', *Marksizm ve Gelecek*, sayı: 1, s. 209-213.

Koç, Y. (1992) *Türkiye işçi sınıfı tarihinden yapraklar*. İstanbul: Ataol Yayıncılık.

Kudat, A. (1977) 'Aile ve yeniden üretim', *Toplum ve Bilim*, sayı: 2, s. 94-110.

Kurdoğlu, A. (1993) 'İstanbul'un nüfus kompozisyonu ve hemşehrilik dernekleri 1944-1989', I. Ulusal Sosyoloji Kongresi'nde Sunulan Bildiri.

Lloyd, P. (1982) *A third world proletariat?* Londra: George Allen ve Unwin.

Lordoğlu, K. (1990) *Eve iş verme sistemi içinde kadın işgücü üzerine bir alan araştırması.* İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Oskay, Ü. (1983) *Geçiş dönemi tipi olarak Zonguldak kömür havzası işçisi.* İzmir: Ege Üni. Edebiyat Fak. Yay.

Öngen, T. (1994) *Prometheus'un sönmeyen ateşi: Günümüzde işçi sınıfı.* İstanbul: Alan Yayıncılık.

Özbay, F. (1990) 'Kadınların eviçi ve evdışı uğraşlarındaki değişme', Ş. Tekeli (der.) içinde, s. 129-158.

Özuğurlu, M. (1994) 'Osmanlı İmparatorluğu'ndan cumhuriyete: Örgütlü işçi hareketi ve demokratikleşme süreci', A. Işıklı (der.) içinde.

Pekin, F. (1989) '89 Baharı işçi eylemleri üzerine', *Birikim*, sayı: 2, s. 19-24.

Petrol-İş (1990) *Yıllık.*

Sencer, O. (1969) *Türkiye'de işçi sınıfı.* İstanbul: Habora Kitabevi.

Şenyapılı, T. (1992) 'A new stage of gecekondu housing in İstanbul', İ. Tekeli ve diğ. *Development of İstanbul metropolitan area and low cost housing* içinde. İstanbul: Türk Sosyal Bilimler Derneği ve diğ.

Tekeli, Ş. (1990) *Kadın bakış açısından kadınlar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Timur, T. (1993) *Türk devrimi ve sonrası.* (İkinci basım) Ankara: İmge Kitabevi.

Üskül, Z. (1989) 'İşçi sınıfını tanımak', *Marksizm ve Gelecek*, sayı: 2, s. 101-106.

Wallerstein, I. (1993) 'Marx ve tarih: Kutuplaşma', E. Balibar ve I. Wallerstein, *Irk, ulus, sınıf* (çev. N. Ökten) içinde. İstanbul: Metis Yayınları.

Yazıcı, E. (1992) *Sosyo-ekonomik değişme sürecinde Karabük'te işçi ailesi.* İmaj Yayınevi.

Yerasimos, S. (1980) *Azgelişmişlik sürecinde Türkiye.* (çev. B. Kuzucu) İstanbul: Gözlem Yayınları.

An essay in the making of the Turkish working class

The aim of this study is a tentative of discussing and questioning the process of the making of the working class in Turkey. A first conclusion that can be derived is that, in Turkey, on a quite different basis from Western capitalist countries, where working classes emerged out of a transformation from landless peasant masses, the expropriation of peasants in Turkey has not been accomplished and that urban working classes are preserving still their ties with rural areas. Although the genesis of the working class can be traced back to the Ottoman period, the considerable acceleration of the process of the making of working class has been introduced by a rapid structural-social transformations that have been experienced after 50's. With the machinization of agriculture in this period, the populations living in rural areas began to migrate into urban areas. This process can be observed from the fact that the proportion of urban/rural populations undergone a reversal starting with this period.

However, it can also be observed that only a small proportion of the migrant labourers has completely broken its ties with their native lands. It can be said that the conservation of these ties provided these people with an alternative to their failure in adapting their life to urban conditions preserving their chance for returning back. Secondly, they still continue to provide their subsistence from rural products.

Throughout these processes, we may observe the emergence of a heterogeneous urban working class. While the people employed in public or private sectors are more organized and obtained secure positions, with a greater consciousness in defending their economic interests, those who work in the informal sector do not have any kind of social security and are less organized. In the first group, class-consciousness and the formation of identity are highly developed, but the residential areas of the second group are the scenes where one may observe very easily the preservation and prevailing of ethnic patterns and co-villagership ties.

1923 İzmir-Aydın demiryolu grevi: Siyasal iktidar, sermaye ve işçi sınıfı üçgeni üzerine bir deneme

*Erkan Serçe**

Ali Dursun Türkmen'in Anısına...

Yakın dönem Türkiye tarihi araştırmacılarının en önemli sorunlarından birini birinci elden kaynakların yetersizliği oluşturmaktadır. Bu sorun, işçi sınıfı ve sendikalaşma tarihi noktasına gelindiğinde kendisini daha da yoğun olarak hissettirmektedir. Türkiye işçi ve sendikalaşma tarihi üzerine, Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu), Hüseyin Avni Şanda, A. Gündüz Ökçün, Mete Tunçay ve Mesut Gülmez gibi iki elin parmaklarını geçmeyen sayıda araştırmacının belgesel çalışmaları, oldukça önemli katkılar sağlamasına rağmen, daha pek çok çabaya gereksinim olduğu açık bir şekilde görülüyor.

Bu kısa çalışma, betimleme yoluyla, Türkiye işçi tarihine belgesel bir katkı amacını taşıdığı kadar bizzat olayın çevresinde gelişen ilişkiler ağını gözönüne alarak siyasal iktidar, siyasal koşullanma/koşullandırma, yabancı sermaye, işçi sınıfı ve örgütlenmesi konuları arasındaki etkileşimleri anlamaya çalışan bir kurgulama denemesidir.

Ele alacağımız İzmir-Aydın demiryolu işçileri grevinin meydana geldiği 1923 yılı, Türkiye tarihinin en önemli dönüşüm noktalarından birini oluşturmaktadır. 1923 yılı içinde meydana gelen grevleri anlayabilmek, büyük ölçüde dönemin askerî ve siyasal gelişmeleri sonucunda ülke genelinde –özellikle İzmir ve İstanbul gibi işgalden daha yoğun olarak etkilenmiş bölgelerde– oluşan havayı iyi kavrayabilmek ile mümkündür.

I. Dünya Savaşı ertesinde Osmanlı Devleti'nden arta kalan toprakları işgal eden militarist güçler, Osmanlı merkez yönetiminin aczi karşısında ortaya çıkan ve çoğunluğunu milliyetçilerin oluşturduğu, Ankara merkezli hareket tara-

(*) Erkan Serçe, Dokuz Eyül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü öğretim elemanıdır.

fından yenilgiye uğratılmış ve Anadolu'dan çıkarılmıştır. Askerî başarı, ekonomik ve toplumsal kurtuluşun da başlangıcı olarak yorumlanmış, toplumun bu yönde hareketlendirilmesine ağırlık verilmiştir. Anadolu hareketinin "milliyetçi" karakteri, savaş sırasında güçlenen "anti-emperyalist" nitelikle birleşince, yabancı sermayeye ve Türk dışı unsurların yönlendirdiği ekonomik faaliyetlere karşı tavır konması için gerekli olan ortam hazırlanmıştır. Buna paralel olarak Anadolu'yu tamamen, İstanbul ve çevresini ise sembolik olarak yönetimi altına alan Ankara Hükümeti, siyasî olduğu kadar, ekonomik bağımsızlık konusunda da tavizkâr olmayan bir tutum izleyeceğini her fırsatta dile getirmekteydi. Hatta, bu konuda kendisine ayak bağı olacağını düşündüğü saltanatı bile kaldırmaktan çekinmedi. Bu tavrın, Rusya deneyimini yaşayan ve TBMM ile Sovyet Rusya arasındaki yakın ilişkinin farkında olan Batı devletlerini kuşkuya düşürmesi kaçınılmazdı. Nitekim, bu karşılıklı kuşku ortamında başlayan Lozan görüşmelerinin ilk dönemi başarısızlıkla noktalanacak, taraftarların anlaşmazlık noktalarının su yüzüne çıkmasından başka bir sonuç vermeyecektir.

Dönemin sınıfsal ilişkilerinde belirleyici kılınmak istenen yaklaşım ise "halkçılık" kavramıyla somutlaştırılmaktadır. Cumhuriyet Türkiyesi'nin Meşrutiyet Türkiyesi'nden devraldığı ilkelerden biri olan halkçılık (Toprak, 1977:92), Milli Mücadele kadrosu üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Kurtuluşun sağlanması sonrasında yeniden yorumlanan halkçılık, artık tamamen sınıfsal farklılıkların reddi amacını ifade eder hale gelmiştir (Tekeli-Şalan 1978). Mustafa Kemal Paşa, İzmir İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında, bu durumu şöyle ifade ediyordu: "Bizim halkımızın menfaatleri yekdiğerinden ayrılır, sınıf halinde değil; bilâkis mevcudiyetleri ve muhassala-i mesaisi yekdiğerine lâzım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada samilerim çiftçilerdir, sanatkârlardır, tüccarlardır. Ve ameledir. Bunların hangisi yekdiğerine muarız olabilir? Çiftçinin sanatkâra, sanatkârın çiftçiye ve çitfçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir?" (Ökçün, 1981:163-164). Taner Timur'un (1993: 49) da işaret ettiği gibi, "Kurtuluş Savaşı'nda bir ara otoriter bürokrasiye karşı bir silah olarak kullanılan halkçılık fikri artık sınıf mücadelelerini önlemek amacına" yöneltilmişti.

Kurtuluş sonrasında ortaya çıkan sınıfsal/meslekî örgütlenmeler "halkçılık" ile harmanlanmış "milliyetçilik" anlayışı doğrultusunda, temel hedeflerini "ekonominin millîleştirilmesi" şeklinde somutlaştırmışlardır. İstanbul merkezli *Millî Türk Ticaret Birliği ve İstanbul Umum Amele Birliği* "millîleşme yönünde açılan iktisadî savaşta" birlikte uğraşıp, yabancı ve azınlıkların ekonomik hayattaki egemenliğine son vermek ve Türklerin ekonomide ağırlıklarını kurmak amacında buluşmuşlardır. İşçilerin yabancı sermayenin elindeki işletmelerde düzenledikleri grevler, tüm grupların ve de devletin desteğini kazanmıştır (Güzel, 1983; Tunçay, 1989).

Bu gelişmeler sırasında, ülkedeki sol hareketin de yukarıdaki yapılanmaya

tam anlamıyla bir alternatif oluşturabilecek yaklaşım içinde olduğu pek söylenemez. Dönemin en önemli sosyalist hareketi olarak nitelendirilen *Aydınlık* çevresinin lideri konumundaki Şefik Hüsnü, 1923 grevlerinin Türkiye'de sınıf mücadelesinin başladığının bir göstergesi olduğunu (Tunçay, 1991-II; 524), ancak sınıf çatışmasının işçiler ile yabancı sermayedarlar arasında bir millî mücadele biçimini aldığını belirtiyor, hükümetin de, daha önceki ferdî hanedan hükümetlerinin tersine, emekten yana tavır koyması gerektiğini önermekten öteye gidemiyordu. Hatta, kabinede Marksist eğilimli gördüğü(!) İktisat (Mahmut Esat Bozkurt) ve Muavenet-i İctimaiye (Rıza Nur'a vekalet eden Dr. Tevfik Rüştü Aras kastediliyor) vekillerinin varlığının da, bu konuda kendisine ümit verdiğini yazıyordu (Tunçay, 1991-I; 184). Sencer'in (1969; 258) de ifade ettiği gibi, 1923 grevlerinde sol siyasal kuruluşlar büyük ölçüde etkisizdi.

İngiliz sermayedarlarına ait İzmir-Aydın demiryolu hattında[1] çalışan işçi ve memurlar tarafından 1923 yılında gerçekleştirilen on günlük (31 Ağustos - 9 Eylül) kısa grevin öyküsüne, bugüne kadar kaleme alınan işçi ve sendikalaşma tarihi çalışmalarında değinilmesine rağmen, amacı ve içeriği tam olarak yansıtılamamıştır. Dönemin siyasal iktidar, işçi sınıfı ve yabancı sermaye üçgenindeki ilişkiler daha çok, İstanbul'da meydana gelen grevlere bakılarak çözümlenmeye çalışılmıştır[2] (Sencer, 1969; Sülker, 1973).

Örgütsel geçmiş

Aydın demiryolu işçilerinin oldukça eskiye giden örgütlenme ve grev geleneği bulunmaktaydı. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası içinde örgütlenen işçiler, Ağustos 1908'de birtakım istekler ileri sürerek greve gitmişler, oldukça çatışmalı geçen bir süreç sonunda (Şanda: 36-37; Onur, 1977:291-2) istemlerin-

1 Anadolu toprakları üzerinde kurulan ilk demiryolu hattı olan, İzmir-Aydın demiryolu hattının imtiyazı 1856 yılında verilmiş ve peyderpey genişletilmiştir. Hat, "İzmir'den Aydın'a Osmanlı Demiryolu" adı altında oluşturulan bir İngiliz şirketi tarafından yönetiliyordu. İzmir ile zengin artbölgesi arasındaki en önemli ulaşım ve taşıma aracı olan bu hattın uzunluğu 1923'te 515 kilometreyi bulmuştu (Kurmuş, 1977:38). Demiryolu Batı Anadolu'nun çehresini değiştirmiş, gerek tarımsal üretimin modernleşmesine, gerekse de kentleşmenin hızlanmasına ortam hazırlamıştır (Akyıldız, 1992:114-121).

2 Aydın demiryolu işçileri grevinin işçi ve sendikalaşma tarihini betimlemeye çalışan eserlerde yer almaması ya da üstünkörü geçiştirilmesi, pek fazla sözü edilmeyen, ancak oldukça sağlam bir gerekçeye sahiptir. Grevin en sıcak aşamalarının yaşandığı günlerde, dönem hakkında en önemli haber kaynağı olan basının merkezi konumundaki İstanbul'da gazete mürettipleri greve gitmiş, 6-20 Eylül tarihleri arasında, gazete sahiplerinin ortaklaşa yayınladığı *Müşterek Gazete* ile müretttiplerin yayın organı *Haber* gazetesi dışında, güçlü haber alma ağına sahip başkaca bir gazete yayımlanamamıştır. Ankara basını da, grev hakkında Anadolu Ajansı tarafından aktarılan haberleri vermekle yetinmiştir. Bu grev hakkında en önemli kaynağımız, bu tür oluşumlardan uzak kalmış olan İzmir basınıdır. Bu sıralarda İzmir, başta *Ahenk*, *Anadolu* ve *Türk Sesi* olmak üzere oldukça zengin sayılabilecek bir basın dünyasına sahipti.

den bir kısmını kumpanyaya kabul ettirmeyi başarmışlardı (*Ahenk*, 7 Ekim 1908). Ancak 1923 grevi öncesinde işçi temsilcilerinin bu olaya gönderme yaparak "kumpanyanın 1908'deki taahhüdatını ifa etmediğini" vurguladıklarına bakılırsa (*Türk Sesi*, 30 Ağustos 1923), kumpanya işçilere karşı bir oyalama taktiği uygulamıştı. Nitekim Eylül 1913'te işçiler yeniden greve gidecekler, ancak olağanüstü koşullar ileri sürülerek, grev bastırılacaktır. Fakat tüm bunlar ve özellikle de, işçi temsilcilerinin 1908 göndermesi bize önemli bir gerçeği vurgulamaktadır; 1923 grevcileri, örgütsel kökenlerini 1908 hareketinde buldukları gibi, işçilerin ekonomik ve sosyal yaşantılarında dönem boyunca pek fazla bir değişiklik de meydana gelmemiştir. I. Dünya Savaşı süresince yaşanan olağanüstü koşullar ve Tatil-i Eşgal Kanunu'nun örgütlenme konusundaki kısıtlamaları işçilerin seslerini yükseltmesini engellemiş olmalıdır.[3] Bu arada Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girer girmez tüm demiryollarına el koyarak, işletmelerini üstlendiğini de hatırlatalım. Ancak bu durum kalıcı olmamıştır. Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasının ardından, yönetim tekrar kumpanyaya geçmiş ve Türk işçileri için oldukça zorlu bir dönem başlamıştır.

Kumpanya yönetiminin, Türk işçi ve memurlarını gerekçe göstermeden çıkarıp, Rum ve Ermeni elemanlar almasına karşılık gelişen tepki, daha çok "milliyetçi" bir yaklaşım içinde, işlerini kaybetmemek, kaybedenlerin de yeniden işe alınmalarını sağlamak doğrultusundadır. Bu dönemde demiryolunun Türk çalışanları *İzmir Demiryolları İslâm Memurini Teavün Cemiyeti* adı altında örgütlenmişler, en büyük desteği de *Türk Ocağı*'ndan görmüşlerdir (Arıkan, 1988: 53). Ancak Yunan işgali ile birlikte bu direniş de kırılmış, Türk işçileri tam bir sessizliğe gömülmüştür. Gerçi işgal döneminde, demiryolu çalışanlarının *İzmir Demiryolları Personeli Derneği* adı altında bir örgütlenmeye sahip olduklarını biliyoruz (Berber, 1993: 244). Ancak büyük olasılıkla sadece gayrımüslim çalışanları kapsayan bu derneğin, Türk çalışanlara hiçbir katkısı olmamıştır. Nite-

3 Bu konuda, 1329 (1913) senesine ait *Dahiliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*'nın I. cildinin 57-58. sayfalarında yer alan Şura-yı Devlet kararı oldukça dikkat çekici ve açıklayıcı olduğu için aktaralım:
Umuma Müteallik Hidematı İfa Eden Müstahdemin ve Amelenin Sendika Mahiyetinde Cemiyet Teşkil Etmelerinin Memnuiyeti Hakkında 27 Haziran sene 329 Tarihli Tahrirat-ı umumiye Cemiyetler Kanunu ahkamına muvafık surette cemiyetler teşkili mücaz ise de umuma müteallik hidemat ifa eden müessesatta sendika teşkil etmek memnu bulunduğu Tatil-i Eşgal Kanunu'nun sekizinci maddesinde musarrih olmasıyla bu kabil müessesat amele ve müstahdemini ancak menafi-i maliyetlerini temin eylemek üzere tekaüt ve iane sandıkları tesis edebilip amele ve müstahdeminin başka maksatla ve sendika mahiyetinde cemiyetler teşkiline mesağ-ı kanuni bulunmamasına nazaran Hayfa'da Hicaz Demiryolu memurin ve müstahdemini ile amelesi tarafından sendika tarzında teşkil edildiği anlaşılan teavün cemiyetinin meni lüzumunun mahalline tebliği ve umuma müteallik hidemat ifa eden müessesat müstahdemin ve amelesi tarafından teşkil edilmek istenilen cemiyetlerin her halde Tatil-i Eşgal Kanunu ahkamına tabiyeti mukteza-yı kanun bulunduğu cihetle emsali hakkında da ona göre muamele ifası Şura-yı Devlet kararıyla batezkere-yi samiye izbar buyurularak icabı icra kılınmış olduğu tamimen beyan ve tebliğ olunur.

kim Türk işçilerinin bu dönemle ilgili en büyük yakınmaları, gayrımüslim çalışanların kendilerinden iki üç kat fazla ücret almaları olmuştur. Ayrıca gayrımüslim çalışanlar için farklı bir yönetmeliğin uygulandığına da dikkat çekilmektedir.

İşini kaybetmeyi, açlığı ve ulusal onurun zedelenişini işgal koşulları altında en ağır bir biçimde yaşayan Türk işçiler, kurtuluşun yaklaştığı 1922 senesi içinde, Denizli-Eğridir'de *Aydın Demiryolu Şimendöferciler Birliği* adıyla yeni bir örgütlenme oluşturdular. Birliğin kuruluş amacı, "umum memurin ve müstahdemin arasındaki tesanüdü ve yekdiğere muaveneti temin etmek, efrad-ı cemiyetin hukukunu kavanin ve nizamat-ı mevzua dairesinde muhafaza ve müdafaa eylemek, muhtac-ı muavenet bir halde bulunan efrad-ı cemiyete maddeten ve manen muavenette bulunmak, şimendöferciliğin terakkisi zımnında neşriyat irşadat yapmak, Türkiye'deki bilumum şimendöferciler ile temas ve muaveneti temin eylemek, menafi-i umumiyeye teşebbüsat ve faaliyet" olarak belirlenmişti (*Anadolu,* 1 Ağustos 1924). Birlik, kurtuluşu izleyen günlerde İzmir'de yeniden yapılandı. Bu nedenle birliğin kuruluş tarihi, kaynaklarda 4 Şubat 1923 olarak geçmektedir (*İstatistik,* 1923:186). Adı da, *Aydın Demiryolu İşçiler ve Memurin Birliği* şeklinde değiştirilmiştir. Bu sıralarda İzmir'de, hemen hemen tüm işkollarında işçilerin –Şefik Hüsnü'ye (1975:167) göre sayıları kadın ve erkek yaklaşık otuz kırk bin kişidir– hızlı bir örgütlenme çabası içine girdikleri görülüyor.[4]

Mütareke ve işgal dönemini, yukarıda vurguladığımız zorluklar içinde geçiren Türk işçilerinin, Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanmasının ardından sergileyecekleri tavrı kestirmek pek güç olmasa gerek.

Milliyetçiliğin nüfuzu

İşçilerin bu dönemde sergiledikleri tavır, milliyetçiliğin işçi sınıfına ne derece nüfuz edebileceğini gösteren en ilginç örneklerden birini oluşturmaktadır. Sadece Aydın demiryolu işçilerinde değil, 1923 yılı grevlerine katılan işçilerin hemen hemen tamamında görülebilecek olan bu yön, işletmelerde çalışan gayrımüslim –özellikle Rum ve Ermeni– işçilerin işten çıkarılması isteği ile somutlaşıyordu. Türk işçilerin bu istekleri, bazı grevlerde, hayatî önemi olan sınıfsal ve ekonomik istemlerinin önüne geçmişti.[5] Bu açıdan 1923 grevleri, II. Meşrutiyet

4 1339 (1923) İstatistiğine göre, Ocak-Ekim 1923 içinde kurulan işçi örgütlenmeleri şunlardı; İzmir Kasaba Şimendöfer Fabrikası Amele Birliği, İzmir Liman-Rıhtım İthalat ve İhracat Amele Cemiyeti, İzmir Liman Amele Cemiyeti, İzmir Yılmaz Şöför ve İşçileri Derneği, İzmir Yük Kayıkçıları Cemiyeti, İzmir Kutucu Esnaf ve Amele Cemiyeti, Mülteci ve Göçmenler Amele Cemiyeti, İzmir Tütün Amele Cemiyeti, İzmir Maden Kömürü Yükleme ve Boşaltma Amele Cemiyeti, İzmir Merkez Say ve Sükun Amele Yardımlaşma Cemiyeti, İzmir Gümrüğü Hamallar Yardımlaşma Cemiyeti. Bu sıralarda henüz işçi ve esnaf örgütlenmeleri ayrışmasının tam olarak netleşmediği anlaşılıyor. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Toprak (1988:141-153)

5 Bazı örnekler için bkz. Sencer (1969:262-263) ve Toydemir (1951:51,54)

döneminde meydana gelen grevlerden farklılaşmaktadır. Ancak sınıfsal ve ekonomik istemlerin dahi önünde yer alan "milliyetçi" istemleri, salt Milli Mücadele'nin yarattığı havanın eseri olarak görmemek gerekir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, diğer sınıfsal yapıların ve bizzat siyasal iktidarın "halkçılık" tutkalını kullanarak işçi sınıfını yönlendirmelerini ve bunun bir uzantısı olarak işçi örgütlenmelerinin başlarına "atanan" kimselerin etkilerini hesaba katmalıyız. Örnek olarak İzmir Valiliği, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde çıkarılmış, 8 Mart 1332 tarihli kanuna dayanarak, şirketlerin tüm işlemlerinde Türkçe kullanmaları zorunluluğuna dikkat çekiyor, aksine hareket edenlerin cezalandırılacağını belirtiyordu (*Ahenk*, 12 Şubat 1923). Hükümet, demiryolu yönetimi ile yaptığı anlaşmada, "erbab-ı ihtisastan maada müstahdeminin Türk olması" şartını getiriyordu (*Sarkis*, 1935:42). Basın, sürekli olarak, şirketlerde çalışan gayrımüslimlere dikkat çekiyor ve bunların en kısa zamanda Türk işçilerle değiştirilmesi konusunu işliyordu. Mustafa Kemal Paşa bu durumu İzmir İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında "... fabrikalarımızda kendi amelemiz çalışmalıdır" şeklinde özetliyordu (Ökçün, 1981:256). Siyasal iktidarın sahip olduğu ve uygulamaya koyduğu bu anlayışın işçi sınıfını etkilemesi kaçınılmazdı.

Milliyetçi ideolojinin işçilere nüfuz etmesinde rol oynayan bir diğer faktörün, işçi örgütlenmelerinin başlarına "atanan" kişiler olduğunu vurgulamıştık. Bu "atama" uygulaması, hükümet tarafından bilinçli olarak mı gerçekleştirilmiş, yoksa günümüzde olduğu gibi, yönetim yandaşı kişilere birer "arpalık" olarak mı düşünülmüştür? Belki her iki amacın da etkili olduğu söylenebilir. Ancak görülen şudur ki, Aydın demiryolu işçilerini kumpanyaya karşı yönlendiren kişiler, hem milliyetçi özellikleri ile tanınmış, hem de ilginç bir rastlantı olarak, I. TBMM'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde yer almalarına rağmen, ikinci dönem meclise girememiş kişilerdir.

Aydın Demiryolu İşçiler ve Müstahdemin Cemiyeti'nin grevin başladığı güne kadar başkanlığını yürüten Refik Şevket (İnce), I. Dönem TBMM'de Saruhan milletvekiliydi. Bir ara Adliye Vekilliği de yapan Refik Şevket, II. ve III. dönem meclislerinde yer almamış, bu sıralarda İzmir'de serbest avukatlık yapmıştır (*Albüm*, 1973:62). Refik Şevket, Balkan Savaşları sırasında Aydın hattı üzerinde, kumpanyaya atfedilen ve "hazin bir suikast" olarak nitelendirilen bir kaza sırasında yaralanmış, "şimendiferlerin memlekete bağlı memleket çocukları tarafından idare edilmesi" gerektiğini yaşayarak öğrenmişti (Bayar, 1967:1566-7). Cemiyetin genel vekilliği ve sözcülüğünü üstlenen Veli(yüttin) (Saltıkgil) Bey, Darülfünun Anayasa Hukuku profesörüydü. I. Mecliste Burdur milletvekili olan Veli Bey, Lozan Görüşmelerine katılan heyette danışman olarak görevliydi (*Albüm*, 1973:13; *Türkiye*, 1973:997) İşçiler ile kumpanya arasındaki anlaşmazlığın çözümüne yardımcı olmak amacıyla hükümet tarafından görevlendirilen Enver (Tekant) Bey de, I. Mecliste İzmir milletvekili olarak bulunmuştu ve İttihat ve Terakki'nin İzmir örgütlenmesinin en önemi kişilerinden biriydi (*Albüm*, 1973:38).

Grevde rol oynamış kişiler arasında en dikkati çeken ise Harun Aliçe Bey'dir. Harun Aliçe, 1911'de İsviçre'de kurulan, ırkçı eğilimli *Lozan Türk Yurdu*'nun, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru *"de facto"* lideri konumundaydı (Tekeli-İlkin, 1978:276-277). Onu 1923 yılı başlarında *Hakimiyet-i Milliye*'de yazarken görüyoruz. Bu sıralarda, *Lozan Türk Yurdu*'nun en önemli kişisi olana Mahmut Esat'ın (Bozkurt) da İktisat Vekili olduğunu hatırlatalım.

Kumpanyanın, kendisine karşı geliştirilen, ulusal kimlikli bu tür hareketlere karşı tavizkâr bir tutum takındığı söylenemez. Tersine, işçilere karşı, kumpanyanın hükümetten bağımsız olduğunu, hükümetin kararlarından ve tutumundan etkilenmeyeceğini ve işlerini eskiden olduğu gibi devam ettireceğini vurgulayan bir tavır içine girmiştir. İşgal sırasında gayrımüslim işçilere ödediği ücreti, kurtuluştan sonra Türk işçilerinin çalışmaya başlamasıyla birlikte yarıya düşürmüş (*Ahenk*, 24 Aralık 1922), gayrımüslim işçileri Türk işçilerle değiştirmeye uzun süre direnmiş, İzmir İktisat Kongresi'ne işçi temsilcisi olarak seçilen beş işçinin işlerine son vermekten çekinmemiştir (Ökçün, 1981:303,306). Kumpanya bu tavrıyla hükümete Osmanlı döneminde elde ettiği ayrıcalıklara sonuna kadar –hiç değilse karşılıklı yeni bir düzenlemeye gidilinceye değin– sahip çıkacağı mesajını vermektedir. Bu ayrıcalıkların hiç kuşkusuz en önemlisi, Lozan'da da gündeme gelen, demiryolunun yönetiminden doğacak tüm anlaşmazlıkların çözümünde Türk mahkemelerinin yetkisiz olması, ancak bu sorunların hakemlik mahkemesinde ele alınabileceği hükmüydü (Meray, 1993-3:333-334).

Hükümet ile kumpanyanın anlaşması

Bir yandan hükümetin işçileri de etkisi altına alan milliyetçi yaklaşımı, diğer yandan kumpanyanın inatla ayrıcalıklarını devam ettirmek istemesinden doğan çatışma, tarafların 3 Temmuz 1923 tarihinde uzlaşması ile sonuçlandı. Lozan Antlaşması'nın yabancı şirketlerle ilgili hükümlerinin habercisi olarak görülebilecek bu uzlaşmaya göre, hükümet 1 Ekim 1914'ten 1 Şubat 1919'a kadar geçen sürede Aydın demiryolunun Osmanlı hükümetince işletilmesinden dolayı kumpanyanın uğradığı zararı –komisyon tarafından belirlendikten sonra– karşılamayı üstleniyor, komisyonun belirlediği miktar üzerinde anlaşma sağlanamadığı takdirde, 1856 mukavelesine göre, hakemlerin vereceği karara uyacağını kabul ediyordu. Böylece hükümet, kumpanyanın varolan hukuksal yapısını onaylamış oluyordu. Bunun karşılığında kumpanya da, uzmanlar dışında tüm çalışanlarının Türk olması şartının yanında 20 Temmuz 1923'ten geçerli olmak ve Eylül 1923 sonuna kadar devam edecek şekilde, yolcu ve eşya taşıma ücretlerinde % 25 indirime gitmeyi kabulleniyordu (Sarkis, 1935:41-42). Hükümet bu son hükümle taşıma ücretlerinden sürekli şikâyetçi olan üretici ve tüccarın isteklerine, tam da ihracat mevsimine denk getirerek, cevap vermeye çalışıyordu.

Hükümetin bu tavrı, İttihat ve Terakki'nin "Milli İktisat" politikasının bir gereği olarak ortaya çıkan, kendisinin de ana hedeflerden biri olarak sürdürdüğü, Türk topraklarında faaliyet gösteren yabancı şirketlerin Türk tüzel kişiliği kazanması isteğini bir süre için erteliyordu. Bu durum, Lozan Antlaşması'nda Türkiye'deki yabancı şirketlerin pek çok hakkını garantileyen "Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme" ve "Osmanlı İmparatorluğu'nda Birtakım Ayrıcalıklara İlişkin Protokol ve Bildiri" metinleriyle (Meray, 1993-8:64,100) uluslararası bir statü şekline dönüşecektir. Yeni Türk Devleti, son derece önem verdiği "sömürge bağlarını kesin bir şekilde atma" isteğini "kademeli" bir şekilde halletme politikasına yönelecektir (Timur, 1993:51). Yabancı şirketlere karşı hükümetin politikasında meydana gelen bu değişiklik, ister istemez işçilere karşı izlediği politikasına da yansıyacaktır.

Greve giden yol ve işçi istekleri

Kumpanya hükümet ile vardığı uzlaşma uyarınca yolcu ve eşya taşıma tarifesinde % 25 oranında bir indirim uygulayacağını, basın yoluyla kamuoyuna duyurdu. İndirimin asıl yönelik olduğu çiftçi ve tüccar kesimi, oranı yeterli bulmadığını ve ürünlerini develerle nakletmeyi sürdüreceklerini açıkladı (*Hakimiyet-i Milliye,* 15 Temmuz 1923). Kumpanyanın uygulamaya koyduğu indirimin asıl olumsuz yansıması ise işçi ücretlerinde gerçekleşti. Taşıma ücretlerinde yapılacak indirime paralel olarak, kumpanyada görevli tüm çalışanların ücretlerinde aynı oranda, % 25'lik bir kesintiye gidileceği açıklandı (*Türk Sesi,* 1 Ağustos 1923). Kumpanya indirimden doğacak açığını bu yolla kapatmayı düşünmüştü. Zaten hayat pahalılığının yarattığı son derece olumsuz koşullar içinde yaşayan işçiler için bu uygulama, bardağı taşıran son damla oldu. Hükümet kumpanyanın kararı karşısında sessiz kalmayı tercih etti. İşçiler ise hükümetin, kumpanyayı bu kararından vazgeçirmek için müdahale edeceğini umuyorlardı. Ancak hükümet, vali kanalıyla gerçekleşen ve sonuçsuz kalan "rica"larını yeterli görünce ortaya uzlaşmaz bir tablo çıktı.

O günlerde birliğin fahrî başkanı olan Refik Şevket, kumpanyanın uzlaşmaz tavrına karşı, işçileri yönlendirmek için yaptıklarını şöyle aktaracaktır: "... müteferrik ve perakende bir hayat geçiren amele ve müstahdemini vahdete davet ettim ve kumpanyanın taziratına ancak bu sayede muvaffakiyet hasıl olabileceğini tevcih eyledim. Şayan-ı teşekkürdür ki bu samimi tavsiyem kumpanyaya mensup her fert üzerinde seri ve faideli tesirini yaptı. Amele Birliği Cemiyeti kendi aralarına diğer memurin ve müstahdemini de almak suretiyle büyük bir kitle teşkil ettiler" (*Türk Sesi,* 5 Eylül 1923). Refik Şevket bu ifadesiyle, işçilerin örgütlenmesindeki rolünü her ne kadar abartıyorsa da, işçilerin kumpanya yönetiminden isteklerini içeren yirmibir maddelik bildirinin hazırlanmasında büyük bir katkı sahibi olduğu açıktır. Birlik, isteklerini belirledikten sonra, Burdur

eski milletvekili Veli Bey'i genel vekil, Mahmut Celal Bey ile Abdullah Bey'i temsilci seçmiş ve en kısa zamanda görüşmelerin başlaması için kumpanyaya çağrıda bulunmuştur (*Ahenk*, 17 Ağustos 1923).

Aydın demiryolu işçilerinin yirmi bir maddeden oluşan istekleri incelendiğinde; işgünün sekiz saate indirilmesi, mesailerin zamlı olarak ödenmesi, ücretlerin % 50 oranında arttırılması, ücretli yıllık izin gibi ekonomik istemlerin yanında, emeklilik hakkı, işçilerin kadroya geçirilmesi, keyfî işten çıkarmaların sona ermesi, 9 Eylül 1922'den sonra çıkarılanların işe iadesi (herhalde yalnızca Türk işçileri kastediliyor), çalışma ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi gibi sosyal güvenceye ilişkin istemlerin de yer aldığı görülmektedir (Bkz. Ek: I). İşçilerin bu istemleri, İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen, işçi grubunun iktisat esasları ile büyük ölçüde uyum içindedir. Böylelikle işçiler hem hükümetin, hem de diğer toplumsal grupların kendilerine destek vereceklerini düşünmüş olmalılar.

Daha önce de vurguladığımız gibi, "halkçı" ve "milliyetçi" söylem içinde işgören hükümetin başlangıçtaki politikası, yabancı sermayenin egemen olduğu şirketlerde, işçilerin yanında bir anlayışın oluşmasını sağlamıştı. Bu politika 1923 yılı içinde önemli değişikliklere uğramış ve pratikte uygulanabilirliğini büyük ölçüde yitirmişti. Ancak bu hızlı dönüşümün farkına varamayan, başta işçi sınıfı olmak üzere, geniş halk kitlesi "eski" söylemin etkisi ile davranmaya devam etmiştir. Bu nedenle Aydın demiryolu işçilerinin istemleri kamuoyunda büyük destek buldu. İzmir basını, sütunlarında hemen her gün işçilerin yaşam şartlarının olumsuzluğunu ve taleplerinin haklılığını dile getiren yazılara yer veriyordu. Aynı günlerde Kasaba-İzmir demiryolu işçileri de kırkdokuz maddeden oluşan bir istekler demeti ile ortaya çıktılar. Onların istekleri de Aydın demiryolu işçilerinin istekleri ile aynı paralellikte olmakla birlikte, daha çeşitlendirilmiş ve ayrıntılandırılmıştı (*Türk Sesi*, 24-27 Ağustos 1923). Bu gelişmeler karşısında hükümet, Tatil-i Eşgal Kanunu gereğince, tarafların karşılıklı görüşmelerini sağlamak amacıyla bir komisyon oluşturmuş, kendi temsilcisi olarak da İzmir eski milletvekili Enver Bey'i atamıştır. Ancak bu görüşmeler hiçbir sonuç vermemiş, kumpanya başlangıçta kabul etmeye eğilimli olduğu istemleri bile ısrarlı biçimde reddeden bir tavır takınmıştır. İşçi temsilcileri de, kumpanyanın öncelikle 1908 yılında kabul ettiği şartları yerine getirmesini isteyince görüşmeler tam bir çıkmaza sürüklenmiştir (*Türk Sesi*, 30 Ağustos 1923).

Grev

Uzlaşmanın olanaksız hale geldiği ortamda işçiler için başvurulacak tek yol kalmıştı: grev. Ancak bu kararın verilmesi kolay olmamış, büyük tartışmaların çıkmasına neden olmuştur. Birliğin fahrî başkanı Refik Şevket, greve gidilmesine karşı çıkmış, sorunun görüşmeler yoluyla çözümlenebileceğini iddia etmiştir. Ona göre görüşmelerin yeniden başlaması sağlanmalı, hiç değilse onbeş gün

daha beklenmeliydi. Ancak sabırsızlanan işçilerin grev kararı alması üzerine, Refik Şevket görevinden istifa etti (*Türk Sesi*, 5 Eylül 1923). İşçilerin genel temsilcisi olan Veli Bey'in yerine de Harun Aliçe getirildi.

31 Ağustos sabahından itibaren greve başlayan işçilerin, greve gitme gerekçeleri 2 Eylül –1 Eylül"de gazete yayınlanmadığından– tarihli gazetelerde yer alan "İzmir halkının vicdanına" başlıklı bildiri ile açıklanıyordu (Ek: II). Baştan sona "milliyetçi" söylemin egemen olduğu bildiride işçiler "her nevi hürriyet(lerini) yüz binlerce şüheda kanı bahasına istihsal ettikten sonra bir ecnebi sermayesine esir olarak zelilâne ve muhkirâne yaşamaya şeref-i milli namına tahammül" edemediklerini, kumpanyanın kendilerine ödediği ücretle "en basit maişet teminine bile muvaffak" olamadıklarını, "İngiliz ameline şeref-i millîsini feda etmek zilletine tenezzül etmeyen" arkadaşlarının kapı dışarı edildiğini vurguluyorlar ve sonuçta "pek aşikâr olan bu küstahlığa karşı grev ilan etmek suretiyle cevap vermek" zorunda kaldıklarını belirtiyorlardı. Grevin 31 Ağustos 1922 bayramının sene-i devriyesine denk geldiğinden dolayı üzüntü duyduklarını, şenliklerin yapılacağı Buca alanına parasız tren işletme tekliflerinin de askerî makamlar tarafından reddedildiğini bildirilerine eklemişlerdi.

Greve, İngiliz memurlar ile tamirhanelerde çalışan işçiler dışında kalan tüm memur ve işçiler katılmıştı (*İstatistik*, 1923:160). Ancak grevci işçilerin toplam sayısı çeşitli kaynaklarda oldukça farklılıklar göstermektedir. Şnurov (1971:54), oldukça abartmalı biçimde 3.000 rakamını aktarmaktadır. Güzel (1983:1852) de aynı sayıyı veriyor. Kitaygorodski (1979:148) daha gerçekçi bir yaklaşımla, 1600 kişinin greve katıldığını yazıyor. İzmir İstatistiğine (1923:160) göre ise bu sayı tam tamına 1563'tür. Fakat açık olan bir şey varsa, Aydın demiryolu işçilerinin grevi, 1923 yılının hem en kalabalık, hem de en uzun süren grevlerinden biridir.

Grevin başlamasının hemen ardından kentteki diğer işçi grupları, grevcilere maddî ve manevî her türlü desteği vereceklerini açıkladılar. Uzun süreden beri aynı nedenlerden dolayı rahatsızlıkları ifade eden ve birtakım isteklerde bulunduğunu yukarıda belirttiğimiz Kasaba-İzmir demiryolu işçilerinin de greve başlayacağı söylentisi belirdi (*Anadolu*, 3 Eylül 1923). Hükümet ise, muhtemel olayları engellemek amacıyla Alsancak garını asker ve polisle koruma altına aldı (*Anadolu*, 2 Eylül 1923). Buna rağmen çeşitli olayların çıkması engellenemedi. İşçi Birliği idare heyeti kısa bir süre gözaltında tutuldu (*Türk Sesi*, 2 Eylül 1923). Bunun üzerine İngiliz Konsolosu Vali Aziz Bey'i ziyaret ederek, güvenlik önlemlerinin arttırılmasını istedi.

Kısa bir süre sonra ilk andaki heyecan yerini dinginliğe bıraktı ve grevin ilk sonuçları da belirmeye başlandı. Grevin en önemli etkisi ticaret üzerinde hissedildi, nakliyatın kesilmesiyle piyasa durgunluk noktasına geldi. İncir ve üzümün İzmir piyasasına indirilemediği bir yandan üreticileri zor durumda bırakırken, diğer yanda tam ihracat devresinde, tüccarın sipariş alamaması sonucunu doğurdu (*Türkiye İktisat Mecmuası*, 29 Ekim 1923:312). Tüccar ürünlerin

taşınmasında develeri kulanmaya çalıştıysa da yetersiz kalındı. Bu gelişmeler üzerine, başlangıçta grevi destekleyen, hatta grevci işçilere parasal yardım yapan tüccar ve çiftçi kesimi, grevin kendi üstündeki olumsuz etkileri farkettikleri ve bunun uzun süre devam edebileceğini anladıkları andan itibaren geri çekilmişler ve grevin biran önce sona erdirilmesi yönünde çabalamaya başlamışlardır. Grevcilerin en önemli destekçisi görünümündeki "milliyetçi" *Türk Sesi* gazetesi bile ihracatın en önemli devresine denk düşen bu grevin durdurulması için, hükümetin olaya el koyması çağrısı yapmaya başladı (4 Eylül 1923). *İzmir Çiftçiler Birliği* bir beyanname yayınlayarak grevin engellenmesini isterken, Aydın incir tüccarları da aynı amaçla Nafıa Vekaleti'ne başvuruyordu. Aynı günlerde Yusuf Akçura'nın başkanlığında toplanan TBMM İktisat Encümeni, tarımsal üretimin, özellikle de incir ve üzüm üretiminin ne derece arttığını tartışıyordu.[6]

Tüm bu gelişmelerin lehine işlediğini gözlemleyen kumpanya, kabul etme eğiliminde olduğu istemleri de reddederek görüşmelerden çekildi (*Türk Sesi*, 6 Eylül 1923) ve lokavt ilan etti. 8 Eylül tarihli gazetelerin arka sayfalarında yer alan ilanlara göre kumpanya, yeni işçi ve memur alımına başlanacağını duyuruyordu. İşte bu noktada hükümet olaya müdahale edecek ve Tatil-i Eşgal Kanunu'na dayanarak greve son verecektir. Anlaşıldığı kadarıyla hükümet, şirketin taşıma ücretlerinde yaptığı % 25'lik indirimden vazgeçmiş, böylece işçi ücretlerinin indirilmesini engelleyerek bir yumuşama sağlamıştır (*Yeni Gün*, 11 Eylül 1923). Aynı gün, İstanbul'da, mürettipler grevi nedeniyle gazete sahipleri tarafından ortaklaşa yayınlanan *Müşterek Gazete*'de şu haber görülüyor: "Ankara, 11 Eylül (muharrir-i mahsusumuzdan)– İstanbul ile diğer şehirlerimizde son zamanlarda amele tarafından ilan edilen grevler Heyet-i Vekile'nin nazar-ı dikkatini celp etmiş ve seferberlik hitam bulmadığı cihetle grevler hakkında mukarrerat-ı mahsusa ittihazı derpiş edilmiştir" (Tunçay, 1993-1;185).

Sonuç

Şefik Hüsnü (1975:195), grevin bastırılmasının hemen sonrasında kaleme aldığı bir yazısında, bu sonucun bir iki bakanın yanlış kararından kaynaklandığı, "Halk Hükümetinin meyve tüccarlarının malları nakledilmedi diye –buna başka çıkar yol arayacak yerde– İngiliz kumpanyası lehine şiddetli müdahalesi ve uğursuz Grev Kanunu'nun uygulaması Aydın demiryolu işçilerinin bilinçli hareketini bozguna" uğrattığı değerlendirmesini yapıyor. Yukarıda anlatılan olaylar dizgesine bakıldığında, bu değerlendirmeye katılmamak mümkün değil.

6 Gerçekten de tarımsal üretim bir önceki yıla göre büyük artış göstermişti. 1922 yılı üzüm rekoltesi 8.179.872 kg. iken, 1923 yılında yaklaşık beş kat artarak 36.608.000 kg.'a çıkmıştır. Aynı şekilde, 1992'de 2.681.136 kg. olan incir üretimi, yaklaşık on kat artarak 20.480.000 kg.'a fırlamıştır (Berber, 1985;187-190).

Ancak sonucun bir iki bakanın tutumuna bağlanması, hükümetin sınıfsal karakterini gözden kaçırmaktadır. Ankara Hükümeti'nin işçi hareketi karşısında izlediği politika, dış ilişkilerdeki dalgalanmalara göre farklılaşmış, yabancı şirketlerde çalışan işçilerin eylemlerini zaman zaman teşvik etmiş ve yönlendirmiş, zaman zaman da engellemiştir. Burada üzerinde durulması gereken bu dalgalanmalar ve dalgalanmalar sonucu hükümetin yaklaşımlarındaki farklılaşmaların İşçi sınıfının bilinçsel yapısına nasıl yansıdığıdır. Yukarıda aktardığımız gibi, grev sonucunda uğranılan başarısızlık, hükümetin sendikacılığın minimum talebi olan 'adil bir işgünü için adil bir ücret' talebini bastırması, işçilerin bilinçsel yapılarında kaçınılmaz olarak bir değişim yaratmıştır. Ancak bu değişim, Hobsbawm'ın "varolan sistem karşısında genel bir hoşnutsuzluk, daha tatmin edici bir sistem için genel bir özlem ve alternatif toplumsal düzenlemelere ilişkin bir tasarım" olarak nitelendirdiği (akt. Hyman, 1987:95) ikinci dizideki değişiklikler talebine evrilememiştir. Böyle bir dönüşümün önünü kesen en önemli etkenlerden biri olarak, II. Meşrutiyet'ten itibaren genel ideolojik yapının belirleyicilerinden biri olan "halkçı-milliyetçi" söylemi göstermek mümkündür. Yukarıda betimlediğimiz gibi, sınıfsal yapıların inkarı biçiminde yorumlanan halkçılık ile farklı etnik yapılara karşıt bir anlayış şeklinde gelişen milliyetçilik işçi sınıfının bilincinin/kimliğinin oluşumunu derinden etkilemiştir. Öyle ki, bu etkilenme hükümetin işçi sınıfına karşıt bir tavır içine girmesine rağmen devletin sınıfsal yapısını perdelemiş, işçi sınıfının siyasal dönüşüm yönünde taleplerde bulunmasını engellemiştir.

Türkiye'nin siyasal yaşamında süreç içinde meydana gelen ideolojik farklılaşmalar, 'halkçı-milliyetçi' söylemin işçi sınıfı üzerindeki etkisini zaman zaman azaltmış veya arttırmıştır. Ancak günümüzdeki sendikal hareketin kimliği bu söylemin devamlılığının dolayısıyla bir sorunsal olarak varlığını koruduğunun göstergesi olarak algılanmalıdır.

İzmir-Aydın demiryolu grevi, bu açıdan bakıldığında hükümet, yabancı sermaye ve işçi sınıfı arasındaki ilişkilerin anlaşılabilmesi yolunda oldukça ilginç örneklerden birini oluşturuyor. Ancak bu olay işçilerin sendikal örgütlenmeye yaklaşımları konusunda da anlamlı bir örnektir. İşçiler, grevin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, kendi haklarını savunma iddiasında olan örgütlenmelerine karşı büyük ölçüde güvenlerini yitirmişlerdir. Nitekim, Aydın Demiryolu İşçiler ve Memurin Birliği, yönetim kurulu değişmesine rağmen (*Ahenk*, 21 Ekim 1923) büyük üye kaybına uğramış ve sarsılmıştır. Birliğin yeni başbakanı Dr. Zeki Bey *Anadolu* gazetesi muhabiri ile yaptığı söyleşide, birliğe giriş ücretini kaldırmış ve aidatı yarıya indirmiş olmalarına rağmen üye bulamadıklarını, bunun nedeninin de birliğin grevdeki başarısızlığından kaynaklandığını itiraf etmek zorunda kalmıştır (1 Ağustos 1924). İşçilerin örgütlenmelerine karşı tepkisinin başlangıcı her ne kadar grevin başarısızlığı ise de, bu aynı zamanda sorunlarına birlik aracılığı ile çözüm üretilebileceği düşüncesinden uzaklaştıkları

anlamına da gelmektedir. Bu gelişmelere 1930'lu yıllarda CHP'nin doğrudan kendisine bağlı işçi örgütlenmeleri yaratma girişimi de eklenince, günümüzdeki sendika-işçi ilişkileri konusunda önemli sayılabilecek tarihsel ipuçları elde edilebilir.

Diğer yandan, Meclis gündemine alınmış olan İş Yasası tasarısının görüşülmesi büyük ölçüde bu grevin yarattığı hava nedeniyle ertelenmiştir. İş Yasası tasarısı, I. dönem TBMM'den devralınan evrak arasında "müzakeresi lüzumlu olanlar" listesinin ilk sırasında yer alıyordu. İktisat Encümeninin bu konudaki mazbatası TBMM'nin 26 Ağustos 1923 tarihli 2. oturumunda kabul edilmişti (Gülmez, 1991:209).[7] İşte tam bu sıralarda meydana gelen grev, tasarının sahibi ve en ateşli savunucusu İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'i son derece zor bir duruma düşürmüştür. Halk Fırkası'nın 22 Eylül tarihli grup toplantısında "amele meselesinden dolayı" İktisat Vekili Mahmut Esat "sorguya" çekilmiş (*İkdam,* 23 Eylül 1923), ertesi gün devam eden "fırka müzakeratında muhtelif meselelere dair, bilhassa amele mesaili hakkında müteadit suallere maruz kalan" Mahmut Esat istifa etmek zorunda kalmıştır (Tanin, 24 Eylül 1923). Böylece büyük ölçüde sahipsiz kalan tasarı, Meclis gündemine bir daha ancak 1924'de girebilecek, dönemin İktisat Vekili Hasan (Saka) Bey tarafından acele hazırlandığı gerekçesiyle geri çekilecektir. Hükümet, Takrir-i Sükun Kanunu (1925) sonrasında işçi sınıfına karşı tavrını netleştirecek, sendikal nitelik taşıyan örgütlenmelere karşı hoşgörüsü yok olacaktır. Tek Parti anlayışının kurumsallaşmasıyla birlikte grev, cezayı gerektiren bir eylem olarak yorumlanacak, gecikmeyle 1936'da çıkarılan İş Kanunu, kapsadığı alan içinde grev tamamen yasaklanacaktır. Recep Peker'in, bu düzenlemedeki amacın "... sınıfçılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkan verici hata bulutlarını ortadan silip süpür(mek)..." düşüncesi olduğunu vurgulaması oldukça anlamlıdır (Esin, 1974:124)

7 Bu noktada konunun dışına çıkarak bir uyarıda bulunmak istiyorum. Prof. Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi),* başlığını taşıyan oldukça kapsamlı ve yararlı çalışmasında oldukça önemli, o derece de vahim denebilecek bir hataya düşmekteyiz. Gülmez, 1 Ocak 1926'da Türkiye'de tek resmi takvim olarak Gregoryen takvimin kullanılmaya başlamasına kadar geçen dönemde, ele aldığı olayların "mali" olarak belirtilen tarihlerini "miladi"ye çevirirken "belirtilen güne" Julyen takvimi ile Gregoryen takvimi arasındaki farklılıktan dolayı sürekli 13 gün eklemektedir. Bu işlem belli bir yere kadar doğrudur. Ancak ne yazık ki Gülmez, 21 Şubat 1333 tarihli kanundan haberdar değildir. Bu kanunla Osmanlı Devleti'nde tarih başlangıcı (Hicret) değişmemek kaydıyla, Gregoryen takvimine geçiş yapılıyor, böylece Mali takvim ile Miladi takvim arasındaki 13 günlük fark ortadan kaldırılıyordu. Bu nedenle 1 Mart 1333'ten sonraki Mali takvimde herhangi bir tarih miladiye çevirilmek istenirse, tarihin günü ve ayı belirleyen kısmı değişmez, yalnızca miladi karşılığı olan yıl değişir. Örneğin, yukarıdaki alıntımızda vurgulandığı gibi, İktisat Encümeni'nin İş Yasası Tasarısı ile ilgili mazbatası Meclisin 26 Ağustos 1339 tarihli oturumunda görüştüğünü belirttiğimizde, bu tarihin miladi karşılığı Gülmez'in belirttiği gibi 8 Eylül 1923 değil, 26 Ağustos 1923'tür.

EK: I
Aydın Demiryolu İşçilerinin Metalibi

Aydın Demiryolu İşçiler ve Memurin Birliği'nin Kumpanya'ya Teklif Ettiği Mevad

Birinci Madde: Milel-i mütemeddinede olduğu gibi bilumum işçiler için yevmiye sekiz saat çalışma müddetinin kabul ve sekiz saatten fazla çalışanlar ile eyyam-ı tatiliyede çalışanlara birer misli zam icrası.

İkinci Madde: Hafta tatilleri ile eyyam-ı resmîye tatillerinde ve Türkiye işçiler bayramı olan 1 Mayıs'ta yevmiyelerin tam olarak itası.

Üçüncü Madde: Hal-i hazır maaşat ve ücurat-ı yevmiyesi ile gala-yı es'ar yüzünden ölmeyecek derecede bir hayat-ı iztırar geçirmekte olduğu görülen bilumum işçi ve memurîn ve müstahdemîne yüzde elli zam icrası.

Dördüncü Madde: Beş sene mütemadiyen ücretle müstahdem bilumum işçi ve müstahdeminin beşinci sene nihayetinde yevmiyesinin maaşa tahvili ve yirmibeş sene hizmet eden işçi ve memurîn ve müstahdemîni sebk eden senelerde almış oldukları ücret ve maaşat yekûnunun yüzde onunun ikramiye olarak itası ve tekaüde sevki ve eğer tekaüd olan kimse kaviyyü'l-bünye ise ikramiyesi verilmekle beraber istihdamı ve onbeşinci senenin hitamında aldığı son maaşın maa-mahsusat sekiz misli ikramiye itasıyla ikinci defa tekaüde sevki ve müddet-i tekaüdiyesini ikmal etmeden ecel-i mev'udiyle vefat edenlere sevbk eden senelerde almış olduğu meblağ-ı umumiyesinin yüzde sekizinin ve mübtala olduğu hastalıktan dolayı vazifesinden af buyurulacak bilumum işçi ve müstahdemînin keza sebk eden senelerde almış olduğu meblağın yüzde onunun ikramiye olarak itası.

Beşinci Madde: İşçi, memur ve müstahdemîne senede bir ay mezuniyet itası ve bu mezuniyet zarfında maaş ve ücuratın tam olarak tesviyesi.

Altıncı Madde: Vazife esnasında sakatlanan ve hastalananların tamamen tedavisine kumpanyanın mecbur olması ve tedavi müddetince maaş ve ücuratın tam olarak tesviyesi ve vefat eden uzvundan birini kaybeden arkadaşın efrad-ı ailesine veya kendisine sermaye olmak üzere müteveffa veya mecruhun almış olduğu son maaşın maa-tahsisat yirmibeş mislinin ikramiye olarak itası veya malulün haline göre diğer bir işte istihdamına imkan varsa birlik ile kumpanyanın tayin edecekleri hakem heyetinin münasib görecekleri ikramiyenin itasından sonra maaş-ı haliyesiyle istihdamı, şu kadar var ki, iki eli kesilen kimseye veya ayağı kesilen veyahut hayatta çalışmak kudret ve kabiliyeti kalmayanlara işbu ikramiyeden maada kayd-ı hayat şartıyla muntazaman maaş itası.

Yedinci Madde: Badema işçilerin ve memurînin kumpanyanın hod-behod bilâ-tahkikat işine nihayet verilmemesi lazimü'l-tecziye olanlar hakkında birlik ile kumpanyanın tayin edecekleri hakem heyetlerinin karar vermesi bu heyet kararıyle yevmiye ve maaşattan kat' olunacak ceza-yı nakdilerin birlik sandığına teslim edilmesi.

Sekizinci Madde: 9 Eylül sene 338 senesi İzmir'de Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin teşekkülünden beri sirkat ashabı müstesna olmak üzere gerek kabahatli ve gerekse kabahatsiz olarak işten çıkarılan esamisi malum işçi, memurîn ve müstahdemînin bu ana kadar olan ihrac cezalarının kâfi addiyle maaş-ı sabıka ve zamaim ile vazife-i sabıkalarına alınmaları ve seferberlikleri kabahatlerinden dolayı hal-i hazırda müracaat edip de kabul edilmeyen Şimediler Mektebi mezunlarının bademe müracaat edecekler(in) tercihan kayıt ve kabulü.

Dokuzuncu Madde: Seferberlikten mukaddem ve seferberlikte hizmeti sebk eden arkadaşların tarih-i duhullerinin nazar-ı itibara alınması.

Onuncu Madde: Seyr ü sefere vaz' olunan katarlarda behemahal doktorlarının bulunması ve kabil olamadığı takdirde kaza vukuunda ittihaz olunacak tedabir-i evveliyenin temini için mualece kutularının katarlarda temini.

Onbirinci Madde: Kumpanyanın depodaki müstahdemîni olan makinistleri ile katar şef-memurlarını ve her yüz mil için yetmişbeş kuruş ve ateşçi, biletçi, koçoclorlara altmış kuruş itası ve merkezde manevrada çalışan umum makinist ve katar memurları için sekiz saatte yetmişbeş kuruş ekstra ve keza ateşçi ve manevracılara da elli kuruş ekstra itası.

Onikinci Madde: Kumpanyanın bilumum mevakıf ve depolarında yatak bulunmadığından elli kuruş yatak ücreti olarak itası veyahut hıfz-ı sıhhaya muvafık bir tarzda yatakhanelerinin inşası.

Onüçüncü Madde: |Sanservie| namı altında gönderilen depo ve katar müstahdemînin mahal ve mevakıfa gidinceye kadar olan mil ile yatak ücuratını bi't-tanzam itası merkezden ayrılan depo ve katar müstahdemîni için yirmidört saati mürur ettiğinde yirmidört saat için yetmişbeş kuruş itası.

Ondördüncü Madde: Makinist ve ateşçilere icra ettirilmekte olan lavaj ameliyesinin ref'iyle ihtiyatlardan gayrısının depoda bulunmalarının mecbur edilmemesi ve katar memur ve müstahdemîni hüsn-i rızalariyle gidenler müstesna olmak üzere hattın herhangi bir kısmında mütesaviyen ve münavebeten ifa-yı vazife eylemelerinin temini.

Onaltıncı Madde: Havayic-i zaruriyeleri taşradan temin edecek olan işçi, memurîn ve müstahdemînin kömür, odun, un ve buna mümasil aylık veya senelik ihtiyacının meccanen nakli ve üç-beş kıyye miktarında gönderilecek sepet veya paket çamaşır veya yiyeceğin sülüs olarak ücret-i nakliyesinin kaydiyle zimmetinin ber-sabık kumpanya hesabına kaydedilmesi.

Onyedinci Madde: Memurîn ve müstahdemînin ahval-i fevkalade müstesna olmak üzere senevi istenilen mahalle azimet ve avdet pasolarının itasında sabıkı misillü idare-i maişetleri tarafından temin edilen ve sinni elliyi tecavz ve içbir işle iştiga etmeyen peder ve valideleriyle bakir ve seyib ve hemşire ve on yaşını tecavüz etmeyen erkek kardeşlerine meccanen pasolarının itası ve civar mevakıfta ikamet eden memurîn ve müstahdemîne intizamın halelden vikayesi için meccanen senevi pasolarının itası.

Onsekizinci Madde: Umur-ı cerriye, hareket ve diğer devairde vukubulacak münhalata hüsn-i hizmeti sebkat eden memur ve müstahdemînin zammiyatıyla tercihan tayini ve katar kısmına alınacak yeni memurların olbabdaki nizamnameye tevfikan baskıcı olarak kayıt ve kabulü.

Ondokuzuncu Madde: Amele çavuşlarıyla maiyetine ve mevakıf arasında hattı muayene eden bayrakçılara ve tamirat-ı mütemadiyenin hattı ve mevakıfı imara gidenlere birer adet muşamma ve merkez manevrasının gece vazifesinde bulunanlara sabıkı misillü ayda ve gündüz manevracılara iki ayda birer çift potin, makine ve katar memur müstahdemînine keza sabıkı misillü çizme ve muşamma ita edilmesi.

Yirminci Madde: Memurîn ve müstahdemîne kumpanya ile olan hukuk ve taahhüdat-ı mütekabilezini tesbit ve tayin eden ve harb-i umumiden evvel olduğu kadar işgal-i meş'um esnasında da Rum ve Ermeni memurin ve müstahdemîni için mer'i ve muteber tutulmuş olan kumpanya nizamname-i dahilisinin aynen Türk memurîn ve müstahdemînine de tatbik ve teşmilli ve asgarî müddet zarfında bu nizamnameden birer nüshasını alelumum memurîn ve müstahdemîne tevzii.

Yirmibirinci Madde: Kumpanya ile demiryolu memurîn ve müstahdemîn ve işçilerinin bi'l-itilaf tesbit edecekleri şeraitin tarafeyn murahhasları imzasıyla testisi.

Türk Sesi, 18 Ağustos 1923

EK: II
İzmir Halkının Vicdanına

Kardeşler!

Meşru hakkımızı istihsal için kumpanya ile mücadeleye giriştiğimizi biliyorsunuz. Her nev'i hüriyetimizi yüzbinlerce şüheda kanı bahasına istihsal ettikten sonra bir ecnebi sermayesine esir olarak zelilane ve muhkirane yaşamaya şeref-i milli namına tahammül edemedik. Bu İngiliz kumpanyası ordumuza bi'lfiil hıyanet eden Ermeni ve Rum amelesine verdiği parayı aynı işi tutan biz Türkler'e vermemekle lisan-ı hal ile Amerika ve Afrika yerlilerine yaptıkları gibi bizlere de vahşi ve menfur bir vaziyet almaktadırlar. Ve istiyorlar ki bizi de müstemlekesinde kamçılarla çalıştırdıkları mazlum işçiler gibi çalıştırsınlar.

Bugün kumpanyanın emeğimize mukabil verdiği para ile en basit bir tarz-ı maişet teminine bile muvaffak olamıyoruz. Şimdiye kadar kolu, ayağı kesilen malul kardeşlerimizle, şehit kardeşlerimizin eytamı sürünmekte ve bunu görerek halimizden, atimizden ümidimiz münkat' olmaktadır.

Alelumum medeni memleketlerde sermaye ile say'ın vaziyet-i müştereke ve müsavat-ı hukukiyesi kabul edilmiş ve hasılatın bir kısmını teşebbüs hissesi olarak sermaye hesabına tefrik ve tahsis ettikten sonra mütebaki kârı amele kendi aralarında taksim edecek kadar meş'ûr bir intibah-ı iktisadiye mazhar olmuş iken biz Türk işçileri hür hudutlarımız dahilinde en meşru ve insani arzularımıza bile cevab-ı hakaret almaktayız. Maluliyet-i ihtiyarlık, hastalık, kaza ve saire gibi maruz kaldığımız her türlü mehalike karşı vasıtasız ve müdafaasızız.

İngiliz ameline şeref-i millisini feda etmek zilletine tenezzül etmeyen arkadaşlarımız kapı dışarı edilmek tehditine maruzdur.

(Türk amelesi hakkını aramaktan aciz ve sefil bir vaziyette açtır. Ve grevlerinde iki günden ziyade devam edemezler. Bunlar arsız çocuklara benzer. İtaata davet etmek için kulaklarını çeke çeke yola getireceğiz) gibi İngiliz rüesası tarafından vaki olan tecavüzat ve türrehat, hüsn-i niyetle giriştiğimiz müzakeratın inkıtaına en büyük amil olmuştur ve bi'n-netice pek aşikar olan bu küstahlığa karşı grev ilan etmek suretiyle cevap verme mecburiyetinde kaldık.

Türk gençliğine, İzmir'in iktisadi seviyesine, işçinin masum ve mazlum hakkına ve halk hükümetinin inkışaf-ı iktisadi hakkındaki umdelerine istinaden hakkımızın temin ve vikayesi için bu hareketimize sebat edeceğiz.

Yalnız bu mecburiyet-i katiyemizin 31 Ağustos 1338 bayramının sene-i

devriyesine tesadüfünden mütehassıl teessüratımızı bütün İzmir halkına ve onun vicdanını temsil eden muhterem valisine ve muhterem kumandanımız ve mebusumuz İzzettin Paşa hazretlerine bir tarziye şeklinde takdim etmekle beraber bilhassa şu noktaları tenvire lüzum görürüz ki, birliğimiz halkın, Buca alanında müretteb askerî resm-i geçide iştirakini temin için kumpanya kasasına bir menfaat temin etmemek şartiyle, yani bilâ-ücret veyahut askerî tesviye muhtırası mukabilinde lüzumu kadar tren tahrikini deruhte etmiş ise de bu müracaatımız makamat-ı askeriyenin menfi cevabıyla karşılaşmıştır. Binaenaleyh her hareketimizde olduğu gibi bu meselede de vazifemizi müdrik olarak hareket ettiğimize kaniiz.

AYDIN DEMİRYOLU İŞÇİ ve MEMURİN BİRLİĞİ

Türk Sesi, (83), 2 Eylül 1339 (1923)

KAYNAKÇA

Gazeteler

Ahenk (İzmir)

Anadolu (İzmir)

Hakimiyet-i Milliye (Ankara)

İkdam (İstanbul)

Tanin (İstanbul)

Türk Sesi (İzmir)

Yeni Gün (Ankara)

Diğer Eserler

Albüm (1973), *TBMM Albümü*, (Haz.) Kasım Öztürk, Ankara, Önder Mat.

Akyıldız, Ali (1992), "Demiryolları ve Değişme (Batı Anadolu Örneği)", *Yeni Toplum*, Yıl: 1, Sayı: 1.

Arıkan, Zeki (1988), "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası", *Tarih ve Toplum*, Cilt 9, Sayı 49.

Bayar, Celal (1967), *Ben de Yazdım*, V. Cilt, Ankara.

Berber, Engin (1985), "Kurtuluştan Cumhuriyetin İlanına Kadar İzmir", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Berber, Engin (1993), "Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Dahiliye Nezareti Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, 1. cilt, 1329 senesine mahsus, 1329 (1913), İstanbul.

Esin, Pars (1974), *Türkiye'de İşveren Sendikacılığı*, Ankara.

Gülmez, Mesut (1991), *Türkiye'de Çalışma İlişkileri, (1936 Öncesi)*, 2. bs., Ankara.

Güzel, M. Şehmus (1983), "Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, İletişim Yayınları.

Hyman, Richard (1987), "Sendikal Bilincin Sınırları", *Onbirinci Tez*, 5.

İstatistik (1924), *İzmir Vilayeti 1339 (1923) Senesi İstatistiği*, İzmir.

Kitaygorodski, P. (1979), "Türkiye'de İşçi Hareketi", Çev. F. Bursalı, *Türkiye Komünist ve İşçi Hareketi*, içinde, İstanbul, Aydınlık Yayınları.

Lenin, V.I. (1975) ve diğerleri, *Sendikalar Üzerine*, İstanbul, Bilim Yayınevi.

Meray, Seha L. (1993), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Onur, Hakkı (1977), "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*.

Ökçün, A. Gündüz (1981), *Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, 3. bs., Ankara, AÜSBF Yayınları.

Sarkis, Karakoç (1935) Der., *Sicilli Kavanin*, On ikinci cilt, İstanbul.

Sencer, Oya (1969), *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul, Habora Yayınları.

Sülker, Kemal (1973), *Türkiye'de İşçi Hareketi*, 3. bs., İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Şanda, Hüseyin Avni, *1908 İşçi Hareketleri*, 3. bs., İstanbul, Gözlem Yayınları.

Şefik, Hüsnü (1975), *Türkiye'de Sınıflar*, 2. bs., Ankara, Ülke Yayınları.

Şnurov, A. (1973), *Türkiye Proletaryası*, İstanbul, Yar Yayınları.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (1978), "Kurtuluş Savaşı Sırasında, Avrupa'daki Bir Türk Gencinin (A. Şerif Onay'ın) Kalkınma Sorunlarıyla İlgili Çalışmaları", *Kanun-ı Esasinin 100. Yılı Armağanı*, Ankara, AÜSBF Yayınları.

Tekeli, İlhan-Şaylan, Gencay (1978), "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 5-6, İstanbul.

Timur, Taner (1993), *Türk Devrimi ve Sonrası*, 2. bs., Ankara, İmge Kitapevi.

Toprak, Zafer (1977), "2. Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim*, Sayı 1, İstanbul.

Toydemir, Sedat (1951), "Türkiye'de İş İhtilaflarının Tarihçesi ve Bugünkü Durum", *İctimai Siyaset Konferansları*, Dördüncü Kitap, İstanbul.

Tunçay, Mete (1989), *1923 Amele Birliği*, İstanbul, BDS Yayınları.

Tunçay, Mete (1991-1), *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925) 1*, 4. bs., İstanbul, BDS Yay.

Tunçay, Mete (1991-2), *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908-1925) Belgeler*, İst., BDS Yay.

Türkiye İktisat Mecmuası (1923), Cilt 2, Sayı 32, 29 Ekim 1339, İstanbul.

İzmir-Aydın railway striks 1923: An essay on goverment, capital and working class

The year of 1923 is one of the important transformation periods of Turkish history. The regulation of foreign affairs and the structural changes that took place in society became the major characteristics of this important period. Populism was the main concept of this new socio-structural change with its dimension of social classfication. While populism emphasizes class harmony in order to avoid class differentiation, nationalism, which became obvious during the Turkish National Struggle, tries to nationalize economy in order to get rid of foreign capital. Strikes that took place in this political atmosphere show how much the nationalist movement was able to penetrate into the working class.

This article studies the 10 days strike (31 August-9 September), which took place at Izmir-Aydın Railway Line, organized by the officials and workers against the English capitalists. The strike was supported both by the goverment and the other classes in all over the country. Thus, an agreement was made with the Aydın Railway Company, securing that the priviliges which had been to them by the Ottoman State during the second half of the 19th century. In return, the company had to make 25 % reduction on the transportation.

At the some time they had to reduce the wages of railway workers. As a result of these developments, the workers and official had gone on strike. Although, merchants farmers and the press supported the strike at the beginning, they gradually lost their support, due to its harmful effect during the export season.

Nevertheless, the workers demands that were constituded of 21 items, included the same items with the ones accepted at the Izmir Economy Congress. But these export produce gradually got rotten and the strike happened to be against the workers. The Company declared lock-out and the new workers were thus demanded.

Since, the strike became unsuccesful, the Minister of Economy, Mahmut Esat Bozkurt resigned and the negotiations for making the life of workers more prosperoes were posponed.

Yeni kentliler ve kentin yeni yoksulları

*Sema Erder**

Göç, yerleşme ve kentsel tabakalaşma ilişkisi üzerine

Türkiye gibi çok dinamik bir yapının sözkonusu olduğu toplumlarda tabakalaşma analizi yapmanın birçok güçlüğü olduğu açıktır. Bu güçlükte, iş piyasasının karmaşık ve değişken yapısının yanında, demografik koşulların da önemli etkisi vardır. Göçün ve genç nüfus yapısının yarattığı hem nesillerarası, hem de nesil içi yüksek devingenlik hızı, bu işi daha da zorlaştırmaktadır. Büyük kentlerde göçün ve genç nüfusun sayısal büyüklüğünün baskısı çok daha fazla hissedilmektedir. Genellikle, "göç" ve "kentleşme", sadece "demografik" bir olay, ya da "şehircilik" sorunu olarak algılanmakta ve bu karmaşık sürecin tüm toplumsal yapıyı etkileyici yönü üzerinde yeterince durulmamaktadır.

Göç olayının kendisi mekânsal olduğu kadar, –bireysel ya da kitlesel– toplumsal devingenlik anlamına gelmektedir. Göçedenler, göçettikleri yerde varolabilmek için, mevcut yapıyı ve dolayısıyla devingenlik kanallarını kullanmak durumunda kalmaktadırlar. Göçün yerleşik nüfusa göre az olduğu durumlarda, kentteki mevcut yapının ve devingenlik kanallarının yeni gelenleri emebilme olanağı vardır. Bu durumda gelen göçün kentteki mevcut katmanlaşma içindeki konumunu ayırdetmek bir dereceye kadar daha kolay olabilmektedir. Ancak Türkiye'de yaşandığı gibi çok kısa sürede ve sayısal olarak çok büyük miktarlarda göçün yaşandığı durumlarda göçedenlerin kendilerinin de yapıyı ve işleyiş kurallarını etkilemeleri ve giderek değiştirmeleri sözkonusudur.

Türkiye'de, kentsel alanlardaki katmanlaşmanın niteliklerini ve dinamikleri-

(*) Dr. Sema Erder, Marmara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü öğretim üyesidir.

ni analiz ederken –ister üretim, ister mekânsal ya da toplumsal konumla ilgili kıstaslar kullanılsın– ve bunları "göçle" ilişkilendirirken daha çok "yoksul köylü" göçü ve "gecekondu" yaşayanları gündeme gelmektedir. Bu analizlerde ne göçe dahil olan diğer toplumsal katmanlar, ne bütün bu katmanların –yoksul köylüler dahil– yeni kentsel ortamda yaşadıkları devingenlikler, ne de bunların etkileşimleri dikkate alınmaktadır.

Bu yazıda, kitlesel göçün yaşandığı bir ortamda oluşan yeni tabakalaşma sisteminin dinamikleriyle ilgili bazı ipuçlarını yakalamak amacıyla yapılmış olan bir alan araştırması sonuçlarına değinilerek, göç, yerleşme, devingenlik ve tabakalaşma ilişkisi üzerinde durulacaktır.

Burada bazı sonuçları aktarılacak olan "Enformel Konut Alanlarında Yaşayanların İlişki Ağları ve Devingenlik Kanalları Araştırması" büyük kentlere göçeden ve kentin yeni oluşan alanlarına yerleşen grupların "iş" ve "konut" piyasasına eklemlenme biçimlerini anlayabilmek amacıyla yapılmıştır.[1] (Erder; 1994). Bu bağlamda araştırma, kentlerimizde son dönemlerde gözlemlenen ve kentlerle ilgili analizlerimizde sıkça gündeme gelen; sürekli olarak "kır-kent" göçüyle ilişkilendirilen; "enformel sektör", "gecekondu", "hemşehrilik ilişkileri" gibi, sınıfsal anlam ifade etmeyen, ancak zaman zaman sınıfsal anlamlar atfedilen ve farklı toplumsal kesimleri kapsayan kavramları incelemektedir. Bu amaçla, öncelikle, analizlerde bir taraftan salt kullanım amacıyla yapılan enformel konut üretim sürecinden, ticarîleşmiş konut üretim sürecine geçişin (Amis; 1984) yarattığı toplumsal farklılaşma (Köksal; 1990); diğer taraftan bunun kentlerdeki mekânsal ve toplumsal tabakalaşmaya etkisi üzerinde yoğunlaşılmıştır.

Bu alan araştırmasının kavramsal çerçevesinin kurulmasında Rex ve Moore'un "konut sınıfları" (1967) kavramı sonrasında; Pahl'ın "kentsel yöneticileri" (1970) ve Castells'in "kentsel alanların toplumsal tüketim mekânı olma özellikleri" (1977) ve "kentsel toplumsal hareketler" (1983) kavramlaştırmaları ve bu kavramlaştırmalar sonrasında, adı geçenler ve Saunders (1984), Harvey (1985) ve Mingione (1981) gibi kentbilimciler arasında devam eden tartışmalar dikkate alınmıştır. Bu bağlamda, sözkonusu alan araştırması, iş piyasası, konut piyasası ve yerel siyaset ilişkileri ve etkileşimi üzerinde yoğunlaşmaktadır.

1 MEAWARDS Araştırma Fonu tarafından desteklenmiş olan bu araştırma, birbirine bağlı, biri diğerine girdi veren, birbirinden farklı araştırma tekniklerinin kullanıldığı üç alan araştırmasına dayanmaktadır. Bunlardan birincisi ilçe düzeyinde yerel formel ve enformel kurumların ve ilişki ağlarının gözlemlenmesine; ikincisi yerel kentsel karar vericilerin toplumsal-siyasal konumlarının değerlendirilmesine; üçüncüsü ise bu alanlarda yaşayan hane halklarının ilişkiler sistemi içindeki konumunu anlamaya dönüktür. Bu makalede aktarılan bilgiler, daha çok üçüncü aşamada yapılmış olan alan araştırması verilerine dayanmaktadır. Bu veriler, bu alanda, belli kıstaslara göre iradî olarak belirlenen üç mahallede tesadüfî örneklemeyle seçilen 152 hane halkıyla yapılmış görüşmelere ve yine bu üç mahalede yapılmış olan gözlem ve derinlemesine görüşmelerle derlenmiştir. Alan araştırmasının tümü Ocak 1991 - Aralık 1991 döneminde yapılmıştır.

Bu araştırmada, yukardaki kavramlar, Kıray'ın 1970'lerde gözlemlediği ve "Köy mü, Kent mi? Saçaklanma ve Harabe mi, Şantiye mi?" diye tartıştığı (Kıray; 1982) "yeni" kentsel alanlarda gözlemlenmeye ve tartışılmaya çalışılmıştır. Bu alanlar, kentin çevresinde kuralları açık ve belirgin bir piyasanın ve örgütlü kamusal öncülüğün (planlı) olmadığı bir süreçle oluşan kentsel alanlardır. Bu alan araştırması, bu "yeni" kentsel alanlarda "formel" ve "enformel" kurum ve ilişki ağlarının etkileşimiyle, kendine özgü kurumların ve ilişkiler sisteminin oluştuğunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu yazıda bu araştırmanın sadece göç ve iş piyasasına eklemlenme süreciyle ilgili bulguları aktarılmaktadır.

Son otuz yıllık göçten kentte kalabilenler

Bu yazıda, İstanbul'a göçedip karmaşık iş ve konut piyasasıyla karşılaştıktan sonra, yukarda sözü edilen "yeni kentsel ortama" yerleşen grupların, hangi kesimlerinin, hangi kanalları kullanarak, kentin hangi kesimlerine dahil olabildikleri üzerinde durulacaktır. Öncelikle göç anında hangi grupların, kentsel iş piyasasında devingenlik olanağı verip vermediğine bakılacaktır. Bunun yanısıra kentte yaşanan deneyimler gözönünde tutularak, varsa, kentte oluşan yeni devingenlik kanallarının kimlere açık, kimlere kapalı olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

Burada bazı sonuçları aktarılacak alan araştırması, ne tüm kentsel alanları, hatta ne de araştırmanın yapıldığı İstanbul kentini temsil edicidir. Buradaki sonuçlar, istatistikî bakımdan anlamlı genellemelerden çok, göç, yerleşme ve tabakalaşma ilişkisi konusundaki bazı eğilimleri ortaya çıkarmaya elverişlidir. Bu bulgular, Türkiye'de çok az ele alınan toplumsal tabakalaşma ve devingenlik konusunda yeni araştırmaların yapılması gereğini ortaya çıkarabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

Alan araştırması, İstanbul'un son yirmi yıldır büyüyen ve Kıray'ın "saçaklanma" diye adlandırdığı süreçle büyüyen "çevre" ilçesinin (Ümraniye'de) birbirinden farklı dönemlerde ve farklı koşullarda oluşmuş üç mahallesinde yapılmıştır. Bu üç mahalle; "formel" (Mah: 1), "karışık" (Mah: 2) ve "enformel" (Mah: 3) konut piyasası özellikleri taşımaktadırlar. Bu yönüyle de bulgular, bir metropoliten kentin çevresinde oluşan mekânsal farklılaşmanın karşılaştırmalı olarak gözlemlenebilmesine imkân tanımaktadır. Kente merkezden bakanlar için tümüyle bir "gecekondu" bölgesi olduğu düşünülen bu alanda yapılan araştırmanın bulguları bile, İstanbul'a olan göçün ve oluşan yeni yerleşmelerin karmaşıklığını göstermeye yetmektedir.

İstanbul'un tümüyle bir "göç" kenti olduğu ve buraya sadece "köylüler"in göç etmediği bilinmektedir. İstanbul ilinde, 1990 yılında yaşayanların yüzde 63'ü (DİE; 1990) İstanbul dışı doğumludur. Bu oran, 1985 verilerine göre, yetişkinlerde yüzde 78'e, hane halkı reisleri düzeyinde ise yüzde 82'ye (Gökçay ve Shorter; 1993: 67-68), bu araştırmanın yapıldığı mahallelerde ise (hane halkı re-

isleri için) yüzde 89'a yükselmektedir. Dolayısıyla bugünkü İstanbul nüfusunun hemen tüm toplumsal katmanlarının, hane halkı düzeyinde, farklı da olsa "göç" deneyimini, dolayısıyla mekânsal ve toplumsal devingenliği yaşamakta olduklarını ileri sürmek mümkündür.

Çizelge 1: Hane Halkı Reislerinin Göç Öyküleri Hakkında Özet Tablo (yüzde)

	Mah. 1	Mah. 2	Mah. 3	Toplam
İstanbul Doğumlu	18	15	2	11
Köy Doğumlu	31	55	54	47
Tek Aşamalı Göç	59	64	70	65
Tek Başına Göçeden	35	47	61	48
18 Yaşından Küçük Göçeden	18	45	43	35
Yoksulluktan Göçeden	28	49	72	50
Para-altın-sermaye ile gelen	6	19	20	15
Yerleşmede hemş.-akraba desteği	33	47	57	46
İlk işte hemş.-akr. desteği	27	36	39	34

Her üç mahallede yaşayanların büyük çoğunluğu kendilerini "orta halli" olarak tanımlamaktadırlar. Yine kendi tanımlamalarına göre "orta halli"ler; "başını sokacak yeri" ve "kaynayan tenceresi" olanlardır. Her şeyden önce İstanbul'da ortalama 20 ve burada 10 yıldır yaşayabilmiş olan bu grubun, kentsel iş ve konut piyasasında tutunabilmiş "başarılı" bir göç grubu olduğunu belirtmek gerekir.

Herbirinin göç ve kente yerleşme ile ilgili öykülerinde, bu kentte gerek iş ve gerekse konut piyasasına ulaşabilmenin zorlu koşulları ve kendi "başarıları" sıkça gündeme gelmektedir. Özellikle kentsel yaşama aynı noktadan başlayanların kentte elde ettikleri kazanımlar "başarı" olarak algılanmaktadır. Esas olarak, kentte iş ve konut sorununu çözmüş olanların "başarılı" olarak kabul edildiği, "başarısız" olanlardan dönecek yeri olanların "geri" döndüğü, geri dönecek yeri olmayanların ise kentin "yeni yoksullarını" oluşturduğu, burada yaşayanların "yoksul" tanımından anlaşılmaktadır.

Göç türleri ve yeni kentsel ortama eklemlenmede avantajlı olanlar

Tahmin edileceği gibi, bu mahallelerde yaşayanların bireysel göç öyküleri ve deneyimleri birbirinden çok farklıdır. Bu göç öykülerinin genel olarak değerlendirilmesi, kente gelirken getirdikleri donanımlarının, göç türünün ve göç döngüsünün (göç anındaki kentsel ortam ve kentte yaşanan deneyimler) iş ve konut piyasasına ulaşmada önemli olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin farklı nitelikteki yerleşmelerinden İstanbul'a gelenlerin birlikte getirdikleri farklı köken ve kültürel birikimlerinden hangilerinin kentsel ortamla ilişki kurmaya yarayabilecek "donanımlar" olduğunu ayırdetmek oldukça güçtür. Ancak, bir kısmının kentsel iş piyasasında gerekli olan hünerle, bir kısmının az da olsa sermayeyle, bir kısmının ise sadece umut ve beklentileriyle göçettiklerini söylemek mümkündür.

Göç olgusunun "seçiciliği" Ravenstein'ın 19. yüzyıl sonlarında geliştirdiği ünlü "göç yasalarından" bu yana bilinmektedir. Göçün seçiciliğinde, hem göçün kaynaklandığı yerin, hem de göç edilen yerin niteliğinin etkili olduğunu birçok araştırma sonuçları göstermektedir. Bunun yanısıra göç kararının verilmesi bakımından da farklı göç türlerinin olduğu bilinmektedir (Tekeli ve Erder; 1978). İstanbul'a göçedenlerin hem bölgesel, hem de toplumsal katman olarak heterojenliği farklı göç türlerinin birarada yaşandığını göstermektedir. Bu bağlamda, göç kararı ve göçün seçiciliği bakımından, üç farklı göç türünden söz etmek mümkün olabilmektedir:

Bunlardan birincisi "bireysel-akılcı" göç sürecidir. Bu göç sürecinde bireyler göç ve göçedecekleri yerle ilgili kararı bireysel ve akılcı olarak verirler. Genellikle iktisatçıların modellerine kaynaklık eden "rasyonel aktör" tipini bu tür göçedenler arasında gözlemlemek mümkündür. Bu modele göre göçedenler göçedecekleri yer ve göçün sonuçları hakkında etraflı bilgi sahibidirler. Bu tür göç daha çok hünere göre seçici göç türüdür ve Türkiye'de daha çok benzer koşullara sahip kentler (örneğin metropoliten kentler) arasında gerçekleşir. Alan araştırması yapılan haneler arasında da özellikle "yoksulluk" dışı nedenlerle (eğitim, yeni iş kurma, daha iyi iş bulma gibi) göçedenler arasında bu tür göç sürecine katılanlara rastlamak mümkündür.

İkinci göç türü ise "kitlesel göç"tür. Bu göç türü daha çok göçün kaynağını oluşturan bölgeden hemen her toplumsal katmandan insanın göçetmesi anlamını taşımaktadır. Bazı bölgelerde çeşitli nedenlerle oluşan toplumsal, siyasal ya da ekonomik erozyon bu bölgede yaşayan tüm katmanları içeren göç sürecinin başlamasına neden olabilir. Bu göç, zaman zaman "zorunlu göç" diye de adlandırılan ve bireyin göç kararını kendi iradesi dışındaki zorlamalar nedeniyle vermesi anlamına gelen, göç türüyle de örtüşebilmektedir. Bu tür göç süreci sonucunda o bölgeden yoksul köylüler, toprak sahipleri, yaşadıkları kentte gelişme umudu görmeyen irili ufaklı sermaye sahipleri, meslek sahipleri gibi her katmandan insan göç kervanına katılır. Dolayısıyla bu tür göç sürecine katılanlar arasında hüner, sermaye sahipleri gibi yoksulları da bulmak mümkündür.

Üçüncü göç türü ise "zincirleme göç" sürecidir. Bu göç sürecinde ise göçedenler, göç kararını "bireysel" ve "özerk" olarak vermezler; daha çok üyesi bulundukları grubun (hane halkı, akraba grubu gibi) üyesi olarak ve onları dikkate alarak verirler. Bu göç sürecinde göçedecek bireyler, hem göç edilecek yer hakkında bilgiyi, hem de göç sürecindeki desteği kendisinden önce göçetmiş olan

yakınlarından alırlar. Daha çok kırsal nitelikli ve akrabalık ilişkilerinin geniş ve yoğun olduğu yerleşmelerden –köylerden, ancak bazı bölgeler için kasaba ve hatta kentlerden– kaynaklanan bu göç süreci yaşa ve cinsiyete göre seçicidir. Uluslararası göçte de rastlanan bu göç sürecinin özellikle "hünersiz" emek göçü bakımından özel önemi vardır.

Bu üç göç sürecinden ilkiyle, son ikisinin iş piyasasına eklemlenme, tabakalaşma ve devingenlik bakımından farklı sonuçlar yarattığını söylemek mümkündür. Kitlesel göçte göçedenler, kente geldiklerinde kendi bölgelerinden gelen ve benzer kültürel özelliklere sahip farklı katmanlardan oluşan gruplar ya da kişileri bulabilmektedirler. Zincirleme göç süreci ise bir taraftan aynı bölgeden gelen ve aynı katmandan olan grupların kümelenmesine ve diğer taraftan göçün kaynağını oluşturan bölge ile ilişkinin devam etmesine neden olmaktadır. Oldukça esnek bir göç türü olan zincirleme göç süreci kentsel alanlardaki konjonktüre duyarlıdır ve kendi içinde geri dönüşlere de olanak vermektedir. Bu göç türünün sonuçlarını hem kentte, hem de köyde gözlemlemek mümkündür (Francis ve Hoddinott; 1993). Bu tür göçün, kırda ve kentteki küçük üreticilikle uyum içinde yaşadığı söylenebilir.

Kitlesel ve zincirleme göç süreci, büyük ölçüde kentsel kurumların da yetersizliği nedeniyle, kentlerde, kişilerin kendilerini kökenleriyle tanımladıkları, daha çok güvene ve dayanışmaya dayalı ve farklı toplumsal katmanlardan kişi ve grupları kapsayıcı "hemşehrilik" türü "yeni" ilişkilerin kurulup sürmesine uygun bir ortam yaratmaktadır (Güneş-Ayata; 1990-1991). Bu tür ilişkilerin niteliği ve yerleşikleşmesinin kentsel tabakalaşma sisteminde "sınıfsal" olmayan "kökene dayalı" katmanlaşma eğiliminin belirginleşmesine de yol açabileceği, konunun önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bunun yanısıra göçedenler bakımından kentte bu ilişkileri hazır bulanlar ve bulmayanlar diye iki farklı grubun belirginleşiyor olması da söz konusudur.

Göç öykülerinin incelenmesinden kente gelirken ilk bakışta avantajlı olarak kabul edilenlerden "hüner" ve "sermaye"siyle gelenlerin kentsel iş ve konut piyasasıyla eklemlenme bakımından "umut ve beklentileriyle" gelenlere göre avantajlı oldukları açıktır. Bu bölgede yerleşmiş olanlar arasında kentteki eğitime dayalı hüner gerektiren işlere ulaşabilenler (öğretmen, polis, muhasebeci gibi) ve küçük ya da orta sermayeye sahip olarak gelip uygun iş alanına yatırım yapma olanağına sahip olanlar arasında da bu tür "kökene dayalı ilişki ağını" hazır bulanların avantajlı olduğunu gözlemlemek mümkün olmaktadır.

Dolayısıyla hüner ve sermayesiyle gelenlerin yanısıra, belirli bir grubun üyesi olarak göçedenlerin –yoksul da olsalar– yeni kentsel ortamla eklemlenmede bir tür avantajları olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Çizelge 1'de kente yerleşirken kökene dayalı ilişki ağını hazır bulanların oranının yüzde 46 düzeyinde olduğu görülmektedir. Bu oranın özellikle enformel konut piyasasının olduğu mahalledeki yüksekliği dikkat çekmektedir.

Göç ve devingenlik

Göç sürecinin bugünkü evresinde kentlerde aynı yöreden gelenleri kapsayan kökene dayalı ilişkilerin yaygınlaşmasında gerek iş ve gerekse konut piyasasında kamusal düzenlemelerin olmayışının önemli etkileri olduğu bilinmektedir. Bu ilişkilerin, parasal ilişkinin yaygınlaştığı ve kamusal düzenlemelerin –iş piyasası, konut piyasası ve diğer kamusal hizmetler dahil– hemen hiç olmadığı bir ortamda, üyeleri için yaşamsal öneme sahiptir.

Ancak bu ilişkilerin de, kentsel ortamın sert koşullarına bağlı olarak, özverili dayanışma ilişkileri olmaktan çıktığı ve özellikle yoksulluğun eşiğinde yaşayan ve bıçak sırtında yürüyenler için seçici, sert güç ilişkileri haline de dönüşebildiği anlaşılmaktadır. Bu ilişkilerin varlığı, bir taraftan kente umuduyla gelip de bu ilişkilere giremeyenler, diğer taraftan bu ilişkilerden dışlananlar bakımından "yoksulluğun" yerleşikleşmesi anlamına da gelebilmektedir.

Bu noktayı açıklayabilmek için, bu bölümde, bu alanda yaşayanların devingenliğinin nitelikleri hakkında kısa bilgi verilecektir. Bu alana yerleşebilenlerin kentte "tutunabilmiş" olanlar olduğundan daha önce de söz edilmişti. Bunun yanısıra, bu grup, yaşamlarında gerek nesillerarası ve gerekse nesiliçi anlamda önemli devingenlik yaşamıştır.

Göçün kendisinin mekânsal anlamda bir devingenlik olduğundan daha önce de söz edilmişti. Bu araştırmadan mekânsal devingenliğin, göç döngüsünün evresine ve kentteki deneyimlere bağlı olarak, kentte de sürdüğü anlaşılmaktadır. Hane reislerinin yüzde 75'i kent içi (ortalama 2.5 yer değiştirme) devingenlikle buraya yerleşmişlerdir. Bunların bir kesimi daha iyi bir eve, çoğunluğu ise kiracılıktan evsahipliğine geçmişlerdir.

Ancak kentteki konut piyasasının, –düşük gelir grupları için bile– tamamen ticarîleşmesi sonucunda, kent çevresindeki yeni yerleşmelere ancak kentte başarılı (en azından arazi mafyasına para ödeyebilecek ve bina yapabilecek kadar) olanların yerleşebildiğini göstermektedir. Kentin çevresinde yeni oluşan alanlara artık yeni göçeden "yoksullar"ın yerleşmesi zorlaşmıştır.

Eğitim kurumlarına ulaşma bakımından da, büyük bir devingenliğin sözkonusu olduğu anlaşılmaktadır. Hane halkı reislerinden yüzde 34'ü babalarıyla aynı eğitimi, yüzde 62'si babalarından fazla, yüzde 6'sı ise babalarından az eğitim almıştır. Bu da esas olarak eğitim bakımından çok önemli bir devingenlik yaşandığını göstermektedir. Bunda kuşkusuz ilkokul eğitiminin ulusal ölçekte yaygınlaşmış olmasının etkisi vardır. Görüşme yapılan hane halkı reislerinden yüzde 60'ı formel eğitim gören ilk nesildir. İki nesildir ilkokul eğitimi görmüş olanlar yüzde 20, orta eğitim görmüş olanlar ise yüzde 3'tür.

Göreli olarak yüksek eğitim görme olanağına sahip olanların daha çok İstanbul'a ileri yaşlarda göçetmiş, küçük kasaba ya da kent kökenli, babaları kentsel işlerle uğraşan ve taşradaki yaşamın göreli ucuzluğu nedeniyle çocuk yaşta ça-

lışmak zorunda kalmamış olanlar olduğu gözlenmektedir. Yine bu grubun içinde babaları yurt dışında işçi olan, ailesi düzenli gelire sahip olduğu için erken yaşta çalışmak zorunda kalmayanlar da vardır.

Dolayısıyla uzun formel eğitim dönemi, ancak ailenin hem çocuğun gelirine ihtiyacı olmadığı, hem de eğitim masraflarına katlanabileceği durumlar için sözkonusu olabilmektedir. İstanbul'da yaşayan ve yerleşmeye çalışan haneler için bu durumun çok daha zor olduğu anlaşılmaktadır.

Görüşme yapılan hane halkı reislerinin iş yaşamında geçirdikleri devingenliklerle ilgili bilgiler Çizelge 2 ve Çizelge 3'te verilmektedir. Çizelge 2, nesillerarası devingenliği göstermektedir. Bu çizelgeden, görüşme yapılan hane halkı reislerinden yüzde 50'sinin babalarının tarımla ilgili işlerle uğraşmış olduğunu göstermektedir. Oğulların yaklaşık yüzde 80'i baba işlerinden farklı işlerle uğraşmaktadır. Bu da nesillerarası iş devingenliğinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Çizelge 2: Hane Halkı Reislerinin Esas İşlerinin Babalarının İşleriyle Karşılaştırılması (Yüzde)

	Kendi Esas İşleri						
Babalarının İşleri	**Memur**	**Kendi işi**	**İşçi**	**Düzensiz işler**	**Tarım**	**Ev kadını**	**Toplam**
Memur	3.3	2.0	3.3	—	—	1.3	9.9
Kendi işi	7.9	8.8	0.6	0.7	—	1.3	19.1
İşçi	3.3	5.2	5.3	0.7	—	0.6	15.1
Düzensiz	0.7	2.0	2.6	0.6	—	0.7	6.6
Tarım	10.5	16.4	15.2	3.9	1.3	2.0	49.3
Toplam	25.7	34.2	27.0	5.9	1.3	5.9	100.0

Yukardaki çizelgeden esas olarak "baba işi" ile "oğul işi" arasında anlamlı bir kümeleşmenin olmadığı anlaşılmaktadır. Babaları tarımsal işler yapanlar arasından "memur", "kendi işini yapan" ve "işçi" olanlar çıkabilmektedir. Bunda esas olarak "tarımsal" yapının heterojenliğinin etkilerinin olması sözkonusudur. Ancak bunun yanısıra göç türünün ve kentsel ilişki ağının etkileri de vardır.

Bu noktaya geçmeden önce, görüşme yapılan hane halkı reislerinin kentsel yaşam deneyimlerini de aktaran nesil içi devingenlikle ilgili Çizelge 3'ün de incelenmesinde yarar görülmektedir.

Çizelge 3: Hane Halkı Reislerinin Esas İşlerinin İlk İşleri ile Karşılaştırılması (Yüzde)

	Kendi Esas İşleri						
İlk işleri	**Memur**	**Kendi işi**	**İşçi**	**Düzensiz işler**	**Tarım**	**Ev kadını**	**Toplam**
Memur	9.9	—	—	—	—	—	9.9
Kendi işi	—	3.9	1.3	0.6	—	—	5.8
İşçi	4.6	9.9	8.6	1.3	—	0.6	25.0
Düzensiz	8.6	19.7	14.5	2.6	—	—	45.4
Tarım	2.6	0.7	2.6	1.4	1.3	—	8.4
Ev Kadını	—	—	—	—	—	5.3	5.3
Toplam	25.7	34.2	27.0	5.9	1.3	5.9	100.0

Bu çizelgede görüşme yapılan hane halkı reislerinin para getirici ilk işleriyle, hane halklarını uzun süre geçindiren ve iş piyasasındaki devingenlik sonucu ulaştıkları en önemli işleri olan "esas işleri" karşılaştırılmaktadır. Bu çizelgeden görüşme yapılanların yüzde 70'inin kendi yaşamlarında da iş devingenliği yaşadığını göstermektedir.

Genel olarak, eğitime dayalı meslek edinmiş olanların ve sermayesiyle gelenlerin iş piyasasıyla eklemlenmeleri ve "esas işlerine" ulaşmaları göreli olarak daha kolay olmaktadır. Bunun dışında kalanların kentsel iş piyasası içinde konumlanmaları göreli olarak daha uzun bir süreyi ve iş değiştirmeyi gerektirmektedir. Hane halkı reislerinin ilk işlerinden bu yana ortalama 2.8 iş ya da meslek değiştirdikleri anlaşılmaktadır. Buna işyeri değişiklikleri dahil değildir.

İş değişikliklerinin, "düzensiz" işlerden, "düzenli" gelir getirici işlere doğru olduğu gözlenmektedir. Bu iş değiştirmelerde ana doğrultu "kendi işini kurma"dır. Bunun yanısıra "memurluk" da düzenli gelir getirici ve güvenceli bir "esas iş"tir. Ancak çizelgenin incelenmesiyle de gözlenebileceği üzere "memurluk" gibi bir düzenli işe geçebilenler arasında ilk işi "işçilik", ya da "düzensizlik iş" olanlar da vardır. Bu geçişi yaşayanların soru kâğıtları ayrıntılı olarak incelendiğinde bu grubun daha çok, az vasıf gerektiren ve ilkokul diplomasının yeterli olduğu "küçük memur"lar olduğu ve bu işlere daha çok kökene dayalı ilişkileri aracılığıyla ulaştıkları anlaşılmaktadır.

Yoksulların "tek" şansı: Çocuk yaşta göçetmek

"Düzensiz iş"lerden işçiliğe, ya da kendi işini kurmaya doğru geçenlerin ilk işlerinin, gelir getirici olmaktan çok "hüner" edindirici olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada konu tekrar kente hünersiz olarak gelenlerin kentsel yaşam deneyimlerinde göç türünün ve kökene dayalı ilişkilerin önemine gelip dayanmaktadır.

Gerek bu araştırma bulguları ve gerekse yine aynı bölgedeki küçük sanayi işletmelerinde yapılmış olan bir başka alan araştırmasının bulguları (Köksal-Erder ve Lordoğlu; 1994), kente hünersiz ve sadece umutlarıyla gelenlerin daha çok çocuk yaşta göçettiğini göstermektedir. Çizelge 1'den de izlenebileceği gibi "yoksulluktan" göçedenlerin yoğun olduğu mahallede hem 18 yaşından küçük göçedenler, hem tek başına göçedenler, hem de ilk yerleşmede hemşehri ve akraba desteği alanlar yüksektir.

Zincirleme göç sürecinin esnek, konjonktüre ve göçteki başarıya duyarlı olması, göçün "yaşa" ve "cinsiyete" göre seçici olma özelliğini de beraberinde getirmektedir. Genel olarak "hünersiz" emek göçü, erkekler için ilkokulu bitirdikten sonra ve kentte düşük ücretle iş bulmanın mümkün olabildiği çocuk yaşta başlamaktadır. Kentte varolan sayısı belirsiz küçük işyerlerinde geçirilen "çıraklık" süresi bu çocuklar için hem çalışma yaşamıyla tanışma ve hem de, eğer şansları varsa, hüner edinme dönemidir. Diğer taraftan her koşulda çalışmaya razı çocuk emeğinin varlığı, küçük ve hatta bazı orta ve büyük işyerleri için önemli ve düzenli ucuz emek kaynağını oluşturmaktadır.

Çıraklık döneminde elde edilen gelir, yeni göçedenin, kentte, diğerlerine yük olmadan şansını denemesine olanak vermektedir. Bu dönemde elde edilen başarı, askerlik sonrası düzenli işe girme ve ev kurma çabaları ile devam etmektedir. Kadın göçü, ancak hanelerindeki erkeklerin kentte başarı kazanmasından sonra ve daha geç yaşlarda gerçekleşmektedir.

Bu erkek çocuklardan, akrabaları arasında daha önce göçetmiş ve kentte başarılı olmuş "öncü göçmen"ler olanların diğerlerine göre daha avantajlı olduğundan söz etmek mümkündür. Nitekim görüşme yapılan haneler arasında çocuk yaşta gelerek kentte başarılı olmuş ve daha sonra hanesindeki ve hatta köyündeki diğer erkeklerin kente gelmesine yardımcı olmuş "öncü göçmen"lerle karşılaşılmıştır. Bu öncü göçmenlerin kendinden sonra gelenlerle ilişkilerinde bir tür "gücü" olduğu açıkça gözlemlenebilmektedir. Kentte varolan kökene dayalı ilişkilerin sürmesinde zincirleme göçün bu niteliğinin de önemli etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla kente ileri yaşta (18'den büyük) ve hünersiz gelenlerin hüner edinmeleri ve kentsel iş piyasasının "düzenli iş" kesimine eklemlenmeleri oldukça zor olmaktadır.

Yeni kentsel ilişki ağına göre haneler: "Yükselenler", "içe kapananlar" ve "yoksullaşanlar"

İstanbul'da, karmaşık bir iş ve komut piyasasının ve farklı toplumsal kesimlerden göçedenlerin etkileşimiyle yeni bir kentsel sistemin oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu kentsel sistemde, kuşkusuz, yukarda incelediğimiz, kökene dayalı ilişkiler tek ilişki biçimi değildir, kentte diğer ilişki biçimleri de vardır ve yaygınlaşmaktadır.

Aşağıdaki çizelge, kökene dayalı ilişkilerin özellikle enformel konutların yoğunlaştığı alanda yaşayanlar arasında yaygın olduğunu göstermektedir. Ancak bu alanlarda bile diğer ilişki kanalları da vardır ve yaygınlaşmıştır. Kökene dayalı ilişkilerin bazı kesimler için yoğun, bazı kesimler için ise zaman zaman başvurulan gevşek ilişkiler olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanısıra diğer kentsel kurumların, ilişkilerin, örneğin "arkadaşlık" ilişkisi gibi kökene bağlı olmayan "denenmiş" ilişkilerin de yaygın olduğu gözlenmektedir.

Çizelge 4: Kökene Dayalı İlişkiler Hakkında Özet Bilgiler

	Mah: 1	Mah: 2	Mah: 3	Toplam
İstanbul'da hemşehrisi olanlar	66.7	76.6	87.0	77.0
Hemşehrileriyle sıkı ilişkisi olanlar	19.6	31.9	42.6	31.6
Hemşehrilerine güvenenler	31.4	44.7	57.4	44.7
Arkadaşlarına güvenenler	39.2	55.3	59.3	51.3
Konut bulmada köken* ilişkisi	43.1	40.4	61.1	48.0
Esas işi bulmada köken* ilişkisi	47.1	59.6	48.1	51.3

* Hem hemşehriler, hem de akrabalar dahildir.

Alan araştırması sırasında yapılan görüşmelerde kentte gelişen ve oluşan "hemşehrilik" ilişkisinin belirgin bir örüntüsü ve kalıbının olmadığı gözlemlenmiştir. Görüşme yapılanların "hemşehri" tanımları ve bu ilişkilere atfettikleri anlam ve önem farklıdır. Bunlar görüşmecilerin kökenleri kadar, göç süreci içinde kentteki yaşam deneyimlerine bağlı olarak değişebilmektedir.

Aynı hemşehri grubunda bile, farklı katmanları içeren, farklı ölçeklerde, farklı örüntülere rastlamak mümkün olabilmektedir (Erder-Köksal; 1994). Bu ilişkiler, bazen bir haberleşme ağı, bazen geçici süre devam eden –örneğin bir mahalleye yerleşme sırasında– gevşek ve geçici dayanışma ilişkisi, bazen akrabalık benzeri ilişkiler, bazen de daha süreklilik kazanmış güç ve güven ilişkisi halinde gerçekleşebilmektedir. Bunlardan bir kesiminin belirgin "etnik ilişki" halinde devam etmesi de mümkündür.

Bu noktada, sonuç olarak, kent içindeki katmanlaşmayı ve özellikle yeni katmanların oluşumunu incelerken ilk bakışta algılandığından daha karmaşık mekanizmaların olduğunun kavranması gerektiğini vurgulamakta yarar vardır. Kentte mevcut iş ve konut piyasası göç sürecinden etkilenmektedir. Bunun yanısıra kente göçedenlerin tümünün iş ve konut piyasası içindeki konumlarının aynı noktadan başladığını ve bunun kentteki yaşamları boyunca aynen süreceğini söylemek mümkün değildir. Göç sürecinin kendisinin yarattığı bazı yeni ilişki ağları ve devingenlik olanakları da vardır.

Hiçbir kamusal düzenlemenin olmadığı bir ortamda, bu ilişki ağlarının varlığı, kente kâğıt üzerinde "eşit" konumda gelenlerden bazıları için kentte varolabilme, yerleşikleşebilme ve hatta devingenlik anlamına gelirken; bazıları için dışlanma ya da yoksulluğun yerleşikleşmesi anlamına gelebilmektedir.

Bu noktada, bu araştırma sırasında görüşme yapılan hanelerin ilişki ağları, devingenlik biçimleri ve kendi konumlarını değerlendirmeleri dikkate alınarak yapılan bir sınıflandırma denemesinden söz edilecektir. Burada ele alınacak ilk grup devingenlik yapmış ya da yapma potansiyeline sahip "yükselenler"; ikinci grup kendi konumlarını korumaya çalışan "izole haneler"; üçüncü grup ise "yoksullar ve yoksullaşanlar" olacaktır:

Yükselen Haneler: Bu haneler, gerek toplumsal konum, gerekse köken olarak farklı katmanlardan çıkabilmektedir. Ortak özellikleri kökene dayalı ilişkileri yoğun olarak kullanmaları ve bu ilişkiler kanalıyla iş piyasası ya da konut piyasası içinde aktif olabilmeleridir. Bunların içinde en önemlileri, özellikle yeni kurulan yerleşmelerde enformel arsa piyasasının kurulup yerleşikleşmesinde rol oynayan "kurucu" ailelerdir. Bu hanelerin her türlü ilişki ağlarını kullandıkları ve çoğunlukla yerel politik ilişki ağının içinde de aktif olduklarını gözlemlemek mümkündür. İkinci önemli grup zincirleme göç süreciyle çok sayıda erkek akrabayı mobilize ederek iş piyasasında yükselen "öncü göçmen"lerin bulunduğu hanelerdir. Her iki grup da, "çok erkek servet" özdeyişiyle özetledikleri gibi, çok sayıda erkek nüfusu iş ya da konut piyasasında, "az tüketim, çok tasarruf" alış-

kanlıkları sayesinde mobilize ederek konum değiştiren hanelerdir.

İzole Haneler: Bu haneler, genellikle hüner, ya da mesleklerinin verdiği olanaklarla güvence sorununu düzenli ve göreli olarak "prestijli" işlerle sağlamış olan; konutlarını –formel ya da enformel piyasadan– salt kullanım amacıyla edinmiş olan hanelerdir. Bu hanelerin kendi çabalarıyla sağladıkları sınırlı olanaklar, ancak kendi dar çevrelerini ayakta tutmaya yetmektedir. Bu haneler genellikle kendi içlerine kapalı, az kişiyle ilişkilidirler. Yerel siyaseti izleseler bile, siyasal yaşamın gerektirdiği geniş ilişkileri sürdürmeye niyetleri yoktur ve tamamen bunun dışındadırlar. En büyük güvenceleri "işleri" ve varsa "evleri" olmaktadır. Bu haneler de toplumsal konum ve köken olarak heterojendirler. Bunların arasında kent ya da kasaba kökenli memurlar, zincirleme ya da kitlesel göç veren bölgelerin dışından gelen küçük girişimciler, eski İstanbullu esnaf ve zanaatkâr çocukları, yurt dışında işçilik yapıp belli bir birikimle dönen "Alamanyalıları" ve hemşehrilik ilişkilerini reddedenleri görmek mümkün olmaktadır.

Yoksullar ve Yoksullaşanlar: Bu grubun ortak özelliği gerek iş ve gerek konut piyasasında işleyen mekanizmaların dışında olmaları ve günlük yaşamları içinde de yalnızlıklarıdır. Bu grubun, bir önceki gruptan farkı, kendi istek ve iradeleri dışında yalnızlığa terkedilmiş olmalarıdır. Yoksulluk-varsıllık çizgisinin bıçak sırtında gittiği bu zorlu ortamda, bazı haneler, hemşehrileri olsa bile, ilişki ağlarının dışında kalabilmektedir. Bu grup içinde yeni göçetmiş olan "yoksullar"; yetişkin yaşta hünersiz göçedenler; iş kazasına uğramış ve sakatlanmış hane reisleri; dullar; iş yaşamında başarısız olmuş ya da hemşehrilik ilişkilerinden dışlanmış haneler vardır. Bu arada Doğu'dan bugünlerde gelen Kürt göçünün de bu tür haneler yaratan bir göç türü olduğunu belirtmekte yarar vardır. Doğu'dan yeni gelen göç dalgası eskisinden farklı olarak zincirleme göç değildir. Bu göçte tüm aile fertlerinin hep birlikte ve aynı anda göçetmesi, zincirleme göçün sağladığı esnek ve tedricî uyum olanaklarını ortadan kaldırmaktadır. Çok çocuklu ve hünersiz yetişkinlerin olduğu bu hanelerin mevcut hemşehrilik ilişkileri içine girmeleri çok daha zor olmakta ve bunlar da yalnızlığa terkedilebilmektedirler. Bu grubun varlığı kökene dayalı ilişkilerin seçiciliğini ve kentte yoksulluğun bazı gruplar için yerleşikleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Amis, A. 1984; "Squatters or Tenants". *World Development*. Cilt 12. N: 2. s. 87-96.

Castells, M. 1977; *The Urban Question*. Edward Arnold: Londra.

Castells, M. 1983: *The City and the Grassroots*. Edward Arnold: Londra.

Erder, S. 1994; *Enformel Konut Alanında Yaşayanların İlişki Ağları ve Devingenlik Kanalları:* ME-AWARDS Araştırma Projesi Raporu.

Erder Köksal, S. ve Lordoğlu, Kuvvet 1993: *Geleneksel Çıraklıktan Çocuk Emeğine*. Friedrich Ebert Vakfı Yayını, İstanbul.

Erder, S. 1993; "İstanbul'un Yeni Sakinleri: Nerelisin Hemşerim?". *Görüş* Dergisi. No: 12. Kasım 1993, İstanbul, s. 74-80.

Francis, E. ve J. Hoddinott, 1993: "Migration and Differentiation in Western Kenya." *The Journal of Development Studies*. Cilt 30. No: 1, s. 115-145.

Gökçay, G. ve F. Shorter. 1993: "Who Lives with Whom in İstanbul". *New Perspectives on Turkey*. No: 9, s. 47-73.

Güneş-Ayata A. 1991; "Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik". *Toplum ve Bilim*. N: 51-52. s: 89-101. Güz 1990 - Kış 1991 Sayısı.

Kıray, M.B. 1982; "Azgelişmiş Ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri". *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, İİBF Yayını, No: 7. Ankara, s. 427-439.

Köksal, S. 1990; "Ticarileşen Gecekondu ve Kent Yöneticileri". Marmara Üniversitesi, *İİBF Dergisi*, Kıray'a Armağan Sayısı. Cilt VII. s. 1-2, s. 260-276.

Mingione, E. 1981; *Social Conflict and The City*. Basil Blackwell: Oxford.

Pahl, R.E. 1970; *Whose City?*. Penguin Books: Londra.

Rex, J. ve R. Moore, 1967; *Race, Community and Conflict*. Routledge and Kegan Paul, Londra.

Saunders, P. 1984; "Beyond Housing Classes: The Sociological Significance of Private Property Rights and Means of Consumption". *International Journal of Urban and Regional Research*. Cilt 8. s. 202-227.

Tekeli, İ. ve Erder, L. 1978; *İç Göçler*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları, D. 26: Ankara.

New urban dwellers and new urban poors: Migration and urban stratification

This article represents some of the findings of a field survey on the mobility channels –in terms of housing and job markets– of the migrant groups living in the secondary housing areas in Istanbul. In Turkey, urban space is neither produced by public authorities nor by legally defined "open" market regulations. However, this housing market is widely commercialized and customers are differentiated. This model of urbanization creates "sui generis" urban areas, urban millieu and thus urban networks.

The dwellers of this area, who are mostly migrants with different origin, have to consume widely the informal networks, –such as kinship, townsmenship, neighborhood, friendship relations– for reaching housing and job markets as well as for fulfilling other aspects of their daily lives. However, all migrant groups are not in the same position "vis a vis" this kind of informal network.

In this respect, the type of migration and migrants' origin is becoming important. At first glance, the migrants with urban origin and those who had the chance to achieve a "profession" seem to have some advantages to reach the "formal" job and housing markets. However, this type of urbanization is not able to create the "formal" institutions and thus urban networks which are wide enough to fulfill all urban needs. Thus, those migrants –mostly rural origined– who have experienced extended kinship relations, such as the members of chain migrant families, are more advantageous in establishing and also entering these informal urban networks.

Informal networks have some similarities with extended kinship relations, for it also stands on mutual trust and solidarity. However, even extended kinship relations differ, by formation, by functions and by context in the urban millieu, where market relatious are essential.

Migration and urban experience redefines and reconstructs the "meaning" and "context" of kinship relations. It is observed that informal networks which are based on origin, are operating selectively and functioning as power relations for its members. Thus, it is not at all altruistic solidarity relations between poors. On the contrary, these relations are more vivid within the groups who

have already managed to survive in the city or who are already "climbing the ladder". Thus, existence of this network have become as an asset for some migrant groups. Those relations have tendency to exclude and to isolate poors, handicapped, disadvantageous, unsuccessful migrants, new comers, as well as urban origined middle class families. Thus in understanding the dynamics of the "new" urban stratification, one ought to examine the type of migration, urban experiments and the mechanism of urban informal networks.

Mikro mekân paradigmasına giriş

*Fethi Açıkel**

I. Uzamın daralması ve mikro-kozmos algısının kökenleri

> Farkına sıklıkla vardığımız nokta şudur ki; *korkunun* etkinliği neredeyse tamamen toplumsal *atomlaşmanın* derecesine bağlıdır.
>
> Hannah Arendt (1970:55)

Geçen yüzyılda mikro-skobun icadı ile uzam algılama biçimlerimiz ve gündelik yaşamlarımız, düşündüğümüzden çok daha *derin* ve sonuçları son derece sarsıcı bir değişim süreciyle karşı karşıya geldi. Bu, bir yandan merak ve hayranlık, diğer yandan korku ve iğrenme ile dolu bir tinsel deneyimi de beraberinde getiren, yeni mikro kozmolojik söylemleri ivmelendiren ve mekân paradigmalarını dönüştüren bir süreçti. Mikro kozmolojik bir anlamlandırma dünyasına giriş teknolojik olduğu kadar kültürel de bir değişime işaret etmektedir. Mikro-kozmosun sırrının çözülmesi ve mikro-uzamda yeni bir dünyanın yaratılması çabası, beraberinde dramatik sonuçlar içeren yeni gündelik yaşam algılarını, bilişsel, tinsel, siyasal ve ideolojik dönüşümleri taşımaktadır. Mikro-kozmosun temellûk edilmesi sürecindeki bu buluş ve dönüşüm, algısal değişimin birincil nedeni değil, daha ziyade bu genel sürecinin bir görünümüdür. Bu nedenle mekân ölçme ve algılama araçlarının geliştirilmesi, insanlığın mevcut noktaya gelinceye dek katettiği algısal, kavramsal, ideolojik ve teknik aşamalara işaret eder. Mikro kozmosun kapılarını aralayan bu buluşu ortaya çıkaran koşullar, onu önceleyen tarihsel olanaklar ölçüsünde anlamlandırılabilir. Aksi takdirde

(*) Fethi Açıkel, A.Ü.S.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü araştırma görevlisidir.

buluşların gerek maddî koşullar, gerekse dönemin ideolojileri açısından kendi başlarına bir mutlak özerkliği (*auto-nomos*'u) yoktur. Mikro uzam paradigmaları ve söylemleri için de durum budur. Ancak bir kez etkilerini ortaya koyduktan sonra, mekân ve zaman algılarının yanısıra, yeni bakış açılarının, ölçeklerin ve yaşam biçimlerinin de bu çerçeve içinde dönüşerek yeniden kurulmaya başlandığını kabul etmek gerekir. Bu çalışma, uygarlığın son bir buçuk yüzyıllık diliminde mikro-kozmosun tahakkûm altına alınmaya başlandığı; mekân algılarının ve gündelik ideolojilerin değiştiği bir süreç içerisinde, toplumsal, bilişsel ve maddî olarak yaşam algısının aşamalı olarak nasıl bir dönüşüm geçirdiğini; uzamsal-mekânsal psikopolitik ilişkilerin ve paradigmaların nasıl tanımlanmaya başlandığını tartışacak mikro mekân söylemlerine ilişkin bir çalışmadır.

Mikro-kozmosun keşfedilmesi farklı bir mekânsal ve imgesel tasarımın yolunu açmıştır. Bunun önemi, sadece kabaca maddî ve teknolojik sonuçlar açısından değil, fakat aynı zamanda tinsel ve bilişsel açılardan da bütün yaşamı ölçeksel bir dönüşüme maruz bırakmasında yatar. Böylelikle, imge dünyalarımız veya uygarlığın teknolojik aygıtları bir yandan bilinmeyen, merak ve hayranlık uyandıran, diğer yandan korkulan ve tedirginlik yaratan bir alanla karşı karşıya kalmıştır. Bu alanın temellûk edilmesine yönelik girişimler zaten halihazırda yeni bir mikrokozmos paradigması ile karşı karşı olduğunun bir göstergesidir.

Bu kozmos, hızlandırılmış protonların, uzay teleskopları ile köşe bucak aranılan kara deliklerin, "terbiye edilmeye çalışılan" DNA şifrelerinin ve genlerin, işyerlerinde kullandığımız mikro cihazların, çok ince elektronik kabloların, hijyen hissiyatımızı kabartan virüslerin, yeni nesil endüstri casuslarının ve nihayetinde bulaşıcı korkuların ve mikrokozmolojik şüphelerin dünyasıdır. Dönemin paradigması kendisini bu ölçeklerde ve bu terminolojinin içinde dillendirmektedir. Yeni üretim ve örgütlenme biçimleri, medyatik söylemler, teknolojik aygıtlar ve endüstriyel anlayışlar bu yeni kozmos algısının yani *mikro-kozmolojik tasarımın* içinde şekillenmektedir. Tıp, biyogenetik, nükleer fizik ve biyokimya gibi bilimlerin yanısıra gündelik pratikler ve psiko-patolojiler de bu süreç içerisinde dönüşmeye başlamıştır. Gündelik yaşam sektörleri (yiyecek, temizlik, giyim, vb.) bunlar üzerindeki dönüştürücü etkilerini sürdürmeye ve uzamı algılama biçimlerini *ölçeksel olarak* değiştirmeye devam etmektedir. Bu yüzden, mikro-kosmosa yönelişin uygarlığımızı mevcut deneyimler içinde kavramsal, psikolojik, kültürel ve bilişsel olarak nasıl dönüştürdüğünü anlamak önem kazanıyor. Ev içi teknolojilerden, kamusal alan algılarına, yeni psikolojik patolojilerden temizlik reklamlarına kadar pek çok alan bu dönüşümün etkisi altındadır. Uygarlığımız bu yazının hazırlandığı sıralarda süre giden tartışmalarda olduğu gibi, konuya, "küçük" bir stafilokokun ya da kırmızı biber küfünün yan etkileri üzerinde haftalarca tartışacak denli duyarlıdır.

Sosyal bilimlerden fen bilimlerine, mikro elektronik laboratuvarlarından örgütlenme stratejilerine ve iş bölümüne, uzay sanayiinden virüslere kadar mik-

ro-mekânları bu denli önemli kılan ve kitleleri bu mekânlar içerinde –imgelem düzeyinde– yaşamaya iten şey aynı zamanda "yeni mekânsal hegemonyanın" yerleştiğine de işaret etmektedir. Bu süreci anlamak ve anlamlandırmak, zamanımızın mekânsal ve algısal karakteristiklerini gözden geçirmeksizin olanaklı değildir.

Hız aygıtlarının (enformatik, transportatif, askerî-teknolojik vs.) dünyayı küçülttükleri (Harvey, 1989:260) ve kapitalist üretim-örgütlenme biçimlerinin *hızının ve esnekliğinin* arttığı bu dönemde, adı geçen bütün küreselleşme ve kozmopolitleşme süreçlerine rağmen, dünyalarımız diğer yandan algısal olarak küçülmeye ve kompartımanlaşarak mikro mekânlar içinde tanımlanır hale gelmeye devam ediyor. Kapitalizm bir yandan *manik* bir ritm yakalarken, diğer yandan da mikro mekânsal *derinliğin* şiddetini yoğunlaştırıyor.

Bu nedenle, dönemin ölçeksel olarak bir başka açıdan algılanması ilerideki tartışmalara yardımcı olmak bakımından daha da önem kazanıyor. Uzam ve zaman "ikilisinin" habire tartışıldığı günümüzde, tartışmaları bu somut dönüşümün ışığında yani kuramsal eksenin yalıtıklığından uzakta ele almak gerekiyor. Zira günümüzün pekçok postmodern anlatıları, modernizmin, zaman/tarih boyutunu ön plana çıkardığını ve uzam/mekân boyutunu geri plana ittiğini vurgulamaktalar. İlerleme ideolojisinin, uygarlaştırma projelerinin, kalkınma stratejilerinin fazlaca öne çıkardıkları boyut, zaman boyutudur. Bu nedenle, Vincent Descombes, tarihin, batının mitosu olarak söylemleştiğini aktarmakta (Descombes, 1993:110). Bugün tarih eksenli bu mitos postmodern yaklaşımlarca sorgulanmaktadır. Bu anlatılara göre postmodern zamanlara görece ağırlıkla damgasını vuran/vurması gereken şey, artık uzam üzerine inşa edilmiş yaklaşımlardır. Böyle bir durumda yerellik de dahil olmak üzere pekçok yeni mekânsal yaklaşım, evrensel bir tarih anlayışının karşı-*pendulum* pozisyonu olarak öne çıkmakta. Ancak doğaldır ki bu yeni mekân paradigmaları, en az modernitenin karşılaştığı türden mekânsal psiko-patolojilerin ve politik çatışmaların da mecralarıdır. Sonuçta, modernite sonrası dönemin tarih karşıtı vurgusuna dört elle sarılmadan ve yegâne çıkış yolu olarak algılamadan önce, modernite ve postmodernite ve her ikisi üzerinde de baskın olan kapitalist uzam anlayışlarını ve her iki dönemde de çelişkili birliktelikler sağlayan paradigmaları kavramak gerekir.

Bu yazı, süreçler, –iki kutuplu olmak bir tarafa karmaşık ve çelişkili görünümler sergilediklerinden– mekân algısının dönüşümünü, dikotomik bir tarzda zaman ve uzam ikilisi ekseninde tartışmayı amaçlamıyor. Zira bir döneme damgasını vuran bir eğilim, ondan bir önceki dönemde embriyon halinde varlığını uzun süreler devam ettirebilirken, bir önceki döneme ait bir özellik de gözardı edilmesine rağmen mevcut yapılar içindeki etkisini, tamamen silinmeden koruyabiliyor. Bu nedenle amacım uzam paradigmalarını *salt* modernite ve postmodernite ikilisinin "kopukluğu" üzerinden tartışmak değildir. Daha zi-

yade mekân ve uzam algısının nasıl değiştiğini, bu değişimi önceleyen koşulların neler olabileceğini ve bu sürecin bilişsel ve psikopatolojik sonuçlarını irdelemektir. Bu nedenle bu çalışma, uzamsal değişiklikler ile bilişsel ve psikopatolojik dönüşümler arasında ilişki kurmaya çalışan ve içinde yaşanılan dönemin anlaşılması çabasını öne çıkaran bir deneme, bir giriş çalışması olarak değerlendirilmelidir.

II. Modernite ve mekânsal ikilikler

Ontony Widler *Mekânsal Yabancılaşma: Agorafobia* (Vidler, 1991;31) adlı makalesinde, 19. yüzyılın sonlarında hızla gelişen metropoliten yaşamın öznelerin mekânsal algılarını nasıl dönüştürdüğünü, psikolojik sonuçları açısından ortaya koyar. Bu girişim, değişen toplumsal anlayışın kentli bireyleri yeni bir mekânsal tasarıma ve ilişkiye doğru nasıl ittiğini gösteren iyi bir denemedir. Adı geçen "agorafobik" mekânsal ilişki kentli öznelerin içine savrulduğu patolojik bir uzam anlayışına işaret eder.[1] Vidler'e göre metropoliten yaşam, kendisi ve üzerinde yaşayan bireyler arasında –ilk bakışta göze batmayan– sıradışı bir ilişkinin ortaya çıktığı yerdir. Mekansal tekinsizliğin hastalığı, bize mekân ve onu deneyimleyen bireyler arasındaki ilişkinin niteliğini gösterir.

Georg Simmel de, kitlelerin metropolitan yaşam ve onun toplumsal *akışkanlığı* içinde geçirdiği duygusal olduğu kadar, bilişsel değişimin sonuçları üzerinde durur. Simmel, bu nedenle, metropolisi salt bir maddî mekân olarak değil, bir ilişkiler ağı ve psikolojik deneyim alanı olarak kavramaktadır. Ona göre, modern zamanların metropolitan kitleleri –toplumsal yaşamın uyarım bombardımanı altında– kayıtsız ve bıkkın *(blazé)* bir ruh durumuna doğru sürüklenmektedir. İmgesel uyarımın fazlalığı ve sıkışık yaşam, bireyleri bir tür kayıtsızlık ve yarı felçlilik durumuna itmektedir. Bütün kalabalıklığına karşın bireyler, –hesaplayıcı (kalkülatif) bir zihinsel yaşam anlayışı ve imgesel boğulma içinde– kamusal mekânlarda soğuk bir yalnızlığı ve biçimselliği tecrübe etmektedir. Ancak Simmel umud etmektedir ki, modernitenin bu biçimsel yönlendirmeleri altında, yaşam güçleri mekânın bu biçimselliğine karşı direnmektedir.

Walter Benjamin ise bu türün şüphesiz en duyarlı karakteridir. Yüzyılın başlarında pasajların, kalabalıkların ve kamusal yaşamın, onu tecrübe eden bireyler için "çelişkili" önemini ortaya koymaya çalışır. *Flâneur* tiplemesinin ortaya çıkışı ile metropoliten sokakların, alışveriş mekânlarının, kafelerin ve eğlence yerlerinin toplumsal-kültürel yükselişleri mekânla yeni bir tür ilişkinin gelişme-

1 Agorafobi, kaçmanın zor olabileceği ya da sıkıntı verebileceği ya da panik atağı olması durumunda yardım sağlanamayacağı yerlerde ve durumlarda bulunmaktan korkma.
Amerikan Psikiyatri Birliği, *Psikiyatri, DSM-III-R*, çev. E.Köroğlu, Hekimler Yayın Birliği, Ankara, 1991, sf. 140.

ye başladığını ve toplumsal yaşamı çepeçevre sardığını gösterir. Caddeler ve pasajlar, *flâneur* için konuta dönüşür. Zaten pasajlar da, alanlar ile iç mekanlar arasında yerlerdir (Benjamin, 1993;115). Dönem, yeni bir kamusal deneyimler ağı içerisinde çocukça bir sarhoşlukla kendinden geçen öznenin dönemidir (Frisby, 1985;50). Bu özne, dış dünya ile annesinin elinden tutarak etrafını seyreden, gördüklerinden şaşkına dönmüş bir çocuğunki gibi eğlenceli ve meraklı bir ilişki kurar. O, kalabalıkların, renkli bulvarların, hızla akan insan kütlelerinin insanıdır; yani kamusal mekânların. Elizabeth Wilson'a göre, *flâneur*'ün belli başlı karakteristik özellikleri şunlardır: zamanının çoğunu meraklı bir biçimde şehir manzaraları izleyerek geçirir (*voyeurizm*-dikizcilik) (Wilson, 1992;54-63). Kafe ve restoranlarda (yani ev dışında) harcanan zaman hatırı sayılır fazlalıktadır; kadınlar *flâneur*'ün yaşamında küçük bir rol oynarlar.[2]

Wilson, kadınların kamusal yaşamdaki görece yokluğunu daha çok orta sınıf kadınların "ortalık" yerlere girişinin yasaklanmasına bağlar. Bu yasağı kırabilen kadın, çalışan işçi kadındır. *Flaneuse* bu yolla kamusal yaşam içine giren kadındır. Ancak bu anlatıdan, yaşamının olanca kadından arınmışlığına rağmen, *flâneur*'ün "maço" karakterli olduğu sonucuna da gidilmemelidir. O, karşımıza aynı zamanda tedirgin, melankolik, yalnız, gizem tutkunu ve içe kapanık bir karakter olarak da çıkmaktadır (Baudelaire, 1982;56-57).[3] Bu karakter, çevreden hoşnut olmakla beraber, mekân arayışına son vermiş de değildir. Baudelaire, "başımıza, nerdeyse bütün dertler odamızda kalmayı bilemememizden geliyor" derken, aynı zamanda mekânsal ütopya arayışını da dile getirir. Benjamin, *flâneur*'ün yalnız başına kalamadığına ve kalabalıkların adamı olduğuna işaret eder. Bu nedenle Baudelaire'in sözünü ettiği "mekânsal arayışı" gerçekleştirmek, modern kamusal yaşamın, sokakların ve kalabalıkların *flâneur*'üne değil; onun postmodern halefi ve mikrokozmosun hakimi, medyatik *cleaneuse*'e "kısmet" olacaktır.

Yukarıdaki yazarları önemli kılan ortak özellik, onların büyük metropolleri sadece ekonomik, kentsel ve teknolojik açıdan birer araştırma konusu olarak sınırlamalarında yatar. Metropol yaşamı ve alt mekânların kişiler arası ilişkilerde, psikopatolojilerde ve bireylerin iç dünyalarında nasıl tecrübe edildiğini de ele

2 *Flâneur*'ün mekânları sadece açık alanların yanısıra ara mekânlardır. Pasajlar, bu tür bir kesişmeye olanak tanıyan yerler olarak karşımıza çıkar. Bu mekânları görsel açıdan ayırdedici kılan bir diğer özellik ise, buralarda baskın olan yapı malzemesinin cam ve çelik olmasıdır.
Cam, bu mekânlardaki geçirgenliğe, ferahlığa ve ışığa olanak sağlıyor. Cam, büyülü görsel yaşamın önemli bir ögesidir. Cam, kapalı mekân insanlarına saydamlığın, ferahlığın ve görünürlüğün olanaklarını sunar. Ancak camın *flâneur* için olduğu kadar, cleaneuse için de, ne denli önemli olduğunu ilerde tartışacağız. Cam, *flâneur* için, sorunlu da olsa bir tür kamusallığa olanak sağlarken, *cleaneuse* için mikrokozmolojik bir arındırma ve temizleme sürecine olanak verir.

3 Wilson da, *flâneur*'ün gün geçtikçe zayıflayan "erken egemen" özelliğini vurgular. Çünkü *flâneur* kentte kendini sergileyen değil, gözleyen durumundadır. Wilson'a göre *flâneur* pasif, iktidarsız, tedirgin ve tehdit altındaki Oedip'tir.

almalarında. Vidler'in kullandığı *agorafobia* kavramı, Simmel'in *blazé* davranış örneği ve Benjamin'in *flâneur* kavramı bunun iyi birer örnekleridir. *Aqorafobia*, –siyasal sonuçları küçümsenmeyecek denli önemli olan– modern yaşama özgü bir mekânsal psiko-patolojidir. Bu siyasallık, Haussmanncı kent anlayışının kamusal alanları ve kent dokusunu yeniden dönüştürülmesinin ardından daha da belirginleşir. Açık mekânlar-caddeler kentin sadece sıradan bireyleri için değil, dönemin devrimci proleterleri için de psikolojik ve askerî-stratejik bir korkuya yataklık eder. Engels, 1848'den itibaren, büyük şehirlerde, mahallerin yeni top ve tüfekleri etkili kılabilmek için uzun geniş ve düz caddeler biçiminde kurulduğunu belirtir. Ona göre, "sırf bu nedenlerle bir devrimcinin, barikat savaşı için Berlin'in doğu ve kuzeyindeki işçi mahallerini seçmesi için deli olması gerekir".[4]

Agorafobia –sözcüğün en geniş anlamında– nesneler dünyası ile bireyler arasındaki *mesafe*nin, kişinin ruhunda yarattığı tekinsizlik, sıkıntı ve korkunun 'hastalığı' olarak kavramlaşır. *Mekânsal boşluk duygusu*, bireylerin terörize olmasının yeterli koşuludur. Modern mekân anlayışının sonucu olarak, büyük meydanlar, büyük anıtlar ve geniş caddeler mutlak otoritenin bireyler karşısındaki ezici üstünlüğünün birer kanıtı olarak ortaya çıkarlar. Uçsuz bucaksız mekânlar içinde birey patolojik olduğu kadar politik bir deneyimden de geçer.

Paris kentini bir anlamda yeniden kuran Haussmann, mekânın siyasal kullanımının modern zamanlardaki iyi bir örneğidir. Haussmann gentrifikasyon ile içinde militer amaçlara hizmet edecek bir cadde ve alan tasarımı yapmakla kalmadı, aynı zamanda taşradan kente yerleşmiş yoksul kitleleri ve onların ikamet mekânlarını da kent dışına taşıyarak kent sosyolojisinin gentrifikasyon olarak adlandırdığı demografik ve sosyo-kültürel *temizleme* ve *iyileştirme* siyasalarına da örnek oluşturdu. Kent merkezi, yoksulların banliyölere sürülmesi yoluyla politik ve kültürel olarak *nezihleştirilmiş* oldu. Fakat kitlelerin kent merkezinden uzak tutulması geçici bir amaçtır. Çünkü kentsel endüstri çalışan yığınlar olmaksızın sürekliliğini sağlayamaz. Bu süreklilik aynı zamanda kültürel ve sanatsal bir sürekliliktir de. Simmel ve Benjamin metropoliten nüfus için, kent merkezlerindeki fuar ve sergilerin kalabalığın, seyrin ve eğlencenin gündelik yaşam için ne denli önemli yer tuttuğunu vurgular. *Seyirlik eğlence beklentisi* kamusal mekânların tecrübe edilmesinin temel gerekçesi olarak karşımıza çıkar (Simmel, 1991;119).

Metropoliten kültürel yaşamın nasıl şekillendiği ve bu mekânın yazınsal anlatılar için nasıl kaynaklık etmeye başladığı, kentsel mekân algılarının bunlar

4 Engels, F., Barikat Taktikleri, der. William J. Pomeroy, *Gerilla Savaşı ve Marksizm*, Ekim Yayınları, Ankara, 1969, sf. 76. Engels'in sözünü ettiği türden bir agorafobi'nin örneklerine, mevzi savaşlarına tanık olan Saraybosna'da sokak aralarını, kavşakları ve boş meydanları bir dürbünlü tüfek *(sniper)* ateşine kurban olmamak için hızla kateden sivil halkın psikolojilerinde de rastlayabiliriz.

üzerindeki etkisinin nasıl sonuçlandığına dair bir diğer çarpıcı örneği Raymond Williams sunar. Raymond Williams da, modern polisiye anlatıların belli başlarından Sherlock Holmes'un kentsel bir anlatı olduğuna dikkatimizi çeker. Holmes'in maceralarında sadece alanlar değil, aynı zamanda aktörler, maktûller ve olayların geçtiği yerler kent tarafından kodlanmışlığın izlerini taşır. Eğlence yerlerinden tutun, gecenin karanlığını tırmalayan atlı araba seslerine, sokaklarda ölü bulunan fahişelerden karanlık ve tekinsiz sokaklara ve burada işlenmiş faili meçhul cinayetlere kadar pek çok im, bize bu anlatının kentsel, mekânsal ve psikolojik özellikleri hakkında bilgi verir. Holmes, karşımıza bu imler yığını içerisinden kriminolojiden ve mikro-mekânın nimetlerinden yararlanan bir *flâneur dedektif* olarak çıkar. O, modern kamusal mekânlar içinde geç-modern imler peşinde koşar. Aynı anda iki uzamı da deneyimleyen bir dedektiftir. Mekânsal özelliklerin, ilişkilerin ve cinayetlerin kentsel niteliği, kahramanımızın olayları çözümleme biçimlerini de belirlemektedir. Bu nedenle Holmes, paradoksal olarak, mekân anlayışı *mikro-kozmolojik* olan döneminin ilk *flâneur* dedektiftir. Benjamin'e göre, *flâneur* hangi izi sürerse sürsün, her bir im onu bir suça doğru götürecektir (Benjamin, 1993;118). O, bir taraftan imgesel ve tinsel olarak kalabalıkların kendisini sürüklediği biridir. Diğer yandan da mikro kozmos algısına sahip bir dedektiftir. Holmes, bu nedenle, aynı zamanda büyüt-eci olan ilk dedektiftir.

Büyüteç, klasik hafiye film ve romanlarında dedektifi sembolize eden en önemli araçtır. Ancak, bu aygıt mekânsal algı biçimlerini olduğu kadar, sorunlara yaklaşım ve olayları çözümleme tekniklerini de biçimlendiren bir aygıttır. Büyüteç, Holmes'un olayları çözümlemede kullandığı yardımcı araç olmakla kalmaz, fakat aynı zamanda onun zihnini oluşturur. Büyüteç onun zihinsel yordamıdır. Büyütecin algılama biçimi ile Holmes'un cinayetleri çözme biçimi iç içe geçer. *Ayrıntılar*, yani mikro-yaşamlar Holmes'un varlık sebebidir. *Flâneur* dedektifin görme –Wilson'a göre dikizleme– aygıtı bir zihinsel yordam haline dönüşmüştür.

Bu aygıt ile saç telleri incelenir; parmak izleri birbirinden ayırdedilir; elbisedeki lekelerin, rujun cinsi ve niteliği araştırılır vs. Büyüteç daha sonra modern kriminolojinin gelişmiş kanıt bulma ideolojisine dahil edilecektir. Maktulün üzerindeki kan izlerinden, tırnakların arasına sıkışmış deriye, tecavüz sonucu öldürülen kadının vajinasındaki spermden öldürülen kişinin kanındaki yabancı maddelerin niteliğine ve balistik incelemelere kadar pek çok pratik, Holywood filmlerinin ve modern fen bilimleri laboratuvarlarının olduğu kadar artık bu mikro-kozmolojik anlamlandırma sürecinin de bir parçasıdır.

Holmes, bu anlamda içinde Agatha Christie'nin de bulunduğu gelenekten bir kopuştur. Holmes meslekten bir biyolog, fizikçi ve kimyager gibi çalışan bir dedektif iken Christie olayları çözümlerken daha klasik metodlar kullanır. İfadelerdeki tutarsızlıktan, olası çıkar ilişkilerinden, kişilerin suça eğilim göstermele-

rine yol açabilecek ögelerden (husumet, kıskançlık, ihanet vs.) yararlanır. Agatha Christie, çıkarımlar üzerinden çalışan bir lojist iken, Holmes –aynı zamanda– modern bilimin bütün nimetlerinden yararlanan bir *laborant*tır. Kısacası Holmes kendisinden sonra gelecek pekçokları gibi, modern bilimin mikro-kozmolojik mekân algısı ve paradigması eşliğinde çalışır. Çelişkili bir biçimde hem *flâneur*'dür, hem bilimadamı, hem de dedektif. Holmes, bu özellikleri ile bir laborant olarak, Baygon kimya laboratuvarlarında, DNA istasyonlarında veya P & G kozmetik endüstrisinde rahatlıkla iş bulabilecek kadar postmodern imler taşır.

Modern zamanlarda uzamın mikro kozmolojik algısı sadece hafiye romanlarında karşılaşılan bir durum değildir. Kentsel yaşamın kamusal mekânları ile (Simmel, Benjamin ve Vidler) mikro mekânlarının birarada varolmaya başlandığına değişik yerlerde tanık olmaktayız. Bu süreç, halen ciddi bir dönüşüm potansiyeli barındırarak olgunlaşmaya devam ediyor. Holmes, yüzyılımızın mikro-kozmolojik boyutta yaşamaya başlayan kahramanlardan sadece biridir. Ve o sıralar alt-kozmosun keşfedilmesi ve ardından *kolonileştirilmesi* süreci henüz bu denli hız kazanmamıştır. Holmes'ten bu yana yaşam, hızlanarak katlanan minimal mekânların bilgisi üzerine inşa edilmeye başlamıştır.

Bilimler, yüzyılın başından bu tarafa mikro-kozmosa ilişkin inanılmaz çoklukta bilgi ürettiler ve bu bilgilerin büyük bir kısmı teknolojik ve imgesel olarak gündelik yaşamlara nüfuz etmeye devam ediyor. Bakış açıları ve gündelik refleksler bu mikro-kozmolojik mekân algısı tarafından sürekli dönüştürülüyor. İnsanlık bir başka algılama biçiminin egemenliği altına girmek üzere. Bu algılama biçimi artık yüzyılın başındaki gibi, sadece kitlelere açık kozmopolit kamusal mekânlar, pasajlar, sokaklar ve kalabalık meydanlar üzerinde kurulmamakta. Tersine değişen algı biçimiyle birlikte uzam da bir başka yere taşınmaktadır. Bu yerler, mikrokozmosun inşa edildiği detaylı, temiz, arındırılmış iç mekânlardır; ev-leştirilmiş laboratuvarlar ya da laboratuvarlaştırılmış evler.

Bu durum çarpıcı bir biçimde gözönüne seren örneklerin başında temizlik ve sağlık söylemleri gelmekte. Mikro-kozmosun diğer müdavimleri sıradalar. *Mikro*-dalga teknolojisi henüz girdi mutfaklara; *mikro*-çip endüstrisi daha çok bilgiyi daha küçük mekânlara sığdırmanın derdinde; nükleer fizik, en küçük hızlandırılmış atomlarla; genetik, kromozomlarla uğraşmakta. Yeni iletişim teknolojileri kuantum mekaniğinin yardımıyla, *tek boyuta* indirgenmiş kuantum tel halkasının kullanım olanaklarını araştırmaktalar. Bu araştırmalarda ortaya çıkan şu ki, ölçekler gittikçe küçülmekte ve çalışmalar "sıfır boyut"a ulaşacak denli hız kazanmaktadır.[5] Fizik bir yandan kuantum denklemleri ile uğraşırken diğer yandan evrenin karanlık köşelerinde karadelikler aramaktadır. 1897 yılın-

5 Elektrik endüstrisi ve entegre devreler ortak bir kaderi paylaşıyor görünüyorlar. Devreler küçüldükçe endüstri büyümekte ve bu gelişimin, daha çok devrenin tek bir çipin üstüne sığdırılıncaya kadar süreceği düşünülmektedir. Corcoran, E., *Eksiltilen Boyutlar ve Yeni Teknolojiler,* haz. İ. Buğdaycı, *Bilim ve Teknik*, Sayı 328, Mart 1995, sf. 26-29.

da atomların bir yapısı olduğunun bulunmasından bu yana fizik mikrokozmolojik paradigmaya dahil olmuştur. Ve bugün bilgisayar teknolojisinden nükleer enerjiye, gen mühendisliğinden ve mikro cerrahiden lazerlere kadar pek çok endüstriyel buluş bu potada şekillenmektedir.[6] Tozdan arındırılmış ve son derece dezenfekte edilmiş laboratuvarlarda üretilen silisyumdan yapılmış ve boyutları milimetrenin onda biri kadar olan küçük motorlar ve santimetreden küçük robotlar bu sürecin yeni stratejik silahlarıdır.[7]

Benzeri bir mikrokozmolojik paradigma, biyoloji, genetik ve tıp bilimlerinde de kendisini ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada mikro kozmolojik paradigmanın sadece cansız evren üzerinde değil, fakat canlı evren üzerinde de etkili olması önemli bir sonucu imlemektedir. Bunun önemli örneklerine mikro robotların kullanıldığı tıp teknolojisinde veya genetik mühendisliğinin *mükemmeliyetçi seçiciliğinde* tanık olmaktayız. Bu tıp anlayışının tasarladığı kozmos, şüphesiz, hastalıklarla farklı bir biçimde baş eden bir şamanınkinden farklı bir kozmostur. Şamanın kozmosu, iyi-kötü ruhların, tanrıların ve ölmüş ataların olduğu kadar geçmişin ve geleceğin dünyasıdır. Şaman, bu ilişkiyi farklı bir eksende kurar.[8] Yararlı bitkiler, sağaltım teknikleri, büyüler ve macunlar sağaltım sürecinin parçalarıdır. Hastalığın makro-evrensel ve tinsel algısı onun sağaltım yordamını da büyük ölçüde ortaya koyar. Küçük canlıların varlığının bilinmesi, makro-evrensel algının mahiyeti açısından engel değildir. Bugün batıl inanç olarak kabul edilen eski inançlar, evrensel uzam algılarına *(oluş)* dayanmaktadır. Bunlar iyi veya kötü huylu şeytanların, ruhların, ataların ve çocukların, günahların, duaların ve büyülerin varlığı ile destekleyen bir "ev-ren" içinde yerlerini alırlar. Bedenin ve uzamın algılanmasında önemli olan, hastalığın ve yaşamın kendi sınırlarını aşan bir anlayış içerisinde algılanmasıdır. Modern dönemlerin hastalık algı-

6 Bugün lazer teknolojisinin ticarî önemi iletişim teknolojisinden kredi kartlarına, mesafe ölçüm aletlerinden süremarketlerdeki barkod okuyucularına kadar yayılmıştır. Dereli, T., *21. Yüzyıl Yaşamı İçin Kuantum Fiziği*, Bilim ve Teknik, Sayı 322, Eylül 1994, sf. 16-26.

7 Kucur, D.K., *Mikromakineler: Dünyayı Küçültecek Gelişme*, Bilim ve Teknik, sayı. 324. Kasım 1994, pg. 20-26. Kucur, üç milimetre boyutundaki bu mikro makinelerin üretildiği ortamların çok ciddi bir *arındırmaya* sahip olduğunu belirtmekte. Bu mikro kozmolojik arındırma, bu mekânların, aynı zamanda varoluş nedeni de olan, *cleaneuse*-vari patolojisi hakkında da önemli ip uçları veriyor.
"Bu ve diğer tüm işlemler, belki de dünyanın en *temiz*, bakterisiz, mikropsuz ortamında gerçekleştiriliyor... Araştırmacılar bu ortama girmeden önce, son olarak bir hava duşu alıyorlar. Böylece üzerlerinde kalmış olabilecek *en küçük tozlardan* da arınmış oluyorlar. Yapışkan olan yer yüzeyi, ayakkabı tabanlarındaki son toz zerrelerini de alıyor. Nefesleri ortama zarar verebilecek parçacıklar içeriyor. Sigara kullanmayanların elbise ve saçlarında bile iki milyar kadar görünmeyen toz parçacığı var. Bunlardan *bir tanesi* bile, ... silisyum diliminin erimesine ve çipin zarar görmesine neden olabiliyor."

8 Eyuboğlu, İ.Z., *Anadolu Halk İlaçları*, Geçit Kitabevi, İstanbul, 1987, pg. 14. Eskiçağ Anadolu insanı ilaç yaparken kendini tanrısal bir görevle karşı karşıya bulurdu. İlaç yapmak onun için *doğanın özünde saklı* kimi güçleri bulmak, tanımak, onlarla insan arasındaki ilişkileri olumlu yola koymaktı. İlaç, doğa varlıklarının özündeki gücü yakalamak, onunla iyi geçinmek demekti.

sının oluşması bu açıdan önemli bir kopuşa işaret eder (Foucault, 1992;135).[9] Ancak bugünün yeni bilim anlayışı, sadece beden anlayışının ötesinde, hastalığın, mikro-kozmosta ortaya çıktığını ve ancak mikro-kozmolojik bir sağaltım ve arındırma süreci yardımıyla giderilebileceğini savlar. Gelişmekte olan yeni tekniklerin yardımıyla ameliyatlar, eskiden olduğu gibi bedende geniş yarıklar açılması zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır. Bunun yerine çapları 0.5 ile 1 cm arasında değişen küçük deliklerden girilerek *endo-skopik* cerrahî müdahale yapılmaktadır.[10]

Mikro paradigmal bakış açısı kendini "mucizevî genetik" teknolojisinde de ortaya koymaktadır. DNA'nın Watson ve Chrick tarafından 1953 yılında bulunmasından bu tarafa kendisine umut bağlanılan bir diğer seçkin teknoloji de biyoteknolojidir. Şişmanlıktan, saldırganlığa, homoseksüellikten "tercih edilmeyen" farklı toplumsal biçimlere kadar pek çok şeyin ardında yatan temel unsurun DNA genleriyle ilgili olduğuna dair bilgiler akmakta popüler bilim yazılarından. Doğacak çocuğun zekâsı veya kalıtsal hastalığı; kırmızı domateslerin ortalama ağırlığı, tarımsal ürünlerin besin değerlerinin değiştirilmesi gibi konular da bu incelemenin sadece bir iki örneği arasında. Ve bu gibi nedenlerden ötürü, bu genetik teknolojiye yeni devrimler yaratabilecek bir alan gözü ile bakılmaktadır.[11] Genetik ve tıp bilimlerinin sahip oldukları olanaklar geliştikçe insan uygarlığı hastalık ve anomalilerle ve mikro patolojilerden kaynaklanan sorunlarla daha kolay baş edebilecektir. Oysa bir Şaman, bir bedevi-Arap sağaltıcısı ya da bir yaşlı Anadolu ninesi, hastalığın doğrudan ve sadece bedendeki bir rahatsızlıktan kaynaklandığını düşünmeyecekti.[12] Bu, mikro-kozmosa indikçe dönüşen algının yerini neyin aldığı da sağlık söylemlerinden yayılan dilde açığa çıkmak-

9 Marki De Sade'in bedeni "parçalı" algılayışı ile *modern* tıp biliminin algılayışı arasında paralellik açıktır. Ancak bana göre, günümüz mikro söylemleri bu parçalı mekan anlayışından iki adım daha ileride bir mikrokozmolojik imgelem düzeyine ulaşmıştır. Ve bu nedenle, sadece "fragmanlaşmış" olarak adlandırılamazlar.

10 Tekant, Y., *Cerrahide Teleoperasyon, Robotlar ve Sanal Ortam,* Bilim ve Teknik, Sayı 327, Şubat 1995, sf. 10-15. Gerçekten de, mikro söylemlerin en fazla etkili oldukları alanların başında sağaltım, sağlık ve temizlik söylemleri gelmektedir. Sağlık ve temizlik politikalarının mikro kozmolojik paradigma içinde söylemleşmesinin psikopatolojik sonuçları bir başka çalışmanın konusudur.

11 Sanyel, D., *Genlerin Mucizesi Biyoteknoloji,* Bilim ve Teknik, Sayı 323, Ekim 1994, pg. 34-41. Burada terminolojinin bile mikro kozmolojik olduğuna dikkat edilmelidir. Dinsel söylemler içinde "mucize", Tanrı'nın İsrailoğullarına yardımıyla, Musa Peygamber'in asası sayesinde Kızıl Deniz'i yarıp geçmesi iken, bugünkü bioteknolojik söylemler için, yeni kozmolojik ortamda bir genin üzerindeki şifrelerle oynayarak onu dönüştürmektedir. Mekân paradigmaları, içinde "mucize'nin şekillendiği ölçeği de belirlemektedir. Mucize kavramına kaynaklık etmeleri itibariyle, Musa'nın semavî tanrısı ile gen teknolojisinin kromozonları aynı söylemin sadece farklı ölçeksel kutuplarında yer alırlar.

12 Özelde bu ifadeyi genelde bu yazıyı, basit anlamda ya da ilk izlenimlerden edinilebileceği üzere burjuva öncesi kırsal söylemlerin, makro bütünlük söylemlerinin ve genel anlamda bir kayıp cennetin *postmodern nostaljisi* biçiminde değerlendirmemek gerekir.

tadır. Günümüz sağlık söylemleri için ölümün olduğu kadar yaşamın da kurgulandığı düzlem, *mikro kozmolojiktir.*

Bir zamanlar, büyük şeylere sahip olmak güç ve itibar kaynağıyken, şimdi tersine mümkün olabildiğince küçük araçlara sahip olmak üstüne savaşımlar veriliyor. Denilebilir ki, mikro kozmosun referansları daha önceki dönemin köşe taşlarına meydan okumaktadır. Ve yine denilebilir ki içinde büyüklük anlamı barındıran "ihtişam" sözcüğünün de ideolojik olarak geride kalmaya yüz tuttuğu bir zaman dönemecine girdik. Her dönem kendi kavramlarını olduğu kadar, kendi metaforlarını da beraberinde yerleştirdiğinden yeni dönemin "anahtar" kavramı muhtemelen büyüklük çağrıştırmayan bir sözcük olacaktır. Modern uzam paradigması yerini, Japonvari bir mikro-uzam paradigmasına terk etmiş durumda. Uzam anlayışındaki ölçeksel ve yönetsel farklılık, aynı zamanda, Fordizm ve postfordizm arasındaki stratejik bir anlayış farklılığına da işaret ediyor. Modern insan, sırasıyla önce devlerin, ardından da cücelerin ülkesinde mekânsal-ölçeksel bir yabancılaşmaya maruz kalan Gulliver'in hikâyesini gerçekleştirecekmiş gibi duruyor. Modern dönemlerin siyasal ve ideolojik tarihinde önemli ölçüde yer eden yüksek kuleler, devasa özgürlük anıtları, uçsuz bucaksız meydanlar, tonlarca çelikten üretilen büyük zırhlılar, otomobiller, raflar boyunca kitaplar, devasa silahlar, vs., yerlerini mikro aygıtlara bırakarak gittikçe küçülüyor ve hafifliyorlar. Bugün hacim büyüklüğü, sadece ticarî-ekonomik sebeplerden ötürü değil, fakat aynı zamanda dönemin ideolojik ve algısal eğilimlerinde ötürü de rahatsızlıklar nedenidir.

Kapitalizm, hızını arttırdığı ölçüde, onun konusunu oluşturan metalar da boyut olarak küçülüyorlar. Sadece kapitalist örgütlenme stratejileri ve üretilen ürünler değil, fakat varoluşun kendisi mikro mekânlara *büzülme süreci* içinde. İçinde yaşanılan zamanın *mekânı küçültmekten* yana ciddi bir "derdi" var. Her şey mikro mekânlara uyarlanmakta. Mekânsal sıkıştırma bizi bir başka ilişkinin içine doğru çekiyor. Bilgisayar yazılım deyimi ile ifade edecek olursak *ZIP*'lenmiş bir mekânsal deneyimin içinde dönüşüyoruz. Algı, küçük mekânlara yöneldikçe kendi boyutlarını da değiştiriyor. Bilgisayarında İskenderiye kütüphanesindekine eş değerde bilgi olduğunu söyleyen bir bilim adamı, yıllık yiyecek stokunu kavanozda taşıdığını iddia eden bir gıda mühendisi, çantasındaki nükleer bomba ile seyahat eden bir teröristle ilgili haberler insanları şaşırtmıyor artık. Mekânsal algı Gulliver'in Lilliput ülkesindekine benzer bir ölçek sorunu ile karşı karşıya *(Lilliputlaşma).* Orta sınıf yaşamlar, ideolojiler, mekânlar ve algılar mikro teknolojinin eşliğinde gün geçtikçe küçülüyor, yeni bir kozmos anlayışının içine çekiliyorlar. Kapitalizm, optik anlamda, mekânsal ve algısal bir "daralma" sürecine girmiş durumda. Bazı yazarlar, dönemin *hızının* dünyayı küçülttüğünü ve zamanın-uzamın sıkıştığını vurgulamakta.[13] Tekno-

13 Burada David Harvey'in *sıkışma* kavramını, *hız aygıtlarının* gelişimi ile birlikte düşünmek gerekir. Bu, "dünyanın küçülmesi" olarak gündelik dilimize girdi. Sıkıştırmayı "erişilebilirlik hızı" ile bir-

loji ve bilim, mikro kozmolojik uzamın temellûk edilmesi uğruna seferber edilmiş durumda. Alvin Toffler, önümüzdeki yıllarda mikro araçların yaşamlarımızda çok stratejik bir yer işgal etmeye başlayacağına işaret ederek dönemin bir anlamda *yeraltına* yani *mikro kozmosa* inmeye başladığını da doğrulamakta (Toffler, 1994).

Mekânsal küçülme dönemi, aynı zamanda endüstriyel hırsızlığın, paranoyanın ve karşı-denetim mekanizmalarının da gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Dedektifimiz Holmes, bu dönemde yaşasaydı gelişmeler onu bile hayrete düşürürdü. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu gelişmeler, salt 20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış gelişmeler değildir. Bu dönüşüm, kendisini soğuk savaş yıllarının karşılıklı casusluk ve haberalma aygıtlarının geliştiği dönemde açık bir biçimde göstermiştir. James Bond –medyatik kulvarlarda kurgulanmış fakat bir o denli gerçek bir kahraman olarak– mikro teknolojik nimetlerinden yararlanan dönemin *High-tech* Holmes'u olarak çıkar karşımıza. Mikro fotoğraf makinalarından, minyatür silahlara, sivilce kadar vericilerden, düğme boyundaki el bombalarına, mikrofilmlerden ve daha pek çok buluştan yararlanan bir casustur. Soğuk savaş döneminin karşılıklı *paranoyası* mikro teknolojik gelişmelerle buluşunca *Mata Hari* türü klasik casusluk öyküleri yerini geç modern Bond'lara bırakmıştır. Denilebilir ki gerçekten de, bu paranoyak ve mikro kozmolojik mekân algısının en fazla tecrübe edildiği alanların başında da haberalma servisleri gelmekteydi. Yer altına ve mikro kozmosa inme, hem siyasal-mekânsal bir konumlanışın hem de şüphe ve korku içinde yuvalanan bir *komplocu* psiko-patolojinin uzantısı olabilmektedir.

Mekânsal mikro kozmolojik hegemonya, asıl üretim süreçleri, bilimsel ve teknolojik gelişmeler ve kapitalizmin çalışma mantığı açısından çarpıcı bir görünüm sergilemektedir. Çağdaş bilim bu süreçten nasibini almıştır. Uzmanlaşma ile yüzyılın bilim anlayışının tecrübe ettiği şey, her bilimin kendi mikro dünyasına kapanmasıdır.[14] Uzmanlaşma *(Special-isation)*, sözcüğün kendisini açığa vurduğu gibi, kamusallıktan ve bütünlükten uzaklaşmaya ve bilgi kuramı açısından *özel/mikro alana* hapsolmaya işaret etmektedir. Bilimsel işbölümünün ilk sosyologlar tarafından yüceltilişi, bu mekânsal egemenliğin *derinleştirici* olmakla birlikte, "sosyal bilimler" adına daraltıcı ve miyopik etkisini açığa vurmaktadır. Uzmanlaşma, konunun *derinlemesine* ve *ayrıntılarıyla* bilinmesi

likte düşünmek gerekir. Aşağıda tartışacağım *mikro-kozmoslaşma* ise, hız aygıtlarının dünyayı küçültmesini değil, mekânın *algısal dönüşümünün ölçek boyutunu* vurguluyor. Harvey'in metaforu hız aygıtı iken, tartışmamızdaki aygıt ölçek aygıtıdır (mikro/skop). Ancak bu iki süreç arasındaki ilişki, Kuantum fiziğinin "hız-kütle önermesi" ile açıklanabilir. Maddeler hız kazandıkça kütleleri azalmaya yüz tutar. ZIP'leme ile hız arasındaki ilişki de, bir bakıma bu türden bir ilişkidir.

14 Heidegger, M., *The Question Concerning Technology*, sf. 123-124. Heidegger, modern bilimin kendisini özel bir araştırma *(in-vestigation)* yöntemi içerisinde *parçaladığını (vestige)* vurgular. Modern bilimin kendisi, bu anlamda, parçalanma sürecinin "kurbanıdır".

çabası, dönemin sayısal ve hesaplamaya dayalı algısının bir parçasıdır.[15] Mikro-kozmolojik algı, sadece mekân algılarını değil, meslekî, epistemolojik ve kavramsal donanımları da münhasırlaştırarak sınırlamaktadır. Bu yolla kapsayıcı bir bilim anlayışının gelişebileceğinden bahsedebilmek mümkün değildir. Mills (1979), sosyal bilimlerdeki *görgülcülük (empiricism)* eleştirisinde[16] miyopinin ve mikro-kozmosun egemenliğine eleştirinin ipuçlarını ortaya koyar. *Frankfurt Okulu*'nun Almanya'da ve Braudel (1980) de dahil olmak üzere *Annales* grubunun Fransa'da yapmaya çalıştıkları şey bu tür bir toplumsal, bilişsel ve ideolojik atomlaşmanın ve miyoplaşmanın sözde özerkliğe getirdiği zararı ortaya koymaktır.

Geçen yüzyılda şekillenen işbölümü ve toplumsal yaşam, büyük ölçüde parçalama sürecinin içerisinde yer aldı. Önce Taylorizm işin yapılması için gerekli olan süreçleri parçalara bölerek üretim hızını arttırmanın yollarını aradı, ardından Fordist üretim stratejileri içerisinde kitlelerin mekanikleşmiş ve *bütünlüğünü yitirmiş* üretim alanlarında çalışması sağlandı. *Yabancılaşma,* mikro-mekân algısının kavramları ile düşünülecek olursa, bütünlüğü gözden kaybolmuş miyopik yaşam algısına denk düşer. Yani ilgilenilen şeye, yeterince dışarıdan bakamama ve bütünsel bir anlayışa ulaşamama durumuna.[17] Bu nedenle yabancılaşma, mekânsal ölçüler anlamında, aynı zamanda *mikroskobik* bir süreçtir. Bir tür miyopidir. Yalnız nesneyi görememek anlamında değil, tersine küçük bir parçasını bütün detayları ile görmektir.

Bu nedenle 'uzamsal yabancılaşma', üretilen şeye sadece mülkiyet ilişkileri açısından uzak kalmayı işaret etmekle kalmaz, üretim süreci içinde algısal, bilişsel ve tinsel olarak yutulmayı da içerir. Geçen yüzyılda kaba biçimlerde de olsa üretimin bölük pörçükleşmesi süreci bunun bilinen bir örneğidir. Bu açıdan yabancılaşma sözcüğü etimolojik açıdan diyalektik bir açılım sergiler. Çünkü *alien-ation,* sözü edilen bir şeye başka-lık *(alia)* ve dışlamışlık anlamlarını taşır.[18] Oysa diğer yandan da sürecin içinde kaybolacak denli yakın olmaya işaret

15 Simmel, *Metropol ve Zihinsel Yaşam* adlı makalesinde modern kapitalizme damgasını vuran zihinselliğin ve sayısallığın psikolojik ve mekansal etkileri üzerinde durur. Simmel'in katkısı, salt bilişselmiş gibi algılanan süreçlerin insan psikolojisi üzerindeki etkilerini serimlemesidir. Simmel ve Sir Doyle arasındaki benzerlik, materyal ve mekânsal etkilerle, insan zihnî ve psikolojisi arasındaki etkileşimi ortaya koymalarından geçer. (Türkçesi: *Defter*, Nisan-Temmuz 1991 (16), s. 83-94, çev. Celâl A. Kanat.)

16 Mills, C.W., *Toplumbilimsel Düşün,* çev. Ü. Oskay, Kültür Bak. Yay., 1979.

17 Hühnerfeld'in aktardığına göre, mikroskobun, sırf "gerçek" dünya algısını bozan ve çarpıtan bir doğa anlayışı yerleştirdiği düşüncesiyle, Goethe, doğaya mikroskobun altmda bakmayı reddediyordu. Çünkü ona göre, bu bakış sıradan algıyı bozan bir bakıştı. Aktaran: Hühnerfeld, P., *Heidegger. Bir Filozof Bir Alman,* çev. D. Özlem, Gündoğan Yay., Ankara, 1994, pg. 38.

18 Hegel, Hukuk Felsefesi'nde, *"alienation"* teriminden malın el değiştirmesini ve malikinin mülkiyetinden çıkmasını kastediyor. Hegel, F.W., *Philosopy of Right,* çev. T.M. Knox, Clarendon Press, Oxford, 1953, sf. 52 ve 58.

eder. Yani, üretim süreci –Marx'ın sözcükleriyle– işçinin işten uzaklaşmasına izin vermez, etkinliği o noktaya hapseder (Marx, 1986;80-81). Ancak bugünkü süreç, kolayına kaçarak, kabaca toplumsal süreçlerin kompartımanlaşması olarak sınıflandırılamaz. Zira bahsettiğimiz şey bunu dışlamamakla birlikte daha farklı bir oluşuma işaret etmektedir ve bu nedenle üretim mekaniğinin metaforlarıyla *(band)* açıklanamaz. Eğer illâ da bu süreci metaforlarla perçinlemek gerekecekse bu daha ziyade –ve ilâve olarak– optik ile ilgili olmalıdır. Bu nedenle mikro mekândan kabaca kastedilen parçalanmış bir alan değil olmayıp, farklı bir parçalanmışlık kurgusundan beslenen bir ideolojidir. Bu nedenle felsefî ve psikolojik yananlamları çok daha geniş bir kavram olan yabancılaşma kavramı –esinlendirici olmakla birlikte– yeni *mikro kozmolojik paradigmayı* açıklamak için sınırlı bir kullanışlılık sergiler.

Bugünkü kozmos algısı, üretim ve çalışma koşullarını aşan ve yaşamın pek çok alanlarını içine alacak bir biçimde şekillendiren bir algıdır. Bu nedenle, bu algıyı sadece mevcut süreçlerin istenmeyen saf bir patolojisi olarak değil, fakat neredeyse bütün süreçlerin içinde şekillendikleri bir çerçeve ve paradigma olarak değerlendirmek daha yerinde olur. Mikrokozmoslaşma, algının ve imgelemin bu uzamda kurulmasının yanısıra, metaforların da bu ölçek içinde kurulmasıdır. Dönemi içinde bulunduğu sorunlardan kurtaracak gelişmelerin de mikro kozmosta saklı olduğu inancının varolması; korkunun ve şüphenin olduğu kadar özgürlüğün, kurtuluşun ve iyimserliğin ve şüphenin olduğu kadar özgürlüğün, kurtuluşun ve iyimserliğin de bu kozmos söylemleri içerisinde türetilmesidir. Yani kabaca mikro kozmolojik bir metafiziğin ortaya çıkmasıdır.

Bunun bazı sonuçlarını başka bir bağlamda tartışacağız.

III. Sonuç yerine

Yukarıdaki örneklerin bazılarında da görüldüğü üzere, yüzyılımız kendi içinde olduğu kadar daha önceki dönemlerle de mekân algısı açısından kesinti ve sürekliliğe tanık olmaktadır. Bu süreç, tek yönlü bir süreç olmaktan ziyade paradoksal bir süreçtir. Küreselleşme vb., gibi kavramların son derece önem taşıdığı günümüzde bir diğer biçimde ve giderek belirginleşen bir ölçüde bir *mikro-evrensel paradigma* yerleşmektedir. Onca paradoksu barındırmasına rağmen bu sürecin periferal bir süreç olduğu da düşünülmemelidir. Zira bu süreç, bünyesinde teknolojik ve endüstriyel sonuçların yanısıra aynı zamanda felsefî psikolojik ve siyasal anlayış farklılıklarını da barındırmaktadır. Bu dönem, siyasal aidiyetin ve özgürlük anlayışlarının bu ölçek içinde tartışıldığı bir dönemdir. *Aydınlanma* eleştirisi eşliğinde yürütülen siyasal mücadelelerin en önemli hedef noktalarından biri, –eleştirilerin feministler, etnik gruplar, çevreciler, tarikatlar, deliler, çocuklar, homoseksüellerce yapıldığına bakmaksızın– "insan" kategorisidir. Bu çerçevede aidiyet sorunu, bugün dün olduğundan daha fazla bir bi-

çimde ölçek değişikliğine maruzdur. "Özgürlük"ler somut olarak başkaları adına kolaylıkla tanımlanabilmekten çıkmış ve *münhasıran* tanımlanan kavramlar haline gelmiştir. Yani sözcüğün olumsuz olmayan anlamında, özgürlüklerin tek tek tanımlandığı alanlar 'daralmıştır.' Devletler bir taraftan pazar paylarını yükseltmek için uluslarüstü bölgesel anlaşmalar yaparlarken diğer taraftan etnik çatışmalardan beslenen mikro devletler ve mikro pazarlar kurulmaktadır.

Neo-liberal söylemlerin bombardımanı altında devlet küçültülmeye çalışılmakta ve bu *ZIP*'leme süreci IMF reçetelerince de desteklenmektedir. Küreselleşmenin, sacayaklarından bir olan BM'in koruma güçlerinin tanıklığında, askerî stratejiler bile, mevcut çatışmaların "doğa"larına uygun olarak dönüşüm geçirmektedir. Nükleer yılgı dengesine dayanan Soğuk Savaş stratejileri, yerlerini daha hızlı ve daha küçük savaşlara bırakmaktadır. Dönemin stratejik açıdan önemli silahları milyonlarca insanı saniyeler içinde yok edebilecek dehşetli nükleer *topyekûn* imha silahları değil, fakat 15-16 yaşındaki bir gencin bile taşıyabileceği 3-5 kiloluk *dürbünlü tüfek*lerdir *(sniper).* "Küçüklük" hiçbir zaman olmadığı denli güzellenmiştir. Kısacası, dönem, aidiyet eksenlerinin daraldığı; yeni (mikro) toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı; "makro soyut" kategorilerin terkedildiği; etnik, yerel ve marjinal tarihlerin yeniden yazıldığı bir dönemdir. Bu örnekler, sayı ve alan itibariyle daha da geniş-letilebilir. Ancak bu tür uzunca bir genişletme, şüphesiz yeni dönemin "ruhuna" aykırı olacaktır.

Sonuç olarak, bu paradigmanın içerisinde dönüşen şey sadece, insanlığa yeni ufuklar açacağı söylenen minyatür teknolojilerden yayılan umut değildir. Ne de bize mikro kozmolojik temizlik paranoyası aşılayan deter-jan reklamları.

Fakat çok daha geniş bir çerçevede, insanî ve toplumsal varoluş bu paradigma içinde dilselleşmektedir. Siyasal söylemlerden, yeni sınırlara ve mikro ideolojilere, *sniper*'lardan endüstriyel casusluklara, *bulaşıcı* virüslerden mucizevî DNA genlerimize kadar dönem, kendisini mikro ölçeklerde gerçekleştirme eğilimindedir. Bunun ilerleyen zamanlardaki olumsuz sonuçları üzerinde tartışmak daha da yararlı olacaktır. Mevcut gelişmelerin Arendt'i haklı çıkarıp çıkarmayacağı ise sürecin olgunluk dönemlerinde anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

Arendt, H. (1970), *On Violence*, Harvest/HBJ Books, New York & London.

Barthes, R. (1990), *Çağdaş Söylenler*, çev. Tahsin Yücel, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul.

Baudelaire, C.P. (1982), *Paris Sıkıntısı*, çev. Tahsin Yücel, Adam Yay.

Benjamin, W. (1982), *Estetize Edilmiş Yaşam*, haz. Ünsal Oskay, Dost Kitabevi Yay., Ankara.

Benjamin, W. (1993), *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yay., İstanbul.

Braudel, F (1980)., *On History*, çev. S. Matthews, The University of Chicago Press, Chicago.

Corcoran, E. (1995), Eksiltilen Boyutlar ve Yeni Teknolojiler, haz. İ. Buğdaycı, *Bilim ve Teknik*, Sayı 328, 26-29.

Dereli, T (1994)., 21. Yüzyıl Yaşamı İçin Kuantum Fiziği, *Bilim ve Teknik*, Sayı 322, 16-26.

Descombes, V. (1993), *Modern Fransız Felsefesi*, çev. A. Yardımlı, Idea Yay., İstanbul.

Frisby, D. (1985), First Sociologist of Modernity, *Theory, Culture & Society*, London, VOL 2, No. 3.

Foucault, M. (1992), *Dostluğa Dair*, çev. Cemal Ener, Telos Yay., İstanbul.

Harvey, D. (1989), *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford.

Heidegger, M. (1977), *The Question Concerning Technology and Other Essays*, çeviren ve sunan: William Lovitt, Harper & Row Books, New York.

Kucur, D.K. (1994), Mikromakineler: Dünyayı Küçültecek Gelişme, *Bilim ve Teknik*, sayı 324., 20-26.

Marx, K. (1986), *1744 Felsefe Yayınları*, çev. Murat Belge, Verso, Ankara.

Mills, C.W. (1979), *Toplumbilimsel Düşün*, çev. Ünsal Oskay, Kültür Bak. Yay.

Sanyel, D. (1994), Genlerin Mucizesi: Biyoteknoloji, *Bilim ve Teknik*, Sayı 323, 34-41.

Simmel, G. (1959), *Essays on Sociology, Philosophy and Aesthetics*, ed. Kurt H. Wolff, New York, Harper & Row.

Simmel, G. (1978), *The Philosophy of Money*, çev. D. Frisby & T. Bottome, London, Routledge & Kegan Paul.

Simmel, G. (1991), The Berlin Trade Exhibition, *Theory, Culture & Society*, Cilt 8.

Tekant, Y. (1995), Cerrahide Teleoperasyon, Robotlar ve Sanal Ortam, *Bilim ve Teknik*, Sayı 327, 10-15.

Toffler, A. (1994), Toffler'le Söyleşi, *Milliyet*, 5 Kasım.

Wilson, E. (1992), Görünmez Flâneur, çev. F. Çulha & A. Bora, *Birikim*, Sayı 43, 54-63.

Vidler, A. (1991), *Agorafhobia: Spatial Eastrangement in Georg Simmel and Siegfried Kracauer, New German Critique*, Cilt 54, 31-45.

Micro Cosmological Perception of Space: An Introduction

Towards the last decade of the 20th century, contemporary civilisation has gradually entered an era in which itself more frequently faced a new space paradigm whose early roots date back to the revolutionary discoveries of chemistry, microbiology and Kuantum physics. The domination process of the microcosm under the new technological discoveries spreads the limits of capitalism to the boundaries of the 'cosmic depth'.

Mankind, at least technologized part of the civilisation, is under the influence of the micro-scale discourses. It can be said that, besides material equipments & daily technologies, even imagination, psychologies and perception of space are fed from these micro cosmological paradigms. Yet though its history dates back, the domination of micro cosmological discourses of the technology is a relatively new phenomena. Actually today a discourse of microcosm dominates not only technological world of capitalism but even imaginations, psychologies and the space perceptions. Several examples of these discourses can be given from cleansing advertisements, and epidemic disease discourses of daily life. From Hollywood movies to biogenetic laboratories man replaces his previous space perception with that of microcosm. The contemporary civilisation is *lilliputized* in its scale of imaginations and orientations. Ideological emphasis on the "immensity" is nowadays gradually replaced with a glorified "tininess".

Modern perception of space in the beginning of the 20th century is rather related to the open space. From Haussmann to *flaneur* of Baudelaire, from Benjamin to Vidler and Simmel what dominates modern perception of space is that paradigm. Vidler's concept of *agorafobia* is a result of that kind of perception of space. Huge monuments, passages, exhibition centres, boulevards, transatlantic ships, etc., are the very characteristic of the term's spatial discourse. And the representative of that space paradigm is *flaneur.* Flaneur, not only with public places which shapes his social presence, but also with his thinking, boredom and phobia, is an element of that spatial paradigm. With replacing space paradigm, even psychopathologies and mental orientations of

the new character enters a process of transformation. In these microcosmic discourses, a new character emerges not only with her microscopic discourse of space but also with her spatiopathologies: *cleaneuse*. Cleaneuse is at the same time a heroine of cleansing advertisements and filth-immuned micro-electronic laboratories.

This essay is an introduction to the microcosmic space discourses and the subject constructions. It is an introduction to a relatively new cultural phenomena in which a new cosmological understanding emerges and aims to deal with this paradigm's imaginary, psychological and spatio-terminological consequences in cultural life as well as in technology. For these reasons, the current inclination towards microcosmically defined metaphors, hopes, future expectations, fears, danger and suspects need to be studied by virtue of the relationship between spatial paradigms and socio-cultural life.

Demokrasi, topluluk ve fark: Türkiye'deki liberalizm tartışmasına kuramsal bir katkı

*E. Fuat Keyman**

Giriş: Liberal demokrasi ve kimlik politikası

Son yıllarda liberalizmin geleneksel kuruluş niteliklerinin anlamlılığının ve tutarlılığının çeşitli söylemler tarafından giderek artan bir şekilde sorgulandığını görmekteyiz. Bu sorgulama içinde ileri sürülen temel ve aynı zamanda söylemler-arası ortak sav şu: liberal demokrasi söyleminin işleyiş tarzını simgeleyen soyut vatandaş-birey kavramı ve evrenselleştirilmiş "hak" nosyonu artık çoğulcu toplum anlayışı ile çelişkili bir yapıya bürünmüştür. Bu savın arkasında yatan öneriye göre: demokrasi ya da demokratikleşme sürecinin bir toplumsal oluşumdaki farklı kimliklerin farklılığını ve özgünlüğünü tanımaya dayalı ve "farklılığa saygı" temelinde kurulmuş bir paradigma içine yerleştirilme gereksinimi vardır. Böylece ortaya çıkan gündem yalnızca liberalizmin basit bir eleştirisini içermiyor. Demokrasi tartışması içinde, liberal paradigmanın köklü bir sorgulanmasını ve bu anlamda yeni ve tutarlı bir paradigma oluşturma çabalarını taşıyor.

İronik olarak, liberalizmin bu köklü sorgulamalarının tarihselliği, Fukuyama'nın Hegelci dilini kullanırsak, Soğuk Savaşın bitimi, Sovyetler Birliği'nin hegemonyasını sürdürdüğü "varolan sosyalist sistem"in çöküşü ve böylece global kapitalizme yapısal bir alternatifin kalmaması ile liberalizmin artık "tarihin sonu" denilebilecek bir nitelik kazandığı bir döneme rastlıyor (Fukuyama:1992). Daha somut bir biçimde ortaya koyarsak, liberalizmin "öteki"ne -yani sosyalist sisteme- karşı zaferi aynı zamanda kendisinin paradigmatik krizinin ortaya çıkmasını, kendisinin içsel sorgulanmasının giderek yaygınlaşmasını ve daha

(*) Dr. Fuat Keyman, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesidir.

önemlisi bir taraftan uluslararası düzeyde hegemonik kod olarak işlev görürken, diğer taraftan kendi mekânında ciddi bir meşruluk sorunuyla yüz yüze kalmasını ortaya çıkartıyor. Yeni toplumsal hareketlerin yürüttüğü "kimlik" politikası temel gündem noktası olarak soyut birey kavramına dayalı "vatandaş-birey" kategorisinin, yani liberal demokrasi paradigmasının eleştirisini alıyor. Vatandaş kategorisi etrafında kavramsallaştırılmış "haklar"ın -siyasal, ekonomik, sivil- sorunsallaştırılması kimlik politikasının temel amaçlarından biri oluyor. Soyut vatandaş-birey kategorisinin farklılıkları aynılığa indirgediği ve böylece aynılığa dayalı bir demokrasi anlayışı içinde toplumsal formasyondaki farklı kimliklerin taleplerine yanıt veremediği, daha da önemlisi bu talepleri marjinalleştirdiği eleştirisi, kimlik politikasının liberal demokrasi paradigmasına yönelttiği ana eleştiri. Bu eleştiri bir taraftan liberalizmin meşruluk sorununu yaratırken, aynı zamanda demokrasinin ne şekilde algılanması gerektiği sorusuna yeni bir paradigmatik yaklaşımı ortaya çıkarıyor.

Bu yeni paradigmanın özelliği demokrasi sorusunun kimlik/fark ilişkisi üzerinde tartışılması. Fakat bu tartışma liberalizmin total bir reddini kesinlikle içermiyor ve bu anlamda da liberalizmin Marksizm ve muhafazakârlık gibi tarihsel eleştirilerinden ayrılıyor. Diğer bir deyişle, bu tartışmayı yapan söylemler liberalizm ile metinsel bir ilişki içindeler ve amaçları "liberalizmin toplulukçu (cemaatçi) eleştirisi ve yeniden kurulması" çabasından, "liberalizm liberallere bırakılmayacak kadar ciddi bir iştir" savının değişik irdelenme biçimlerine kadar farklılıklar gösteriyor (Mouffe:1993). Üstelik bu farklılıkların demokrasi sorusuyla ilişkili ciddi olarak ele alınması gereken hem siyasal hem de kuramsal sonuçları var. Soyut vatandaş-birey kategorisinin "hak" nosyonu yoluyla evrenselleştirilmesinin sorunsallaştırılması bu eleştirilerin ortak payda iken, bu sorunsallaştırma ile geliştirilen değişik siyasal ve kuramsal stratejiler eleştirilerarası farkları belirliyor.

Son yıllarda Türkiye'de de liberalizm tartışmasının başladığını görüyoruz. Bu tartışma iki boyutlu: bir taraftan liberalizm ve liberal demokrasinin kapsamlı bir tanıtımını ve irdelenmesini içeriyor, diğer taraftan da Kuzey Amerika'dan başlayıp Avrupa'ya doğru yaygınlaşan ve gittikçe popülarite kazanan "liberalizmin toplulukçu eleştirisinin" Türkiye bağlamında tartışılmasını gündeme getiriyor (Mahçupyan:1995a, 1995b, Gürsel: 1994, 1995a, 1995b, Edoğan ve Yayla: 1994, Erdoğan:1994, 1995, Aktan: 1995, Berzeg:1995, Yayla: 1994, Yavuz: 1994). *Türkiye Günlüğü* ve *Polemik* dergilerinde, aynı zamanda *Yeni Yüzyıl* gazetesinin Perspektif bölümünde sürdürülen bu tartışma, bugüne kadar Türkiye'de ciddi olarak üzerinde durulmamış liberalizm ve liberal demokrasi sorularını gündeme getirmesi ve bu soruları geleneksel sağ/sol söylemlerin dışında kendi bağlamları içinde çözümlemesi nedeniyle üzerinde önemle durulması gereken bir gelişme. Liberalizmin içi boş birey ve atomistik toplum anlayışını eleştiren toplulukçular (özellikle Deniz Gürsel), kimliğin kuruluşunu bireylerin ait oldu-

ğu topluluklarda görüyor, toplumsal ilişkilerin yeniden üretimini geleneklerde arıyor; ve toplulukların birarada yaşamasına dayanan ve her topluluğun kendi yarar kavramını yaşama geçirebileceği bir (demokratik) toplumsal modeli savunuyorlar. Bu modelin bireyi ve haklara dayalı bireyler arası hukuksal eşitliği yok edeceğini söyleyen liberaller de (örneğin Mustafa Erdoğan, Kazım Berzeg, Etyen Mahçupyan ve Atilla Yayla), çoğulcu topluma uygun demokrasi anlayışının ancak liberalizmin temel işleyiş mekanizmalarının korunmasıyla sağlanacağını öneriyorlar. Bu tartışmanın somut biçimi ya birey/topluluk ya da demokratik liberalizm/geleneksel liberalizm karşıtlığı oluyor, böylece liberalizm/demokrasi/çoğulcu toplum sorularını çok ciddi bir tartışma konusu durumuna sokuyor.

Bununla birlikte, çalışma boyunca açmaya çalışacağım gibi, bu tartışmanın yapılış biçiminde üç temel sorun var. Birinci olarak tartışma, hem liberalizm savunucularının hem de toplulukçu düşünce savunucularının kullandıkları söylemleri bir veri olarak kabul etmelerini ve bir bütünsellik içinde kullanmalarını içeriyor. Bu anlamda liberal söylem ve toplulukçu düşünce bize homojen bir yapıda sunulurken, diğer taraftan bu söylemlerin kendi iç sorunları gözardı ediliyor ve böylece söylemler-arası iletişim olasılığı ortadan kalkıyor. Sonuç olarak da iki kutuplu bir tartışma ortaya çıkıyor.

İkinci olarak, ki bu nokta bu çalışmanın temel argümanı, tartışma, ister liberalizmi savunanlar ister toplulukçuluğu savunanlar olsun, aynı modernist mantıkla hareket eden sabit ve bütünleştirici bir kimlik anlayışı üzerine kurulmakta. Bu yüzden de, birey/topluluk karşıtlığı olarak bize sunulan seçim aslında bir karşıtlık değil: çünkü kimlik, ister birey isterse topluluk düzeyinde düşünülsün, belli bir sabitlik ve bütünsellik içinde kavramsallaştırıldığı zaman, yani soyut birey, İslâmî kimlik, etnik kimlik, cinsel kimlik gibi tanımlayıcı simgelerle düşünüldüğü zaman gündeme getirilen, aslında aynı kimlik anlayışının farklı isimlendirmelerle yeniden üretilmesi. Buradaki sorun kimlik/fark ilişkisinin hem liberalizm hem de toplulukcu düşünce savunucuları tarafından tamamıyla gözardı edilmesi, böylece kimliğin çok boyutlu yapısının tek bir boyuta indirgenmesi. Bu durumda ortaya çıkan ikilem, ya liberalizmin sorunlarını ele almadan boş bir birey savunuculuğu yapmak ya da sabit ve bütünsel topluluk anlayışının farklılıkları tanımayan, farklılıkları dışlayan ve sessizleştiren olası sonuçlarına göz yumarak bir topluluk savunuculuğuna girişmek. Bu ikilemle ilişkili olarak üçüncü söyleyebileceğimiz şey, tartışmanın liberalizm/toplulukçu düşünce eksenine indirgenmiş dar mekânıyla ilişkili. Tartışmanın kutuplarının kimliğin fark ile ilişkisini ele almamaları, yani kimliği bir veri olarak düşünüp sorunsallaştırmamaları, kimlik sorununa ve demokrasi sorusuna önemli katkılarda bulunan postmodern söylemi tartışmanın dışında bırakıyor. Liberalizm/demokrasi/çoğulcu toplum ilişkisi hakkında önemli savları ve çözümlemeleri olan bu söylemin katkısıyla tartışmanın alanını genişletmek, bu anlam-

da, bir gereklilik. Aksi takdirde, bu önemli tartışmanın özde aynı şeyleri söyleyen kutuplar arası bir kısır döngüden öteye gidememesi kuvvetli bir olasılık.

Bu bağlamda, bu çalışmadaki amacım liberalizmin "toplulukçu" ve "post-modern" eleştirilerini ana hatlarıyla ortaya koyduktan sonra, bu söylemlerle diyalojik bir metinlerarası ilişkiye girerek "demokrasinin özellikle içinde ne şekilde yaşadığımız geç/post-modern durum içinde kavramsallaştırılması gerekir" sorusuna bir yanıt aramak. Daha özelde, bu yazıda Jacques Derrida'yı izleyerek vurgulamak istediğim nokta, demokrasinin var olan değil fakat gelecek olan *(democracy to come)* bir ilişkiler ağı olarak düşünülmesi: *"farklılık" nosyonuna dayalı demokrasi anlayışı olumsal* (contingent), *tarihselliğe açık ve benlik ile öteki arasındaki ilişki üzerine kurulmuş bir anlayıştır* (1994: 31-59). Derrida'nın önerdiği gibi, "gelecek olan demokrasi" tartışmasında esas tartışılması gereken husus demokrasi değil "gelecek olan"dır. Bu hem demokrasinin mekânsal/zamansal kuruluş özelliğini gösterir, hem de, Lefort'un (1988) terminolojisini kullanırsak, demokrasinin kuramsallaşmasının ve yeniden üretiminin "belirlilik" ölçeklerinin yok olmasına yol açtığını vurgular. Demokrasi insanların toplumsal yaşamın her düzeyinde ve özellikle kendi kimliklerinin kuruluş süreci içinde (kimliğin kuruluşunun fark ile ilişkisi) bir belirsizlik ya da bir belirlenemezliği yaşadıkları bir tarihi niteler. Bu yüzdendir ki, soyut vatandaş-birey kategorisine dayalı liberal demokrasi paradigması, farklılık nosyonuna yanıt vermek ve toplumsal yaşamda gelişen farklılığa dayalı kimlik talepleri karşısında sorunludur. Liberal demokrasi paradigmasından yeni bir demokrasi paradigmasına kayış zorunlu olarak fark nosyonunu kimliğin tanımlanması sürecinin odak noktası yapacaktır. *Demokrasi sonuçta yalnızca bir yapı ya da bir kurum değil, çelişkileri içeren bir ilişkiler ağının kurumsallaşması, yani tarihselliğe açık ve sürekli olarak yeniden kurulan bir süreçtir.* Demokrasinin varlığı sabitleştirilemez, çünkü kendisinin varlığı ve yokluğu eş zamanlıdır: "gelecek olan demokrasi"de "gelecek olan", bu anlamda, gelecek zaman kipini içermez, var olan durumun bir özelliğidir. Belirlediğimiz bu noktaların gerisinde yatan ve çalışma boyunca irdeleyeceğim önerme şöyle formüle edilebilir: *eğer "kimlik" tarihsel ve mekânsal olarak "fark" ile ilişkili kuruluyorsa, diğer bir deyişle kimliğin tutarlı, belirlenmiş ve sabit bir niteliği yoksa, demokrasi vizyonu da belli bir tarih ve mekân içinde ve belli bir kimliğe bağlı olarak sabitleştirilmemelidir.* Demokrasi sorununa evrensel ve bütünsel bir kimlik anlayışı içinde yaklaşmak (liberal demokrasi paradigmasında olduğu gibi) bizi köktenci ve indirgemeci bir konuma iterken, kimliğin olumsallığının ve fark ile ilişkisinin tanınması bize geç/post-modern durumun heterojen yapısına uygun bir demokrasi vizyonunu kurma olasılığını verir.

Bu önermeleri açmak ve desteklemek için ilk önce liberalizm/toplulukçu düşünce tartışmasında temel gönderim noktası olan John Rawls'un Kantcı liberal söylemini sunucağım. Buradaki amacım hem liberal söylemin homejen

bir yapıya sahip olmadığını vurgulamak hem de Rawls'un liberalizmin hangi noktalarda faydacılıktan *(utilitarianism)* ayrıldığını göstermek. Bu ayrım Türkiye'de liberalizm savunuculuğu yapanların yadsıdığı bir nokta; bu da (liberal) bireyin çözümlenme sürecinde ciddi sorunlar yaratıyor. İkinci olarak, liberalizmin toplulukçu eleştirisinin parametrelerini sunduktan sonra toplulukçu düşüncenin eleştirel bir çözümlemesine girişeceğim. Buradaki amacım da toplulukçu düşüncenin güçlü liberalizm eleştirisini sunmakla birlikte, muğlak ve politik sonuçları bakımından çok sorunlu bir topluluk anlayışıyla toplumsal ilişkilere yaklaştığını vurgulamak. Türkiye'de toplulukçu düşünceyi kullananlar da, özellikle Deniz Gürsel (1994, 1995a), muğlak bir topluluk nosyonuyla hareket ediyorlar ve sonuçta politik olarak tutucu bir söylemi yeniden üretiyorlar. Bu tutuculuğun en belirgin özelliği de kullandıkları toplulukçu modelin kimliğin çok boyutlu yapısını niteleyen farklılıkları kimliği sabit bir topluluk içine hapsetmelerinde yatıyor. Liberal söylemin ve toplulukçu düşüncenin eleştirisinden sonra üçüncü olarak burada, demokrasi tartışmasına postmodern katkıyı sunarak liberal demokrasi paradigmasının çoğulcu toplum yapısına uygun bir nitelik kazanması için gerekli olan kuramsal çerçeveyi çizmeye çalışacağım. Bu kuramsal çerçeve, çalışma boyunca da altını çizeceğim gibi, liberal demokrasinin kurucu ögelerinin ve işleyiş mekanizmalarının kimlik/fark ilişkisi ekseninde yeniden kurulmasını amaçlıyor: ki bu süreci liberal demokrasinin *içsel mekânının* genişletilmesi olarak niteliyorum; sonuç olarak önerdiğim de siyasal liberalizmle metinsel bağlantısı olan bir *radikal demokrasi projesi.* Bu bağlamda da çalışma Türkiyede son yıllarda gelişen liberalizm/toplulukçu düşünce tartışmasına kuramsal düzeyde geliştirilen yapıcı bir eleştiri getirerek bir katkıda bulunmayı amaçlamakta. Bu nedenle de çalışma, tartışma içinde yer alan metinlerin detaylı bir çözümlemesine girmeden yanlızca bu metinlerin işleyiş mekanizmalarını belirleyen kuramsal boyutlarıyla kendisini sınırlamakta.

Siyasal liberalizm, adalet ve engellenmemiş benlik

John Rawls'un 1971 yılında yayınlanan ve İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı dünyasında üretilen en önemli siyasal kuram kitapları arasında yer alan *Adalet Kuramı* aynı zamanda liberal düşünce tarzının yeniden canlanmasında da önemli bir rol oynadı. Rawls bir taraftan liberal demokrasi anlayışını "dağılım adaleti" sorusu etrafında yeniden kurarken, diğer taraftan da liberal düşünce tarzını onun egemen söylemi olan faydacılıktan bağımsızlaştırmayı amaçladı. Dağılım adaleti ve bu bağlamda refah devleti soruları bireyselci bir boyutta yeniden düşünülürken, liberalizm, kökenleri Kant'a kadar giden ve adaletin kategorik ve evrensel bir değer olarak ele alındığı bir siyasal söylem olarak yeniden kurulmaya çalışıldı. Bu anlamda, Rawls'un *Adalet Kuramı* çalışmasının hakların önselliğine dayalı ve belli ya da tikel bir yararı içermeyen bir adalet anlayışından

çıkan bir liberal etik yaratma amacı içinde olduğunu söyleyebiliriz. Rawls "adalet, toplumsal kurumların en önde gelen erdemidir" savını ortaya koyarken düşündüğü, adaletin toplumdaki değerlerin bir tanesi olmayıp, aksine toplumdaki değerleri düzenleyen ve bu değerler üzerinde yaptırımcı bir niteliğe sahip olmasıdır. Adaletin önceliği ilkesi böylece Rawls'un liberal söylemini faydacılıktan üç temel noktada ayırır:

i) Rawls'un liberalizm anlayışı faydacılık gibi bireysel düzeyde olsa bile, adaletin bireysel çıkar ve amaçlara önceliği ilkesini vurgulayarak faydacılığın amaç-araç ilişkisi ekseninde tanımladığı birey kavramını reddeder. Rawls'a göre birey belli bir yarar tarafından motive edilen bir özne değildir. Birey daha çok yarar ya da yararların gerçekleştirilebilme kapasitesi ile ilişkili düşünülmelidir. Bu ikinci anlam Rawls'a bireylerin iki temel adalet ilkesi etrafında bir ortaklık kurabilecekleri fikrini verir:

a) Her birey genel özgürlük sistemiyle tutarlı temel özgürlüklere sahip olma hakkını varsayabilir: ve,

b) Sosyal ve ekonomik eşitsizlikler hem toplumda en az avantajlı kesimlerin yararına hem de fırsat eşitliği koşulu altında herkese açık kurum ve konumlara bağlı düzenlemelidir (Rawls, 1971: 302).

Fakat hemen belirtmeliyiz ki, Rawls bu iki ilke arasında (a)'nın (b)'ye önceliğine dayalı bir düzenleme olması gerekliliğini savunur. Bu düzenleme aynı zamanda Rawls'un "hakkaniyet olarak adalet" savının temelidir. Rawls'un savı "ilk durum" ve "farklılık ilkesi" olarak nitelenen iki önemli saptamayı içerir. İlk durum bireylerin amaçlarına ve yarar kavramlarına bakmaksızın ilkeler konusunda seçim yapma ve bu ilkeleri toplumsal ilişkileri düzenleyecek ilkeler olarak kabul etmeleri durumudur. Bu durumda seçilmiş adalet ilkesi bundan dolayı belli bir yarar kavramını varsaymayan ve belli amaçlara önsel niteliktedir. Kant'ın vurguladığı gibi, adalet ilkesi, bu bağlamda, olumsal değil, kategoriktir ve bütün deneysel amaçlara öncel bir yapıdadır (Sandel:1994). Örneğin, temel özgürlükler düzeyinde eşitlik anlayışı ilk durumda ortaya çıkar ve "hakkaniyet olarak adalet" ilkesiyle dolaysız bir ilişki içindedir. Fakat bu örnekten Rawls'un bireylerarası farkları -sınıfsal, statüsel ve ailesel- gözardı ettiği sonucu çıkmaz. Toplumdaki bireylerin farklı yeteneklere, farklı statülere, farklı malî olanaklara sahip olması Rawls tarafından "farklılık ilkesi" çerçevesinde kabul edilir ve böylece fırsat etişliği avantajsız kesimlerin yararına toplumsal düzenlemeye karşı öncül bir ilke olarak ele alınır. Fakat Rawls'a göre "farklılık ilkesi" adalet ile direk bağlantılı düşünülmemelidir. Diğer bir deyişle, Rawls, faydacılığa karşıt olarak toplumsal yararlara ve farklılıklara bağlı adelet dağılımını reddeder. Ona göre adalet "ilk durum ilkesi" ile düşünülmeli, bireylerin ortak yararlardan ortaklaşa yararlanabileceği bir dağılımı içermeli, bu anlamda kendisi bir dağılım adaleti olarak özel yararlardan ve deneysel amaçlardan soyut ve onlara öncel olarak tanımlanmalıdır (Mulhall ve Swift: 1992).

ii) Epistemik düzeyde, dağılım adaletinin -hakkaniyet olarak adalet- belli yararlara öncel niteliği, Rawls'un liberal söyleminin *hakların yararlara önselliğine* bağlı kurulduğunu betimler. Faydacılığa karşı Rawls, adaleti bireylerin özel amaçlarından, farklı yeteneklerinden, değişik yarar kavramlarından soyut "haklar" (siyasal, ekonomik, sivil) çerçevesinde görür. Haklar bu anlamda bireylere ve değişik yarar kavramlarına karşı önseldir ve hakkaniyet olarak adaletin işleyişi ile ilgilidir. Liberalizmin öznesi soyut vatandaş-birey haklarla bağlantılı düşünülür ve bireyin tanımlanmasında haklar ontolojik bir ayrıcalık konumundadır. Adaletin kategorisel niteliği, "ilk durum" ile adalet ilişkisi, Rawls'a göre, hakların yarar(lar)a epistemik ve ontolojik önceliği bağlamında bir anlam kazanır. Bu anlamda, Rawls'un liberal söyleminin hem niye dağılım adaleti sorusunu ön plana çıkardığını görebiliriz, hem de faydacılığa karşıt olarak niye Kantçı bir yapıda olduğunu anlayabiliriz. Bireyi kategörik bir anlayış içerisinde düşünen Rawls'un adalet kuramı Kantçı liberalizme çok yakın bir konumdadır. Kant'ın aşkın özne ile hak arasındaki bağlılığa dayanan adalet anlayışını bir başlangıç noktası olarak seçen Rawls, "geçerli bir Kantçı adalet anlayışı geliştirmek için Kant'ın öğretisinin gücü ve içeriği, aşkın idealizmindeki temelinden koparılmalıdır" diye yazar (Sandel:1994 içinde). Rawls'un yapmak istediği, bir anlamda, Kant'ın adalet kavramını idealizme götüren aşkın özne sorununu çözmektir. Sandel'in (1994) nitelediği şekli ile, Rawls'un (aşkın) özneyi "engellenmemiş benlik" nosyonu ile ele alması, diğer bir deyişle, kimlik kurulma sürecini seçilmiş amaçlarla değil, amaçları seçme gücü ile ilintili düşünmesi öne sürülen çözümün temel noktasıdır. Böylece Rawls Kantçı liberalizmi "engellenmemiş benlik" çerçevesinde yeniden kurar ve hakkaniyet olarak adalet kategorisini de bu benlik anlayışıyla gerçekleştirecek bir sözleşme olarak tanımlar. Engellenmemiş benliğin tanımladığı bireyler, Rawls'a göre, dağılım adaleti üzerine bir sözleşmesel ilişkiye girerler: adaletin belli amaçlardan farklı ve önsel yapısı, ilk durum ilkesi içinde bireylerarası yapılacak kontratı olası kılar. Sonuçta, hakkaniyet olarak adaletin belli amaçlara öncelliği ve hakların belli yarar kavramlarına göre önselliği ilkeleri engellenmemiş benliğe dağılım adaletine dayalı bir sözleşmeyi yaşama geçirme olasılığını verir. Rawls'un liberal söylemi, bu bağlamda, liberal demokrasiyi dağılım adaleti sorusu etrafında düşünür. Liberal demokrasisinin varlık koşulu özgürlüklerin, eşitliklerin ve fırsatların hakikî dağılımına dayalı bir sözleşmenin bireylerarası ilişkilerde belirleyici bir konuma getirilmesine dayanır.

Burada vurgulanması gereken nokta, toplumsal sözleşmenin, Dworkin'in (1985) betimlediği şekliyle, bir gerçeklik değil, bir model, bir soyutlama olarak ele alınmasıdır. Gerçekten, Rawls'un Kantçı liberalizmi Hobbes, Locke ya da Rousseau türü bir sözleşme teorisine dayanmaz. Sözleşme ne toplumun tarihsel oluşumunu anlayacak bir doğal durum, ne de bireylerin ya da devletlerin tarihsel yükümlülükleri olarak anlaşılmalıdır. Rawls'a göre sözleşme, bireyler

arası ahlâkî eşitlik fikrini modelleştirecek bir araçtır. Bir temel ilke olarak bireyler arası ahlâkî eşitliğin "ilk durum"da bireyler tarafından seçileceği varsayımı, Rawls'u toplumsal sözleşmeyi dağılım adaletinin gerçekleştirilmesinin bir aracı olarak görmeye iter. Bu da bize, Rawls'un adalet kategorisi üzerine kurduğu liberal söyleminin nasıl engellenmemiş benlik/sözleşme ilişkisi üzerine kurulduğunu gösterir. Sözleşmenin amacı eşitlik konumundan adalet ilkelerinin belirlenmesi olduğu için, ancak ilk durumda ve engellenmemiş bir benlik için geçerli olan bir araçtır: bundan dolayı geleneksel sözleşme kuramlarının tersine genelleştirilebilecek ve yüksek bir soyutlama düzeyine tekabül eden bir adalet anlayışını üretir.

iii) Rawls'un adalet kategorisi ile ilişkili kurduğu liberal söyleminin faydacılıktan ayrıldığı üçüncü nokta -ki bu bağlamda Rawls liberal düşünce tarzına çok önemli bir katkıda bulunur- *siyasal liberalizmin ekonomik liberalizmle eşanlamlı düşünülmemesidir*. Rawls'un dağılım adaleti kuramı aslında siyasal liberalizmin kurumsallaştırılmasıdır ve faydacılığın siyasal liberalizmle ekonomik liberalizm arasında kurduğu nedensellik ilişkisini reddeder. Brian Barry'nin vurguladığı gibi "Adalet Kavramı'nın önemi üretim, dağıtım ve değişim araçları içindeki özel mülkiyeti liberal kuramın özü değil olumsal bir parçası olarak düşünmesinde ve eşitlikçi sonuçları olan bir dağılım ilkesi öne sürmesinde yatar" (Barry, 1973: 166). Böylece, Chantal Mouffe'a göre, Rawls liberal düşünce tarzını hegomonyasına almış faydacılığa karşıt bir liberal söylem yaratırken, aynı zamanda siyasal liberalizm (liberal demokrasi) ile ekonomik liberalizmi (pazar mekanizmasının belirleyici konumuna bağlı serbest ticaret) eşanlamlı düşünme yanılgısını da aşmış olur (Mouffe: 1993). Rawls "anayasal bir demokrasi içinde siyasal kuramın amacı yalnız siyasal, ekonomik ve toplumsal kurumlara hakkaniyete dayalı bir kanunsal temel oluşturmakla kalmayıp aynı zamanda kuşaklar arası bir istikrarı da sağlayacak siyasal bir adalet kuramı yaratmaktadır" (1985: 240) savını ileri sürerken, demokrasiye özgü bir kamu kültürünün çağdaş demokratik Batı toplumlarındaki varlığını düşünüyordu. Diğer bir deyişle Rawls, toplumsal birliğin eşit ve özgür bireyler arası hakkaniyete dayalı bir sözleşme sisteminden çıktığını öne sürer. Bu anlamda Rawls'un liberal söylemi pazar mekanizmasıyla liberal demokrasiyi eşanlamlı düşünmek yanılgısına düşmez. Ona göre bu eşzamanlılık tarihsel ve olumsaldır: belli bir evrenselliği yoktur, yalnızca 19. yüzyıl içinde endüstriyel devrim süreci ve sonrası dönemde belli bir eklemlenme konumuna girmiştir. Buradan çıkarılacak iki önemli sonuç şudur: (a) pazar mekanizması ile demokrasi arasına evrensel bir nedensellik bağı koymak -faydacılığın yaptığı gibi- hem yanlıştır hem de demokratik eleştiri olasılığını kapatır; (ii) toplumsal ilişkilerde ortak değer ve ilkelere dayalı bir (liberal) demokrasi anlayışı, ancak siyasal liberalizmi (dağılım) adalet(i) ile ilişkili düşünmekle anlamlı bir nitelik kazanır.

Sonuçta, Rawls'un siyasal liberalizm söyleminin liberal demokrasi/adalet

ilişkisini üç temel nokta çerçevesinde gördüğünü söyleyebiliriz:

(a) Kantçı bir yoldan giderek, adaletin kategorik bir nitelikte, toplumsal kurumların en önde gelen erdemi olarak görülmesi:

(b) Engellenmemiş benliğin "ilk durum" içinde gireceği sözleşme ilişkisinin hakların yararlara önselliği temelinde kurulması: ve,

(c) Siyasal liberalizm ile ekonomik liberalizm arasında olumsal bir ilişki olduğunun tanınması ve hakkaniyet olarak adalet (dağılım adaleti) kategorisinin siyasal liberalizm bağlamında düşünülmesi.

Liberalizmin toplulukçu açıdan yeniden kurulması ve topluluk politikası

Son yıllarda ortaya çıkan ve gittikçe popülarite kazanan "toplulukçu" düşünce tarzı genelde liberalizmin özelde de Rawls'un yeniden yapılandırdığı siyasal liberal söylemin özgün bir eleştirisini sunmayı amaçlar. Alasdair MacIntyre, Michael Sandel, Charles Taylor ve Benjamin Barber gibi farklı düşünürleri içersinde toplayan toplulukçu düşünce tarzı hem siyasal liberal söylemi hem de liberal toplumlardaki politika anlayışını çeşitli açılardan eleştirirken, "liberalizmin gereksiz derecede bireyselci olduğu" savını kendisine başlangıç noktası olarak alır. Daha özelde, toplulukçu görüşe göre, engellenmemiş benlik anlayışı ve hakkın yarara epistemik ve ontolojik önselliği içi boş ve desteklenemez önermelerdir (Kymlicka:1990). Rawls'un amaçlara önsel gördüğü Kantçı benlik anlayışı, benliğin var olan toplumsal pratiklerde içerilmiş ya da yerleştirilmiş *(situated)* niteliğini gözardı eder (Sandel:1981). Bireylerin her zaman toplumsal pratikleri gözönüne almama, onları kanıksamama, ya da kendilerini onlardan soyutlama şansları olmaması gerçeği "engellenmemiş benlik" anlayışının içi boşluğunu ve yanlışlığını ortaya çıkarır. Aynı zamanda, toplulukçulara göre "toplumu yarar kavramlarına karşı tarafsız" gören liberal düşünce, liberal toplumların kaçınılmaz olarak belli yararları ve erdemleri desteklerken diğerlerini ihmal ettikleri gerçeğini de göremez (Gutmann:1992). Bu noktaların özünde şu temel önerme yatar: "liberal toplum atomistiktir ve belli bir topluluk anlayışı geliştirmeye gereksinimi vardır" (Taylor:1990). Bireysel bağımsızlık ve haklar üzerine kurulmuş liberal vurgu, toplulukçu düşünce tarzına göre, kamu söylemini tahrip edip bir sürü toplumsal sorunlar yaratmıştır. Sonuçta, liberalizmi sorunlu ve normatif olarak tutarsız gören toplulukçular *benliği bir topluluk içine yerleştirmeyi*, hakların yararlara önselliği ilkesini *yarar nosyonunun önselliği* çerçevesinde yeniden formüle etmeyi, kuramsal düzeyde de *demokrasi sorusuna toplulukçu bir yanıt* getirmeyi amaçlarlar (Bell:1993, Neal ve Paris:1990, ve Moore:1990).

Burada hemen vurgulanması gereken nokta toplulukçuların topluluktan ne anladıklarıdır. Topluluktan liberal toplumların sahip olmadıkları bir nitelik an-

laşılmamalıdır. Çünkü, liberal toplum bireysel olsa bile, bireysel hakların bireylerin paylaştığı ortak bir ilişkiyi içermesi -Rawls'un toplumsal sözleşme anlayışı gibi- siyasal liberal söylemin de bir topluluk anlayışı olduğunun göstergesidir. Bu anlamda, toplulukçulara göre, topluluk toplumu kurandır, hatta toplumun kendisidir. Diğer bir deyişle, liberal toplum özgün bir topluluk biçimidir ve bu nokta siyasal liberal söylem tarafından her zaman gözardı edilir. Bunun nedeni de liberal engellenmemiş benlik anlayışıdır. Taylor'a göre liberal benlik (a) içi boş bir niteliktedir; (b) bireylerin kendi kimlikleri üzerindeki iddialarını engeller; ve (c) benliğin topluluksal etkinliklere yerleşik (ya da gömülmüş) özelliğini reddeder (Kymlicka içinde, 1990: 208). Engellenmemiş benliğin içi boş yapısını vurgulayan Taylor, "total özgürlüğün ya da tüm toplumsal rolleri sorgulama özgürlüğünün bir anlam taşımadığını öne sürür, çünkü böyle bir özgürlük içinde yapılan şeyler değer kazanmaz: ne de yapılan şeyin başka şeyler üzerinde bir değeri vardır" (Taylor:1990). Bu önerinin gerisinde yatan mantık şudur: gerçek özgürlük bir topluluk, bir yarar anlayışı ile anlam kazanır. Bireyler belli bir amacı yaşamlarında sürdürdükleri sürece özgürlük ve bağımsızlık anlamlı hale gelir. Bunu söylemek bireyin kimliğinin toplumsal kuruluşunu tanımak olduğu için, aynı zamanda da engellenmemis benlik anlayışının içi boş yapısını tanımayı beraberinde getirecektir. Maclntyre (1988) bu bağlamda toplulukla benlik arasındaki ilişkisiyi gözardı etmenin bir toplum içindeki ilişkileri düzenleyen değerlere önem vermemeyi ya da onları bireysel etkinliklerin "talî" sınırları olarak algılamayı ortaya çıkardığını söyler. Böyle bir algılamanın doğal sonuçlarından biri özgürlüğün tüm değerlerini reddi olasılığını taşımasıdır. Maclntyre'nin yapmak istediği saptama, içi boş benlik anlayışının tutarsız bir özgürlük nosyonuna sahip olduğu ve benlik/değer ilişkisini kaçınılmaz olarak dışladığıdır.

Diğer taraftan Taylor'a (1990) göre, engellenmemiş benlik çerçevesinde tasarımlaşmış toplum "atomistik"tir ve toplumun ve toplumsal değerlerin benlik üzerindeki etkilerini açıklayamaz. Taylor (Maclntyre'yi izleyerek) belli bir yarara doğru yönlenmelerin ve bağlılıkların kimliğin oluşumundaki belirleyici ögeler olduğunu savunarak, atomist toplum anlayışının kimliği oluşturan kaynaklara -topluluğa dayalı ahlâkî çerçeve, yarar ve anlatılar *(narrative)* gibi- ulaşamadığını söyler. Eğer bireyler yorumlayıcı benliğe *(interpretive self)* sahip canlılar ise ve bu yorumlayıcılığın dil ve deneyim gibi kaynakları bireylerin ait olduğu topluluklarda bulunuyorsa, o zaman topluluk benlik ve kimliğin yapısal ön koşuludur. "Topluluğa dönük olmayan siyasal kuram ve söylemler kimliğin toplumsal kurulmasını anlayamazlar" savıyla Taylor, *bireyin kendi kimliği üzerinde yarara dönük* bir iddiası olduğunu vurgular. Birey ortak değer ve ilkeleri üreten bir topluluğun üyesidir ve kimliği bu topluluktan soyutlanamaz. Soyutlama toplumu engellenmemiş benlik etrafında örgütlenmiş atomist bir yapıda görmek gibi bir yanılgıya yol açarken, kimliği toplulukla ilişkili görmek ya da

kimliği bir yarar kavramı içinde düşünmek, hem yöntemsel hem de normatif düzeyde kimliğin anlamlı ve tutarlı bir ontolojik açıklamasını ortaya koyar.

Bu açıklamanın temeli bir taraftan siyasal liberal söylemin engellenmemiş benlik anlayışının köklü bir eleştirisiyken, diğer taraftan da hakkın yarara önselliği ilkesinin *yarara dönük olarak* ters çevrilmesidir. Sandel'in (1994) niteledi̇ği gibi, liberalizm hakka dayalı bir politika ise toplulukçuluk yarara dayalı bir politikadır. Eğer Rawls'un "benliğin kendi amaçlarına önselliği" savı yanlış ise ve bu yanlışlık benlik ile benliğin amaçlarını ayırmanın olanaksızlığını ifade ediyorsa, Sandel'e göre bu sorunun çözümü benliğin amaçları tarafından kurulmuşluğunun tanınmasıdır. Benliğin kurucu amaçlara sahip olması ancak bireylerin içinde yaşadıkları topluluklar bağlamında gerçekleşir. Bireyler topluluk içinde ortak yararlar keşfederler ve bireylerin kimlikleri bu yararlar yoluyla oluşur. Bundan dolayı, *demokrasi ancak demokratik bir ahlâkî geleneğe dayalı ortak ilke ve değerlerden türemiş yararlar sayesinde gerçekleşebilir.* Sonuçla demokrasi engellenmemiş benlik yerine topluluk temelinde ve haklara dayalı bir politika yerine yarara dayalı bir politika anlayışıyla üretilir (Rasmussen:1990).

Bir topluluğun üyesi olma erdemiyle bireyler kendi ahlaki inançlarının anlamını ve özünü keşfederler. "Ve birey kendi kimliğini belli bir toplum ya da kültür içinde koruyabildiği için hem kendi toplumuyla hem de bu toplum içinden çıkmış kurumlar, değerler ve etkinliklerle ilgilidir" (Avineri ve De-Shalit, 1992: 7). Bu çerçevede, topluluk bir gereksinimdir, kimliğin oluşumunun ve gelişiminin önkoşuludur. Sandel (1994: 1981), bu biçimde düşünülen topluluk anlayışının liberalizmde kısıtlı kalmış siyasal anlayışı ve liberal demokrasinin parametrelerini genişlettiğini savunur. Birey-topluluk ilişkisi siyaset anlayışını haktan yarara doğru yönlendirir ve Rawls'un "ilk durum" ilkesi temelinde gördüğü adalet anlayışını daha karmaşık ve kapsamlı bir niteliğe sokar. Toplumu topluluklara dayalı bir oluşum olarak görmek, farklı yarar kavramlarını zorunlu olarak adalet sorusunun temel gündem maddeleri haline getirecektir. Böyle bir girişimin doğal sonucu Kantçı adalet kavramını, diğer bir deyişle, "adaleti yararlardan soyutlanmış bir kategori" olarak anlamayı reddeder. Toplulukçular aralarındaki yöntemsel farklara rağmen Kantçı liberalizm anlayışını ve Kantçı adalet kategorisini eleştirmede birleşirler. Kantçı aşkın benlik ya da Rawlscu engellenmemiş benlik temelinde kurulmuş liberal söylemi eleştirmek; bu eleştiriyi yaparken Hegelci ya da Aristocu topluluk anlayışını veri almak, ve adaletin kategorikliğini reddedip, adaleti farklı yarar kavramlarıyla ilişkili olumsal ve değişebilir görmek toplulukçuların paylaştığı ortak niteliklerdir (Kymlicka:1990). Bu çerçevede, demokrasiyi "ortak değer ve ilkeler" temelinde kavramsallaştırmak liberal ve toplulukçu düşünce tarzları arasındaki ortak noktayı belirlerken, toplulukçuların ortak değer ve ilkelerin kaynağını topluluk ve topluluğu simgeleyen ahlâkî gelenekler içinde görmesi bu iki düşünce tarzı arasındaki temel farkı ortaya çıkarır. Demokrasi sorusu bağlamında ise, bu temel fark liberal demok-

rasi paradigmasında önemli bir değişimi beraberinde getirir: *demokrasi bireyselci bir tarzda değil "ortak değer ve ilkelerin" korunduğu topluluk(lar) üzerine kurulmalıdır*. Bundan dolayı, demokrasinin siyasal öznesi soyut-engellenmemiş-vatandaş birey değil, bireylerin kimliklerinin kurulduğu topluluk(lar)dır. Sonuçta demokrasi, farklı yararların tanınmasını ve korunmasını sağlayan bir adalet anlayışının devlet/birey ilişkilerini nitelediği bir sistemdir topluluğa dayalı siyaset bu sistemin işleyiş tarzıdır (Taylor:1992, Walzer:1984).

Fakat hemen belirtmeliyiz ki, toplulukçuların yarar kavramlarıyla liberalizmin parametrelerini genişletme çabası her zaman demokratik bir toplum anlayışına yol açmaz. Adaletin yarar kavramlarıyla düşünülmesi, benliğin topluluğa bağlı kurulması önermesi ve çoğulcu toplumun özünün soyut birey değil topluluk olması, demokrasiyle nedensellik ilişkisi içinde değildir. Topluluğa üyelik, topluluk yoluyla katılım, topluluğa ait ahlâkî geleneklerin kimlik üzerinde etkisi ve kimliğin amaçlarından soyutlanamazlığı ilkesi, Gutmann'ın (1992) belirttiği gibi, hem tutucu hem de demokratik söylemlere/projelere eklemlenebilir. Örneğin MacIntyre'nin toplulukçuluğu tutucu bir söylemi içerirken, Sandel ve Taylor toplulukçu düşüncenin toplumsal ilişkilerin demokratikleşmesiyle sonuçlanacağını savunurlar. Toplulukçular arasındaki bu farklılaşmanın iki temel nedeni olduğunu söyleyebiliriz. Birinci olarak, toplulukçu düşünce tarzının topluluk anlayışı muğlaktır ve bir topluluktan ne anlaşılacağı, bir topluluğun mekân sınırlarının ne olduğu gibi sorular bu düşünce tarzı için sorun alanlarıdır. Topluluk yerel olabileceği gibi, bir toplumun tanımlayıcı niteliği de olabilir. Sandel ve Taylor topluluğu çoğulcu toplumu oluşturan kimlikler temelinde ve böylece yerel hareketler olarak düşünerek, liberal tarafsız devlet anlayışının aksaklığından bahseder. Topluluk yoluyla siyasal katılım, yerel hareketlerin yarar kavramları doğrultusunda devlet politikalarını etkileme olasılığını ortaya çıkarır. Bu olasılığın yalnızca sivil toplumu değil aynı zamanda devleti de demokratikleştireceğini öne süren Sandel, topluluk politikasıyla demokrasiyi ilişkilendirir. Taylor (1992) ise çoğulcu toplumların çokkültürlü yapısını farklı toplulukların, kendi değer ve ilkelerinin toplum içinde tanınması koşuluyla beraber yaşaması olarak niteler. Sandel ve Taylor'a karşın, MacIntyre'nin toplulukçu söylemi topluluğu yerleşmiş gelenekleri simgeleyen bir yapı olarak görerek tutucu bir siyasal projeyi destekler. Topluluğun yaşam biçiminin ve değerlerinin korunmasını amaçlayan bu söylem dışlayıcı bir niteliktedir: çünkü bir topluluğa üye ya da ait olma ancak belli kimliklere açıktır. Topluluğun yaşam biçimi ve değerlerine uymayan kimlikler kaçınılmaz olarak topluluktan dışlanacak ya da sessizleştirilecektir (Frazer ve Lacey:1993). Toplumu bir topluluk olarak düşündüğümüz zaman ortaya çıkan sonuç, belli bir kimliğin, belli bir yaşam biçiminin ya da belli bir değerin ayrıcalıklı konumuna dayalı, tutucu ve dışlayıcı bir devlet-birey, toplum-birey anlayışıdır. Bu anlamda, toplulukçuların topluluk kavramlarının muğlak olması ve topluluğun mekânsal sınırlarının ne olacağı soru-

su karşısındaki yetersiz ve tutarsız konumları topluluk politikasının farklı siyasal sonuçlar doğurmasına yolaçar.

İkinci olarak, liberal düşünce tarzı gibi toplulukçuların da demokrasi sorusuna "ortak değer ve ilkeler" temelinde yaklaşması, onları topluluklar arası ilişkilerin ne şekilde kurulacağı ve düzenleneceği sorusu karşısında yetersiz kılmaktadır. Rawls'un adalet kategorisiyle bu soruya verdiği yanıtı, yararların gözardı edilmesi çerçevesinde tutarsız bulan toplulukçular kimliğin topluluksal kuruluşunun önemini vurgularlar. Fakat bu siyasal liberal söylemin bir eleştirisinden ya da onun topluluk kavramı üzerine yeniden kurulmasından başka birşey değildir. "Hakların amaçlara önselliği ve evrenselliği ilkesinin uzantısı olan Kantçı engellenmemiş benlik çoğulcu toplumun taleplerine karşılık veremez" saptamasını yapan Sandel ve Taylor, yarar nosyonu çerçevesinde liberal demokrasinin parametrelerini genişletirler. Ortaya çıkan tablo yeni bir demokrasi paradigmasının ipuçlarını vermekten çok siyasal liberal söylemin yeniden kurulmasını sergiler. Çoğulcu toplum, sonuçta, bireyci değil topluluksaldır: adalet kategorik değil yarar kavramlarıyla bir anlam ilişkisi içindedir; ve kimlik soyut değil toplumsal olarak kurulmuştur. Fakat bu anlayış hâlâ topluluklar arası ilişkilerin ne şekilde ele alınacağı, bir topluluğun ortak değer ve ilkelerine uymayan kimliklerle ve yarar kavramlarıyla nasıl bir ilişki içinde olacağı ve topluluk politikasının nereye kadar bireysel hak ve özgürlükleri kendi söylemine eklemleyeceği gibi soruları gözardı etmektedir.

Toplulukçuların yüzyüze kaldığı bu sorunların ortaya çıkış nedeni, "ortak değer ve ilkelerin" epistemik düzeyde ayrıcalıklı bir konuma yerleştirilmesi, daha doğrusu, demokrasi sorusuna "aynılık" mantığıyla yaklaşılmasıdır (Hendley: 1993). "Farklı yarar kavramlarıyla hareket eden topluluklar kendilerinin üyesi olan bireylerin kimliklerini kurma işlevini gören amaçları, değerleri ve ilkeleri üretir" önermesi bir topluluk içindeki farklılıkların aynılığa dönüştürülmesiyle belli ve sabit bir kimlik tanımı yaratmak anlamına geldiği zaman köktenci bir söylemi ortaya çıkarır. Liberal soyut birey anlayışından topluluk anlayışına epistemik geçiş "kimliğin fark ile ilişkiselliği" ilkesini içermez. Toplulukçular, liberal düşünce tarzı gibi, ontolojik bir sabitliği ve tutarlılığı olan kimlik anlayışına sahiptirler. Ve bu yüzden, demokrasi sorusuna ortak olan, paylaşılan değerler ve ilkelerle, bir aynılık mantığıyla yaklaşırlar. Böylece çoğulcu toplumu oluşturan farklılıkların, farklı kimlikler arası ilişkilerin ya da bugünkü terminolojide "öteki" olarak adlandırılan, modern (erkek) rasyonel benlik tarafından marjinalleştirilmiş ve sessizleştirilmiş kimliklerin tanınması, -ki bu "farka saygı" ve "ötekine karşı sorumluluk" ilkelerini gündeme getirir- toplulukçu düşünce tarzının hem kuramsal hem de somut olarak çözemeyeceği sorular haline gelir. Belirtilmesi gerekir ki, bu sorular geç/post-modern durum içinde demokrasi sorusuna yanıtın önkoşullarıdır. Diğer bir deyişle, çoğulcu toplumun heterojen yapısı ile "ortak değer ve ilkeler" üzerine kurulmuş aynılık mantığını yaşama

geçiren demokrasi anlayışı arasında bir uyumsuzluk vardır. Kimlik-farklılık (ya da fark) politikasının giderek devlet/birey ve toplum/birey ilişkilerini belirlediği koşullarda aynılığa dayalı liberal demokrasi paradigması, toplulukçu yeniden yapılanması biçimi içinde bile, bir meşruluk sorunuyla karşı karşıyadır. Demokrasi anlayışının "fark" nosyonuna dayandırılması, böylece *demokrasi paradigmasının temelinin ortak değer ve ilkeler yerine bu ilkelere ve değerlere uymayan kimliklerin nasıl toplumsal ilişkiler içinde yeralacağı sorusu* olması, geç/postmodern durumun ortaya çıkardığı gereksinimlerdir. Bu çerçevede, postmodernizm-demokrasi ilişkisini çözümlemeye çalışan görüşleri ele almak önemli olacaktır.

Postmodernizm, demokrasi ve fark

Aralarındaki farklara rağmen, hem liberal hem de toplulukçu düşüncenin çoğulcu toplum savlarını "ortak değer ve ilkeler" çerçevesinde yaptıklarını gördük. Liberal düşünce, Rawls'un geliştirdiği biçimde, çoğulculuğun dayanağını Batı toplumlarının demokratik tarihlerinde paylaşılan idealler etrafında ararken, toplulukçu düşünce, Sandel ve Taylor örneğinde olduğu gibi, çoğulculuğu Batı toplumunun ortak ahlak geleneğinden türemiş farklı yararların beraber yaşama olasılığıyla ilişkili görür. Bu ortak noktadan iki sonuç çıkarabiliriz: toplulukçu düşüncenin liberalizmi "engellenmemiş benlik" temasında eleştirmesi ve "kimliği" toplumsal ve söylemsel olarak üretilmiş bir yapıda görmesi, onun liberal paradigmadan kesin koptuğunu göstermez. Aksine, çoğulcu toplum ve demokrasi sorularına yanıtı "ortak değer ve ilkeler" bağlamında aradığı sürece, toplulukçu düşünce liberalizmin yeniden yapılanması niteliğini kazanır. İkinci olarak, toplulukçu düşüncenin "kimliği" topluluk içine yerleştirmesi her ne kadar liberalizmin kuvvetli bir epistemik eleştirisini olanaklı kılsa bile, "fark" ve "öteki" gibi demokrasi sorununun temel soruları karşısında yetersiz kalmaktadır. Bir toplumda farklı topluluklara ait "yarar"ların tanınması bir taraftan liberal demokrasinin öznesi soyut vatandaş-birey kategorisine köklü bir eleştiri getirirken, diğer taraftan toplumu yalnızca topluluklardan oluşan bir mozayik olarak görmekle sınırlıdır. Burada karşımıza çıkan sorun, topluluklar arası ilişkilerin ne biçimde kurulacağı, nasıl düzenleneceği, bir toplulukla öteki topluluk arasındaki bağların ne şekilde anlaşılacağı; ve daha önemli olarak, bir topluluğun kendi yararlarına uymayan farklı yararlarla nasıl bir ilişki içine gireceği gibi soruların yanıtsız kalmasıdır.

Postmodern söylemin örneklerinden Jean-Francois Lyotard'ın çalışmalarına (1986:1988) dayanarak, toplulukçu düşüncenin bu sorunun çoğulculuğu "ortak değer ve ilkeler" ekseninde algılamasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Lyotard'a göre çoğulculuk ortak değerlerle kendilerini yaşama geçiren topluluklar ya da ilişkiler çerçevesinde anlaşılmamalıdır. *Çoğulculuk savının esas anlamı*

bir toplulukla bu topluluğun ideal ve yararlarını eleştirenler arasındaki ilişkide yatar. Bundan dolayı, çoğulculuğun temelinde *uyum (consensus)* yoktur. Uyum arama çabaları toplumda otoriter, bütünleştirici, farkların aynılığa indirgendiği eğilimleri ortaya çıkarır. Buna karşın, çoğulculuk çelişkileri ve antagonist ilişkileri içerir: fakat bu nitelik hem liberal hem de toplulukçu düşünce tarafından gözden kaçırılır. Lyotard'ın "postmodern durum" olarak adlandırdığı çağdaş -ya da geç modern- toplumun heterojen yapısı çoğulculukla radikal antagonizmin ilişkisinin bir örneğidir (Lyotard:1986). Toplum ya da toplumsal ilişkiler herbirinin kendi söylemsel kuralları ve yararları olan kelime oyunlarını içerdiği sürece, farklılık ve farkların tanınma/ortaya çıkarılma çabası doğal olarak çelişki ve antoganizmayı çoğulculuğun niteleyici özelliği haline getirecektir. Bu anlamda, Lyotard (1988) Emmanuel Levinas'ın (1969) "öteki'ne karşı sorumluluk" temelinde kurduğu adalet anlayışına dayanarak, çoğulculuğun ve çoğulcu toplumun tanımlayıcı ögesinin kimlik-fark ilişkiselliği olduğunu savunur.

Bu nedenle Lyotard marjinalleştirilmiş ya da sessizleştirilmiş seslerin duyulmasına yol açacak bir sorumluluğun -farklılıkların tanınması sorumluluğu- çoğulcu toplum için önemini vurgular. Farklılıkların tanınması çelişkiyi arttırsa bile, hatta radikal bir antoganizmayı ilişkilerin niteleyici özelliği haline getirse bile, ötekine kendi yararları ile ilişkili savlar ortaya koyma ve kendi kimliğini yaşama geçirme olasılığını verdiği sürece belli bir adalet kavramını da içerir. Bu adalet kavramı, *kimlik ile fark arasındaki iletişime yerleştirilmiş, tarihselliğe açık ve değişebilirliği olan bir kavramdır.* Aynı zamanda da, liberal düşünce tarzının "hak" nosyonu ve ortak değerler ekseninde tanımladığı adalet kavramından farklıdır. Bu fark kendini iki düzeyde gösterir: bir taraftan "ötekine karşı sorumluluk" liberal soyut ve evrensel vatandaş-birey kavramını demokrasiyle çelişkili duruma sokarken, diğer taraftan da adalet kavramına ilişkisel bir nitelik kazandırır. Çoğulcu toplum anlayışı, bu anlamda, yalnızca farklı toplulukların birarada yaşamasını değil, aynı zamanda her topluluğun kendi değer ve ilkelerinin *sınırlarını tanımasını* bir ilke olarak içerir. Ve bu yüzdendir ki, farklılıkların tanınması ve *ötekine karşı sorumluluk* çoğulcu toplumun tanımlayıcı ögeleridir.

Çoğulcu toplumun "kimlik-fark" temelinde tanımlanması ve "adalet" kavramının benlik-öteki arası ilişkiye yerleştirilmesi demokrasi sorusu üzerinde önemli sonuçlar doğurur (Scott:1992). Bu sonuçların en önemlisi, ki bu noktada postmodern söylem liberal demokrasi anlayışından paradigmatik bir kopuştur (Keyman:1993), demokrasi sorusuna yanıtın modern söylemin bütünsel ve sabit kimlik anlayışının sorunsallaştırılmasıyla başlamasıdır. Bu noktayı açmak için Ernesto Laclau'nun modernist anlatı biçimlerine yaptığı eleştiriye bakmakta yarar vardır. Laclau'ya (1990) göre, modernitenin iki ana "büyük anlatı biçimi" -liberal ve Marksist siyasal kuramlar- aralarındaki farklara rağmen bir noktada benzeşirler: her ikisi de sabit ve bütünsel bir niteliği olan kimlik an-

layışıyla hareket eder ve toplumsal düzeni bu kimliğin üzerine kurulmuş ortak değer ve ilkeler çerçevesinde kavramsallaştırırlar. Liberalizmin "soyut vatandaş-birey" ve Marksizmin "siyasal sınıf" kategorileri ortak değer ve ilkelerin belirleyicisidir. Laclau'nun bu siyasal kuramları köktenci ve indirgemeci olarak nitelerken yaptığı saptama, kimliğin de ortak değer ve ilkelerin de kendilerine içsel varlık koşulları olmadığı, varlık koşullarının sabit ve bütünsel bir nitelik göstermediği, daha önemlisi, bu niteliklerin ancak farklı kimliklerin dışlanması ve sessizleştirilmesi yoluyla sağlanabileceğidir. Diğer bir deyişle, "her toplumsal düzen kendisine karşıt bir *'kurucu dışarısı'*nı susturduğu sürece kendisini yeniden üretir" (Laclau:1990). Laclau'nun Derrida'nın 'fark' nosyonuna gönderimle ürettiği "kurucu dışarısı" nosyonu bir nesnenin anlamının kendisine içsel ve nesnel olmadığını, aksine öteki ile ilişkisi yoluyla kurulduğunu ifade eder. Benzer olarak, bir toplumsal düzenin kurucu ilkeleri nesnel değildir: ne kadar eşitlikçi ve hakça görünseler de, her zaman kendilerine karşıt olabilecek "öteki"nin marjinalleştirilmesi işlevini de üstlenirler. Bu anlamda, "öteki" ve farklı kimlikleri ötekileştirme süreci toplumsal düzeni tanımlayan ilkelerin "kurucu dışarısı"dır.

Laclau'ya göre Derrida'nın fark nosyonu, bu bağlamda demokrasi sorusuna yeni bir vizyon getirir. Eğer toplumsal düzen ya da kimlik sabit ve bütünsel bir yapıya sahip değilse, eğer hem toplum hem de bireyler bu anlamda tarihsel, belirsizlik içeren ve değişebilir kimliklere sahip ise, demokrasi sorusu ortak değer ve ilkeler verisi temelinde tartışılmamalıdır. Aksine, demokrasi bir toplumsal düzenin "belirlilik" ölçeklerinin yok olmasını niteler ve bundan dolayı çelişki ve antagonizmayı merkezî bir pozisyona iter. Burada antagonizmadan anladığımız *birbirleriyle rekabet halindeki çeşitli düşünce ve çıkarlar arasındaki sürekli çatışmadır* (Laclau:1993). Ve bu çatışmadan hiçbir toplum kaçamaz. Bu saptamadan Laclau iki sonuç çıkarır. Birincisi, toplumsal ilişkilerin antagonistik niteliği, "gerçek" ile ilgili hiç bir yorumun, hiçbir dünya görüşünün son, sabit ve tamamıyla nesnel bir duruma ulaşamayacağı anlamına gelir. Antagonizm nesnelliğin sınırıdır: *bir birey, bir topluluk hatta bir ülke için kimliği olanaklı kılarken, aynı zamanda bu olanağın sınırını, bu kimliğin hiç bir şekilde tam anlamıyla gerçekleşmeyeceğini belirler.* Antagonizmin kimlik üzerine etkisi radikal bir olumsallık olarak anlaşılmalı ve böylece siyasetin, adaletin ve değerlerin yeni ve farklı olasılıklara açıklığı tanınmalıdır. İkinci sonuç ise Laclau ve Mouffe'nin (1985) Gramsci'den ödünç aldıkları hegemonya kavramıdır. Eğer kimlik olumsallığa açık, değişebilir ise, iktidar mücadelesi de bu değişebilirliğin sabitleştirilmesi ve ontolojik bir bütünsellik niteliğine dönüştürülmesi sürecidir. Böylece toplumsal düzen bireylerin sabit kimliklere büründürülmesi ve belli bir kimliğin ayrıcalıklı konuma getirilmesi üzerine kurulur. Bu bağlamda, *hegemonya kimliğin kurulma sürecine içseldir ve toplumsal düzenin anlamının belli bir kimliğin lehine sabitleşmesi anlamına gelir.*

Postmodern söyleme göre liberal demokrasi soyut vatandaş-birey kategorisinin bütünsel ve evrensel bir nitelikte sabitleşmesi yoluyla kurulmuş hegemonik bir projedir. Bu hegemonyanın işleyiş tarzı, Foucault'nun terimlerini kullanırsak, liberalizmin "aynı anda hem *bütünselleştirici* hem de *bireyselleştirici*" stratejilerine dayanır (Gordon: 1991: 1-53). Soyut vatandaş-birey kategorisiyle, özgürlük, eşitlik ve adalet gibi sorunlar bireysel bir düzlemde düşünülürken, bu düzlem aynı zamanda toplumdaki farklılıkların aynılığa indirgenmesinin sağlanması için bütünselleştirici bir işlev görür. Bu anlamda, hakkın yarara önselliği ilkesi temelinde yapılan toplumsal talepler ancak ekonomik, siyasal ve sivil haklara uyum gösterdiği sürece meşruluk kazanır ve bu da uyum göstermeyen taleplerin marjinalleştirilmesi anlamına gelir. Sonuçta liberal demokrasinin hegemonyası, özneyi Sandel'in nitelediği gibi "engellenmemiş benlik" olarak ele alıp, kimliği haklar, daha doğrusu evrenselleştirilmiş haklar yoluyla kurarak kendini yeniden üretir. Böylece, farklı bireylerin farklı amaçları ve istençleri olabileceği kabul edilirken, bu olgu olumsal düşünülür ve "adalet kategorik bir temele gereksinim duyar" savı ile *soyut vatandaş birey-hak ilişkisi* liberal demokrasinin yeniden üretim sürecinin itici gücü olarak görülür.

Toplulukçu düşünce tarzı gibi, postmodern söylem de bu noktada liberalizmin kimliği soyut vatandaş-birey kategorisi içinde düşünmesini eleştirir. Kimliğin toplumsal ve söylemsel kurulmuşluğunun, aynı zamanda farkla ilişkiselliğinin postmodern söylemin işleyiş tarzının önemli bir niteleyici unsuru olması, onun liberal düşünce tarzından paradigmatik kopuşunu gündeme getirir. Diğer bir deyişle postmodern söylem: (a) soyut vatandaş-birey kategorisinin ve bu kategorinin evrenselliğinin farkların aynılığa indirgenmesi bağlamında demokratik değil toplumsal ilişkileri normalleştirici bir hegemonik işlevi olduğunu savunur; (b) kimliğin toplumsallığı savıyla "engellenmemiş benlik" kavramının ve bu kavram çerçevesinde düşünülen adalet anlayışının köktenci olduğunu öne sürer; ve sonuçta (c) liberal demokrasinin hak nosyonunu ontolojik bir ayrıcalıklı konuma getiren işleyiş tarzının çoğulcu toplumun heterojen yapısını niteleyen birbirleriyle çelişebilir farklı taleplere bir yanıt olamıyacağını savlar.

Bu üç nokta postmodern söylem demokrasi vizyonunu liberal demokrasi anlayışından paradigmatik olarak kopartırken, aynı zamanda da bu vizyonu toplulukçu düşünce tarzına yakın ve benzer bir konuma getirir. Örneğin (a) Kantçı kategorik adalet anlayışının eleştirisi, (b) "engellenmemiş benlik" kavramının reddi, (c) kimliğin soyut değil fakat toplumsal ve topluluksal ilişkiler içine yerleştirilmesi, ve (d) hak ile yarar nosyonlarının ilişkisel düşünülmesi gibi ortak paydalar postmodern söylemin toplulukçu düşünce tarzı ile metinlerarası ilişkisini kurar. Fakat hemen vurgulanması gerekir ki, postmodern demokrasi vizyonu liberalizmle olduğu gibi toplulukçu düşünce tarzıyla da paradigmatik bir farklılık içindedir. Daha önce kaydettiğimiz gibi bu fark, toplulukçu düşünceye karşıt olarak postmodern söylemin "topluluk nedir?" sorusuna ortak değer ve

ilkeler temelinde değil, *fark* ve *öteki* nosyonları çerçevesinde yaklaşmasından çıkar. Postmodern söylem içinde topluluk sabit olmayan, tarihselliğe açık, bir bütünsellik özelliği taşımayan, olumsal bir ilişkiler ağıdır (Honig:1993). Topluluk söylemsel olarak kurulmuş ve sınırları kapalı olmayan bir nitelik arzeder. Topluluğun tanımlayıcı özelliği tarihselliğe açıklığı, ve bu anlamda sürekli yeniden yapılanmasıdır. Bu bağlamda, toplulukçu düşünce tarzı ile postmodern söylem arasında, topluluğun ne şekilde tanımlanacağı sorusuyla ilişkili paradigmatik bir fark ortaya çıkar. Toplulukçu düşünce tarzının ortak değer ve ilkelere dayalı ve sınırları belli topluluk anlayışı postmodern söylemin olumsal ve söylemsel topluluk anlayışı tarafından özcü ve bütünselleştirici bulunarak eleştirilir. Özcüdür; çünkü topluluğun ortak değerler ve ilkeler gibi bir öz-merkezi *(logo-center)* olduğunu kabul eder. Bütünselleştiricidir: çünkü ortak değer ve ilkeleri kimliğin kurucu ölçütü varsayıp farklılıkları aynılığa indirger.

Toplulukçu düşünceye karşıt olarak postmodern demokrasi vizyonuna göre ortak değer ve ilkelerden daha çok "kimliğin -ya da topluluğun- tarihsel sınırlarının tanınması demokrasinin ilk koşuludur" (Laclau:1990). *Demokrasi kimliğin tam anlamıyla gerçekleştirilmesinin çoğulcu toplum mantığı tarafından olanaksızlaştırılmasıyla yaşama geçen ve böylece bütünsel kimliklendirme sistemine engel işlevi gören bir siyasal projedir.* Sonuçta, demokrasi ya da toplumsal ilişkilerin demokratikleşmesi, Lefort'un terimiyle (1985) "belirsizlik ilkesi"nin tanınmasını, diğer bir deyişle kimlik/fark ilişkisinin tarihselliğe açıklığının ve olumsallığının yaşama geçirilmesini içerir. Bu anlamda, postmodern söylemin demokrasi vizyonu hem liberal hem de toplulukçu düşünce tarzlarından paradigmatik bir kopuşu da simgeler.

Bu paradigmatik kopuş bize demokrasi sorusuna yeni ve önemli bir yaklaşım sunar. Kimlik politikasının sınırlarının tanınması, böylece kimliğin kuruluş sürecinin ve "toplumsal" dediğimizin siyasallaştırılması demokrasinin önkoşulu olarak ele alınır. Böylece, demokrasinin sınırları devlet/parti siyasal öznesinden kimlik/fark alanına doğru yaygınlaştırılır (Keyman:1993). Bu bize demokrasi vizyonunun çoğulcu toplumun antagonist ve çelişkili niteliğinin içine yerleştirilmesi olasılığını verir. Bu çerçevede demokrasiyi tanımlayan onun hem varlığının hem de yokluğunun eşzamanlı olması, kurumsallaşmasının ve yeniden üretiminin de tarihselliğe açıklığıdır (Derrida:1994). Bundan dolayı, adalet, özgürlük, katılım ve eşitlik gibi demokrasi tartışmasının önemli noktaları da kategorik değil olumsaldır ve yeniden yapılanmaya açıktır. Kimlik/fark ilişkiselliğinin topluluk içi ve topluluklar arası yaşama geçirildiği etkileşimler kimliğin kurulma sürecine içsel olduğu sürece, demokratikleşme süreci de bu noktaların nasıl tanımlanacağı ya da kendilerine ne tür bir anlam verileceği üzerine yapılan bir mücadele olarak anlaşılır. Sonuçta postmodern söyleme göre demokrasi, bu mücadelenin toplum içinde meşruluk kazanması, böylece toplumsal dediğimizin giderek siyasallaşması sürecidir. Bu yüzdendir ki: *demokratikleşme*

ortak değer ve ilkelerin "veri" alınmayacağının, daha doğrusu sürekli bir sorunsallaştırmaya tabi tutulmaları gerektiğinin bir göstergesidir.

Sonuç: Radikal demokrasi ve sivil toplum

Eğer postmodernizm, Albert Wellmer'in (1991) önemli betimlemesi gibi modernitenin "içsel bir eleştirisi" ise, diğer bir deyişle postmodernizm modernitenin içsel mekânının sınırlarını genişleten, modernist söylemin köktenci bir tarzda belirlediği siyaset anlayışının boyutlarını yıkan ve belli bir merkeze dayalı anlaşılan "sosyal" kavramını çözen bir eleştiri ise, o zaman geç/post-modern durum-demokrasi ilişkisi sorusunun çözümlenmesi kaçınılmaz olarak modern, akılcı (erkek) benlik nosyonunun sorgulanmasıyla başlayacaktır (Bernstein:1992, Dallmayr:1993). Bu noktada iki hususa değinmekte yarar vardır:

(i) Postmodernizmi moderniteyi aşan, ondan köklü bir kopuş olan ve yeni bir durumu ya da dönemi simgeleyen bir nitelikte ele almak, böylece bugünkü durumu modernite/postmodernite karşıtlığı içinde anlamaya çalışmak hem yöntemsel olarak sorunludur hem de demokrasi sorusu bağlamında tartışmayı tıkayıcı bir sonuç doğurur (Keyman:1993). Böyle bir yaklaşım bir taraftan modernite=liberal demokrasi eşitliği kurarak demokratikleşme taleplerini söylemine dahil etmekte zorluk çekerken; diğer taraftan da bu talepler çerçevesinde oluşan toplumsal hareketleri "fark" nosyonu içinde eriterek kimlik/fark politikası=postmodernite eşitliği doğrultusunda indirgemeci bir hareket tarzı izler. Böylece, paradoksal bir şekilde, modernitenin üzerine oturtulduğu kimlik/fark, evrensellik/tikellik, öznel/nesnel gibi karşıtlıklar postmodern söylem içinde yeniden üretilerek, köktenci ve bütünselleştirici bir postmodernite anlayışı ortaya çıkar (Saward:1994, Harvey:1989, McGowan:1991, Norris:1993).

(ii) Karşıt olarak, postmodernizm modernitenin "içsel bir eleştirisi" olarak ele alındığında, gündeme getirilen sorun geç/post-modern durumu niteleyen toplumsal ilişkilerin heterojen niteliğinin ne şekilde çözümleneceğidir. Daha özelde, modernitenin sabit bir kimliğe ve toplumsal ilişkileri tanımlayan bir merkeze dayalı işleyişinin nereye kadar bu heterojenliğe yanıt verebileceğinin sorgulanmasıdır. Buradaki amaç yalnızca modernist büyük anlatı biçimlerinin (liberalizm, Marksizm gibi) bir eleştirisini yapmak, onların demokrasi sorusuna köktenci yaklaşımlarını saptayıp yapıçözümünü yapmak değil; bu yapıçözüm eylemiyle beraber modernitenin kurucu ögeleri olan özgürlük, bağımsızlık, adalet ve etik gibi nosyonları, Bauman'ın terminolojisini kullanırsak (1993:7-13) *"köktenci olmayan bir çerçevede"* yeniden yapılandırmaktır. Bu nedenledir ki, Derrida (1994) demokrasi sorununu tartışırken "önemli olan demokrasi nosyonunun yapıçözümü değil, *gelecek demokrasi* önermesindeki gelecek kipinin ne olduğunu tartışmaktır" saptamasını yapar. Burada Derrida'nın amacı, gelecek zaman içinde bir demokrasi tartışması yapmak değildir. Aksine, Derrida demok-

rasinin varlığı ve yokluğunun eşzamanlı olduğunu vurgulayarak, liberal demokrasinin veri olarak ya da ayrıcalıklı bir felsefî kategori olarak alınamayacağını belirtmek ve böylece demokrasinin tarihselliğe açıklığının altını çizmek ister. Sonuçta, eğer kimlik/fark ve (modern) benlik/öteki ilişkiselliği ilkesiyle modernitenin köktenci ve merkezci yapısı sorgulanabiliyor ise, o zaman demokrasi tartışmasının odağı da kendisinin kurucu ögesi olan sabit-soyut evrensel kimlik anlayışının çözümüne doğru kayacaktır. Diğer bir deyişle, *geç/post-modern durum ile demokrasinin ilişkisi modern benliğin çözümüyle başlayacak ve bu çözümün olanaklı kıldığı "farklılıkların tanımı" ve "ötekine karşı sorumluluk" ilkeleri üzerine kurulacaktır.* Modernitenin bu içsel eleştirisi, modernitenin içsel mekânlarını genişletme, modernist büyük anlatı biçimleri tarafından marjinalleştirilmiş/susturulmuş kimliklerin kendi özgün yapılarını ve söylemlerini tanıma ve farklı kimliklerin beraber yaşayışına dayalı bir çoğulcu toplum anlayışını yaşama geçirme gibi amaçları dile getirirken, demokrasi, topluluk, birey ilişkilerini kimlik/fark ilişkiselliği ekseninde ele alacaktır.

Postmodernizmin modernitenin "içsel bir eleştirisi" olarak tanımlanmasının geç/post-modern durum-demokrasi ilişkisi üzerindeki önemi, sivil toplumun "farklılıkların tanınması" ve "ötekine karşı sorumluluk" ilkeleriyle yeniden kurulması olasılığında yatar. Demokrasi tartışmasının odağının devlet, vatandaş-birey, ya da sınıf gibi bütünselleştirici siyasal öznelerden kimlik/fark ilişkiselliğine kaydırılması, sivil toplumun demokratikleştirilmesi sorusunu kaçınılmaz olarak gündeme getirir. Burada hemen belirtilmesi gereken nokta, sivil topluma "fark" nosyonu çerçevesinde yaklaşmanın, bu nosyonu sivil toplumun demokratikleştirilmesi gibi bir projenin temeli görmek olmadığıdır. Gayatri Spivak'ın önemle belirttiği gibi, "fark nosyonu tüm bağımsızlaşma söylemleri içindeki *kimliği ayrıcalıklaştırma güdüsüne karşı bir ikazdır...* fark siyasal önemini, bağımsızlaşma projesinin varsaydığı birliğin gerisinde yatanı bize hatırlatan öge işlevini görerek kazanır" (1991: 227-241). Burada Spivak'ın vurgulamak istediği iki önemli nokta şudur:

(i) Farkı kimliğe karşıt bir konumda düşünmek hem yöntemsel hem de siyasal açıdan sorunludur ve böyle bir düşünüş soyut-evrensel-modern benlik yoluyla farklılıkların susturuluş yöntemlerini anlamada yetersizdir;

(ii) bu anlamda, *fark kendi içinde kendine özgü ontolojik varlığı olmayan ve bize kimliğin ilişkisel niteliğini sürekli hatırlatan bir nosyondur.* Sonuçta, "farkların tanınması" ilkesi bize sabit kimliğe dayalı siyasal projelerin sınırlarını gösteren ve sivil toplumun demokratikleşmesi sürecinin yalnızca farklı kimliklerin birlikte yaşamasıyla gerçekleşmeyeceğini gösteren bir ilkedir (Phillips:1993).

Bu bağlamda, sivil toplumun demokratikleşmesi kimliklerin birlikte yaşamasının nasıl bir platformda yaşama geçirileceği sorusunu gündeme sokar. Liberal ve toplulukçu düşünce tarzlarının varsaydığı "ortak değer ve ilkeler"e dayalı platform ya soyut-vatandaş birey ya da sınırları belirlenmiş topluluk temelinde

düşünülen kimlik anlayışı üzerine kurulur. Bu noktada *"fark" nosyonu bize bu düşünce tarzlarının sınırlarını gösterirken aynı zamanda bu sınırların açılmasına dair ipuçlarını da verir.* Eğer modernitenin içsel bir eleştirisi olarak postmodernizm farklılığa saygı ile modernitenin içsel alanını genişletiyorsa, benlik-öteki ilişkiselliğini tanımak demokrasi tartışmasının alanını "ötekine karşı sorumluluk" temelinde genişletir. Diğer bir deyişle sivil toplumun demokratikleşmesi, demokrasi tartışmasına, ortak değer ve ilkelere dayalı bir topluluk çerçevesinde değil, bir toplulukla bu topluluğun ortak değer ve ilkelerine ya da onun ürettiği yarar kavramına uymayan diğer topluluk(lar)la ilişkisinin ne şekilde kurulacağı sorusuyla yaklaşmayı gerekli kılar. Sivil toplum-demokrasi ilişkisi, sonuçta, toplumu farklı yarar kavramları ekseninde hareket eden farklı toplulukların oluşturduğu bir mozayik olarak tasarlayan anlayışla üretilemez. Çünkü böyle bir görüş, içinde barındırdığı siyasal eşitlik, adalet, etik nosyonlarını, farklı topluluklar arasında bir eşitliğin varlığı ya da farklı yarar kavramlarının toplum içinde eşit bir konuma sahip olduğu varsayımları üzerine kurar. Böylece çoğulcu toplum içindeki topluluklar arasındaki hiyerarşik ilişki gözardı edilirken, susturulmuş, avantajsız kimliklerin bir siyasal eşitlik söylemi içinde bu tabi konumlarını kabul etmelerini isteme gibi bir durum ortaya çıkar.

Bu bağlamda, Iris Marion Young, toplulukçu düşünceyi savunan Benjamin Barber'in farklı toplulukların belli bir siyaset eşitliği içinde birbiriyle demokratik bir iletişime girdikleri aktif ve katılımcı demokrasi tezini -ki bu liberal demokrasiye karşı sunulan "güçlü demokrasi" (1984) anlayışıdır- köklü bir şekilde eleştirir. Young'a göre, toplulukların birlikte yaşaması düşüncesinde varsayılan siyasal eşitlik, açık bir biçimde *"siyasal etki eşitliği"*ni içermediği sürece içi boş bir nitelik alır (1989:261). Üstelik susturulmuş kimliğin -örneğin kadın kimliğikendi yarar kavramlarını yaşama geçirmek için gerek duyduğu siyasal etkiye sahip olamamasıyla ya da sahip olma talebinde bulunamamasıyla birlikte giden bir eşitlik anlayışı, sonuçta susturulmuşluk konumunu yeniden üreterek toplumdaki topluluklar arası hiyerarşik ilişkiyi koruyacaktır. Bir mozayik olarak (sivil) toplum ile demokrasi arasındaki bağlantı, ancak susturulmuş kimliklere siyasal etki gücü sağlayacak mekanizmaların onlara açılmasıyla anlam kazanacaktır: örneğin toplulukların kendi taleplerini formüle edebilecekleri örgütsel yapıların oluşturulması, bu taleplerin karar alma süreçlerine sokulmasının garanti altına alınması ve kendileriyle doğrudan bağlantılı konularda karar alma süreci üzerinde siyasal etkiye sahip olmaları gibi temsil mekanizmaları. Diğer bir deyişle, sivil toplumun demokratikleşmesinin önkoşulu, *topluluklar arası ilişkide avantajsız ya da susturulmuş kimliklerin kendilerine özgü sorunları ya da talepleri gündeme getirme olanağına sahip olmasıdır.* Çoğulcu toplumun siyasal eşitlik ilkesi etrafında yapılanması, *"siyasal etki eşitliğini"* barındırdığı sürece anlamlı bir nitelik kazanacaktır.

Bu noktada ortaya çıkan sonuç, sivil toplum-demokrasi ilişkisinin üretimi-

nin iki temel koşulu olduğudur:

(i) toplulukların birlikte yaşamasını simgeleyen toplumsal mozayik, farkların tanınması ilkesi çerçevesinde sorunlu bir anlayıştır ve siyasal eşitliği kurma yerine eşitsizliklerin yeniden üretilmesiyle sonuçlanabilir;

(ii) siyasal eşitliğin siyasal etki eşitliği ilkesi temelinde ele alınması sivil toplumun demokratikleşmesinin ön koşuludur.

Bu koşulların demokrasi tartışmasına yansıması ise bize demokrasinin ancak "ötekine karşı sorumluluk" ekseninde topluluklar arası ilişkilerin düzenlenmesi işlevini yerine getirdiği zaman anlamlı olabileceği sonucunu verir. Laclau ve Mouffe'nin radikal demokrasi kavramına gönderimle, demokrasi-fark bağlantısını "ötekine karşı sorumluluk" temelinde kuran ögenin, *"kimliğin toplumsal kurulmuşluğu ve olumsallığı"* saptaması olduğunu önerebiliriz. Eğer her söylemin amacı belli bir merkez kurarak farkların hareket tarzına bir anlam vermek ise, daha önemlisi, eğer bu amaç ancak kısıtlı gerçekleşiyorsa; o zaman demokrasi söylemi de adalet, etik, eşitlik ve katılım gibi amaçlarını gerçekleştirmede tam olarak başarılı değildir ve bu anlamda varlığı ve yokluğu eşzamanlıdır: tarihselliğe açıktır ve sürekli bir yeniden yapılanma içindedir. Bundan dolayıdır ki, *demokrasi kimliğin farkla ilişkili toplumsal kurulmuşluğunu yaşama geçiren, toplumsal ilişkileri sınırlayan belirlilik ölçeklerinin yok olmasını simgeleyen ve böylece "ötekine karşı sorumlulukla" modern-rasyonel (erkek) benliğin ayrıcalıklı konumunu sorgulayan bir söylem, bir siyasal projedir.* Sonuçta, radikal demokrasi sivil toplumun kimlik/fark ilişkiselliğine bağlı bir "yeni kurumsallaşma" tarzıdır.

Şimdiye kadar yaptığımız tartışmanın ışığında sivil toplum/radikal demokrasi ilişkisi üzerine belli önermelerde bulabiliriz:

(i) Rawls'un önerdiği gibi, liberal demokrasi tartışması siyasal liberalizm ile ekonomik liberalizm arasındaki olumsal ve tarihsel olarak kurulmuş ilişkinin, faydacıların yaptığının tersine, bir nedensellik, bir ontolojik eşzamanlılık içinde düşünülmemesini şart koşar. Rawls liberal demokrasi içindeki faydacılığın hegemonyasını yıkarken ve böylece Kantcı bir adalet anlayışıyla liberal demokrasiyi "hakkaniyet olarak adalet" ilkesi üzerine yeniden kurarken, "siyasal liberalizmin ekonomik liberalizme indirgenememesi gerekir" saptamasıyla demokrasi tartışmasına çok önemli bir katkıda bulunur. Bu şekilde, demokrasi tartışmasının yönü uzun yıllar devlet-ekonomi ekseninde yapıldıktan sonra tekrardan sivil toplum mekânına dönmüştür. Bu da bize demokrasi ile pazar ekonomisi arasında kurulan köktenci ve indirgemeci konumdan kurtulma olanağını sağlar.

(ii) Diğer taraftan da, Rawls'un "engellenmemiş benlik" nosyonu temelinde kurduğu ve "soyut-vatandaş birey" kategorisini veri alan siyasal liberal söylemi sorunlu bir sözleşme anlayışını içermektedir (Walzer:1992). Liberal demokrasi, bu anlamda, hâlâ çoğulcu toplum mantığını ortak değerler, ortak ilkeler ve aynılık ekseninde anlamayı gerekli kılmaktadır. Böylece, toplumsal oluşumun çok

kültürlü ve çok-kimlikli niteliği soyut-vatandaş bireye indirgenir ve sonuçta farklar aynılığa dönüştürülürken, bütünselleştirici bir liberal demokrasi kavramı da kuramsallaştırılmaktadır. Buradaki sorun, böyle bir kuramsallaştırmanın siyasal liberalizm söylemi içinde "farklılık ilkesini" nereye kadar yaşama geçireceğidir.

(iii) Bu sorunu çözmenin bir yolu -ki Kuzey Amerika ve Avrupa siyaset kuramında giderek güç kazanan bir yoldur- liberal demokrasinin bireyselci niteliğini reddederek, toplumun kurucu ögesinin topluluk(lar) olduğunu ileri sürmektir. Toplulukçular liberal demokrasinin yarar kavramlarını dışladığı sürece kısıtlı ve sorunlu bir nitelik kazandığını vurgularlar. Yapılması gereken ise, çoğulcu toplumun bireysel değil, toplulukların bir arada yaşadığı bir yapıda görülmesi; adaletin kategorisel değil, farklı yarar kavramlarıyla ilişkisel olarak kavramsallaştırılması; kimliğin topluluk amaçları ekseninde kurulmuşluğunun tanınması; ve sonuçta liberalizmin topluluk temelinde yeniden yapılanmasıdır. Bu görüşün önemi, liberal demokrasi paradigmasının alanını topluluk ve "yarar" çerçevesinde genişletmesi ve "soyut vatandaş-birey" anlayışının sorunlu ve kısıtlayıcı yapısını dile getirmesidir. Fakat hemen belirtilmesi gerekir ki, bu önemli katkı, bir taraftan "farklılık ilkesini" ön plana çıkarırken, diğer taraftan fark ile topluluk ilişkisini eşanlamlı varsayarak liberal demokrasi paradigmasının "ortak değer ve ilkeler"e dayalı hareket tarzını sorunsallaştırmada yetersiz kalmaktadır. Bunun nedeni de, "benliğin sabit ve bütünsel bir niteliği vardır" anlayışının topluluk düzeyinde yeniden üretilmesidir. Sonuçta, toplulukçuların sunduğu "farklılık ilkesi" yarar kavramlarına dayalı topluluk siyasetlerini ve haklarını ayrıcalıklaştırırken, topluluklar arası ilişkilerin nasıl düzenleneceğinde yetersiz kalmakta, daha da önemlisi bir topluluğun ortak değer ve ilkelerine uymayanları dışlayıcı ve susturucu pratikleri de olası kılmakta ve içinde barındırmaktadırdır.

(iv) Toplulukçu düşünce tarzının liberal demokrasi paradigmasının alanını genişletme potansiyelinin "ortak değer ve ilkeler" ekseniyle sınırlı olduğunu gördük. Toplulukçu düşünce tarzının bu sınırlı potansiyelini genişletmek için, yazı boyunca da belirtildiği gibi, demokrasi tartışmasının odak noktasını kimlik/fark ve benlik/öteki ilişkiselliğine doğru kaydırmakta yarar vardır. Modernitenin bir "içsel eleştirisi" olarak postmodern söylem, bu bağlamda üzerinde ciddi olarak durulması gereken bir gönderim noktasıdır. Postmodern söylem, kimliğin parçalanmış ve çok boyutlu niteliğini vurgulayarak demokratikleşme sürecinin üç temel ögesini dile getirir: (a) kimliği sabitleştirici ve toplumsal ilişkileri belli bir merkezî kimlik etrafında bütünsülleştirici köktenci sistemlerin (liberalizm ve Marksizm gibi) yapıçözümü; (b) bu sistemlerin sessizleştirdiği kimliklerin tanınması ve bu anlamda "ötekine karşı sorumluluk" ilkesi üzerine kurulmuş adalet nosyonu; ve (c) kimlik/fark ilişkiselliğinin demokratikleşme sürecine anlam veren bir siyasal araç olarak düşünülmesi. Bu üç temel öge bir taraftan liberal demokrasi paradigmasıyla metinlerarası bir bağlantı içindeyken, di-

ğer taraftan da, yazı boyunca önerdiğimiz gibi, bu paradigmayla radikal bir kopuşu demokrasi sorusuna "fark" nosyonuyla yaklaşarak sergiler. Bu anlamda, *postmodern söylemin amacı liberal-demokratik ideolojiyi reddetmek değil, onu radikal ve çoğulcu bir demokrasi yönünde derinleştirmek ve genişletmektir* (Laclau ve Mouffe:1985, Mouffe:1993, Hendley:1993). Böyle bir amacın hedefi toplumsal ilişkilerin pozitif bir örgütlenmesini sağlamak olduğu sürece, postmodern söylem modernitenin içsel bir eleştirisini yaparken, geç/post-modern durum içinde çoğulcu toplumun gerçek çoğulcu yapısının nasıl kurulacağına önemli bir katkıda bulunmaktadır. Kimlik/fark ilişkiselliği ve "ötekine karşı sorumluluk" ilkesi, bu bağlamda, özgürlük, eşitlik ve bağımsızlık gibi liberal kavramların "liberallere bırakılmayacak kadar" ciddi kavramlar olduğunu bize hatırlatırken; aynı zamanda da demokrasi sorusuna şimdiye kadar gözardı edilmiş "kimlik politikası" temelinde yaklaşmayı olanaklı kılmaktadır. Sivil toplumun demokratik bir tarzda yeniden kurumsallaşmasını simgeleyen bu yaklaşım geç/post-modern duruma özgü bir demokrasi vizyonunu kurma potansiyeliyle hem liberalizmin meşruluk sorununu yaratmakta hem de demokrasinin hiçbir şekilde veri olarak alınamayacağının bir hatırlatıcısı olarak demokrasi tartışmasına çok önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Bu bağlamda, eğer Türkiye'deki liberalizm/toplulukçu düşünce tartışmasına çok kısaca dönersek, şu önermeyi yaparak çalışmayı bitirebiliriz: bu önemli tartışmayı kendi söylemlerine sıkı sıkıya sarılmış iki kutuplu bir yapıda bırakmak yerine, söylemler arası ve eleştirel iletişime dayalı bir diyaloğa dönüştürmek demokrasi tartışmasının verimli ve sağlıklı yapılmasının ön koşuludur. Serdar Aktan'ın (1995) tartışmanın iki kutupluluğunu simgeleyen "liberalizme ve evrenselciliğe sahip çıkalım, sonra postmodernizme elbette sıra gelir" savı, ya da Deniz Gürsel'in (1995b) "Liberallere Liberalizm Dersleri" verme çabaları gibi tartışmayı kısır döngüye ve kutuplaşmaya dönüştürecek teşebbüsler monolog işlevini görmekte. Liberal söylemin demokrasi tartışmasına katkısı olan çoğulculuk aynı zamanda kuramsal düzeyde de yaşama geçirildiği zaman liberal niteliğini sürdürebilir: bu anlamda da gereksinimimiz çok boyutlu tartışmalar, yani diyaloglardır. Bu çalışmada "sırasını bekleyen" postmodern söylemin liberalizm/toplulukçu düşünce tartışmasına katkısını sunarak, kuramsal düzeyde çok boyutlu bir tartışmayı başlatmayı amaçladım. Amaç ne liberallere liberalizm dersi ne de toplulukçulara toplulukçu düşünce dersi vermek olmalı.

KAYNAKÇA

Aktan, Serdar (1995): "Liberalizme ve Evrenselciliğe Sahip Çıkalım", *Yeni Yüzyıl*, 17 Şubat 1995.

Barber, Benjamin (1984): *Strong Democracy: Participarory Politics for a New Age*, University of California Press, Berkeley.

Barry, Brain (1973): *The Liberal Theory of Justice*, Oxford University Press, Oxford.

Bauman, Zygmunt (1993): *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford.

Bell, Daniel (1993): *Communitarianism and Its Critics*, Clarendun Press, Oxford.

Bernstein, Richard (1992): *The New Constellation: the Ethical-Political Horizons of Modernity/Postmodernity*, The MIT Press, Cambridge.

Berzeg, Kazım (1995): "Çağdaş Demokrasi Liberalizmin Ürünüdür", *Yeni Yüzyıl*, 9 Şubat 1995.

Dallmayr, Fred (1993): "Modernity in the Crossfire", *Postmodern Contentions*, der. Jones III, John, The Guilford Press, Newyork.

Derrida, Jacques (1994): "Spectres of Marx", *New Left Review*, 205, s. 31-59.

Dworkin, Ronald (1985): *A Matter of Principle*, Harvard University Press, Cambridge.

Erdoğan, Mustafa ve Yayla, Atilla (1994): "Mülakat: konuşan: Murat Yılmaz", *Polemik*, Mart/Nisan, s. 34-37.

Erdoğan, Mustafa (1994): "İnsan Hakları Nedir", *Polemik*, Mart/Nisan, s.3-5.

Erdoğan, Mustafa (1995): "Liberal Bireyciliğe İtirazlar Üzerine", *Yeni Yüzyıl*, 22 Ocak 1995.

Frazer, Elisabeth and Lacey, Nikola (1993): *The Politics of Community*, University of Toronto Press, Toronto.

Fukuyama, Francis (1992): *The End of History and the Last Man*, Hamish Hamilton, Londra.

Gordon, Colin (1991): "Governmental Rationality: An Introduction", *The Foucault Effect*, der. Burchell Graham, Gordon Colin, ve Miller Peter, Chicago University Press, Chicago.

Gutmann, Amy (1992): "Communitarian Critics of Liberalism", *Communitarianism and Individualism*, der. Avineri Shlomo ve De-shalit Avner, Oxford University Press, Oxford.

Gürsel, Deniz (1994): "Siyasal Düşüncede Liberal Tarzın Hakimiyet Dönemi ve Türkiye", *Türkiye Günlüğü*, 30, s.5-9.

Gürsel, Deniz (1995a): "Var mı Gören Şu Liberallerin Bireyini", *Yeni Yüzyıl*, 30 Ocak 1995.

Gürsel, Deniz (1995b): "Liberallere Liberalizm Dersleri", *Yeni Yüzyıl*, 14 Şubat 1995.

Harvey, David (1989): *The Postmodern Condition*, Blackwell, Oxford.

Hendley, Steven (1993): "Liberalism, Communitarianism, and the Conflictual Grounds of Democratic Pluralism", *Philosophy and Social Critism*, 19, s.293-316.

Honig, Bonnie (1993): *Political Theory and the Displacement of Politics*, Cornell University Press, Ithaca.

Keyman, Fuat (1993): "Postmodernism ve Radikal Demokrasi", *Toplum ve Bilim*, 62, s. 126-155.

Kymlicka, Will (1990): *Contemporary Political Philosophy*, Clarendun Press, Oxford.

Laclau, Ernesto (1993): "The Signifiers of Democracy", *Democracy and Possesive Indivudualism*, der. Carens H. Joseph, SUNY, Albany, s. 221-233.

Laclau, Ernesto (1990): *New Reflections on the Revolution of Our Time*, Verso, London.

Laclau, Ernesto and Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, London.

Lefort, Claude (1988): *Democracy and Political Theory*, Cambridge University Press, Cambridge.

Levinas, Emmanuel (1969): *Totality and Infinity*, Duguesne University Press, Pittsburgh.

Lyotard, Jean-Francois (1988): *Phrases in Dispute*, Manchester University Press, Manchester.

Lyotard, Jean-Francois (1986): *The Postmodern Condition*, Manchester University Press, Manchester.

Macintyre, Alisdair (1988): *Whose Justice? Which Rationality*, Duckworth, London.

Mahçupyan, Etyen (1995a): "Liberalizm, Gelenekçilik ve Demokratlık", *Yeni Yüzyıl*, 16 Ocak 1995.

Mahçupyan, Etyen (1995b): "Gelenekselciler ve Sosyopsikolojik Liberalizm", *Yeni Yüzyıl*, 1 Şubat 1995.

McGowan, John (1991): *Postmodernism and Its Critics*, Cornell University Press, Ithaca.

Moore, Margaret (1990): "Justice for Our Times", *Canadian Journal of Political Science*, 23, s.459-482.

Mouffe, Chantal (1993): *The Return of the Political*, Verso, London.

Mulhall, Stephen and Swift, Adam (1992): *Liberals and Communitarians*, Blackwell, Oxford.

Neal, Patrick and Paris, David (1990): "Liberalism and the Communitarian Critique", *Canadian Journal of Political Science*, 23, s.419-439.

Norris, Christopher (1993): *The Truth About Postmodernism*, Blackwell, Oxford.

Nozick, Robert (1974): *Anarchy, State, Utopia*, Blackwell, Oxford.

Philips, Anne (1993): *Democracy and Difference*, The Pensylvania State University Press, Pensylvania.

Rasmussen, David (1990): "Universalism v. Communitarianism: an Introduction", *Universalism v. Communitarianism*, der. Rasmussen, David, the MIT Press, Cambridge.

Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge.

Rawls, John (1985): "Justice as Fairnes: Political not Metaphysical", *Philosophy and Public Affairs*, 13, s.223-151.

Sandel, Michael (1981): *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press, Cambridge.

Sandel, Michael (1994): "Şeklî Cumhuriyet ve Engellenmemiş Benlik", cev. Filiz Çulha, *Mürekkep*, 1, s. 14-20.

Saward, Michael (1994): "Postmodernists, Pragmatists and the Justification of Democracy", *Economy and Society*, 23, s. 201-216.

Scott, Joan (1992): "Multiculturalism and the Politics of Identity", *October*, 61, s.12-20.

Spivak, Gayatri (1991): "Remembering the Limits: Difference, Identity, and Practice", *Socialism and the Limits of Liberalism*, der. Osborne, Peter, Verso, London.

Taylor, Charles (1992): Multi-culturalism and "The Politics of Recognition", Harvard University Press, Cambridge.

Taylor, Charles (1990): Sources of the Self, Cambridge University Press, Cambridge.

Walzer, Michael (1984): "Liberalism and the Art of Seperation", *Political Theory*, 12, s.315-330.

Walzer, Michael (1992): "The Civil Society Argument", *Dimensions of Radical Democracy*, der. Mouffe, Chantal, Verso, London.

Wellmer, Albert (1991): *The Persistence of Modernity*, The MIT Press, Cambridge.

Yavuz, Hakan (1994): "Liberalizmin Çelişkisi: Göçebe Birey", *Yeni Yüzyıl*, 29 Aralık 1994.

Yayla, Atilla (1994): "Türkiye'nin Liberalizme İhtiyacı Var mı", *Polemik*, Mart/Nisan, s. 5-9.

Young, Iris Marison (1990): *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, Princeton.

Democracy, community, difference: A theoretical contribution to the 'liberalism debate' in Turkey

The plausibility and legitimacy of the fundamental premises of liberal theory have recently put into a serious interrogation by various discourses, such as communitarianism, postmodernism, and feminism. What these discourses, despite the differences among them, have seen quite problematical in liberal theory are the abstract notion of individual and the assumption of universality liberal theory attributes to the category of justice. One of the concrete manifestations of the critique of liberal theory has been the emergence, firstly in North America then in Western Europe, of the liberalism/communitarianism debate over the issue of liberal democracy and social order. This important debate deserves to be taken seriously insofar as it is concerned with the question of democracy in our late (post) modern times. More specifically, the debate should be taken seriously, because it is directly related to one of the most pressing questions of political discourse, that is, how to regard the nature of the present plural society. While liberal theory answers this question on the basis of individual and the right, communitarianism propose an alternative model whose constitutive foundation lies in the notion of community and the conception of the good with which each community expresses itself in plural society.

This debate also found a place in Turkey and began to frame the recent debate over the question of democracy. It took a slightly different form, which is that of the individual versus community or democratic liberalism versus traditional liberalism. However, in the way in which the debate was initiated there are two serious problems that have occurred as a result of the tendency of, first, taking both liberal theory and the communitarian thought as given without having any critical questioning of what these approaches say, and second, of framing the debate in a binary opposition, in an either/or logic, which excluded from the debate discourses of postmodernism and feminism that have made important contributions to our understanding of democracy and pluralism. In this sense, this article takes postmodern contribution as its basis and attempts to critically assess the validity of the either/or logic which defines the methodology of the liberalism versus communitarianism debate. It argues that the

question of democracy in late (post) modern times cannot be dealt with without problematizing the logic of identity. This means that without posing the questions of difference and otherness one cannot produce an alternative notion of plural society to the liberal one based on a coherent logic of identity.

To substantiate this argument, the paper first critically reads both liberal theory and the communitarian thought which has not been done by the participants of liberalism debate in Turkey. Second it attempts to open up the debate to postmodern discourse in a way to demonstrate the validity of that discourse for the debate. Lastly, it shows the basic parameters of the democracy question in plural society which have been constructed through the deconstruction of liberal theory. This attempt, the paper aims to justify, makes it possible to think of democracy as a project based on the recognition of differences and the ethical responsibility for otherness, both of which constitute the ground for a more democratic articulation of political socity and civil society.

Oryantalist ve milliyetçi söylem arasında kadın ve peçe savaşı

*Meyda Yeğenoğlu**

> Milliyetçilik kendini Aydınlanma düşüncesinin imgesi içine sunmaya çalışır, ancak bunu yapamaz. Aydınlanma düşüncesinin kendi egemenliğini evrensel bir ideal olarak iddia edebilmesi için "Öteki"ne ihtiyacı vardır; ve eğer bir gün olur da Aydınlanma düşüncesi kendini dünyada gerçek evrensellik olarak gerçekleştirebilirse, aslında kendi sonunu getirmiş olacaktır.
>
> Partha Chatterjee: *Nationalist Thought and the Colonial World*

ABD'deki akademik toplantılarda ne zaman peçenin Batı dünyasında temsil edilişini anlamak için oryantalist söylemin incelenmesinin gerekliliğini vurgulasam, peçe sorununu oryantalist sorunsal içinde ele almakla Müslüman kadınların "evlerinde", yani İslâmî ve ataerkil sistem tarafından ezilişlerini göz ardı edip etmediğime ilişkin şüphe dolu sorularla karşılaştım.[1] Bu sorular çoğu kez, Müslüman toplumlarda kadınların ne tür kültürel, siyasî ve ekonomik koşullar altında yaşadıkları ve onların "gerçeğini" bulup çıkarmaya yönelik bir dizi başka soruyla da birlikte soruluyordu. Başka bir deyişle, Amerikalı dinleyici-

(*) Dr. Meyda Yeğenoğlu, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümünde öğretim üyesidir.

1 Bu makalenin değişik versiyonları Mayıs 1993 tarihinde Oregon Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün düzenlediği Colloquium'da ve Haziran 1993 tarihinde *International Institute of Sociology*'nin Paris'te düzenlediği yıllık kongrede "The Battle of the Veil: Woman Between Orientalism and Nationalism" başlığı altında sunulmuştur. Bu yazı *Veiled Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism* (Cambridge University Press, yayınlanacak, 1996) başlıklı kitabımdan alınmıştır. Bu çalışmaya maddi destek sağladığı için American Association of University Women kuruluşuna ve bu yazıya getirdikleri eleştiriler ve katkılardan dolayı R. Radhakrishnan'a ve Cambridge University Press'teki editörüm Steven Seidman'a teşekkür ediyorum. Ayrıca bu yazının Türkçe'ye çevrilmesine yardımlarından dolayı Ali Yaycıoğlu'na teşekkür ederim.

ler "kötü", "çarpıtılmış" oryantalist stereotipler yerine, "yerli" birinden Müslüman toplumlardaki kadınların "gerçek" ve birinci ağızdan "çarpıtılmamış" hikâyelerini dinleyerek bir anlamda oryantalist söylemin sorgulanmasının yol açtığı rahatsızlıktan kurtulmayı hedefliyorlardı. Burada sözkonusu olan, beni "yerli" bir birinci el kaynak olarak konumlayarak dışlanmış, Ötekine ses vermeyi ve bu sayede de kendini "iyiliksever" olarak kurmayı hedefleyen liberal bir arzudur. Bu arzu, oryantalizmin Batılı için kurduğu egemen Özne konumunun sorgulanmasını ve eleştirilmesini mümkün kılmaktan çok, bu konumun yeniden üretilmesini, dahası Batılı Özne'nin kendisine yeni bir *alibi* (mazeret) bulabilmesini sağlar. Böylelikle Batılı, oryantalizmin kategorilerinin dışında düşündüğünü varsayar ve "yerli"nin kendi ağzından, yani oryantalist stereotiplere düşmeden Doğulu kadının "hakikatini" aradığını düşünür. Ancak böylesi bir arayış, oryantalizmin ötesine geçmek bir yana, tam da oryantalizmin kategorilerine tutsak kalmak demektir, çünkü sözünü ettiğim bu liberal arzunun altında yatan varsayım "yerli" kültürel değerler ile oryantalist söylemin birbirinden bağımsız bir biçimde ele alınabileceğidir. Bu türden varsayımlarda sıkça rastladığımız "otantik" ve "yerli" nosyonları oryantalizmi eleştirebilmek için gerekli gibi görünse de, aslında bizzat oryantalist söylen kurduğu ve bu anlamda da oryantalizmin temel ilkelerini yeniden üreten kategorilerdir. Said'in "oryantalizm Doğu'yu oryantalize eder" ve "oryantalizm Doğu ve Batı arasında epistemolojik ve ontolojik bir ayrıma dayanır" (Said, 1978) önermelerinin de gösterdiği gibi, "Doğu'nun hakikati", "yerlilik", "otantik" gibi nosyonlar bizzat oryantalist söylemin kurduğu ve mümkün kıldığı kategorilerdir. Bir başka deyişle, Doğu'nun "hakikati"ni ve "yerli" olanı keşfetmeye yönelik bir arzu aşağıda göstermeye çalışacağım gibi ancak oryantalist sorunsal içinde bir konum almakla mümkün olabilmektedir.

Bu yazıda, Said'in oryantalist söyleme ilişkin temel tezinden yola çıkarak Doğulu kadının, yerli ataerkil sistem ve oryantalizm tarafından temsil ediliş biçiminin birbirinden bağımsız iki ayrı sorunsala aitmiş gibi ele alınmasının yanlışlığını iddia edeceğim. Oryantalist söylemde temsil edilen Doğu'yla "gerçek" Doğu'nun farklı olduğunu iddia etmek ve oryantalizm dışında bir Doğulu/yerli konumunun olduğunu varsaymak oryantalizmin Batı ile Doğu arasında dayattığı bir ayrımı yeniden üretmek demektir. Said'in öne sürdüğü gibi, neticede emperyalizm işbirlikçi bir maceraydı (Said, 1988:9). Buradan hareketle, oryantalist söylemin kendisini Doğu dünyasında, temelleri Batılı ve Doğulu arasında "emperyal" bir ayrıma dayanan milliyetçi projeler aracılığıyla nasıl yeniden ürettiğini göstermeye çalışacağım. Bunu yaparken, peçenin Cezayir ve Türkiye'deki milliyetçi söylemlere nasıl eklemlendiğini inceleyeceğim. Göstermeyi hedeflediğim şey, milliyetçilikle oryantalizm arasındaki mücadelede, Gayatri Spivak'ın deyimiyle, kadının konumunun "çifte bir biçimde gölgede kaldığıdır" (Spivak, 1988: 288). Bütün bu söyleyeceklerimin ışığında, umuyorum ki, "iyilik-

sever" Batılı Özne'nin Doğulu kadının "gerçeğini" bir Doğulunun ağzından dinleme arzusunu tatmin etmekte gösterdiğim isteksizlik, benim oryantalizme karşı gösterdiğim bir direnç olarak yorumlanacaktır.

Said'e göre, anti-emperyalist milliyetçi söylemin "aslî" bir millî köken arayışının kendisini sömürgeci tarih tarafından dikte edilmiştir. Bu nedenle, milliyetçiliğin kültürel ufku kaçınılmaz olarak sömürgecinin ve sömürgeleşmiş olanın ortak tarihi ile belirlenmiştir. Said'e göre bu ortak tarih, milliyetçi söylem tarafından da kabul görmüştür. Ona göre, köle de efendi de aynı tarihi paylaşmakta ve aynı tarih içinde yoğrulmaktadır, ancak tabii ki, bir eşitsizlik ilişkisi içinde konumlanarak (Said, 1988: 9). Said'e göre, Üçüncü Dünya'daki modernleştirme eğilimleri aslında 19. yüzyıldaki yerli ve Batılı arasındaki emperyal ayrımının Doğu'da suyüzüne çıkmasından başka bir şey değildir. Bu açıdan bakıldığında, Doğu'nun Doğululaştırılması ya da oryantalize edilmesi, kendi halkını "geliştirip" "medenileştirmeye" soyunan yerli seçkinlerin modernizasyon girişimlerinde de görülmelidir. Aşağıda daha detaylı olarak göstereceğim gibi, modernizasyon söyleminin temel taşlarından bir tanesi "öz" ve "hakikî" kültürün korunmasının gerekliliği olmuştur. Ancak, kültürün "özü" ve "asıl" kimliği gibi metaforlar oryantalizmin Batı ile Doğu arasında kurduğu temel karşıtlığı sorunlu kılmak bir yana bizzat bu karşıtlık sayesinde varolabilmektedir. Dolayısıyla, millî kökene dayanan otantikliği dile getirmekle sömürgenin oryantalizmin söylemsel yapısının dışına çıktığını varsayması bir yanılsamadır. Said'in de belirttiği gibi,

> Sömürgeleştirilmiş birey yerel ve özgün dilini korumaya çalışırken bile hakim dil ile konuşabilir ve yazabilir, hatta halkının çıkarlarıyla tamamen ters düşecek şekilde davranabilir. Burada emperyal ayrım halen devam etmektedir. Bu bütün sömürge ilişkileri için geçerli bir durum gibi geliyor bana, çünkü emperyalizmin ilk kuralı yöneten ve yönetilen arasındaki açık ve kesin bir hiyerarşik ayrımdır (Said, 1988: 14).

Partha Chatterjee, Milliyetçilik ve oryantalist söylem arasındaki bu temel türdeşliği ve suç ortaklığını *Nationalist Thought and the Colonial World* adlı çalışmasında detaylı bir biçimde ele alır. Chatterjee'ye göre, milliyetçi düşünce moderniteye ulaşmaya çalışarak, kendi içinde büyük bir çelişkiye sürüklenmiştir. Batı'nın modern değerlerine ulaşmaya çalışmak, Batı hegemonyasıyla mücadele etmek isteyen milliyetçilerin bu hegemonyaya boyun eğmelerine neden olmuştur. Milliyetçilik, bir yandan modern olmaya ve Aydınlanma düşüncesinin "aslî" değerlerine ulaşmaya çalışırken, diğer yandan otantik ve bozulmamış/kirlenmemiş bir kökeni olduğunu iddia ederek kendi özerk kimliğini ortaya koymaya çalışır. Böylece milliyetçi düşünce Batı'nın epistemik ve moral egemenliğini hem kabul etmekte, hem de reddetmektedir. Bu, aslında, milliyetçi ideolojinin yarık/çatlak *(split)* yapısının bir göstergesidir. Chatterjee'ye göre

milliyetçi söylemin bu yarık/çatlak özelliği, Üçüncü Dünya ülkelerinin Batı hegemonyasından kurtulmak için Batı modernitesine yaklaşmayı hedeflerken nasıl bizzat bu hegemonyanın boyunduruğu altına girdiklerini açıklar. Chatterjee'nin Althusser, Merleau-Ponty, Sartre ve Said'in kuramsal çerçevelerinden yararlanarak *tematik* ve *problematik* arasında yaptığı ayrım milliyetçiliğin emperyalizmle nasıl bir suç ortaklığı içinde olduğunu ve böylece onun oryantalizm ve Batı-merkezci söylemin bir devamı olduğunu göstermektedir. Chatterjee'ye göre "*tematik*, ögeler arasındaki ilişkiyi sağlayan ve ögelere bir çerçeve sunan epistemolojik ve etik bir sistemdir; *problematik* ise tematiğe referans yapılarak doğrulanabilen somut önermelerden oluşur" (Chatterjee, 1986: 38).[2] Chatterjee, *tematik* ve problematik arasında yaptığı bu ayrımı milliyetçi söyleme uyarlayarak milliyetçi düşüncenin problematiğinin oryantalizmin problematiğinin basit bir tersine çevrilmesi olduğunu öne sürer, çünkü milliyetçi söylemde nesne hâlâ Doğulu olandır, ancak bir farkla: Doğu'ya ve Doğuluya oryantalizmdekinden farklı olarak bir öznellik atfedilmektedir. Burada Doğulu, oryantalist söylemde olduğu gibi edilgen ve işbirliği içinde değildir. Milliyetçi söylemde yerli, oryantalizmin edilgen öznesinin tam karşıtı olarak etken bir özne olarak temsil edilse bile, oryantalizmdeki gibi özselci bir biçimde betimlenmekten hâlâ kurtulamamıştır. Milliyetçi söylemde, Doğuluya basitçe özerk ve aktif bir öznellik atfedilmiştir. *Tematik* konusunda ise şunları söyler Chatterjee: "Milliyetçi düşünce "Batı" ve "Doğu" arasındaki özselci ayrımı kabul eder ve uyarlar. Bu ise Batı biliminin Aydınlanma sonrasının aşkın Öznesi tarafından kurulan aynı özselci tipolojiyi ve bilginin "nesneleştirici" süreçlerini kabul etmek demektir (Chatterjee: 1986: 38). Milliyetçi düşünce sömürgeci düşüncenin ilk etaptaki siyasi uygulamalarını reddederek, sömürgeci bilgiyi, onun gerçeğe dair iddialarını ve moral değerlerini sorgularken bile hâlâ Avrupa merkezci kategorilere tutsak kalmaktadır, çünkü aynı zamanda modernleşme ve gelişmeyi de arzulamaktan bir türlü vazgeçememektedir. Böylece aynı anda iki karşıt söylemsel konumu işgal etmektedir milliyetçi söylem. Bu nedenle, Chatterjee'ye göre, milliyetçi düşünce doğası gereği çelişkili bir yapıya sahiptir, çünkü kendini temellendirdiği zemin bizzat kurtulmak istediği sömürgeci gücün düşünsel zeminidir. Ancak oryantalist ve milliyetçi söylem arasındaki bu yapısal türdeşliğe rağmen, milliyetçi düşüncenin oryantalizmin basit bir kopyesi olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Chatterjee bu ilişkinin basitçe bir tekabüliyet ilişkisi olarak düşünülmemesi gerektiğini, tam tersine, milliyetçi düşüncenin Batı'nın akılcı düşüncesinden neler alacağı konusunda seçici olduğunu hatırlatır (Chatterjee, 1986: 41). Milliyetçi düşüncenin asıl hedefi sömürge yönetimine karşı koymak olduğundan, Batı'dan neler alacağı konusunda seçici olmak zorundadır. Mücadele ettiği ve kendisi üzerinde hakimiyet kurmaya çalışan sömürgeci

2 Chatterjee'nin çalışmasına ilişkin bir tartışma için bkz: R. Radhakrishnan (1992)

düşünceden farklı olduğunu göstermelidir milliyetçi söylem. Chatterjee'nin ifade ettiği gibi "farklı ama diğerince hükmedilen bir söylemdir bu" (Chatterjee, 1986: 42). Milliyetçiliğin sömürgeci düşünceden neleri ve neden seçtiğini anlamak aynı zamanda kadın sorununun milliyetçi söylem içinde nasıl ele alındığını görmemizi sağlar.

Milliyetçi paradigma Batı'dan nelerin seçileceği konusunda ideolojik bir ilke sunabilmek için "maddiyat" ve "maneviyat" arasında bir ayrım yapar ve bu ayrımı "iç" ve "dış" karşıtlığına taşıyarak kadın sorununu ele alır. Chatterjee'ye göre, milliyetçiliğin inşa edildiği ilkelerden bir tanesi kültürün "maddi" ve "manevi" alanı arasında yapılan ayrımdır (Chatterjee, 1990). "Maddiyat", geleneksel kültürün kalıntılarından arındırılarak rasyonalize edilmesi gereken, böylece de reforme edilmesi gereken bir alan olarak görülür. Hedef, sömürgecilikten kurtulmak olduundan, Batı'nın üstün teknik bilgisine de sahip olunmalıdır. Chatterjee, bunun moderniteyi reddetmek olmadığını, tam tersine böylece modernitenin milliyetçi projenin tamamlayıcı bir ögesi haline geldiğini vurgular. Ancak, milliyetçi düşünceye göre, Batılı rasyonlelik ve teknolojik gelişme ilkeleri sadece maddi dünya ile eklemlenmelidir: kültürün özü temiz ve saf haliyle, yani Batı tarafından el değmemiş haliyle korunmalıdır. Aksi takdirde Doğu'yu Batı'dan üstün ve farklı kılan özellikler ortadan kalkmış olacak ve milletin "öz" kimliği tehlikeye düşecektir. Batı'dan neler alınıp neler alınmayacağı konusunda seçim yapılırken "maddiyat" ve "maneviyat" arasında kurulan bu karşıtlık milliyetçiliğe uygun bir çerçeve sağlar. Maddiyatın alanı daha az önemlidir; asıl önemli olan "maneviyatın" alanıdır. Bu, milliyetçiliğin, ülkenin gerçek benliğini bulacağını iddia ettiği "içsel" alandır. Batı, "yerli"nin sadece "dış" dünyasına hükmedebilmiştir. "Maneviyat"ın alanı olan "içsel" alan bu hükmedişten etkilenmemiştir; Batı, "öz" kimliklerle dokunamamıştır. "Maddiyat" ve "maneviyat" arasındaki bu karşıtlık kendisini en yalın biçimde kadın sorununu ele alışında gösterir. Milliyetçiliğin kadın sorunuyla örtüşmesini Hindistan örneğine dayanarak şöyle açıklar Chatterjee:

> Şimdi bu iç/dış ayrımını günlük yaşamdaki *ghar* ve *bahir*, yani ev ve dünya arasındaki ayrıma uyarlıyalım. Dünya dışsaldır, maddiyatın alanıdır. Ev ise bizim içsel manevi kişiliğimizi, gerçek kimliğimizi temsil eder. Dünya, maddî çıkarların vahşice yürütüldüğü, pratik çıkarların hüküm sürdüğü alandır. Bu ayrıca tipik bir erkek alanıdır. Oysa ev, maddi dünyanın yıkıcı/dünyevî etkilerinden uzak kalmalıdır. Kadın da bu alanın temsilcisidir. Bu yolla sosyal mekan içindeki *ghar* ve *bahir* ayrımına denk düşecek bir şekilde sosyal rollerin cinsiyet-kimlikleri (gender) ile özdeşleşmesi sağlanır" (Chatterjee, 1990: 338-339).

Chatterjee "iç" ve "dış" arasındaki ayrımın milliyetçi düşün içinde kadın sorununa eklemlemesini şöyle açıklar: "ev/dünya ikilemini sosyal rollerin cinsi-

yet-kimliklerinin (gender) kuruluşuyla birleştirirsek, milliyetçiliğin kadın sorununa verdiği ideolojik cevabı almış oluruz" (Chatterjee, 1990: 239). Chatterjee'nin Hindistan millî kimliğini tartıştığı bağlamda belirttiği gibi, ev ve onun uzantısı olarak kadın, millî kültürün yansıdığı temel bir alan olarak ele alındığından, kadının giyim-kuşamı, tavırları, yaptığı yemekler, eğitimi, evdeki ve dış dünyadaki görevleri milliyetçi ideoloji içinde yoğun bir tartışma nesnesi haline gelmiştir. Bu tartışmaların doğurduğu sonuçlardan bir tanesi, kadının, hem modern Batı toplumlarındaki kadından, hem de yerli aterkil gelenekte tanımlanan kadından farklı bir biçimde tanımlanmasıdır. Milliyetçi söylem içindeki kadın imajı özellikle "yozlaşmış Batılı kadın" imajından ayrıştırılmıştır. Bunun yanısıra, kültürel olarak sömürge ilişkileri içinde yer alan varlıklı Batılılaşmış kadından da kat kat üstündür milliyetçiliğin tanımladığı kadın. Diğer yandan, aşağı sınıf kadınlarının tersine, ne çocuksudur, ne kabadır, ne moral duygulardan yoksundur, ne de cinsel açıdan "hafiftir." O, modern Batı'nın eğitim yöntemleri ile rafineleştirilmiş, ama aynı zamanda evinin de kadınıdır. O, eğitimini dışarıda erkeklerle rekabet etmenin bir aracı olarak kullanan Batılı kadından da, kendi toplumunun özgürlükten yoksun, geleneksel kültür tarafından ezilmiş kadından da üstündür. Bu yeni ideolojide, kadının özel rolü, yani milletin manevî değerlerinin bekçiliği, onun, evin fiziksel sınırlarından dışarı çıkmasına engel değildir (Chatterjee, 1990: 249). Kadının, kadınsı "öz"ünü tehdit etmeyecek bir şekilde, modern dünyada yer alması mümkündür. Kadının cinselliği, anavatanı sembolize eden başarılı anne olarak portre edilmesi sayesinde silinerek, onun dış dünyadaki yeni konumunun, milletin kendi "hakiki" benliğini, özünü ve öz kimliğini tehdit eder bir hale de gelmemesi sağlanır. Chatterjee'ye göre, milliyetçilikle beslenen bu yeni ataerkil ideoloji, kadınların kurtuluşunu ulusal egemenliğin tarihsel amacı ile birliştererek onları yeni, ama tamamen meşru bir aterkil sisteme tabi kılmıştır (Chatterjee, 1990:248).

Chatterjee'nin örneği Hindistan milliyetçiliği olduğu halde, kurduğu teorik çerçevenin klasik bölgesel emperyalizme tabii olsun ya da olmasın, diğer Üçüncü Dünya ülkelerindeki milliyetçi söylemleri anlamamızda oldukça yardımcı olduğunu düşünüyorum. Elbette, her tarihsel durum benzersizdir ve bu nedenle kendi özgün analizini gerektirir. Ancak, milliyetçilik ve emperyalizm arasındaki bu söylemsel mücadelede hemen her tarihsel ve kültürel örnekte ortadan silinen *(efface)* şeyin cinsel fark olduğunu iddia edebiliriz. Bu yazıda işte bu "silinmeyi" ele alacağım. Bunu, peçenin iki ayrı milliyetçi projeye, Cezayir ve Türk milliyetçiliği söylemlerine nasıl eklemlendiğine bakarak inceleyeceğim. Birbirinden çok farklı bu iki örneğin (Türkiye ve Cezayir) ortak iki özelliği paylaştıklarına dikkati çekmek istiyorum: kadın, karşıt gruplar arasındaki mücadelenin zemini haline gelmiştir ve böyle olduğu halde, paradoksal biçimde, bu mücadelenin süreci cinsel farkın silinmesine yol açmıştır. Peçe ise bu zeminin hem en etkili, hem de en uygun aracı olmuştur: kadının peçesini çıkartmak veya tekrar

giydirmekle sağlanabilecek kültürel ve siyasal etkiler son derece kolay bir görünürlülüğe sahip olduğundan, peçe, çatışan grupların birbirlerinden farkını kurmakta kolayca manipüle edebildikleri, anlamı oldukça yüklü bir sembol olma işlevini görmüştür. Peçe, milliyetçi söylemlerde, sayesinde ulusun erkek Öznesinin kendi arzu ve korkularını ifade edebildiği, bundan daha önemlisi, kendi "ulusal" farkını vurgulayabildiği bir araca dönüşmüştür. Dolayısıyla, milliyetçi söylemin ayrıcalıklı noktası olan ulusal farkın kuruluşu ancak kendi bir fark olan kadın aracılığıyla ve kadından geçen bir dolayımla mümkün olmuştur. Kadının bu aracılığı ve dolayımı, milliyetçi söylemin oryantalizmden farkını kurabilmesi için gerekli bir zemin olarak işlev görmüş, ama aynı anda da bir zemin olduğu yadsınmıştır.

Türk milliyetçiliği / Osmanlı dönemi

Türkiye'deki milliyetçi söylemin kadın sorununu ele alış biçimini anlayabilmek için onu, Batılılaşmayı başat ideoloji olarak alan modernleşme ve laikleşme hareketi içine yerleştirmemiz gerekir. 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında gelişen milliyetçi proje, Batılı modernite modelinin güçlü etkisi altındaydı. Buna uyumlu bir biçimde, Aydınlanma düşününün temel ilkeleri olan teknoloji, bilim, akılcılık ve gelişme gibi ögeler, kendilerine laik Türk devleti için yeni bir ulusal kimlik yaratmayı amaç edinmiş Batılılaşmış yerli seçkinlerin söylemlerine hâkim olmaya başladı. İşte kadın sorunu böyle bir bağlam içinde yaşam alanı buldu kendisine. Kadın, feodal dünya imparatorluğundan ulus-devlete geçiş sürecinin karmaşık tarihsel örgüsünü biçimlendiren ideolojik tartışma ve iddiaların temel referans kaynağı oldu. Kandiyoti'nin belirttiği gibi kadın sorunu, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda, hem de sonraki Türkiye Cumhuriyeti'nde, kültürel ve ulusal birlik, düzen ve düzensizlik nosyonları ve yerlinin yabancı ile olan ilişkisinin tartışılmasına aracılık eder hale gelmişti (Kandiyoti, 1989: 140). Asıl sözkonusu olan sorun, kadın tartışması aracılığıyla ulusal kimlik olduğundan, kadın üzerine geliştirilen söylemlerin önemli dönüm noktalarını incelemek yararlı olacaktır. Kandiyoti'nin de öne sürdüğü gibi, bu dönüm noktaları "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyetine geçiş sürecinin önemli anlarıyla eşzamanlıdır" (Kandiyoti, 1989: 140). Bu nedenle, Batıcılık, milliyetçilik ve İslam arasındaki gerilimin iki önemli tarihsel dönemde oynadığı rolü incelemek gerekmektedir. Birinci dönem, 19. yüzyılın ortalarında Tanzimat ile başlayıp 20. yüzyılın başlarında Jön Türklerle kurumlaşan Osmanlı reformları dönemidir; ikinci dönem ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının akabinde Mustafa Kemal tarafından gerçekleştirilen reform girişimleriyle gelişen ve yerleşen Batılılaşma sürecidir. Kandiyoti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyete geçiş sürecinin "aydınlanmış "modernist" İslamcı konumdan Türk milliyetçiliğinde temellenen feminizme doğru ilerleyen bir sıçrayış" olarak nitelendiril-

mesi gerektiğine işaret eder (Kandiyoti, 1990: 140). Bu sıçrayışın kadın sorunu açısından en belirgin özelliği ise, kadının kurtuluşu üzerine tek meşru söylem olagelmiş İslâmdan gittikçe uzaklaşma ile birlikte bu kurtuluşu yerli bir model olarak gören kültürel milliyetçiliğe doğru yönelmedir (Kandiyoti, 1991:23). Aşağıda bu uzaklaşmanın söylemsel özelliklerini tartışmak istiyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nda "kadın sorunu" büyük ölçüde Tanzimat dönemi sonrasında günlük siyasi söylem içinde belirmeye başladı. Bu dönemdeki söylemsel alana biçimini veren şey, modernist reformcularla dinci gelenekselcilerin kutuplaşması oldu. Kadın sorununa ilişkin önemli konular 20. yüzyılın başlarında ve Türk milliyetçiliğinin hızla geliştiği İkinci Meşrutiyet döneminde ele alınmaya başlandı. Daha doğrusu, kadın konusundaki tartışma ilhamını milliyetçi söylemi şekillendiren soru ve sorunlardan aldı. Aile, sorumlu annelik, yurttaşların eğitimi gibi konular, temel kaygısı İmparatorluğun çökmesini engellemek olan grupların söylemine "kadın sorunu" olarak eklemlendi. Kadının kurtuluşu sorunu, aydınlanma ve ilerleme ideallerini ülkenin "medeniyet seviyesine" ulaşmasında vazgeçilmez bir önkoşul olarak gören ilerlemeciler için de önemli bir zemin oluşturdu. Kadının kurtuluşu, modernleşme ve Batılılaşma ile özdeşleşmenin güçlü birer göstergesi olarak kurgulandı. İlerlemecilere göre, aydınlanmış yurttaşların yaratılmasında ve ulusun yenilenmesinde en önemli görevlerden biri, hem anne, hem de eş olarak kadınlara düşmekteydi. Bu yüzden kadınların eğitimi çok önemliydi, çünkü, eğer İslâmın ve geleneklerin prangasına bağımlı kalmaya devam ederlerse, kadınlar böyle bir görevi üstlenemezlerdi. Böylece, erkeklerin kadınlardan kolayca boşanabilmelerini sağlayan, cinsler arasında fark gözeten İslâm hukukunun boşanmayla ilgili bölümleri ve kadınları erkeğin alanından tecrit eden düzenlemeler kadının kurtuluşunun önündeki engeller olarak görülmeye başlandı (Caporal, 1982). Kadınların eğitimi ve aydınlanmasının, ulusun selameti için hayatî önem taşıdığı vurgulandı. Kadının "karanlık çağlara" hapsolmasının ve toplumda aşağılanmış bir konuma yerleştirilmesinin baş sorumlusu olarak din görüldü. Dolayısıyla, geleneksel İslâmî değerlerin eleştirilmesi ile hümanizm ve aydınlanmanın ve bu felsefelerin akılcılık, ilerleme ve özgürlük ideallerinin yüceltilmesi ve övülmesi aynı anda ve birlikte gerçekleşti.

Tartışmanın diğer yanında ise, İslâmî kurumların ve hukukun yozlaştırılıp terk edildiği ve Batı'yla eklemlenmenin de aslında İmparatorluğun çöküşünü hazırladığı şeklinde görüşler dile getirilmekteydi. Batı teknolojisinden faydalanmanın gerekliliğine inanılıyor, ancak bunun, İslâmî değerlerin Batı kültürü tarafından kirlenmesini önleyecek şekilde yapılmasının gerektiği savunuluyordu. İşte kadın, bu kirlenmeden korunması gereken nesneyi sembolize etmekteydi. Sonuçta, peçe, çok-evlilik ve boşanma gibi konular bu tartışmanın nesneleri ve zemini haline geldi.

Kandiyoti'nin Tanzimat dönemi Türk romanı üzerine yaptığı inceleme, za-

manın en önemli temalarından birisinin geleneksel Osmanlı aile sistemi ve bu sistem içinde kadının konumu olduğunu göstermektedir (Kandiyoti: 1989: 140). Bununla beraber, "aşırı" Batılılaşmaya yönelik bir eleştiriye de rastlamaktayız bu dönemde. Osmanlı-Türk romanında gördüğümüz bu iki eleştiride ortak olan şey "iç" ve "dış" arasında yapılan ayrımda, kadının iç alanla, evle, ulusla ve kültürün manevi özüyle uyuşan birliğinin vurgulanmasıdır. Ulusu modernleştirme ve Batılılaştırma arzularına rağmen, "aşırı" Batılılaşmaya karşı bir endişe duyulmaktaydı. Batılılaşmanın, kadının evdeki konumuna dokunmadan, ailenin manevi değerlerini ve tüm toplumun ahlâki dokusunu bozmadan uygulanmasının gerekliliği vurgulanmaktaydı. "Budala ve mıymıntı bir gençliğin ve moda düşkünü kadınların nihai bir çöküntüyü sergilediği düşünülmekteydi" (Kandiyoti: 1989:142). Aşırı Batılılaşmış kadın, Osmanlı kültürünün içinde bulunduğu ahlâki çöküşün sorumlusu olarak görülmekteydi. Diğer yandan, bu romanlarda geleneksel olandan farkın vurgulanması gibi bir arzunun da dile getirildiğine ve sürekli "yeni kadının", geleneksel dinsel kurumların, istenmeyen evliliklerin, çok-evliliğin, tek taraflı boşanmanın ve kulluğun kurbanı olan "eski kadın"dan farkının öne çıkarıldığına da tanık olmaktayız. Böylece, Türkiye'deki erken milliyetçi ideoloji, kendini hem İslâmî gelenekten, hem de "aşırı" Batılılaşmışlıktan ayırt ederek "otantik" bir Türk kimliği yaratmaya girişmiştir. Bu dönemin Namık Kemal, Ahmet Mithad Efendi, Şemsettin Sami gibi yazarlarının tümü kadının konumuna ve kulluk, evlilik, boşanma gibi kadını toplum içinde itibarsız duruma iten kurumlara karşı eleştirel bir tutum sergilemişlerdir. Kandiyoti'nin de belirttiği gibi, bu "modernist reformcular Osmanlı toplumunun baskıcı unsurlarına karşı duydukları memnuniyetsizliği, kadın sorunuyla çok kolay bir biçimde özdeşleştirivermişlerdir (Kandiyoti, 1989:144). Ancak, Tanzimat romanı, kadının kurtuluşunu Batılılaşmakla özdeşleştirmek konusunda daha sonraki dönemin romanları kadar açık ve net değildir. Bu dönemin yazarları, "aydınlanmış" bir Batılılaşmadan ziyade, hafifmeşreplikle özdeşleştirdikleri "kadın kurtuluşu" konusundaki endişelerini dile getirirler (Kandiyoti, 1989:145) (bu tema Cumhuriyet döneminde de daha belirgin bir hale gelecektir). Bu dönemde, kadının Batılılaşma yoluyla edineceği "özgürlük" üzerinde durulmasına rağmen, "aşırı" Batılılaşma üzerine eleştiriler devam etmekteydi, çünkü, bu tür "aşırılıklar" ahlaki bozulmanın asıl kaynağı olarak görülmekteydi. Örneğin modern çocuk bakımı, ev işleri gibi sorumluluklarını ihmal eden ve çökmekte olan Avrupalılaşmış İstanbul'da avare bir yaşam sürdüren kadın figürü "aşırı" Batılılaşmanın neden olduğu bir yozlaşmaya delalet ediyordu. Dahası "aşırı" özgürleşen ve medeniyet adına kendi özünü, doğasını ve görevlerini sürekli inkâr eder duruma gelmiş kadın bu romanların temel konularından biri olmuştu, çünkü kadının toplumdaki durumu, aşırı Batılılaşmanın neden olduğu ahlâki çürümenin dile getirilmesinde uygun bir gösterge haline gelmişti.

Yukarıda belirttiğim gibi, kadın, millî kimliğe ilişkin konuların tartışılmasın-

da uygun bir zemin olarak görüldüğünden, kadın sorunu değişik biçimlerde milliyetçi projelerin kurulmasında kaldıraç olarak kullanılmıştır. Kandiyoti'nin de belirttiği gibi, "kadın hakkındaki milliyetçi ve İslâmcı söylemlerin birleştiği tek bir ısrarlı nokta vardı, bu da kadının davranış ve konumunun (bunlar ne biçimde tanımlanırsa tanımlansın) kollektivitenin gerçek kimliğiyle uyuştuğunu ve bu kimliğe karşı hiçbir tehdit içermediğini göstermeye duyulan aşırı istekti" (Kandiyoti, 1989:140). Bu da demek oluyor ki, kadınlar, kendi konumları üzerine konuşmaya kalkıştıklarında, kadın olarak sorunlarını bu söylemsel alanda dile getirebilecekleri özerk bir özne konumuna sahip değildiler. Tam tersine, kadınların, kadın olarak özne konumu hep önceliği olan başka meselelerin gölgesi altında silinmişti. Ancak bu, kadın adına konuşanın yalnızca erkekler olduğu anlamına gelmemektedir: aksine, kadınlar bu tartışmalarda yer aldılar ve seslerini duyurdular, ancak bu yer alış her zaman politik alandaki söylemsel kutuplaşmanın belirlediği terimler ve bağlamlar içinde bir konum alabildikleri ölçüde mümkün oldu. Örneğin, kadınların eğitilmesi talebi, İttihat ve Terakki döneminin ilerici yayın organlarından olan *Terakki* dergisinde kadınları "faydalı" yurttaşlar haline getirmek için gereken bir yol olması adına (çünkü ancak bu yolla başarılı bir millet yaratılabilirdi), kadınlar tarafından da savunulmuştur. Kadının özgürleşmesinin milletin ilerlemesi anlamına geldiği ve eğitimin bunun gerçekleştirilmesinde bir araç olduğu fikri kadınlar tarafından da dile getirilmiştir. Ancak kadınların bu tartışma içinde kadın olarak sesleri, işgal ettikleri "arada-derede" *(interstitial)* konuma yerleşmek zorunda kaldıklarından, silinmişti. Burada Gayatri Chakravorty Spivak'ın yaklaşımını izlersek, kadınların kadın olarak seslerini duyurabilecekleri ve eklemleyebilecekleri bir konuşma konumları yoktu (Spivak, 1988; 1985). Tam tersine, bu döneme ait örneklerde de görülebileceği gibi, kadınlar ancak kendilerini tartışmanın iki tarafında bir yerde konumladıkları ölçüde seslerini duyurma imkânı bulabiliyorlardı. Bu durum, erkeğin söyleminde kadının araçsal bir biçimde kullanımı olarak yorumlanabilir. Ne var ki bu, kadınların, millî kimlik kurmaya yönelik söylemsel mücadelenin zemini haline getirildiği tezini geçersiz kılmaz. Tam tersine, bu durum, Homi Bhabha'yı (1984, 1983a, 1983b) izleyerek söyleyecek olursak, bu tür söylemsel mücadeleleri karakterize eden çatışmalı ve çelişkili *(ambivalent)* yapıya işaret eder. Benim burada dikkat çekmeye çalıştığım nokta, naif bir ilericiliğin şampiyonluğunu yapmak değil, yalnızca kadınların konuşmasını/seslerini duyurabilmelerini mümkün veya imkansız kılan koşulları ortaya çıkarmaktır. Bu dönemde bazı kadın yazarlar, kadının ezilmişliğini açıkça eleştirmişlerdir. Fakat, bu kadınlar da, kadının cehaletinin ülkenin içinde bulunduğu her türlü kötü koşulun nedeni olduğuna ilişkin düşüncenin ateşli savunucuları olmuşlardır. Bu anlamda, onların söylemlerinin de erkeklerin söylemleri ile aynı yapısal özellikleri taşıdığını söyleyebiliriz. Kadınlar, bu dönemde yazdıkları çeşitli yazılarda, kadınların ancak iyi bir eş ve anne olarak ülkenin refahının sağlanmasına

kat kıda bulunabileceklerini vurgulamışlardır (annelik ve eşlik kadın konusunda üretilen ilerici söylemin temel göstergeleriydi).

Öte yanda, diğer bir grup kadın, İslâmın kadına pek çok hak tanıdığını ve bu yüzden de ilericilerin iddia ettiği gibi kadınların bağımsızlıklarının İslâm yasaları altında tehlikede olmadığını savunan bir görüşü dile getiriyordu. Görüşlerini peygamberin hayatından ve bu dönemdeki kadınların yaşamlarından verdikleri örneklerle destekleyerek, kadının ezilmesinin İslâmî hükümlerden değil de, çok eşlilik gibi Arap kültürünün bazı örf ve adetlerinin bu kültüre uyarlanmasından kaynaklandığını iddia ediyorlardı. Kandiyoti, muhafazakâr Mahmut Esat Efendi ile çok eşlilik üzerine bir tartışmaya girip görüşlerini İslâmî hükümlere uydurarak dile getiren dönemin tanınmış "feminist" kadın yazarı Fatma Ali'yi örnek olarak verir. İlk "feministlerin" seslerini dönemin resmî söylemi içinde eklemlemelerine örnek alarak bu dönemin haftalık dergilerinden biri olan *Hanımlar Gazetesi* gösterilebilir (Kandiyoti, 1988:132). Bu derginin kadınlar için önerdiği üç temel ilke, iyi bir anne, iyi bir eş ve iyi bir Müslüman olmaktır.

Cumhuriyet dönemi reformları ve peçe sorunu

Mustafa Kemal'in kurumlaştırdığı bir dizi reform, modernleşme ve laikleşme hareketleri içinde Türk milliyetçiliğini güçlendirmesi ve Aydınlanma projesini sağlamlaştırması bakımından en etkili olanıydı. Böylece, hali hazırda varolan Avrupalılaşma düşüncesinin yaygınlaşması sağlanmıştı. Laik modernleşme, resmî ideoloji haline gelmiş ve böylece "uygar" olma sosyal hayatın değişik alanlarında sağlanan Batılılaşmanın derecesine göre ölçülür olmuş, ilerleme, Osmanlı geri kalmışlığından kopuş olarak tanımlanır hale gelmişti.

Mustafa Kemal'in Doğu ve Batı arasında keskin bir ayrıma dayanan ve Batı'nın doğal üstünlüğünün ulaşılması gereken uygarlık seviyesini temsil ettiği görüşünü dile getiren söylemi, Chatterjee'nin yukarıda kısaca özetlediğim *tematik* kavramı açısından ele alınabilir. Mustafa Kemal pek çok konuşmasında şu iki nokta üzerinde ısrarla durmuştur:

> Türk ulusu yüzyıllar boyunca ve sürekli Türkiye'yi uygar uluslarla birlikte ilerleme yolunda yürümekten alıkoyan engellerin ortadan kalkmasını büyük bir mutlulukla karşılamıştır (Mustafa Kemal Atatürk, alıntılayan Lewis, 1961:266).
>
> Millet en sonunda, özde ve görünüşte, tam olarak çağdaş uygarlığın bütün milletlere sunduğu yaşantı ve kanunları gerçekleştirmeye karar vermiştir (Mustafa Kemal Atatürk, alıntılayan Lewis, 1961:268).

Ulus için yeni bir kimlik yaratmak ve Batılılaşma yolunda arzulanan ilerleme seviyesine ulaşmak için Halifeliğin kaldırılması gerekli fakat yetersiz bir aşamaydı. Bernard Lewis'in de gözlemlediği gibi "daha ileri bir şok gerekliydi – ül-

kedeki her insanı eski düzenin gittiği ve yeni bir düzenin yerini aldığı gerçeği ile sarsan bir etki" (Lewis, 1961:268). Bu bağlamda, Mustafa Kemal ulusun geçmişinden "uygar" kimliğine geçişini belirleyen, Lewis'in deyişiyle "büyük sembolik devrimlerini" gerçekleştirdi. Türk milliyetçilik söyleminin, uygar bir millet olmak adına, geçmişten radikal bir biçimde kopuşu sağlamasında kadın figürü önemli bir rol oynadı. Kandiyoti'nin de işaret ettiği gibi, "Kemalist dönemin "yeni kadını" geçmişten kopuşun açık bir sembolü oldu, Mustafa Kemal'in yükseltmek için bizzat uğraştığı bir sembolizmdi bu (Kandiyoti, 1991:41). Böylece, kadının dinsel dogmanın zincirlerinden kurtuluşu. Mustafa Kemal'in modernleşmiş Türkiye vizyonunun temel unsurlarından biri haline geldi (Jayawardena, 1986). Bu, onun ülke çapında yaptığı pekçok konuşmada açıkça kendini gösteriyordu. Mustafa Kemal'in söylemi, Aydınlanma düşüncesinin temel ilkeleri olan ilerleme, özgürlük ve eşitlik idealleri ile beslenmekteydi. Ulaşılacak yeni idealde, ulusun refaha ve arzulanan uygarlık seviyesine erişebilmesi için kadının eğitilmesinin gerekliliği sürekli olarak vurgulanıyordu. Kadının modernleştirilmesi arzusu Mustafa Kemal'in 1923'te İzmir'de yaptığı konuşmada açıkça görülebilir:

> Cinslerden birinin üstün olduğu bir uygarlık sakattır. İlerlemeye ve gelişmeye karar vermiş bir halk bunu mümkün olduğunca çabuk farketmelidir. Geçmişteki hatalarımız kadınlarımızın kaderlerine kayıtsız kalmamızdan kaynaklanmaktadır (Mustafa Kemal Atatürk, alıntılayan Jayawardena, 1986:36).

Kastamonu konuşmasında Mustafa Kemal, arzulanan gelişmişlik düzeyine ulaşmak için cinsler arasındaki eşitlik idealinin elde edilmesini bir zorunluluk olarak görüyordu:

> Dürüst olalım: toplumu erkekler kadar kadınlar da oluşturmaktadır. Eğer bir kimse ilerlemek için bütün hakları birine verir ve diğerini de bunlardan mahrum ederse ne olur? Nüfusun yarısı zincirler içindeyken, diğer yarısının göklere ulaşması mümkün müdür? Gelişme sadece genel bir çabayla mümkün olabilir ve sadece bu yolla aşama kaydedilebilir (Mustafa Kemal Atatürk, alıntılayan Jayawardena, 1986:36).

Mustafa Kemal'in söyleminde, bir kimsenin "uygar" Batı'ya mı, yoksa "barbar" Doğu'ya mı ait olduğunun en açık göstergesi olarak kadının kıyafeti ve erkeğin şapkası ele alınmaktaydı. Kadınlar için büyük önem taşıyan bir dizi reformun yapıldığı dönemde peçe, hukuken kaldırılmamış olsa da, milliyetçi ideolojinin inşası sırasında stratejik öneme sahip bir düzenleme ve kontrol nesnesi olmuştur. Bu nedenle, peçenin milliyetçi söyleme eklemleniş biçimini incelemenin bize milliyetçi projenin temel hatlarını anlamak için önemli ipuçları vereceğini iddia etmek çok abartılı olmayacaktır. Peçe, Lacan'ın deyişiyle, bir *düğüm noktası*, veya modernist söylemin bir yoğunlaşma noktası haline gelmiştir. Ka-

dınların başlarını açmaları aynı anda birçok şeyin göstergesi olabilecek pratik bir araç olmuştur. Peçe bir yandan Osmanlı kimliğine karşı inşa edilen yeni bir Türk kimliğinin, diğer yandan Türkiye'nin uygar/modern bir düzeye ulaştığının ve İslâmın resmî bir kurum olmaktan çıkartılıp etkinliğinin inanç ve ibadetle sınırlandığının göstergesi haline gelmişti. Böylesi bir bağlam içinde peçe, Müslüman gericiliğin temsilcisi olmuştu. Gerçek Türk kadınının aslında hiçbir zaman örtünmediği iddia ediliyordu (Olson, 1984). Birçok yerde yaptığı konuşmalarda Mustafa Kemal özellikle peçe uygulamasının gericilik olduğunu belirtiyor ve bunun derhal düzeltilmesine duyulan ihtiyacı dile getiriyordu. Kıyafetle ilgili mevcut yasaların düzenlenmesi de Mustafa Kemal'in modernleşme girişiminin ayrılmaz bir unsuru olmuştu:

> Gittiğim yerlerde yüzünü, kıyafetlerinin bir parçası, peçe ya da benzeri bir şeyle örten, bir erkek gördüğünde hemen toparlanıveren kadınlar gördüm. Bu davranışın anlam ve ifade ettiği şey nedir? Efendiler, bir ulusun anaları ve bacıları bu garip tavrı, barbarca tutumu kabul edebilirler mi? Bu alay edilecek bir konudur. Bu durum bir an önce düzeltilmelidir (Mustafa Kemal Atatürk, Arıkan, 1984:19).

Mustafa Kemal'in modernleşmeci girişimlerinin en belirgin söylemsel özelliklerinden biri de Doğu ve Batı, ilkel ve uygar arasında yaptığı ayrımdır. Yukarıda Chatterjee ve Said'in metinlerini tartışırken belirttiğim gibi, Üçüncü Dünya'nın söylemindeki emperyal bölünme benzer modernleşme girişimleriyle yeniden üretiliyor ve bu sayede de Avrupamerkezci düşüncenin mirasçılığı sürdürülüyordu. Doğu'nun Doğululaştırılması/oryantalleştirilmesi olgusunu, bu temel bölünmenin ülkedeki aydınların söylemlerinde nasıl bir belirleyiciliğe sahip olduğunu incelemekle anlayabiliriz. Mustafa Kemal'in söylemi, Chatterjee'nin milliyetçi sorunsalın tanımlayıcı özelliği olan *problematik* ve *tematik* arasındaki ayrımının bir örneğidir, çünkü bu konuşmalarda Doğu yalnızca bir nesne olmaya devam etmiyor, aynı zamanda Doğu-Batı arasındaki ayrımı kuran özselci tipoloji de yeniden üretiliyordu. Örneğin, Mustafa Kemal'in söyleminde Batılı giyim tarzını meşru kılan, onun uygar ve uluslararası, hatta evrensel olarak tanımlanmasıydı.

> Efendiler, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş Türk halkı uygardır; tarihte ve gerçekte uygardır. Fakat size kardeşiniz, arkadaşınız, babanız olarak söylüyorum ki, uygar olduğunu iddia eden Türkiye Cumhuriyeti'nin insanları fikirleriyle, düşünce yapılarıyla, aile yaşantılarıyla, hayat tarzlarıyla uygar olduklarını göstermeli ve kanıtlamalıdır. Kısaca, Türkiye'nin tam anlamıyla uygar ve ileri insanları görünüş olarak da uygar ve ilerici bireyler olduklarını gerçekten kanıtlamalıdır... Bu son sözlerimi biraz açık dile getirmeliyim ki, bütün ülke ve dünya ne dediğimi kolayca anlayabilsin. Sizlere açıklamalarımı bir soruyla yapmak istiyorum. Üzerinizdekiler millî kıya-

> fetleriniz mi? (Hayır yanıtları), uygar ve modern mi? (Hayır, hayır çığlıkları). Size katılıyorum. Bu stillerin garip karışımı ne ulusal, ne de uluslararasıdır. Arkadaşlarım, uluslararası kıyafet ulusumuz için uygun olanı ve yakışanıdır ve hepimiz bunu giyeceğiz. Botlar ve ayakkabılar, pantalon, gömlek, kravat, ceket ve yelek-ve şüphesiz, tüm bunları tamamlayacak bir başlık. Bunu açıklamak istiyorum. Bu başlığa "şapka" denir (Mustafa Kemal Atatürk, alıntılayan Lewis, 1961:268-269).

Ne var ki Mustafa Kemal ulusu modernleştirmeye çalışırken "aşırıya kaçılmaması" için ihtiyatlı davranıyordu. Bu kökten değişimlerin keskinliğini törpüleyebilmek için "otantik" ve geleneksel olana sahip çıkarak, ulus için özerk bir kimlik öne sürmeyi de ihmal etmedi. Buna göre Batı model alınmalı, fakat kendi özgün kültürümüz korunmalı ve bozundurulmadan bırakılmalıydı. Bu ikili jest, milliyetçi söylemin bölük özelliğini göstermektedir. Bu iki durum arasında "sağlıklı" bir denge kurmakla yükümlü olanlar ise kadınlardı; modern kimliklerini edinme yolunda çarşaflarını terk ederken, bunu Batılı kadını her açıdan taklit ederek aşırıya kaçmadan yapmaya dikkat etmeliydiler; kendi geleneklerine, milli ruha ve böylece de "otantik" kökenlerine bağlı kalmak zorundaydılar. Kadınlar, modern Batı'nın getirdiği kültürel incelikleri "otantik" kültürü tehlikeye sokmadan elde etmeliydiler.

> Giyimlerinde Avrupa'lı kadınları taklit etmekte aşırıya kaçanlar her ulusun gelenekleri ve kostümleri, kendi ulusal özellikleri olduğunu bilmelidirler. Hiçbir ulus bir diğerini tam anlamıyla taklit edemez. Taklitçi bir ulus ne tam olarak taklit ettiği gibi olabilir, ne de kendisi gibi kalır. Bu açıkça üzücü bir sonuçtur. Kıyafet konusunda göz önünde bulundurmamız gereken şey bir yandan ulusun ruhu, diğer taraftan da modern hayatın gereksinimleridir. Bu iki gereksinimi aşırı giden yaklaşımlardan uzak durarak yerine getirebiliriz (Mustafa Kemal Atatürk, Arıkan, 1984:21).

Bu "yeni" kadının eğitimli olması, Batılılaşması, çarşafını çıkarması fakat aynı zamanda da kadınsı özelliklerini koruması bekleniyordu. "Yeni kadın" aşırı derecede Batılılaşmamalıydı; modern hayatın gerekleri yerine getirilirken "ulusun ruhu" ihmal edilmemeliydi. Kadınlar iyi bir anne ve iyi bir eş olmaya devam etmeliydiler, çünkü ulusun aslî kimliği ve ruhunu şekillendiren onlardı. Mustafa Kemal 1923 yılında yaptığı bir konuşmasında bunu şöyle dile getirmektedir:

> Tarih annelerimizin ve ninelerimizin gösterdiği büyük erdemlere işaret eder. Bu büyük erdemlerden biri ırkımızın gurur duyabileceği oğullar yetişmektir. Zaferleri Asya'yı geçip tüm dünyanın sınırlarına ulaşmış olanlara cesaret ve doğruluğu öğreten erdemli anneler olmuştur. Toplumsal sorumluluğun yanısıra kadının en önemli görevinin iyi bir anne olmak oldu-

> ğunu tekrarlamaktan vazgeçmeyeceğim. Zaman içinde gelişirken, uygarlık dev adımlarla ilerlerken annelerin çocuklarını ülkenin ihtiyaçlarına göre yetiştirme yetisine sahip olmaları bir zorunluluktur (Mustafa Kemal Atatürk, alıntılayan Jayawardena, 1986:36).

Bu modern Türk kadınına yeni bir boyut eklenmişti: iyi bir eş ve anne olmanın yanı sıra, o, vatansever bir yurttaş da olmak durumundaydı. Kandiyoti'nin gözlemlediği gibi, Halide Edip'in bu dönemdeki romanlarında, millî davada siyasi eylemci olarak yer alan kadın kahramanlar, kadınların özenmesi gereken birer imaj olarak kurgulanmaktaydı (Kandiyoti, 1989:148-149). Kendilerini bu yolda feda eden "yoldaş-kadın" figürü özellikle çekiciydi, çünkü o millî mücadelede erkeğiyle beraber çarpışmaktaydı. Kandiyoti'nin deyişiyle, kadın adeta cinselliği olmayan, kolkola girilecek bir kızkardeş gibiydi (Kandiyoti, 1988:143). Bu vatansever yurttaş-kadın tüm cinselliğinden arınmıştı; erdemli, iffetli ve onur sahibiydi. Kadınların dış dünyaya serbestçe bırakılmalarının onların gerçek "kadınsı" görevlerini yerine getirmelerine engel teşkil etmeyeceğinin ve bu nedenle yüklendikleri ulusun "otantik" kültürünü koruma sorumluluğunu tehlikeye sokmayacağının garantisi işte bu cinsiyetsizleştirilmede aranıyordu.

Kurtuluş Savaşı süresince kadınların, özellikle de köylü kadınların, ulusal davaya katılmaları patriyotik söylemde daima yüceltilmiş ve saygıyla anılmıştır. Mustafa Kemal köylü kadınlar hakkında şunları söylüyordu:

> Anadolu kadını bu asilâne fedakâr davranışlarda yerini almıştır ve herbirimizce minnetle anılacaktır. Dünyanın hiçbir yerinde Anadolu köylü kadınının gösterdiği yoğunlukta bir çaba olmamıştır... Kadın yaşamsal dinamizmimizin kaynağıdır. Tarlaları kim sürdü? Kadın. Tohumları kim ekti? Kadın. Kim oduncu oldu ve balta kullandı? Kadın. Kim evin aeşini canlı tuttu? Kadın. Kim yağmur, rüzgar, sıcak, soğuk demeden cepheye cephane taşıdı? Yine kadın, tekrar kadın. Anadolu kadını bu fedakârlığıyla ilahidir... Bu nedenle hep birlikte bu fedakar ve cesur kadına saygı duyalım. Bizlere kadınları bütün toplumsal yaşamımızda ortak olarak kabul etmek, onlarla birlikte yaşamak, bilimsel, ahlaki, sosyal ve ekonomik alanlarda eşimiz yapmak üzere and içmek düşer. İzlenecek yolun bu olduğuna inanıyorum (Mustafa Kemal Atatürk, alıntılayan Jayawerdena, 1986:35-36).

Aydınlanma modeline dayanan Türk milliyetçi söyleminin İslâmla ilişkisi gergin bir ilişkiydi. Milliyetçi söylem, özlemi duyulan bu yeni Türk kimliğini, İslâmdan gittikçe belirginleşen ve vurgulanan bir ayrımlaşma sayesinde kurdu. Bu anlamda İslâm, oluşmakta olan lâik Türk kimliğinin dışına itilmesi sayesinde Türk ulus-devletinin ulusal kimliğinin ve otoritesinin kurulmasına tersinden yardım etti. Bu durumu, İslâmiyetin Türk kimliğinin "kurucu dışarısı"[3] *(consti-*

3 Bu terimi Laclau ve Mouffe'dan (1985) ve Judith Butler'dan (1993) alıyorum.

tutive outside) haline gelmesi olarak tanımlayabiliriz (Laclau ve Mouffee, 1985; Butler, 1993). İslâm, uygar bir ulusal benliğin olumsuz yanı olarak artan bir şekilde marjinalleştirildi: gelişmekte olan laik, modern, aydınlanmış Türk ulusu için İslâm bir tehdit oluşturmaktaydı. Miliyetçi söylem, otoritesini kurabilmek çabası içinde kendi "içerisinde" kalan ile "dışarıya atılması gereken" arasında net bir sınır çizip, karşıtlık kurdu. Bundan dolayı İslâm, Aydınlanma mantığıyla şekillenmiş yeni ulusal benliğin "Ötekisi" haline geldi. Bu durumu Timothy Mitchell'in "düzenlemenin paradoksal yöntemi" olarak tanımladığı diyalektik ilişki biçimi olarak anlayabiliriz. Bu yöntem,

> ... ulus-devlet kimliğinin ve egemenliğinin kurulmasına yardımcı olur. Bunun özel bir örneği, modern Orta Doğu'da, varlığı, kendisi ile kendisinden dışladığı kimlik arasında radikal farkı sağlamaya dayalı devlettir. Devamlılığı ve düzeni korumanın yöntemi olarak, dışarıda kalan, karşıtlığı ve tehditi temsil eder. "Dış" bu anlamda "iç"in bir yönüdür. Dahası, yakından incelendiğinde aynı zıtlığın devlet içerisinde, onun "iç"ine ait olanlar arasında da geçerli olduğu görülür. Ulus-devletin egemenliği ve kimliği, bir şehrin ve sömürge dünyasının kimliği ve otoritesi gibi sabit/dengeli/yıkılmaz ve sınırları çizilmiş değildir: bu kimlik ve otorite sürekli denetlenmesi gereken hiyerarşik bir ayrımlaşma ile çizilen bir "iç" sınır sayesinde mümkün olabilmektedir (Mitchell, 1988:166-167).

İşte, milliyetçi projeyle elde edilmeye çalışılan tam da bu denetimdir. Milliyetçi söylemde gerici-medeni, dinci-laik, peçeli-açık, milli-evrensel, Doğu-Batı karşıtlıkları bir sınır tayininin örnekleridir. Kadın, bu sınırların belirlenmesinin ve ulusun inşasının *söylemsel bir aracı* olarak ortaya çıkar. Kadınların gövdelerinin ve öznelliklerinin düzenlenmesi sayesinde gerici ve ilerici, modern ve geleneksel olan arasındaki sınırlar belirlenmiş ve yeni ulusal kimlik inşa edilebilmiştir.

Ne var ki, Türk milliyetçi söylemini tanımlayan yoğun Batılılaşma süreci, Türk aydınlarının içine düştüğü ve Aydınlanma projesinin reddiyle düzeltilebilecek tarihî bir "hata" olarak görülmemelidir. İlerlemeye, gelişmeye, modernleşmeye ilişkin bütün ısrarcı söylemleriyle Türkiye'deki milliyetçi proje, global etkileşimler ve Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde artan emperyalist baskısına eşlik eden oryantalizm gibi söylemlerin bir ürünüydü. Bir başka deyişle, milliyetçi proje, çeşitli kültürel, siyasî ve ekonomik düzenlemeler aracılığıyla sağlanan emperyal ayrım sayesinde, Doğu'nun Doğulaştırılmasını mümkün kılan bir projeydi.

Doğu'nun Doğululaştırılması, bir tarihsel dönemden diğerine, bir kültürden diğerine çeşitlilik göstermesine rağmen, iki özelliğin süreklilik gösterdiğine tanık oluyoruz: öncelikle, kadın, çatışan taraflar arasındaki diyaloğun ve çatışmanın bir zemini haline gelmiştir; ikinci olarak, milliyetçi görüşün üretilme süreci İslâmla özel bir ilişki kurmayı gerekli kılmıştır. Bu iki özellik pek çok Müslüman

Üçüncü Dünya ülkesinde gözlenmektedir.[4] Türkiye'de bu ilişki İslâmdan radikal bir kopuşu ima ederken, Cezayir'de bu ilişki, sömürgecilik karşıtı milliyetçi söylemde "otantik" bir İslâmiyete geri dönüş çağrısı biçiminde kendini göstermiştir. Peçenin, değişik milliyetçi söylemlerdeki farklı eklemleniş biçimi İslâm ile kurulan bu özgün ilişkiyi gösterir bize. Türk kadınının çarşafını çıkarması, ülkenin İslâmdan uzaklaştığını ve böylece "gelişmişliğini" sembolize eder hale gelmiştir. Öte yandan, aşağıda göstermeye çalışacağım gibi, Fransız sömürgeciliğinin kadınların çarşafların çıkarmalarına tepki olarak, Cezayirli kadınların yeniden örtünmesi Cezayir ulusunun kendi "otantik" ve "hakikî" kültürünü olumlayışını temsil etmiştir. Fakat, her ne kadar kadının açılması veya örtünmesi oryantalist hegemonyaya verilen tepki açısından birbirlerinin tersi stratejilermiş gibi görünse de aslında her ikisinin de oryantalist söylem tarafından koşullandığını ve bu nedenle de bizzat oryantalizmin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Şimdi ikinci örneğimizi inceleyelim.

Cezayir milliyetçiliği ve kadının yeniden örtünmesi

Cezayir halkı için, İslâmın, sömürgecilikten kurtulma sürecinde neden bu denli baskın bir unsur olduğunu ve neden Cezayirlilerin "otantik" geleneklerinin ve kimliklerinin bir parçası olarak İslâmî ögelere bu yoğunlukta başvurduklarını kavrayabilmek için Fransız sömürgeciliğinin "uygarlaştırma misyonunun" bir parçası olarak nasıl İslâmı, İslâmın kültürel kurumlarını ve pratiklerini bütünüyle yıkmaya yeltendiğini açıklamamız gerekir. Fransız sömürgeciliğinin gözünde İslâm, Cezayir halkının Fransız kültürüne bütünsel bir biçimde özümsenmesinin önünde çetin bir engel olarak kabul edildiğinden, hedef nüfusu kontrol edebilmekte çok önemli bir öge olarak görülmüştür. Bu sürecin bir parçası olarak, Fransızlar pekçok camiyi kışlaya dönüştürmüş, Kur'an okullarını dağıtmış ve hacca gitmeyi güçleştirmişlerdir. Marnia Lazreg'in belirttiği gibi "Fransızların gözünde" Cezayir toplumunun sömürgeleşmesi İslâma karşı kazanılmış bir haçlı seferiydi (Lazreg, 1990:758). Bu haçlı seferinde bütün Cezayir toplumuna adeta dinsel bir özellik atfedilmiş, İslâm, Cezayir kültürünün özü ve ayırt edici özelliği olarak görülmüştü. Fransız imgeleminde Cezayir toplumuna anlam veren şey İslâmdı. Fransızların Cezayir'deki bütün erkeklerin adını Muhammed, bütün kadınların adını da Fatma olarak kullanmalarının ardında yatan da böylesi bir imgelemdi.

İslâmın, Fransızlar ve Cezayirliler arasındaki farkın kaynağını teşkil ettiği bir bağlamda, Cezayir halkının İslâmî kimliklerine sarılmaları şaşırtıcı gelmemelidir. Bundan dolayı, Lazreg'in tanımladığı gibi, sömürge ile sömürgeci arasında-

4 Jayawardena Mısır ve İran'daki bu tür süreçlere değinmektedir. Mısır örneği için bkz, Margot Badran (1991).

ki ilişki diyalektik bir karşılıklı etkileşim içinde kurulmuştur: Fransızlar, İslâmı Cezayirlilerin "öz"ü olarak gördüklerinden, politikalarının önemli bir kısmını İslâmı yok etmeye yönelik olarak geliştirdiler. Benzer bir biçimde, "Cezayirliler, İslâmı, sömürgeciliğe karşı koymak için temel kaleleri haline getirdiler" (Lazreg, 1990:759). Cezayir kültürü içinde İslâm, önceleri, diğer tüm kültürel unsurlardan basitçe bir tanesi iken, sömürge yönetimi altında tüm diğer göstergelerin etrafında yoğunlaştığı, Lacancı anlamda, bir *düğüm noktası* haline geldi. Böylece diğer göstergelerin akışını yakaladı ve Cezayir kimliğinin merkezi haline gelerek sömürgeleşmiş toplumun söylemsel alanına hakim oldu. Bu biçimde eklemlenmesi sayende İslâm, Cezayirlilerin sömürgeciden farklı olduğu gerçeğinin ifade edildiği temel bir gösterge haline geldi. Bu anlamda, Fransızların, otantik olarak İslâmî addedilen her şeyi yıkmayı hedeflemesi, "otantik" Cezayir kültürü olarak bir şeyin kurulmasına ve bu otantikliğin parçası görülen her şeyin olumlanmasına ilişkin bir arzunun doğup, beslenmesine hizmet etti.

Sömürgeciliğin sonunda ortaya çıkan bu "Manici" *(manichean)*[5] dünyada Cezayir kadını önemli bir konuma sahipti. Cezayir kültürünün "öz"ünün korunması veya ele geçirilmesi için Cezayir ve Fransızlar arasındaki mücadelede kadın, her iki taraf için de kültürel özün maddîleştiği yeri sembolize ediyordu. Dolayısıyla bu "otantik" öz için verilen kavga, kadının vücudu üzerinde yürütülür hale gelmişti. Peçe ise, bu kavganın önemli bir simgesiydi. Cezayir'deki dekolonizasyon sürecinde çarşaf tartışmasına ilerideki sayfalarda değineceğim. Ancak daha önce dekolonizasyon süreci başlamadan önceki dönemde kadın sorununun reform hareketleri çerçevesinde nasıl ele alındığına kısaca değinmek istiyorum.

Genç Cezayirliler ve Ulema'nın reformları

Cezayir'de yüzyılın başında hayata geçirilen bir dizi reform aynı zamanda sömürgeci düzene karşı direnme stratejisinin bir parçası olarak gelişti. Bu dönemde, biri Fransızlar'dan ve Jön Türkler'den esinlenen lâik hareket, diğeri de Araplar'dan etkilenen dinî hareket olmak üzere iki reform hareketi görmek mümkündü. Lâik hareketin savunucuları Fransız eğitimi almış, Jön Türkler'i çağrıştıran, Genç Cezayirliler'di. 1912'de kurulan bu dernek, Türk reformcuları gibi İslâmdan köklü bir ayrışmayı savunmuyorlardı. Tersine, İslâmın, Batı'nın gelişme ve ilerleme modeliyle zorunlu olarak çelişmediğini öne sürüyorlardı. Ne var ki, İslâmla olan bu özenli ilişkilerine rağmen, bu grup büyük kitlelerin gözünde Cezayir'i baskısı altına alan sömürge kültürünün benimsenmesini savunuyormuş gibi göründüğünden, onların köktencilikten uzak reformları bile halk nez-

5 *(Manici)* terimini Frantz Fanon'dan (1967) alıyorum. Fanon, bununla karşıtlıkların kurulduğu söylemsel bir yapıyı kastediyor.

dinde hevesle karşılanmadı. Neticede pek çok Cezayirli, bu Batı tarzı ilerleme çağrısını benimsemeyip, bu çağrıyı İslâma karşı sömürgecilik ile eşanlamlı bir ideoloji olarak değerlendirdi.

Bu yazıda milliyetçi ideoloji ile oryantalist hegemonya arasında olduğunu öne sürdüğüm homolojiden hareket ederek, milliyetçiliğin, sömürgeci ideolojinin basit bir tekrarı olduğunu iddia ettiğim düşünülmemelidir. İleri sürmeye çalıştığım iddia, milliyetçi kimliğin bu iki söylem arasındaki çelişkili ilişkiden doğduğudur. Bu anlamda, ne Jön Türkler, ne de Genç Cezayirliler dar anlamda Batı taklitçileridir. Onların Batı ile ilişkileri daha ziyade Batılı ülkelerin sahip oldukları gibi bir ulusal kimlik yaratma çabası ile sınırlıdır.

Genç Cezayirlilerin lideri Emir Khaled, Mustafa Kemal'in reformların tam anlamıyla benimsemesiyle tanınıyordu. Emir Khaled, Mustafa Kemal'in kadınlar için öngördüğü ve uyguladığı reformları desteklemekle kalmadı, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı süresince Mustafa Kemal'in önderliğindeki milliyetçi mücadeleye de hayranlığını belirtti. *La voix des humbles* ve *La voix indigéne* gibi dergilerde Cezayir'in lâik reformistleri, Türkiye'deki köktenci reformlar hakkında çok olumlu görüşler belirtirken, kadının özgürleşmesinin geleneklerle çelişmediğini savundular (Lazreg, 1990:761-762). Jön Türkler gibi, Emir Khaled de Cezayirlilerin Fransız kültürü içinde tümden özümsenmesi fikrini uygun bulmuyordu. Cezayirlilerin, Cezayir kültürünü ve köklerini korumaları, ama aynı zamanda da lâik reformları başarmaları gerektiği inancındaydı. Knauss'un değindiği gibi, Khaled'in ortaya koyduğu reform önerileri bu dönemde Orta Doğu'da yer alan reformcu sendromun bir parçasıydı. Bu eğilim üç "izm"le açıklanabilir: laisizm, nasyonalizm ve modernizm. İşte kadın, bu üç eğilimi birbirine bağlayıcı doku işlevi görüyordu. Yalnızca ülkenin geri kalmışlığının göstergesi olarak kadının statüsü gösterilmiyor, aynı zamanda da kadına kültürün "otantik" geleneklerini ve kimliğini koruma görevi de atfediliyordu. Khaled'e göre, kadın hakları Batı modernitesinin ve Batı laikliğinin (aynı zamanda bunlar "ulus" fikrinin mihenk taşlarıydı) en önemli içsel erdemleriydi.

Öte yandan, İbn Badis'in liderliğini yaptığı Ulema'nın dinî reformları, din ve gelenekleri sömürgecilerin tehdidi altında bulunan Cezayirlilerin düşünce ve sorunlarına ulaşıp bunlara cevap vermede başarılı olmuştur. Badis kadınının konumunda iyileştirme yapılmasını ve kadınların eğitime katılmasını savunuyordu. Kız çocukların eğitimi için mücadele vermiş olsa da, Badis bu eğitimin sadece katı kuralların olduğu dinî okullarda gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Böyle bir eğitimle kız çocukların ailenin ahlâk bekçileri olacakları iddia ediliyordu. Kadınların örtünmesi işte bu ahlâki koruyuculuk bağlamında yüceltiliyordu. Örtünme, kadını hem yabancıların uygunsuz bakışlarından, hem de onları günaha teşvik eden Fransız modasından koruyacaktı. Ulema özellikle eğitim konusunda muhafazakâr bir tavır sergiliyordu. Bu tavır, aslında Fransız yönetiminin Cezayir'de Fransız okulları açmasına, Cezayirli kızları eğiti-

me teşvik etmesine ve onları çarşaf giymekten vazgeçirme girişimlerine bir tepkiydi. Cezayirli kadının Fransız kültürü tarafından özümsenmesine karşı korunması, Ulema için neredeyse kendi "otantik" kimliğinin korunması ile eşanlamlıydı. Tehlikede olan millî kimliğin bütünlüğü ve devamıydı. Bununla birlikte, kadın hakları ve kadının konumunun iyileştirilmesi tartışılıyor, çeyiz ve başlık gibi kadına ilişkin geleneklerin tartışılması ve eleştirileri sömürge karşıtı söylemlere eklemleniyordu. Örneğin, İbn Badis yüksek başlık parasını eleştirirken aslında sözkonusu ettiği şey Cezayir'in "otantik" kültürünün tehlikede olması ve bu nedenle korunması gerekliliğiydi.

> Babalar işleri kolaylaştırır, güçleştirmez... Böyle bir durumun (yüksek başlık) sonuçlarını ölçün ve dinimizin kendi tabiatı içindeki merhamet ruhuna ve doğal sadeliğe dönün. Dikkatli olunuz, gençlerimiz onları "zayıf" noktalarından vuran "müstemlekeciliğe kanabilirler (alıntılayan Lazreg, 1990:764).

Lazreg, Badis'in yüksek başlık parasını eleştirirken hedefinin genç Cezayirli erkeklerin hiç başlık parası istemeyen Fransız kadınlarıyla evlenmelerini önlemek ve böylece Fransız ve Cezayirliler arasındaki evlilik sayesinde oluşan kültürel özümsenmenin tehlikelerinden sakınmak olduğunu öne sürer. Cezayir toplumunun içinde debelendiği alkolizm, uyuşturucu müptelâlığı ve fuhuş gibi toplumsal "hastalıklar" tamamen ülkedeki yabancıların varlığına bağlanmıştır. Ülkenin kendi "öz" kültürünün canlandırılacağına ve iyileştirileceğine dair sözler verilmekteydi. "Hakiki" İslâmın yeniden canlandırılmasına çağrı bu "iyileştirme" programı bağlamında önem kazanıyordu. Peter Knauss'un gözlemlerine göre, bu uyanış, yoğun bir "medenîleştirici misyon" uğraşısı dahilinde oluşan totaliter Fransız sömürgeciliğinin siyasi ve kültürel anti-tezi olarak ortaya çıkan İslâmî ve yerli aterkil bir bilinçti (Knauss, 1987:57). Benzer tepkilerin gelişimi Ulema'nın öğretisinde şöyle dile gelmekteydi: "Arapça lisanım, Cezayir vatanım, İslâm dinimdir." Knauss'a göre Fransız kültürünün "medenileştirici misyonuna" karşı.

> ... gelenekselci Cezayirli'nin tepkisi zorunlu olarak "Ötekine" ve "Ötekinin" kültürüne karşı toptan bir red niteliği taşıyordu. Bu tepki aynı zamnad zorunlu olarak kendi geleneklerinin toptan ve tümel bir şekilde yeniden olumlanması anlamına geliyordu (Knauss, 1987:57).

Bu siyasî ve sosyal kurguda, Cezayir halkının esas konumu Laclau ve Mouffe'un (1985) terimleriyle söylersek, "popüler özne konumudur"; yani tamamen ayrışmış iki farklı kültür boyutunda ifadelendirilen siyasi alandaki sarih bölünmenin üzerinde kurgulanmış özne konumudur bu. Laclau ve Mouffe'a göre, bu konum daha dolaysız, şiddete dayalı ve merkeziyetçi otorite (açıkça belirlenmiş tek bir düşman tanımına yol açan otorite) biçimlerinin bulunduğu Üçüncü Dünya ülkelerinde gelişmeye uygundur. Dolayısıyla, sadık/sadakatsiz, mü-

min/gâvur ayrımlarının doğuşu siyasi alanın ikiye ayrışmasından kaynaklanır. Fakat, daha önce de değindiğim gibi, Doğu/Batı, yerli/yabancı arasındaki bu keskin ayrışma oryantalist söylemde kurulan bir ayrımdır. O halde, milliyetçiliği oryantalizmden farklı kılan unsur nedir? Chatterjee'yi izlersek, "yerli"nin sömürgeci ve milliyetçi söylemlerdeki farklı konumlarını görmemiz mümkün olabilir. "Yerli", sömürgeci söylemde, edilgen, milliyetçi söylemde ise özerk, etken ve egemendir. Diğer bir deyişle, ulus kurgusu "yerli"nin kendini kendi tarihinin öznesi olarak düşünebilmesine dayanır. Fakat, "yerli"ye bir tür öznellik atfedilmesine rağmen, Ulema'nın milliyetçi söylemi oryantalist söylemin epistemolojik yapısını kaçınılmaz bir şekilde yeniden üretmiştir. Batı ve Doğu arasındaki fark özselci bir tipoloji biçiminde korunmaya devam edildiğinden, milliyetçiliğin bir "tersinden-oryantalizm" olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak, akılda tutulması gereken önemli nokta bu "terstenliğin" bizzat sömürgeci söylemin bir ürünü olduğudur: "medenileştirme misyonuna" karşı İslâma sarılma, lise eğitiminin yaygınlaşmasına tepki olarak dinî eğitime eğilme, kadının peçesini açtıran sömürgeciliğe karşı çıkmak için örtünmeyi yüceltme, Batı değerlerinin ve Batı kültürünün yayılmasını önlemek için millî geleneklerin yeniden canlandırılması. Lazreg'in işaret ettiği gibi, sömürgeci istilâdan önce, Cezayirliler Müslümanlıklarını Fransızların Hıristiyanlığı algılayışlarından farklı algılamıyorlardı (Lazreg, 1990: 758). Ama sömürgeci baskı ile birlikte İslâm, millî kimliği tanımlamada önemli bir öge haline geldi. Bu anlamda, Ulema'nın milliyetçi projesi bizzat yoktan varedilen "otantik" bir ideoloji olmayıp, oryantalizmle bir işbirliği içinde ve oryantalizmin söylemsel yapısı sayesinde mümkün olabilmiştir.

FLN milliyetçiliği ve peçe tartışmaları

Cezayir'de miliyetçi hareket 1950'lere gelindiğinde hız kazandı. Sömürgeciliğe karşı mücadelenin önde gelen gücü olan Ulusal Bağımsızlık Cephesi (FLN) şehirli, küçük-burjuva entellektüellerince kurulmuştu. Ulema'nın söylemindeki yoğunlukta olmasa da, oryantalizmi tersine çevirme işlemi FLN'de de yaşanıyordu. Silâhlı direnişe geçişin ve mücadelenin yaygınlaşmasının en önemli sonuçlarından biri, "yerli"nin özerk ve egemen bir özne olarak milliyetçi söylemde gittikçe artan bir gerçeklik ve güç kazanarak kurulmasıydı. Böylece, İslâm, FLN'nin yığınları çağırmasında temel bir ideolojik araç olmaya devam etti. Bu araç, şehirli liderleri köylü kitlelerle ortak bir alanda birleştirme işlevi görüyordu. Ben Bella, İslâmın, FLN'nin milliyetçiliğini neden ve nasıl böylesine güçlü bir şekilde belirler ve tanımlar hale geldiğini şöyle ifade ediyordu:

> Köylü halkı İslâma her zaman son derece bağlı kalmıştır. Bağımsızlık kavgasında ulusal birlik için değil de İslam adına çarpışan onlardır, işçiler değil. Bizdeki milliyetçiliğin Fransız devrimindeki gibi bir milliyetçilik oldu-

> ğuna inanmak yanlış olur. Bizim milliyetçiliğimiz İslâmdan beslenen bir milliyetçiliktir. Önde gelen gazetemizin ismi *El Muhajid,* direnenlerimizin adı da *musebbin* gibi isimler Kur'an'dan alınmadır. Siyasi düşüncelerimizin formülasyonları Kur'an'ın formülasyonlarıdır. Netice itibarıyla, Cezayir ve Arap milliyetçilikleri esasında İslâma dayalı milliyetçiliklerdir (alıntılayan Knauss, 1987:57).

Kadın sorununun eklemlenişi açısından baktığımızda FLN ve Ulema'nın söylemleri arasında bazı farklılıklar olsa da, her ikisinin de kadını, milliyetçi projenin üzerinde temellendiği bir zemin olarak ele aldığını ve kadın sorununun ülkenin sorunlarına ikincil ve tabi kılındığını görüyoruz. Örneğin FLN, kadınların kurtuluşundan yana gözükse de, onların üstlendiği geleneksel roller sayesinde "otantik" Cezayir kültürünün korunabileceği konusunda ısrarlıdır. FLN'nin milliyetçi söyleminde kadın, "otantik" geleneklerin ve kimliğin koruyucusu olarak temsil edilir. David Gordon'un da belirttiği gibi.

> Milliyetçiliğin yükselmesi ve devrimin patlak vermesiyle Cezayir milliyetçileri genel olarak bağımsızlıktan yana tavır koymuşlardı. Fakat kadınların geleneksel görevlerinin Ulus'un milli geleneklerini koruduğunu (ve böylece Fransız etkisine daha az maruz kaldığını) ve isteklerinin özgür Fransız kadını olmak değil de, özgür Cezayir kadını olmak olduğu konusunda ısrarlıydılar (Gordon, 1986:36).

Yukarıda da değindiğim gibi, Fransız sömürgeciler Cezayirli kadını, Cezayir kültürünün "hakikî" benliğini şekillendiren temel bir öge olarak görmüşlerdi. Winifred Woodhull'un öne sürdüğü gibi, Cezayir düşünüldüğünde akla ilk gelen kadınlardı (Woodhull, 1991:117). Sömürgeleşmiş bir kültürün "öz"ünü temsil ettiğinden kadına ve kadın vücuduna sahip olmak kültürün kalbine ulaşmak demekti. İşte bu nedenle, kadın "sömürge ülkesinin hem direncinin, hem de sızma ve işgal karşısındaki zayıflığının bir sembolüydü" (Woodhull, 1991: 119). Kadının örtünmesi konusunun yerli ataerkil ve Fransız yönetimi arasında temel bir mücadele odağı haline geldiğine başka bir yazımda değinmiştim (Yeğenoğlu, yayınlanacak). Aynı makalede şu sonuca ulaşmıştım: peçenin özgün yapısının, yani kadına görülmeden görme yetisi verme özelliğinin, sömürgeci yönetim açısından ayrı bir önemi vardı, çünkü peçeli kadın peçesi sayesinde sömürge toplumunun direncini temsil eder hale gelmişti. Bu nedenle, oryantalist arzu, sömürge toplumunun peçesini açma arzusu olarak ifade edilir hale gelmişti, çünkü kadınların peçeyi giymekteki ısrarlı tutumları sömürge ülkesinin sömürgeleşmeye olan direncini temsil ediyordu. Başka bir deyişle, sömürgeci göz *(gaze)* için peçe, Cezayir toplumunun Fransız yönetimine karşı geliştirdiği dirence delâlet etmekteydi. Böylece, sömürgecinin hayalinde, kadının peçesini açmak ve vücudunu ortaya çıkarmakla Cezayir toplumunun pasif kılınması özdeşleşiyordu.

Peçeye karşı geliştirilen kampanya 1930'larda Fransız yönetiminin kadınları

eğitime teşvik kampanyasıyla iyice yoğunlaşmıştı. 13 Mayıs'ta bir grup Fransız generali bir darbe gerçekleştirerek Cezayir'deki sivil idareyi ortadan kaldırdılar. Aynı gün hükümet binası önünde bir gösteri düzenleyerek bir grup Cezayirli kadının çarşafını çıkarttılar. Bu tür bir gösteri Cezayir kültürünün düşüşünün önündeki son, ama en önemli engelin de ortadan kalktığını temsil ediyordu. Pierre Bourdieu'den hareket ederek söyleyecek olursak, bu tür bir gösterinin sembolize ettiği şey "tüm Cezayir toplumunun kendisini çıplak ve istekle Avrupa'yı kucaklamak üzere sunmakta olduğuydu" (Bourdieu, 1961:158).

Sömürgeci girişime tepki olarak gelişen milliyetçi söylem ve ona eklemlenen ataerkil ideoloji, peçeyi, Fransa'nın Cezayir kültürüne sızmasını önleyici bir araç olarak tasavvur ettiğinden, onu, her zaman olduğundan daha da güçlü bir şekilde yeniden kurmuştur. Böylece, yok olma tehdidi altında bulunan "otantik" ve geleneksel kültürü diriltme çabasının bir parçası olarak peçeye yeniden sahip çıkılmıştır. Sömürge öncesi dönemde, kültürlerinin bir parçası olarak Cezayirli kadınlarca doğal olarak kabullenilen İslâmî kimlik, bu dönemde Cezayirlilerin kimliklerinin en bariz ve öne çıkan bir ögesi haline gelmişti. Böyle bir bağlamda peçe yeni bir anlam ve canlılık kazanarak sömürge karşıtı söyleme eklemlendi. Bourdieu, bu süreci *geleneksel toplumun gelenekselciliğinin, sömürge toplumunun gelenekselciliği* ile ikame edilmesi süreci olarak tanımlıyor. Böylece daha önceleri farklı anlamlar ve işlevler ifade eden unsurlar yeni anlamlar ifade eder hale gelmiştir.

> Peçe ve *chechia* (çarşaf)... geleneksel bağlamda neredeyse unutulmuş, önemsiz giysi ayrıntıları, bilinçdışında oluşmuş semboller sisteminin basit bir ögeleriydi. Ne var ki, peçe, sömürgecilik altındaki ülkenin kendi değerler sisteminin doğruluğunu taahhüt etmek için olduğu kadar, yabancı düzene ve yabancı değerlere karşı da direnci ifade etmek üzere bilinçli bir biçimde kullanılan bir sembol olmuştur (Bourdieu, 1961:156).

Cezayirlilerin peçeye bu denli güçlü bir biçimde sarılmaları sömürgeciliğe karşı geliştirdikleri direncin bir parçası olarak görülmelidir. Ayrıca peçe, Bourdieu'dan hareket ederek söyleyecek olursak, sadece Fransız sömürgeciliğini reddetmeyi değil, aynı zamanda da Cezayirlilerin Avrupalılardan köklü ve değiştirilemez farklarını, kendi yaşam biçimlerini inkâr ettirecek herhangi bir girişime direnişlerini ve kuşatılmış kimliklerini savunmalarını simgeler hale gelmişti. Cezayirlilerin geleneklerinde kendi "öz"lerini keşfetmelerini sağlayan şey, mevcut sömürgeci sistemin bu varlığı ve gücüydü. Buradan hareketle, bağımsızlık mücadelesi içinde yeni bir anlam kazanan peçenin geleneksel olanın basit bir devamı olmadığını, tersine yepyeni bir giysi haline geldiğini, Bourdieu'nun dediği anlamda "sömürge gelenekselciliği" olarak Batı tarafından yaratılan yeni bir giysi olduğunu söyleyebiliriz. Sömürge imgeleminde peçe, Cezayir toplumunun sömürge yönetimi ile işbirliği yapmayı reddedişini sembolize ettiği için,

Cezayirliler açısından da, peçenin tekrar giyilmesi sömürgeci kültürün değerlerini özümsemeye karşı bir reddi temsil eder hale gelmişti.

Cezayir ve Fransızlar arasındaki mücadelede, kadınlar ve onların giysileri bu denli merkezî bir öneme sahip olmasına rağmen, kadınlar hiçbir zaman bu söylemsel karşıtlığın öznesi konumuna gelemediler. Aksine, kadınlar, bu karşıtlığın üzerinde kurulduğu bir nesne ve zemin olmanın ötesine geçemediler. Bir anlamda, bağımsızlık mücadelesi için temel bir zorunluluk olan "ulusal özne" konumunun kurulması cinsel farkın silinmesi sayesinde mümkün olabilmişti. Dolayısıyla, kadın sorusunu gündeme getirmek, millî kimliğin ve egemenliğin inşasına bir tehdit olarak algılanmıştı. Knauss'un tanımladığı gibi.

> 1920'lerde Müslüman program olarak ortaya atılan şey 1930'ların sonunda Müslüman görüşbirliğine dönüştü. Sosyalizm ve kadın özgürlüğü ya derhal reddedildi, ya da ulusal bağımsızlık sağlanıncaya kadar ertelendi. İslâm, Arap ve ataerkilliğin yeniden olumlanması Müslüman görüşbirliğinin ana ilkeleriydi (Knauss, 1987:69).

Cinsel farkın ortadan silinişi bağımsızlık savaşının militan kadınlarından olan Djjamilah'ın yaptığı konuşmada da görülebilir. Bu konuşma, kadınların, milliyetçi projenin dışında bir konuma yerleşerek konuşmalarının nasıl imkansız hale geldiğinin bir işareti olarak ele alınmalıdır:

> Cezayir'in genç kadınlarının cinsel sorunları konuşmaya vakitleri yoktur. Biz ki, hâlâ genç ülkemizin inşası, yıkılmış ailelerin yeniden toparlanması ve ulusal kimliğimizin korunması için mücadele veriyoruz. Belki ileride kadınların ve erkeklerin kardeşçe, daha eşit ve açık bir biçimde ilişkiler kuracağı dönemlere gireceğiz. Umarım gireceğiz (alıntılayan Knauss, 1987:69).

Diğer bir deyişle, "otantik" kültürün korunması veya "medenileştirme misyonu" adına cereyan eden bu mücadelede kadın sorunu ortadan silinmiştir. Sorun, basitçe bu tür milliyetçi mücadelelerde kadının yer alıp almadığı değil, cinsel farkın ikili bir silinişidir. Sömürgecilik ve milliyetçilik arasındaki kavgada kadın, Knauss'un deyimiyle, çifte mahpus haline gelmiştir. Cezayirli kadınlar Fransız yönetiminin, Uleman'nın ve FLN'nin mücadelelerindeki en önemli nesnelerden biri olduğu halde hiçbir zaman bu mücadelede konuşma konumuna sahip özneler olarak yer almamışlardır. Gayatri Spivak'ın Üçüncü Dünya kadınının konumuna ilişkin ileri sürdüğü iddia bize tam da bu özne konumuna yerleşememeyi göstermektedir:

> Ataerkillik ve emperyalizm, özne olarak veya nesne olarak kurulma arasında kadın figürü yok olmaktadır. Bu basitçe unutulmuş bir hiçlikte yok olma değil, modernizasyon ve gelenek arasındaki karşılıklı mekikte, üçüncü-dünya-kadını figürüyle yer değiştirmiş bir yok oluştur (Spivak, 1988:306).

KAYNAKÇA

Arıkan, T. (der) *Atatürk'ün Türk Kadını Hakkındaki Görüşlerinden bir Demet,* Ankara, TBMM Yayınları, 1984.

Badran, M., "Competing Agenda: Feminism, İslam, and the State in the 19th and 20th Century Egypt", içinde *Women, Islam and the State,* Deniz Kandiyoti (der.), Philadelphia, Temple University Press, 1991.

Bhabba, H., "Of Mimicry and Man: The Ambivalance of Colonial Discourse", *October,* No. 28, Bahar 1984.

Bhabha, H., "The Other Question", *Screen,* Vol. 24, No. 6, Aralık 1983a.

Bhabha, H., "Difference, Discrimination and the Discourse of Colonialism", içinde *The Politics of Theory,* Francis Baker et al. (der.), Colchester, University of Essex, 1983b.

Bourdieu, P., *The Algerians,* Boston, Beacon Press, 1961.

Butler, J., *Bodies That Matter,* New York & London, Routledge, 1993.

Caporal, B., *Kemalizm ve Kemalizm Sonrası Türk Kadını,* Ankara, İş Bankası Yayınları, 1982.

Chatterjee, P., "Nationalist Resolution of the Women's Question", içinde *Recasting Women: Essays is Colonial History,* Kum Kum Sangari ve Sudesh Vaid (der), New Brunswick, Rutgers University Press, 1990.

Chatterjee, P., *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse,* London, Zed Books, 1986.

Fanon, F: *Black Skin White Masks,* New York, Grove Press, 1967.

Gordon, D., *Women of Algeria: An Essays on Change,* Cambirdge, Harvard Middle Eastern Monograph Series, 1986.

Jayawardena, K., *Feminism and Nationalism in the Third World,* London and New Jersey, Zed Books, 1986.

Kandiyoti, D., "End of Empire: Islam, Nationalism, and Women in Turkey," içinde *Women Islam and the State,* Deniz Kandiyoti (der.), Philadelphia, Temple University Press, 1991.

Kandiyoti, D., "Women as Metaphor: The Turkish Novel From Tanzimat to the Turkish Republic", Kenneth Brown (der.), içinde *Urban Crises and Social Movements in the Middle East;* Proceedings of the C.N.R.S: E.S.R.C. Symposium, 1989.

Kandiyoti, D., "Women and the Turkish State: Political Actors or Symobilc Pawn?" içinde *Woman-Nation-State,* Nira Yuval-Davis and Floya Anthias (der.), New York, St. Martin's Press, 1988.

Knauss, P., *The Persistence of Partiarchy: Class, Gender and Ideology in Twentieth Century Algeria,* New York, Praefer, 1987.

Laclau E. ve Moffe, C., *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democracy,* London and New york, Verso, 1985.

Lazreg, M, "Gender and Politics in Algeria: Unravelling the Religious Paradigm", *Signs,* Vol. 15, No. 4, Summer 1990, sf. 758.

Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey,* London, Oxford, New York, Oxford University Press, 1961.

Olson, E., "Muslim Identity and Secularism in Contemporary Turkey: "The Headscraf Dispute", *Anthropological Quarterly,* V. 58, No. 5, 1984.

Radhakrishnan, R., "Nationalism, Gender and the Narrative Identity", *Nationalism and Sexualities,* Andrew Parker (der.), New York & London, Routledge, 1992.

Spivak Chakravorty G., "Can the Subaltern Speak?" içinde *Marxism and the Interpretation of Culture,* Lawrence Grossberg & Cary Nelson (der.), Urbana & Chicago, University of Illinois Press,

1988.

Spivak Chakravorty, G., "Rani of Sirmur", içinde *Europe and Its Others*, Vol. 1, Francis Baker (der.), University of Essex, 1985.

Timothy, M., *Colonising Egypt*, New York, Cambridge University Press, 1988.

Woodhull, W., "Unveiling Algeria", *Genders*, No. 10, Spring 1991.

Yeğenoğlu, M., "Peçeli Fantazilér: Oryantalist Söylemde Cinsel ve Kültürel Fark", içinde *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, F. Keyman, M. Mutman ve M. Yeğenoğlu (der.), İstanbul, İletişim Yayınları, çıkacak.

The battle of woman and the veil between orientalism and nationalism

This paper suggests to see Third World nationalism as an Orientalists construct. Following Partha Chatterjee's analysis of the nationalist discourse, it suggests that although nationalism, in its own narrative, offers itself as the means of emancipation from Orientalist hegemony, it should be seen as inscribed within the same structure of orientalism. What nationalist discourse does is no more than a simple reversal of the binary opposition or the epistemological and ontological distinction between the Orient and the West and privilege the suppressed term within this opposition, but still keep the same essentialist topology that shapes Orientalism. By examining the contours of the nationalist discourse in Turkey and Algeria and the ways in which the question of woman in general and the veil in particular have been articulated in their discourse, this paper suggests that although women and veil occupy a particular place in the nationalist project of the Turkish elite and in the Algerian anti-colonical struggle, they occupy it in so far as they become the ground of the struggle between patriarchal power and Orientalist hegemony: it is the effacement of sexual difference which keeps both the masculine and the colonist dominant. In revealing what has been suppressed within the discursive battle between nationalism and orientalism, that is sexual difference, the paper aims to re-open the epistemic fracture of Orientalist hegemony. This fracture is best expressed in the *interstitial* position women occupy: caught between orientalism and patriarchy, in the network of reversals of colonialism and nationalism, women do not have a position to speak. Such an opening should be seen as an attempt to transform the impossibility of women's discourse into a possibility by precisely revealing the debt both nationalism and orientalism owes to its repressed and unspeakable condition –woman– rather than a nostalgic search for an original, essential and authentic women's voice. Such a search itself is inscribed in the very hegemony that needs to be questioned. If it is through the making of woman as the medium of exchange between nationalism and colonialism that both the indigenous patriarchal authority and the colonial power are kept dominant, then we should not assume an authentic voice behind these narratives and repeat the very same gesture of the Enlightenment project.

'Hesaplama yöntemi tartışması' üzerine bir not

*Fikret Adaman - Yahya Madra**

MICHAEL ALBERT ve ROBIN HAHNEL
GELECEĞE BAKMAK:
21. YÜZYIL İÇİN KATILIMCI EKONOMİ
ÇEV. OSMAN AKINHAY
AYRINTI YAYINLARI, İSTANBUL, 1994
299 SAYFA

Üretim araçlarının kamu mülkiyetinde olduğu (sosyalist) bir toplumda alınacak iktisadî kararların verimlilik ilkesiyle çelişip çelişmeyeceği sorunsalı, iktisat biliminin olduğu kadar sosyal bilimlerin diğer alanlarının da dikkatini çekmeyi sürdürmektedir. Bu sorunsalın; piyasaların oynadığı rol, planlamanın önemi, özelleştirmenin verimlilik üzerinde bir etkisinin olup olmadığı, piyasalar ile kişi özgürlükleri arasındaki ilişkiler gibi günümüzdeki birçok tartışma üzerinde çok önemli etkilerinin bulunduğu bir gerçektir. Bu nedenle, 1920'lerde ve 1930'larda cereyan eden ve temelde Neoklasik Okul ile Avusturya Okulu'nun karşı saflarda savaştığı ve üçüncü tartışmacı olarak da Dobb'un yer aldığı "Hesaplama Yöntemi *(Wirtschaftsrechnung)* Tartışması", bugün birçok çalışma için açık ya da zımnî bir referans noktası oluşturmak durumundadır. Albert ve Hahnel'in Osman Akınhay'ın çevirisiyle *Geleceğe Bakmak* ismiyle yayına sunulan *Looking Forward* çalışması da işte bu sorunsalın çözümüne bir katkı niteliğinde olup, yazımızda değerlendirmeye alınacaktır.[1]

Türkiye okuyucusunun son yıllardaki çalışmalarla daha yakından tanıma fırsatı bulduğu "Hesaplama Yöntemi Tartışması"nda,[2] hatırlanacağı üzere, kamu mülkiyetinde iktisadî verimlilikten uzaklaşmak zorunda olunacağını iddia eden Avusturya Okulu'na Neoklasik bir çerçevede hareket eden iktisatçılar kar-

(*) Dr. Fikret Adaman, Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü öğretim üyesidir; Yahya Madra aynı bölümde öğrencidir. Yazarlar, Ayşe Buğra'ya ve Ünal Zenginobuz'a yapmış oldukları katkıdan dolayı teşekkür ederler.

1 Yazarların *Geleceğe Bakarken* çalışmasının yanısıra aynı görüşleri matematiksel ve formal olarak dile getirmiş oldukları *The Political Economy of Participatory Economics* (Albert ve Hahnel, 1991a) kitabından da bu yazımızda eşit oranda yararlandık. Ayrıca, yazarların konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili bulduğumuz çalışmaları da elimizin altındaydı (Albert ve Hahnel, 1978; 1991b; 1994; Hahnel ve Albert, 1990).

2 Son yıllardaki katkılara örnek olarak, bakınız: Eren (1990-91); Savran (1991); Blackburn (1991/1993).

şı çıkıp iktisadî verimliliğin mülkiyet ilişkilerinden bağımsız olarak sağlanabileceğini savunmuşlardı; Dobb ise tüm bu tartışmalarda planlamanın gerçek anlamda yer almamasından ötürü Neoklasik cevabı eleştirmiş ve dinamik sorunların önemini vurgulamıştı.[3] Tartışmanın ilk raundu Mises'in (1920/1935) kamu mülkiyetinde verimliliğin sağlanamayacağından ötürü rasyonel bir hesaplamaya gidilemeyeceği yollu salvosuyla başlamıştı. Neoklasikler için ise, bu salvonun karşılığı hem de yıllar önce Barone (1908/1935) tarafından verilmiş durumdaydı. Barone, Walrasgil bir genel denge modelini kullanarak kamu mülkiyetinde de rasyonel hesaplamanın kuramsal olarak mümkün olduğunu göstermiş; eşanlı denklemlerin –gerek üretim, gerek tüketim ve gerekse de kısıt fonksiyonlarının bilindiği (ve belli teknik koşulların bulunduğu) varsayımı altında– (matematiksel olarak) çözülmesi durumunda Paretocu anlamda refah önçoklamasına ulaşılabileceğini kanıtlamıştı.[4] İkinci rauntta ise, Hayek (1935a; 1935b), temelde böylesi bir eşanlı denklem sisteminin çözülmesinin bilgi ve işlem yükünün çok fazla olması nedeniyle olanaksızlığına işaret ederek tartışmayı bir anlamda kuramsal boyuttan pratik/pragmatik bir boyuta çekmişti. Üçüncü rauntta ise, Lange (1938), Walrasgil genel denge modelini (Walras'ın kendisinin de yapmış olduğu gibi) âdem-i merkeziyetçi bir yapı içerisinde sunarak Hayek'e cevap vermişti. Walras, bilindiği üzere, genel denge sisteminin çalışmasını açıklarken, birimlerin mal ve hizmetlere olan arz ve taleplerinin bildirildiği farazî müzayedecinin toplam arz ve talepleri hesap ederek ve akabinde de ilk fiyat vektöründe gerekli değişiklikleri yaparak yeni bir fiyat vektörünü hazırladığını, bu yeni fiyatları veri alan birimlerin yeni taleplerde bulunduklarını; bu *tâtonnement* (el yordamı) sürecinin arz ve talebin her bir mal ve hizmet için eşitlenmesine kadar sürdüğünü ve neticede dengeye ulaşıldığını varsayar. Lange'nin temelde yaptığı, bu senaryoyu kamu mülkiyeti için tekrar kurgulamak ve de Merkezî Planlama Komitesi'ne müzayedeci rolü vermek olmuştu. Böylece, Hayek'in dem vurduğu bilgi ve işlem yükünden kurtulunmuş olunuyordu. Her ne kadar bu cevaba karşılık olarak, Hayek (1940/1949) sistemin müşevvik yapısındaki eksiklikten ötürü bireylere gerekli iktisadî dürtüyü sağlayamayacağı ve bunun sonucunda da verim kaybının doğacağı karşılığını vermiş ve ayrıca Dobb (1939/1955) sistemde gerçek anlamda bir planlamanın bulunmadığını (ve dolayısıyla kamu mülkiyetine geçmenin anlamının kalmayacağını) belirtmiş ise de, Bergson'un (1948) klasikleşmiş makalesinde olduğu gibi, Lange (ve

3 Verimlilik kavramı, ileride netleştirmeye çalışacağımız üzere, değişik bakış açılarından tamamen farklı yorumlanmaktadır. Neoklasik Okul, "verimlilikten" Pareto dengesine ulaşmayı kasteder, örneğin "üretimde verimlilikten" bahsederken sadece girdi-çıktı ilişkisine bakar: Avusturya Okulu, bireyler arasında dağınık halde halde âtıl olarak duran bilginin kullanılmasıyla ekonomik hayatın düzenlenmesini anlar; Dobb için ise, planlama sayesinde özellikle uzun dönemli hedeflerin önceden eşgüdümüne tekabül eder.

4 Pareto kavramının formal bir tanımı için, bakınız: Bulutay (1979).

Neoklasik Okul) bu 'maç'ın galibi olarak ilan edilmişti. Neoklasik Okul, Tartışma'yı izleyen yıllarda Lange'nin modelini çeşitli yönlerden geliştirmeyi sürdürmüştür. Bir yandan Lange'nin modeli (teknik anlamda) mükemmelleştirilmiş (Arrow ve Hurwicz, 1960/1977); diğer yandan başka modeller kapsamında da (Weitzman, 1970) Paretocu anlamda refahençoklamasına kamu mülkiyeti altında gitmenin mümkün olduğu kanıtlanmıştır.[5] Sonuçta, bugün için varılan nokta, kuramsal açıdan mülkiyet yapısının verimlilik üzerinde bir etkisinin bulunmadığıdır; gerek kamu, gerekse kooperatif mülkiyetinin Paretocu anlamda refahençoklama yarışında özel mülkiyetten verimlilik açısından farklı bir netice alması sözkonusu değildir (Adaman, 1993b).

Ancak, 1980'lerde Avusturya Okulu 'maç'ın ilan edilmiş sonucuna yönelttiği itirazlarını daha belirgin bir hale getirmeye başladı (Lavoie, 1985; 1990). Gerçekten de, 1920'lerde ve 1930'larda henüz netleşmemiş olan Avusturya Okulu'nun görüşleri bugünkü kristalliğinde ele alındığında, ortaya paradigmatik bir boyut çıkmaktadır; günümüzde Avusturya Okulu metodolojik, ontolojik ve de epistemolojik nedenlerle iktisadın yorumlanmasında Neoklasik Okul'dan çok farklı bir tablo çizmektedir.[6] Rasyonel hesaplama tartışması bağlamında ise, Avusturya Okulu için önemli olan bireyler arasında zımnî *(tacit)* konumda olan bilginin ortaya çıkması ve dolayısıyla toplumca kullanılabilir hale gelmesi olgusudur. Bilgi, bir anlamda, bireylerin karşılıklı etkileşimleri neticesinde 'keşfedilmek' durumundadır. Her ne kadar Neoklasik Okul bugün için bilginin asimetrik dağılmışlığı gerçeğinden hareket etmekte olup bu aşimetriden kaynaklanan sorunları analiz konusu yapmaktaysa da, burada bilginin keşfi sözkonusu değildir; bilgiye ulaşmanın sadece bir maliyeti bulunmaktadır, zira kullanıma hazır olan asimetrik bilgiyi kişiler özel bir mal olarak mütalâa etmektedirler. Avusturya Okulu açısından ise, bireylerin kendi öznel bilgilerinin iktisadî anlamına kendi başlarına tam olarak sahip olmaları sözkonusu değildir, çünkü karşılıklı etkileşimden doğan bir yaratıcılıktır önemli olan. Bu noktadan hareketle, Avusturya Okulu zımnî olan bilginin kullanılabilir hale gelmesinin, ya da keşfedilmesinin, ancak rekabetin ve özel mülkiyetin var olmasıyla mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Ancak, bu son bağıntı, Avusturya Okulu açısından politik ve ideolojik bir saplantıdan öte bir anlam taşımamaktadır, zira etkileşimin neden rekabetçi bir nitelik taşımak zorunda oluşuna değgin tatmin edici bir ya-

5 Ayrıca, kamu mal ve hizmetlerinin dağıtımındaki 'bedavacılık'tan kaynaklanan sorunlara çözüm öneren yaklaşımlar bu modeller içerisine dahil edilmiş (Drèze ve Poussin, 1971); serbest rekabetten eksik rekabetli bir piyasaya geçildiği durumda karşımıza çıkacak olan "müdür-memur *(principal-agent)*" ilişkilerinden doğan müşevvik sorunsalı bağlamında önemli çalışmalar yapılmış (Groves, 1986); uzun dönemli planlama üzerinde durularak bir anlamda Dobb'un istekleri cevaplanmaya çalışılmış (Heal, 1973); kooperatif mülkiyet çeşitli yönlerden incelenmiş (Kleindorfer ve Sertel, 1993) durumdadır.

6 Avusturya Okulu ile ilgili genel bilgi için, bakınız: Eren (1988; 1989); Yay (1993).

nıt bulunmamaktadır. Bu nedenle de, günümüzde bu Okulun önde gelen temsilcilerinden olan Kirzner'ın itiraf ettiği gibi (Boehm, 1992), Avusturya bilgi kuramı üzerine inşa edilecek bir tür "Avusturya Sosyalizmi" modelinin kurgulanmasının mantıken olanaksız olmaması sözkonusudur.[7]

Çabalar elbet günümüzde de sürmektedir; her iki paradigma da iktisadın bu temel sorunsalı etrafında katkılarda bulunmaya devam etmektedir –çoğu zaman da karşı paradigmanın söylediklerini (Kuhn'un (1970/1982) bilim kuramları arasındaki etkileşmeye değgin iddialarını hatırlatırcasına) fazla dikkate almadan.

Bu bağlamda, son yıllardaki çabalara gösterilebilecek önemli örneklerden biri Albert ve Hahnel'in modelidir. Yaklaşımlarının temelini bir anlamda klasikleşmiş Lange-Arrow-Hurwicz modeli oluşturmaktaysa da, yazarların sundukları üç konu tartışmaya yeni boyutlar ekleyebilecek niteliktedir:[8]

i. Sistemdeki arz ve talep belirleme süreçlerini daha demokratik ve katılımcı bir hale getirebilmek için Tüketim ve Üretim Konseyleri oluşturulmaktadır.

ii. Üretim Konseyinin iç yapısında tasarlanan katılımın hiyerarşik olmayan üretim ilişkileri içinde yeşerebilmesi için Dengelenmiş İş Bileşimleri sistemi tasarlanmış olup, kişiler değişik zorluk derecesindeki işlerde dönüşümlü olarak çalışmak durumundadırlar.

iii. Yetenek ve olanak farklılıklarının kişiler arasında eşitsizliğe neden olmaması için, kişilerin tüketimlerinin (bir anlamda 'gölge' bütçelerinin) belirlenmesinde yapmış oldukları katkının değil, göstermiş oldukları çabanın ölçüt alınması sözkonusudur.

Sistemin bir ayağı olan Tüketici Konseyleri; bireylerin komşulukları içinde, mahalleden kente, bölgeden ülkeye doğru halkalar halinde oluşarak, gerek özel, gerekse kamu mal ve hizmetlerinin tüketimini belirlemektedirler. Sistemin diğer ayağını oluşturan Üretim Konseylerinde ise işçiler biraraya gelerek üretimle ilgili kararları almaktadırlar. Bir bilgisayar ağı sayesinde, her birim, kendi arz ve taleplerini sonuçta ana merkeze iletmekte; ana bilgisayar ise, Walras'ın müzayedeci görevini üstlenmektedir. Bu *tâtonnement* sürecinin belli bir denge sağlanana kadar sürmesi harcanan zaman açısından çok pahalıya mal olabileceğinden, Albert ve Hahnel bu süreci beş dönemle sınırlayarak dengeyi daha kolay ulaşılabilir bir hale getirmişlerdir.[9]

7 Adaman ve Devine (1994) çalışmasında böyle bir olasılık üzerine düşünceler geliştirilmeye çalışılıyor.

8 *Toplum ve Bilim* okuyucularının hatırlayabilecekleri üzere, Albert ve Hahnel'in modelinin benzerini Türkcan (1991) tasarlamıştı. (Ayrıca bakınız: Boratav (1991); Adaman (1993a).)

9 İlk iki dönemde kişisel olarak yapılan başvurulara üçüncü dönemden sonra belli değişiklik sınırlamaları getirilir. Beş dönem sonunda ise ana bilgisayar gelen tüm bilgileri değerlendirerek beş ayrı üretim-tüketim modeli önerir. Bu modeller tüm toplum tarafından oylanır ve en az istenen ikisi dışarı atılır. İkinci turda en az istenen bir diğer model seçimden dışarı atılır. Bu seçim yöntemi tek bir seçenek kalana dek devam eder.

Üretimin gerçekleştirildiği işyerleri, çalışan herkesin ortalama aynı oranda iyi ve kötü nitelikteki işleri gerçekleştirdiği, başka bir deyişle, hiyerarşik ilişkilerin yer almadığı mekânlar olarak tanımlanmaktadır. İşyerindeki iş türleri arasında zor/kolay, zevkli/sıkıcı gibi ayrımların olmaması, işyerleri daha oluşturulurken dikkat edilmesi gereken noktalardan biri olarak önemle vurgulanmaktadır. Belli bir oranda uzmanlaşma reddedilmemekle beraber, yazarlar için asıl anlamlı olan, "herkesin kendisini güçlü ve inançlı bir biçimde *ifade etmesini*" (Albert ve Hahnel, 1994:63; italik bizim) sağlayacak kanalların yaratılmış olması gerçeğidir.[10] Eğer bir işyerinin iş bileşimi genel olarak değerlendirilip diğer işyerleriyle karşılaştırıldığında daha tercih edilen bir nitelikte ise, o işyerinde çalışanlar belli sürelerle daha az tercih edilen işyerlerinde görev yüklenerek ülke çapındaki dengeyi sağlamak durumundadırlar. Bu yolla herkes ortalama olarak aynı düzeyde, aynı zorlukta ve de aynı zevkte işleri yapmak durumunda olacak ve böylece Dengeli İş Bileşimleri işletme içindeki ve dışındaki toplumsal katmanlaşmayı önleyecektir.

Yazarlara göre, bireylerin gerçekleştirebilecekleri tüketimin niceliğini belirleyen, ortaya konan çabadır.[11] Yazarlara göre, örneğin, Mozart'tan çok daha fazla çaba göstermesine karşın, dehasının Mozart'ın "Tanrısal yeteneği"nin yanında sönük kalması sonucunda Salieri'nin başarısız olması, onun harcadığı çaba oranında Mozart'a göre daha fazla mükâfatlandırılmasına engel teşkil etmemelidir. Dolayısıyla, bu sistemde beklenen, bireylerin kapasiteleri doğrultusunda çaba harcamalarıdır; Konseyler de harcanan çabanın bireyin kapasitesine uygun olup olmadığını değerlendirmek durumundadır.

Alec Nove'un (1983/1991) *Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı* çalışmasında ileri sürmüş olduğu, ekonominin düzenlenmesinde piyasa ve hiyerarşik merkezî planlamanın dışında bir üçüncü yolun olmadığı iddiasına karşılık olarak, Albert ve Hahnel, *ex ante* bir düzenlemenin katılımcı bir çerçevede yapılabilirliğini savunmakta ve de üretim ve tüketim kararlarının piyasalar ve merkezî komuta zinciri dışında Konseyler aracılığıyla alınmasını tasarlamaktadırlar. Böylesi bir katılımın anlamlı ve gerçekçi olabilmesi için de kol ve kafa emeği arasındaki açının kapatılmasını ve dolayısıyla üretim birimleri içindeki hiyerarşik yapının ortadan kaldırılmasını bir ön koşul olarak görmektedirler. İlâve olarak da, gerçek anlamda bir eşitliğin oluşturulabilmesi için bireyin mükâfatlandırılmasında ortaya koymuş oldukları çabaya bakılması gerektiğini önermektedirler.

Modeli değerlendirmeye aldığımızda ilk göze çarpan, Devine'nın (1992) da vurgulamış olduğu gibi, Albert ve Hahnel'in tasarladığı planlamanın uzun dö-

10 Yazarlar için birincil ölçüt etkinlik değil, çalışanların tatmin ve dayanışma duyguları ile özgüvenlerinin artması olgusudur. Buna rağmen, yazarlar, Dengeli İş Bileşimi sisteminin maddî getirisinin tam uzmanlaşmanın getirisine en azından denk olması gerektiğini de belirtmektedirler.

11 Bu noktanın ayrıntılı tartışıldığı yer, Albert ve Hahnel (1991a; 1991b) çalışmalarıdır.

nemli bir perspektiften, Dobb'u kaygılandıracak bir şekilde, yoksun olmasıdır; ne denli büyüme istendiği, bölgesel kalkınmadaki öncelikler, tüketim ve yatırım arasındaki tercihler, farklı sanayi kollarının önemi gibi bazı temel konularda karar verme süreçlerinin ayrıntılandırılmamış olması sözkonusudur. Kanımızca, burada önemli olan, katılımcı bir planlamada bu çeşit makro kararların alınış sürecinde gerçek bir tartışma ortamının yaratılmış olmasının gereğidir. Böylesine bir tartışma ortamının Albert ve Hahnel'in katılımcı ekonomisinde bulunduğunu söylemek ise oldukça zor. Katılım, yazarlarca, büyük ölçüde bir anlamda birimler temelinde kabul-red etme cevaplarıyla sınırlandırılmış durumdadır; birimlerin arz ve taleplerinin toplanarak tüm ekonominin arz ve talebine eşitlenmesi sürecindeki yönetime katılımın çok mekanik bir boyutu olacağı açıktır. Başta sunulmuş olan kuramsal çerçeveye geri dönersek, eğer bilginin oluşması Avusturya Okulu'nun vurgulamakta olduğu gibi bir keşif ve bir yaratım süreciyse, yazarların sundukları bu mekanik yaklaşımda bilgiyi bu anlamda kullanılır kılabilecek bir yapının bulunduğu söylenemez.

İkincil önemdeki noktalara gelinecek olursa. Birinci sorun, modelde sunulan Dengeli İş Bileşimlerinin oluşturulmasındaki güçlükten kaynaklanmaktadır; bireyler yaşamlarının her döneminde çok farklı nitelikteki işler arasında mekik dokumaya mahkûm edilmektedirler. Yazarların aynı hedefe hizmet edebilecek ve uygulamada bu denli zorlukları barındırmayacak başka tasarımlar üzerinde çalışmış olmaları, en azından, bu alandaki az da olsa yapılmış olan çalışmaları (Bahro, 1978; Devine, 1988) değerlendirmeleri gerekirdi. Bir diğer sorun, çabanın nasıl ölçülebileceğidir. Bir 'çaba-ölçer' bulunamadığı durumda, Smith'in (1992) de dikkatini çekmiş olduğu üzere, zeki birinin zeki olduğunu anladıktan sonra harcaması gereken çaba miktarını azaltmak için kendini olduğundan daha az zeki gösterme olasılığı bulunmaktadır; ancak, Albert ve Hahnel buna tatmin edici bir cevap üretememişlerdir. Üçüncü sorun, planlamanın günlük alışverişleri de kucaklayıcı olmasının *de facto* uygulanabilirliğinde yatmaktadır; ayrıca, böylesi bir sistemin getireceği faydalar konusunda da okuyucu yeterince ikna edilmemiştir.[12] Son nokta ise, Smith'in de (1992) vurguladığı gibi, mükerrer sürecin sonunda oluşturulan beş alternatif planın (bakınız dipnot 9) oylanması sürecinde ortaya çıkabilecek *seçim paradokslarının* tartışılmamasından kaynaklanmaktadır.

Tüm bu eleştirilere rağmen, Albert ve Hahnel'in çok önemli sorular yönelttiği ve ilginç yanıtlar oluşturduğu bir gerçek; çalışmanın, tekdüzeliğe alışmış iktisatçı bakışında önemli sarsıntılar oluşturabilecek bir potansiyele sahip olduğunu belirtmek istiyoruz.

12 Yazarlar böylesi bir uygulamanın zorluğunu öngörerek, tüketimde "komşular arası değiş tokuşu" önermektedirler. Modelde böylesi bir gevşetmenin tüketici piyasalarını resmen olmasa da *de facto* yeniden canlandırabileceği kanımızca aşikârdır.

KAYNAKÇA

Adaman, F. " 'Sanayi Ötesi Toplum' Üzerine Bir Ekleme." *Toplum ve Bilim*, 1993a.

Adaman, F. "The Effects of Ownership Structure of Efficiency – Is There Any Rationale for Privatization." *Boğaziçi Journal*, 1993b.

Adaman, F. & P. Devine. "Socialist Renewal: Lessons from the 'Calculation' Debate." *Studies in Political Economy*, 1994.

Albert, M. & R. Hahnel. *Unorthodox Marxism*. Boston: South End Press, 1978.

Albert, M. & R. Hahnel. *The Political Economy of Participatory Economics*. Princeton: Princeton University Press, 1991a.

Albert, M. & R. Hahnel. "Participatory Planning." 'Socialist Schoolars' Konferansı'nda Sunulan Tebliğ, New York, 1991b.

Albert, M. & R. Hahnel, *Geleceğe Bakmak: 21. Yüzyıl İçin Katılımcı Ekonomi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994. Çeviren: O. Akınhay.

Arrow, K & L. Hurwicz. "Decentralisation and Computation in Resource Allocation." *Studies in Resource Allocation Processes* içinde, ed. Arrow, K & L. Hurwicz. Cambridge: Cambridge University Press, 1960/1977.

Bahro, R. *The Alternative in Eastern Europe*. Londra: New Left Books, 1978.

Barone, A. "The Ministry of Production in the Collectivist State." *Collectivist Economic Planning* içinde, ed. F.A. von Hayek. Londra: Routledge, 1908/1935.

Bergson, A. "Socialism"." *A Survey of Contemporary Economics* içinde, ed. H.S. Ellis. New York: Blakiston, 1948.

Blackburn, R., (ed.) *Çöküşten Sonra Sosyalizmin Geleceği*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1991/1993. Çeviren: O. Akınhay.

Boehm, S. "Austrian Economics and the Theory of Entrepreneurship: Israel M. Kirzner", Stephan Boehm'ün yaptığı görüşme, 2 Mayıs 1989. *Review of Political Economy*, 1992.

Boratav, K. "Sanayi Ötesi Toplumda Değer Yasası." *Toplum ve Bilim*, 1991.

Bulutay, T. *Genel Denge Kuramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1979.

Devine, P. *Democracy and Economic Planning*. Cambridge: Polity, 1988.

Devine, P. "Book Review of 'The Political Economy of Participtory Economics by Michael Albert and Robin Hahnel'. " *Manchester and Social Studies*, 1992.

Dobb, M. "Economists and Economics of Socialism." *On Economic Theory and Socialism* içinde, M. Dobb (ed.). Londra: Routledge, 1939/1955.

Drèze, J. H. & T. de la Valée Poussin. "A Tâtonnement Process for Public Goods." *Review of Economic Studies*, 1971.

Eren, E. "Piyasa Sürecinde Bilgi ve Zaman Sorunu: Neo-Avusturya Okulu." *İktisat Dergisi*, 1988.

Eren, E. *İktisatta Yöntem*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1989.

Eren, E. "Piyasa, Özgürlük, Eşitlik: Piyasa Sosyalizmi." *Toplum ve Bilim*, 1990-91.

Groves, T., R. Radner & S. Reiter, ed. *Information, Incentives and Economic Mechanisms*. Londra: Blackwell, 1986.

Hahnel, R. & M. Albert. *Quiet Revolution in Welfare Economics*. Princeton: Princeton University Press, 1990.

Hayek, F.A. von. "The Nature and History of the Problem." *Collectivist Economic Planning* içinde, F.A. von Hayek (ed.). Londra: Routledge, 1935a.

Hayek, F.A. von. "The Present State of the Debate." *Collectivist Economic Planning* içinde, F.A. von

Hayek (ed.). Londra: Routledge, 1935b.

Hayek, F.A. von. "Socialist Calculation: The Competitive 'Solution', " *Individualism and Economic Order* içinde, F.A. von Hayek (ed.). Londra: Routledge, 1940/1949.

Heal, G. *The Theory of Economic Planning*. Amsterdam: North-Holland, 1973.

Kleindorfer, P. & M. Sertel, "The Economics of Worker's Enterprises." *Public Policy and Economic Organization* içinde, D. Bös (ed.). Londra: McMillan, 1993.

Kuhn, T. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1970/1982.

Lange, O. "On the Economic Theory of Socialism." *On the Economic Theory of Socialism* içinde, B.E. Lippincott (ed.). Minneapolis: The, University of Minnesota Press, 1938. [Türkçesi: *Sosyalizmin Ekonomi Teorisi*, çev. İsmail Oğuzkan, Ataç Kitabevi, İstanbul 1966]

Lavoie, D. *Rivalry and Central Planning*. Cambridge University Press, 1985.

Lavoie, D. "Computation, Incentives, and Discovery: The Cognitive Function of Markets in Market Socialism." *Privatizing and Marketising Socialism. The annals of the American Academy of Political and Social Science* içinde, J.S. Prybyla (ed.). Londra: Sage Publications, 1990.

Mises, L. von. "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth." *Collectivist Economic Planning* içinde, F.A. von Hayek (ed.). Londra: Routledge, 1920/1935.

Nove, A. *Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı*. İstanbul: Belge Yayınları, 1983/1991. Çeviren: O. Akınhay.

Savran, S. "Piyasa Sosyalizminin Yükselişi ve Düşüşü." *II. Tez*, 1991.

Smith, S. "Book Review of 'Looking Forward: Participatory Economics for the Twenty First Century by Michael Albert and Robin Hahnel'. " *Journal of Comparative Economics*, 1992.

Türkcan, E. "Sanayi Ötesi Toplumda Para, Emek ve Devlet." *Toplum ve Bilim*, 1991.

Weitzman, M. "Iterative Multi-level Planning with Production Targets." *Econometrica*, 1970.

Yay, T. *F.A. Hayek'te İktisadi Düşünce*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1993.

Kurumsallaşmamış (enformel) sektör işgücünü belirlemede kullanılan ölçütler ve Türkiye'de kurumsallaşmamış sektör işgücü üzerine bir deneme

*Yasemin Yücesoy-Güngör**

I. Kurumsallaşmamış sektör işgücünü belirlemede kullanılan ölçütler

Türkçe karşılığı *Informal Sector*'inki kadar "zengin" olan pek az yabancı kavram vardır. Marjinal Sektör, Örgütlenmemiş Sektör, Kurumsallaşmamış Sektör, Resmî Olmayan Sektör, Kayıtsız Sektör, Gizli Sektör, Korunmasız Sektör gibi çeşitli terimlerle karşılanmış olan kavram, zenginliğini, bir çeviri aymazlığından ziyade, ilgili olduğu olgunun hangi özelliklere sahip olduğu konusunda nicedir süregiden bir anlaşmazlıktan alıyor.

1. Tanımı

"Enformel" sözcüğü, "kurallara uygun olmayan, standartdışı" anlamına karşılık gelmektedir. "Enformel Sektör" de, hukuken tanımlanmamış, tanınmamış veya kurallarla belirlenmiş olsa da kuraldışı işleyen; kurumsallaşmamış bir nitelik arz eden üretim ve çalışma ilişkilerini içerir. Bize göre, bu tanımı Türkçede en iyi karşılayan kavram, *Kurumsallaşmış Sektör*'dür. Burada sektör sözcüğü "alt ekonomi", "ekonominin bir parçası" anlamında kullanılmaktadır.

Sektöre özgü bir faaliyet, ancak bu faaliyetin bütün özelliklerini ile tanımlanmasını mümkün kılacak olan girişim büyüklüğü, işgücünün statüsü ve niceliği, kazanç düzeyi vb. ölçütlerin hepsine bağlı olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan, bütün bu ölçütleri esas alarak "kurumsallaşmamış sektör"ü;

– Birincil amacı, istihdam ve gelir yaratmak olan; kıt emek ve sermayenin, büyük ölçüde aile emeği ve geleneksel çalışma ilişkilerinin egemen olduğu, ba-

(*) Yücesoy-Güngör, Çalışma Bakanlığı'nda İş Müfettişi Yardımcısıdır.

sit iş örgütlenmesine dayalı;

– Sosyal güvenlik, istihdam ve vergi vb. konularla ilgili yasal kayıtları bulunmayan veya yasal düzenlemelere uygun olmayan;

– İşgücünün, kurumsal yollardan elde edilebilen niteliklere sahip olmasını gerektirmeyen;

– Örgütsüz ve korunmasız çalışan kesimlerini içeren;

– Düşük kazanç yaratan;

bir faaliyetler alanı olarak tanımlayabiliriz.

Sektör, imalat alanında geleneksel usta çırak ilişkileriyle yürütülen küçük meta üreticiliğini ve ticaret ve hizmetler alanında ise genellikle bireysel çalışmaya dayalı olup, küçük, hatta sabit bir işyeri olmaksızın yürütülen (seyyar satıcılık gibi) işleri içermektedir.

2. Sektörü tanımlayan temel ölçütler

Ampirik ya da istatistiksel araştırmalarda pratik ölçütler olarak genellikle şunlar kullanılmaktadır:[1] Girişim büyüklüğü (çalışanların sayısı, teknoloji düzeyi vb.) çalışanların meslekteki mevki (profesyonel statü), kayıtlılık durumu ve gelir düzeyi kriterleri.

S.V. Sethuraman, enformel sektörü saptamada aşağıdaki kriterleri önermektedir:[2]

On kişiden az istihdam, aile üyelerinin istihdamı, belirli olmayan çalışma ve gün saatleri, yasal ya da idarî düzenlemeler dışı uygulamalar, kurumsal kredilerden yararlanamama, nihaî tüketici için üretim, çalışanların altı yıldan (temel eğitim süresi) az eğitim görmüş olmaları, belirli faaliyetler için mekanik ve elektrik enerjisinin kullanılması ve faaliyetin yarı sürekli özelliği.

ILO/PREALC (ILO-Latin Amerika İstihdamı Artırma Programı) kurumsallaşmamış sektör çalışmalarında iki alternatif tanımlama kullanmıştır. İlki işgücünün statüsüne dayalıdır: ev-içi hizmetliler, yevmiyeli işçiler, kendi hesabına çalışanlar, beş kişiden az (işletme sahibi, mavi yakalı-beyaz yakalı işçi, aile işçileri dahil) çalışanı olan işletmelerde çalışanlar. Diğer tanımlama gelir kriterini kullanır: belirli bir asgarîden, genellikle yasal asgarî ücretten az kazancı olan kişiler.

Araştırmalarda en çok kullanılan kriter olan işyeri büyüklüğü kriterinde esas alınan "çalışan sayısı"nda bir çeşitlilik görülmektedir. Kimi 5, kimi 10 çalışanı esas alır.[3] (Çalışan sayısına fiilen işyerinde çalışan işyeri sahibi, ücretsiz aile işçileri ve çıraklar da dahil edilmektedir.) Her ne kadar çalışan sayısı belirleyiciy-

1 Jacques Charmes, *"A Critical Review of Concepts, Definitions and Studies in The Informel Sectors"*, The Informel Sector Revisited, OECD, Development Centre, 1990, s. 14.

2 Charmes, s. 13.

3 Charmes, s. 14.

se de, esas olarak çalışan sayısı içinde ücretli işgücünün oluşturduu payın küçüklüğü önem kazanmaktadır. Kurumsallaşmamış sektör girişimlerinde esas olarak, aile emeği ve aile dışı emek olarak da sadece çırak ve seyrek olarak ücretli işçi kullanması nedeniyle, ücretli işgücü istihdamı çok düşüktür.

Sık sık kullanılan bir başka gösterge, işyerinin fiziksel konumudur. Sabit bir işyeri olmaksızın yapılan, yerleşik olmayan faaliyetler, kurumsallaşmamış sektöre özgü faaliyetlerdir. Bu faaliyetler, genellikle sokakta veya evde yapılan faaliyetlerdir.

ILO yetkilileri tarafından, 1987'deki 14. Uluslararası Konferansı'nda, uluslararası karşılaştırmalar yapılmasını mümkün kılmak üzere, mevcut farklı tanımlamaların kabul edilebilir, uygun bir sentezine ulaşmak amacıyla bazı öneriler sunulmuştur. Bu önerilere göre, *kurumsallaşmamış sektör istihdamı* (referans haftasında): a) kayıtsız girişimlerde, b) kayıtlı olup, kayıtsız ekonomik faaliyetlerle aynı dallarda, benzer karakterli girişimlerde çalışanları kapsar. Bu benzer karakterler, örgütlülük düzeyi, faaliyet ölçeği, teknoloji düzeyidir. *Örgütlülük ölçeği,* düzenli ücretli işçi sayısı ile ve *teknoloji düzeyi* de, imalat girişimlerinde enerji kaynağının türüne ve imalat-dışı girişimlerde de, gereksinilen nitelik düzeyi ile tanımlanmaktadır.[4]

Kurumsallaşmamış sektör girişimlerinin temel karakterinin kayıtsızlık olduğu görüşü, kurumsallaşmamış sektör kavramının yerine sık sık "kayıtdışı ekonomi" ya da "yeraltı ekonomisi" kavramlarının kullanılarak, kavram karışıklığı yaratılmasına sebep olmaktadır. Ancak, bu kavramlar ortak bazı faaliyetleri içermekle birlikte, birbirinden ayrı kavramlardır.

Kayıtdışı ekonomi, esas olarak, herhangi bir yerde kaydı bulunmayan, vergileme bakımından izlenemeyen kazançları kapsamaktadır. Yani, kayıtlı ve birçok yönüyle formel bir firma, esas gelirini beyan etmeyerek kayıtdışı ekonomi yaratabilmektedir.

Diğer taraftan, kayıtdışı ekonominin içerdiği kayıtsızlık ve gayrıresmîlik, malî, sosyal ve teknik yasal düzenlemelerden kaçınma amacıyla, yasal kuralların dışında işlemeyi ifade etmektedir. Kurumsallaşmamış sektörün içerdiği kayıtsızlık veya gayrıresmîlik ise, çoğu kez yasalar tarafından düzenlenmemiş olup, yasaların boşluklarından yararlanarak varolmanın yarattığı bir sonuç olarak karşımıza çıkar.[5]

Kurumsallaşmamış sektör faaliyetleri yasal düzeyden, yasa-dışı düzeye kadar çeşitli farklılıklar taşımaktadır. Bu farklılıklara göre kurumsallaşmamış sektör faaliyetlerini şu şekilde gruplandırmak mümkündür:[6]

4 Charmes, s. 15.

5 Harold, Lubell, *The Informel Sector in the 1980's and 1990's,* OECD Development Centre Seminars, Paris, 1991, s. 18.

6 Yasemin Güngör, "Enformel Sektör, Enformel İstihdam ve Enformel Ekonomi", (Ankara Ünv.Sos.Bil.Ens. Yayınlanmamış Tez), Ankara, 1993, s. 46.

– Yasal düzenlemesi, statüsü bulunmayan faaliyetler (bir kısım seyyar satıcılar, eski eşya toplayıcıları, ayakkabı boyacıları, araba yıkayıcıları, parkyeri gösterenler vb.)

– Yasal statüde olup, kayıtlı olmayan faaliyetler,

– Kayıtlı ancak, vergi ve benzeri mali ve sosyal düzenlemelere uygun yürütülmeyen faaliyetler.

– Kayıtlı ve vergisi ödenen faaliyetler.

3. D.İ.E. Hanehalkı İşgücü anketlerinde sektörün tanımı ve kullanılan ölçütler

D.İ.E., ilk defa 1988 Hanehalkı İşgücü Anketinde "resmî olmayan sektör" kavramına yer vermiş; kavramı tanımlayarak, sektöre ilişkin rakamlar sunmuştur.

1988 Hanehalkı İşgücü Anketinde, resmî olmayan sektörün tanımda genellikle kullanılan iki ölçüt olarak,

– İktisadî birimin çalışanları bakımından büyüklüğü,

– İşyerinin resmî bir kuruluşa kayıtlılık durumu

sayılmaktadır. Hanehalkı İşgücü Anketlerinde, sektörü tanımlamada, bu ölçütlerden, iktisadî birimin büyüklüğü esas alınmıştır.

İktisadî birimin büyüklüğü esasına göre yapılan tanımlamaya göre, resmî olmayan sektör şu grupları içermekedir:

a) Yerleşik olmayan tüm iktisadî birimler,

b) Yerleşik iktisadî birimlerden beş kişiden daha az kişi istihdam edenler.

1988-1989 tarihleri arasındaki Hanehalkı İşgücü Anketlerinde, yukarıdaki tanım kullanılmış ve "istihdam edilenlerin işyeri büyüklüğü"ne ilişkin veriler, "resmî olmayan sektör"e ilişkin veriler olarak sunulmuştur.

D.İ.E.'nün Hanehalkı İşgücü anketine dayalı ölçümlemelerinde, işyerinin kayıtlı olup olmadığını sağlıklı olarak ölçmek mümkün olmadığından, bu ölçüde yer verilmemesi doğaldır. Öte yandan, yerleşik olmayan bütün birimlerin kayıtsız olduğu da kabul edilebilir. Yerleşik birimlerin ise kayıtlı olanına da, olmayanına da rastlanmaktadır.

1992 ve Nisan 1993 Hanehalkı İşgücü Anketlerinde ise, iktisadî birimin çalışanlar bakımından büyüklüğü bir ölçüt olarak sayılmakla beraber, çalışan sayısı kesin bir rakam olarak belirtilmekten ve bununla birlikte anketlerde kullanılmak üzere sektörün bir tanımı yapılmaktan vazgeçilmiştir. Sektör tanımı verilmemiş olup; sadece "istihdam edilenler bu sektörün tanımında kullanılabilecek bazı ölçütler ayrımında tablolaştırılmıştır."[7]

7 D.İ.E., *Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları*, Nisan 1993, Ankara, s. 188.

4. Hanehalkı işgücü anketlerine göre marjinal çalışanlar

D.İ.E., resmî olmayan sektör kavramından ayrı olarak, "marjinal çalışanlar" kavramını da kullanmaktadır. Bu kavram, kendini bir işte çalışıyor kabul etmeyen, ancak ücretli veya ücretsiz bazı işler yapanları kapsayıcı bir şekilde tanımlanmaktadır.

Hanehalkı İşgücü Anketlerinde, marjinal çalışanlar, ücretli ya da ücretsiz olarak haftada bir saat bile olsa çalışanları kapsayıcı bir şekilde tanımlanmıştır. Marjinal çalışan, "son hafta içinde, para veya mal karşılığı herhangi bir işte çalıştınız mı?" sorusu sorulduğunda "hayır", ancak "son hafta içinde ücretli ya da ücretsiz olarak bir saat bile olsa bir iş yaptınız mı?" sorusu sorulduğunda ise "evet" diyen kişidir.

Bu sorulardan hareketle, "marjinal çalışanlar" tanımının esas olarak, ücretli olmayan ve düzenli yapılmayan çalışmaları kapsadığını söyleyebiliriz. Bu tanım ise bizi, ücretsiz aile çalışanlarının sayısına ulaşmaktan öte bir sonuca ulaştırmamaktadır.

Nisan 1993 Hanehalkı İşgücü Anket sonuçlarına göre, Türkiye genelinde 179.072 kişi olarak belirlenen marjinal çalışanların tamamına yakınının (163.310 kişi) kırsal kesimde bulunması, bu sonucu doğrulamaktadır. bunların da çok büyük bir çoğunluğu, 134.493'ü kadındır. Görüldüğü gibi, marjinal çalışanlar olarak ifade edilen işgücü esas olarak, tarım kesimindeki kadın ücretsiz aile işçilerinden oluşmaktadır.

D.İ.E'nün "marjinal çalışanlar" tanımı, literatürdeki "kurumsallaşmamış sektör içindeki üretkenliği olmayan, verimsiz işlerde çalışan ve çoğu defa gizli işsizler olarak da ifade edilen" "marjinal çalışanlar", kavramına denk düşmemektedir. Marjinal sektör tanımı, özellikle kentlerde hızla türeyen hizmet türündeki işleri kapsarken, D.İ.E tarafından yapılan tanım, kırsal kesimde yapılan çalışmaları kapsamaktadır. Dolayısıyla, aynı kavramdan yola çıkıldığı dahi söylenemez.

II. Ülkemizde kurumsallaşmamış sektör işgücünün sayısal büyüklüğüne ilişkin bir deneme

1. D.İ.E tarafından kullanılan ölçütlerin yetersizliği ve yeni öneriler

Hanehalkı İşgücü Anketlerinde, sektörün tanımı için kullanılan ölçütler verilmekle yetinilmiş ve somut bir tanımının yapılmaktan vazgeçilmiş olması, kullanılan ölçütlerin yetersizliğini göstermektedir.

"İktisadî birimin çalışanlar açısından büyüklüğü" ölçütü, sektörün hacmini belirlemede yetersiz kalmakta, diğer taraftan "çalışan sayısı"na esas alınacak sayının belirlenmesinde güçlük ortaya çıkmaktadır.

Sektörü tanımlamada düşünülen bir başka hata ise, "iktisadî birimin çalı-

şanları açısından büyüklüğü" ölçütünün tek başına alınmasından kaynaklanmaktadır. Sektöre özgü iktisadî birimleri belirlemede esas olan, iktisadî birimin faaliyet ölçeğidir. Faaliyet ölçeği ölçütü ise, sadece "çalışanların sayısı"na bağlı değildir. Bunun yanında, ILO tarafından da belirtildiği gibi, ücretli emeğin hacmi, teknoloji düzeyi de önemlidir.

Diğer taraftan ILO, enformel sektöre özgü yerleşik birimlerin belirlenmesinde, faaliyet ölçeği ve teknoloji düzeyi kriterleri yanında, "örgütlülük durumu"nu da saymıştır. Örgütsüzlük, ILO tarafından, bir sosyal güvenlik sistemine üye olmama olarak tanımlanmamıştır. Biz, bu tanımı biraz daha genişleterek, örgütsüzlüğü, kurumlar tarafından çalışanlara tanınan "koruyucu şemsiye" kapsamında olmama olarak tanımlayacağız. Koruyucu şemsiye, tüm çalışanlar açısından sosyal güvenlik hakkını ve bağımlı çalışanlar açısından da yasalar tarafından hak tanınan ve denetim ve yargı kurumları tarafından güvence altına alınan ücret, izin gibi çalışma koşulları ve işçi sağlığı ve iş güvenliği gibi konuları kapsamaktadır. Kurumsallaşmamış sektörde çalışanlar, bu bakımlardan korunmazlar; yani "korunmasız işgücü"nü oluştururlar. Bunlar, kendi hesabına çalışanlar veya bağımlı çalışanlar olsun, sosyal güvenlik sisteminden yararlanamazlar. Bu durum, onların kayıtsız çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Bağımlı çalışanlar bakımından ise, korunmasızlık, ya çalışanların iş yasalarının kapsamı dışında kalmasından, ya da kayıtsız çalışmalarından doğar.

Ülkemizde de, bazı işlerde çalışan işçiler, 1475 sayılı İş Yasası'nın kapsamı dışında tutulmuştur. Yasa'ya göre, tarım işleri, evlerde yapılan el sanatlarıyla ilgili işler, ev hizmetleri, Yasanın uygulama alanı dışında tutulmuştur. Bunların yanında, en çok üç kişinin çalıştığı, esnaf ve küçük sanatkârların çalıştıkları işyerleri Yasanın kapsamı dışında bırakılmıştır (İ.Y/5 mad.).

Bu bakımdan ülkemizde enformel sektöre ait işyerlerini, iktisadî faaliyet büyüklüğü bakımından en çok üç kişinin çalıştığı, küçük bir esnaf veya sanatkâra (bedeni çalışması sermayesine üstün gelen ve geliri o yer gelenek ve teamülüne göre, tacir niteliğini kazanmasını gerektirmeyecek miktarla sınırlı olan) ait işyerleri (yerleşik veya gezici) ile sınırlı tutmak gerekir.

Çalışan sayısı üç kişi ile sınırlı olan küçük esnaf ve sanatkâr faaliyetleri, kurumsallaşmamış sektöre özgü olarak, hem faaliyet ölçeğinin küçüklüğü, hem de çalışanların örgütsüzlüğü ölçütlerine uygunluk taşımaktadır.

Ancak, imalat faaliyetleri bakımından, üretimde çalışan sayısı, o faaliyetin ölçeğini belirlemede yeterli bir ölçüt sayılabileceği halde, ticaret ve hizmetler sektörü bakımından çalışan sayısı iktisadî faaliyetin büyüklüğünü gösterme bakımından daha az belirleyici bir ölçüttür. Ticaret ve hizmet sektöründeki faaliyetlerin büyüklüğü, çalışan sayısı kadar, kullanılan teknoloji ve gereksinilen işgücünün nitelik düzeyine bağlıdır. Nitekim, ILO tarafından da, imalat-dışı faaliyet ölçeğini belirlemede kullanılacak ölçütler olarak, işgücünün nitelik düzeyi de sayılmıştır.

Kurumsallaşmamış sektöre özgü faaliyetleri belirlerken, faaliyet türünün gereksindiği işgücü sayısı ve nitelik düzeyi, teknoloji düzeyi gibi faaliyet ölçeğini belirleyici özelliklerin dikkate alınması gerekir. Bu ölçütlere göre sınıflandırılmış faaliyetler, kurumsallaşmamış sektöre özgü faaliyetleri belirlemek açısından önem taşır.

Crish Gerry, Dakar'da enformel sektörü inceleyen 1974 tarihli çalışmasında, enformel faaliyet türlerini şu 5 grup altında toplamaktadır:

a) Zanaatkâr ve küçük üreticilik: Bu faaliyetler, dört grup altında toplamaktadır: halı ve mobilya imalatçıları; ayakkabı imalatçıları, tamircileri ve diğer deri ve plastik işçileri; terziler, nakışçılar ve ilgili faaliyetler; araba tamircileri, metal işçileri ve ilgili faaliyetler,

b) Küçük ticarî esnaflık,

c) Geçici işçilik,

d) Eski malları yeniden kullanıma sokan faaliyetler,

e) Yasadışı alkol, sigara satışı gibi yasal olmayan faaliyetler.

Mısır'da enformel sektör üzerine yapılan bir çalışmada ise, nüfus istatistikleri ve işyeri istatistiklerinden yararlanarak, iktisadî faaliyet kolları ve meslek grupları açısından şöyle bir sınıflandırma yapılmıştır:

1. Zanaatkârlık grubu: Küçük ölçekli imalat ve el sanatlarını kapsar. Bu faaliyetler, yerel pazarlarda, hanehalkının tüketimi amacıyla, tekstil, ayakkabı, gıda, mobilya gibi temel tüketim mallarının üretimine yönelik olarak yapılan faaliyetlerdir. İki türe ayrılabilir:[8]

– Küçük işyerlerinde enerji kullanmaksızın yapılan ve on kişiden az çalışan, az sayıda ücretli emeğe dayalı faaliyetler,

– İşyeri olmaksızın, evde veya sokakta yürütülen yerleşik olmayan ve parçabaşı üretime dayalı faaliyetler (Terziler, ayakkabı ve diğer deri malları yapanlar, mobilya ve ağaç işleri marangozları, demirciler, elektrikli aletler dışındaki tamir ve bakım işçileri, elektrikli alet bakım ve tamircileri, muslukçu kaynakçı ve sıhhi tesisatçılar, inşaat ve yapı boyacıları, duvarcı ve yapı marangozları gibi kendi hesabına çalışanlardan oluşur.)

2. Enformel hizmetler grubu: Enformel sektördeki hizmet faaliyetleri, geniş bir faaliyet kesimini kapsar. Enformel hizmet işleri üç alt başlıkta toplanabilir:[9]

– Küçük ticarî esnaflık faaliyetleri: Seyyar satıcılar ve sokak satıcılarını kapsar.

– Kişisel hizmetleri: Ücretli ev-içi hizmetlilerini, ahçıları, berberleri, hamalları vb. kapsar.

– Geleneksel (mekanik olmayan) ulaşım araçlarının sürücüleri.

3- Belirsiz *(odd)* işler grubu: Resmî işgücü istatistikleri içinde hiçbir meslek

8 Mahmoud Abdel-Fadil, *Informel Sector* Employment *in Egypt,* ILO, 1980, s. 4.

9 Abdel-Fadil, s. 20.

içinde sınıflandırılamayan, "meslekleri belirsiz" kişiler, bu grubu oluşturmaktadır. Bu tür işler, genellikle hizmet sektörüne aittir. Bunlar, üç gruba ayrılabilir:[10]

– Eski eşya, hurda ve çöp toplayıcıları.
– Hiçbir meslek ya da uzmanlaşmış iş, faaliyet içinde sınıflandırılamayanlar.
– İşyeri ve faaliyetlerinin gerçek özelliğini gizlemek isteyenler.

2. Ülkemizde kurumsallaşmamış sektör işgücü

D.İ.E. Hanehalkı İşgücü Anketlerindeki mevcut iktisadî faaliyet ve meslek grupları ayırımı, Mısır'da yapıldığı gibi ayrıntılı bir sınıflandırma yapmayı mümkün kılmamakla birlikte, mevcut verilerden yola çıkarak, ülkemizde faaliyet kolları ve mesleklere göre kurumsallaşmamış sektör işgücünün büyüklüğünü ortaya koymaya çalışacağız:

Bu çalışmada, kentsel kurumsallaşmamış sektör işgücüne ulaşmak amaçlandığından, kırsal kesim, kentsel kesim içinde de tarımsal faaliyetler dışarıda bırakılmıştır. Sektöre uygun olarak, 9 iktisadî faaliyet kolundan 5'i seçilmiştir.

a) İmalat Sanayii	
– – En fazla üç kişinin çalıştığı işyerlerinde çalışanlar	
1 kişinin çalıştığı işyerlerinde toplam çalışanlar	17.906 kişi
2 kişinin çalıştığı işyerlerinde toplam çalışanlar	141.725 kişi
3 kişinin çalıştığı işyerlerinde toplam çalışanlar	151.577 kişi
Toplam	311.208 kişi
(Sokakta imalat: 994 kişi, Evde imalat: 82.013 kişi)	
b) Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Otel Faaliyetleri Kolu	
Sokakta Yapılan Faaliyetler	281.357 kişi
Evde Yapılan Faaliyetler	2.843 kişi
Toplam	284.200 kişi
c) İnşaat ve Bayındırlık İşleri	
– Sokakta Yapılan (Düzenli Olmayan) Faaliyetler	404.892 kişi
e) Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	
Sokakta Yapılan Faaliyetler	120.674 kişi
Evde Yapılan Faaliyetler	21.750 kişi
Toplam	142.424 kişi
GENEL TOPLAM	1.273.596 kişi

İmalat alanı dışındaki diğer faaliyet kollarında "çalışan sayısı", tek başına yeterli bir ölçüt olmadığından, diğer faaliyet kolları için "yerleşik olmama" ölçütü esas alınmıştır. Sadece bu ölçütler içine yerleştirilebilecek olan kısmını içermek

10 Abdel-Fadil, s. 21.

üzere, kurumsallaşmamış sektörde 1.273.596 kişinin çalıştığı sonucuna ulaşmaktayız. Hata payı taşımakla birlikte, mevcut verilerden yola çıkarak ulaştığımız bu rakkam, sadece enformel sektörün büyüklüğü hakkında tahminî bir fikir verme amacını taşımaktadır.

8.263.469 kişilik kentsel istihdam içinde, 1.273.596 kişiyi içeren kurumsallaşmamış sektör işgücü, kentsel toplam istihdamın % 15.4 gibi yüksek bir oranını oluşturmaktadır. Bu oranı oluşturan işgücü, düşük ve belirsiz gelirli işlerde, modern çalışma ilişkileri sisteminin dışında, korunmasız olarak çalışan işgücünü göstermektedir.

Aynı rakamları, 1988 yılı Hanehalkı İşgücü Anketlerinde yer alan rakamlarla karşılaştırırsak, kurumsallaşmamış sektör işgücünün bazı alanlardaki artış ile daha da büyüdüğünü görürüz.

1988'de, kurumsallaşmamış sektörün diğer özelliklerini taşıdığını varsaydığımız 3 ve daha az kişinin çalıştığı faaliyetlerde, toplam 514.623 kişi çalışmaktayken, aynı rakam 5 yıllık bir dönemden sonra 1993 yılında 411.208 kişiye düşmüştür. Sanayiinin gelişimine paralel olarak küçülmesi doğal olan imalat alanındaki bu düşüşe karşılık, diğer faaliyet alanlarında sokakta çalışan sayısı 214.243 kişiden 838.789 kişiye ve evde yapılan faaliyetlerde çalışanlar 9.899 kişiden, 106.606'ya çıkmıştır. Bu önemli artış, kurumsallaşmamış sektörün düzensiz, yerleşik olmayan işlerinde çalışan işgücünün artışını göstermektedir. Kurumsallaşmamış sektör işgücü 5 yıllık bir dönemden sonra, imalat kesimindeki küçük bir düşmeye rağmen, genel olarak % 45'e yakın bir artış göstermiştir. 1998'de sektörde çalışan işgücü kentsel toplam istihdamın % 10.1'ini oluştururken, bu oran artarak 1993'de % 15.4'e ulaşmıştır.

Bu karşılaştırma ile, tanımladığımız ölçütlerin içinde kalmak üzere belirlediğimiz kurumsallaşmamış sektör işgücünün, son beş yıllık süreç boyunca büyüdüğü sonucuna ulaşmaktayız. Bu artış, kurumsallaşmamış sektörün modernleşme süreciyle birlikte küçüleceği ve ortadan kalkacağı şeklindeki kehanetlerin yanlışlığını da göstermektedir.

Bu artış, son yıllarda artan işsizlik ile de açıklanabilir. Ayrıca, mevzuat ve düzenleme yetersizliklerinin yol açtığı boşlukların artması, formel kontrol mekanizmalarının kökleşememesi, kentsel rantların büyümesi gibi sağlıksız ve düzensiz kentsel gelişme biçimi de, kurumsallaşmamış sektörün büyümesine yol açmaktadır.[11]

Azgelişmiş ülkelerde istihdamın, kente hızla göç edenleri kapsayacak yeterli bir hızda büyüyememesi sonucu, önemli bir işsizlik sorunuyla karşılaşılmaktadır. Bu sorunla karşılaşanlar ise, daha çok kırdan kente göçeden, eğitimsiz ve

11 Baştaymaz, M. Tahir, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Enformel Sektörün Nitelikleri ve Önemi; İstihdam, Gelir ve Çevresel Koşullar", (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1986, s. 88.

niteliksiz işgücü olmaktadır. Bunlar da, genellikle nitelik ve sermaye gerektirmediği için girişi kolay olan, kurumsallaşmamış sektör faaliyetlerine yönelmektedir.

Diğer taraftan, azgelişmiş ülkelerde ücret düzeyinin düşüklüğü de, kurumsallaşmamış sektörün büyümesine yol açan, sistemden kaynaklı nedenler arasındadır. Ücret düşüklüğü, ailede daha fazla kişinin işgücü piyasasına girmesi ya da çalışanların ek işlerde çalışması gereğini ortaya çıkartmaktadır. Formel kesimde iş bulamayan bu kesim, özellikle de kadın ve çocuklar, kurumsallaşmamış sektör faaliyetlerine yönelmektedirler. İşsizliğe, reel gelir azalmalarına, ekonomik koşulların bozulmasına karşı ya da yaşam düzeyini yükseltme amacıyla aile, bu tür geçim stratejileri geliştirmektedir.[12] Diğer taraftan aile fertlerinin enformel kesimde kazanç sağlayabilmesi, kapitalist kesimde ücretlerin düşük tutulmasına imkân tanımaktadır.[13]

12 Erol Demir, "İşgücü Piyasası ve Kent Emekçi Sınıfının Yeniden Kavramlaştırılması," *Birikim*, sayı: 53, Eylül 1993, İstanbul, s. 39.

13 Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik*, s. 22.

Alman İşçi Hareketi

HEDWİG WACHENHEİM

DİE DEUTSCHE ARBEİTERBEWEGUNG (1844-1914)

WESTDEUTSCHER VERLAG
KÖLN-OPLADEN 1967, 678 SAYFA

İşçi sınıfı hareketinin "kendi dili, düşünme biçimi ve hayat tarzına sahip" bir alt-kültür ve toplumsal hareket oluşu... Ve işçilerin bu hareket içinde özdeşleştikleri örgülerin –sendika ve parti–, onların kaybedecek zincirleri haline gelmesi... Kendisi de Alman işçi hareketinden ve onun içiçe geçtiği Sosyaldemokrat Parti'den gelen Hedwig Wachenheim'in hacimli çalışmasının ruhu bu iki temel gözlemde saklı. Wachenheim'ın *Alman İşçi Hareketi (1844-1914)* kitabı, E.P. Thompson'ın klasikleşmiş eseri *İngiliz İşçi Sınıfının Kendini İnşası*'nın *(The Making of the English Working Class)* mütevazi bir Almanya nüshası sayılabilir. Wachenheim, Thompson'ın işçi sınıfını "kendini yapan özne" olarak kur(gu-lay)an kuramsal yaklaşımını, daha düşük bir düzeyde ama son derece zengin tarihsel veri malzemesini işleyerek üretiyor. (Wachenheim'ın, Thompson'ın çalışmalarından yararlanmadığını da eklemeli.)

Wachenheim, Alman işçi hareketini özgül bir alt-kültürel oluşum olarak tasvir ediyor. İşçi sınıfı hareketinin anlam haritası, siyasal örgütlenmenin merkezi olduğu bu alt-kültürel ortam tarafından biçimlendirilmiştir. Marx/Engels, Lasalle, Bernstein, Kautsky, Hilferding, Luxemburg vd.'nin kuramsal yaklaşımları da bu ortam içinde anlamlanmış, o anlamlanış içinde bir *praxis* üretmiştir. Wachenheim sözkonusu anlam haritasını yorumsamacı *(hermeneutik)* bir yaklaşımla çiziyor. Alman işçi sınıfı hareketinin ve içiçe geliştiği Alman sosyaldemokrasisinin yapısal özelliklerinin inşasını, bir *Zeitgeist* (zamanın ruhu) sezgisini de aktararak, tarihsel dönemler bağlamında yine Thompsonvâri biçimde hikâye ediyor.

Doğuş Dönemi: Alman işçi hareketinin 19. yüzyılın ikinci çeyreğindeki doğuş döneminde, çartist eğilimler, lonca sistemine dönüş özlemleri ve sendikal talepler içiçedir. Sanayinin geliştiği bölgelerde devlet ve burjuvazi işçilere himayeci bir tutumla yaklaşırken; sanayiinin gelişmediği bölgelerde işçiler serseri, cani gözüyle görülmektedir. 1840'larda matbaa işçileri öncülüğünde başlayan işçi dernekleşmesinin hedefi "insan olmak", "insandan sayılmak"tır. Wachenheim, "insan olma", "insanlığın ilerlemesine iştirak etme" motiflerinin Alman işçi hareketinin iman derecesinde güçlü ve kalıcı etmenleri olduğunu saptıyor. Bu 'iman'a bilgi yüceltisi, eğitime verilen büyük önem, iyi konuşmaya, söze duyulan derin hürmet eşlik eder – Alman işçi sınıfının orta sınıflarla paylaştığı özellikler.

Almanya'da akim kalan 1848 devriminde burjuva demokratik haklar mücadelesine katılan işçi dernekleri bu süreçte siyasallaşmış ve ilk siyasal işçi örgütü İşçi Kardeşliği *(Arbeiterverbrüderung)* kurulmuştur. İşçi Kardeşliği'nin hedefleri özyardım, dayanışma ve lonca ruhunu geriletmektir. Almanya'da devrimci bir dalga uman Marx ve Engels'in etkisi oldukça azdır. Wachenheim'a göre Alman işçi hareketi, ilerde de Marx'ın kapitalizm tahlilini pek 'bilmeyecek', Marksizm ancak kimi söylem unsurlarıyla popülerleşecektir. 1850'de İşçi Kardeşliği'nin kapatılmasının ardından on yıllık bir durgunluk dönemi gelir. Sanayi gelişir, işçi sayısı çoğalır, devlet bürokrasisi güçlenir. 1860'larda karizmatik önderlerin etkili olduğu bir canlanma yaşanır. Wachenheim, Alman işçi hareketinin "önderlere bağlı bir hareket" olma özelliğinin o andan itibaren belirdiğini saptar. (İşçi hareketinin önder portreleri ve onların sınıfın siyasal imgelemindeki anlamları, kitapta önemli inceleniyor: Lasalle, Bebel, baba-oğul (Wilhelm ve Karl) Liebknecht'ler, Rosa Luxemburg, Johann Baptist von Schweitzer, Ignaz Auer, Ludwig Frank, Carl Legien, Friedrich Ebert, Georg von Vollmar, Hugo Haase, Phillip Scheidemann, Eduard David vd.). Doğuş döneminin karizmatik önderi kuşkusuz Ferdinand Lasalle'dır. O, Marx'ın da zamanında belirttiği gibi, modern Alman işçi hareketinin kurucusu ve bu hareketin parti politikasına odaklanmasını sağlayan figürdür. Alman işçi hareketinin somut-güncel hedeflere kitlenen bürokratik yapısında ve devletçi zihniyetinde Lasalle'ın kurucu önderlik deneyiminin payı büyüktür. Lasalle, Marx'ın aksine, burjuva toplumunun daha henüz serpilmekte olduğu görüşündedir. Devletçidir; genel oy yoluyla işçilerin egemenliğine gireceğini düşündüğü devleti, özgürlükleri gerçekleştirecek merci sayar. Hatta Bismarck'la temasa geçerek işçilerin devlete burjuvaziden ve liberallerden daha yatkın olduğunu anlatmaya çalışır. Her işin başına oy hakkı mücadelesini koyan Lasalle, işçileri, onlara dönük dernekler kuran, ordu ve bürokrasi karşıtı liberal İlerleme Partisi'nin etkisi altından çıkartmayı başarmıştır. 1863'de kuruluşuna öncülük ettiği Genel Alman İşçi Derneği *(Allgemeine Deutsche Arbeiterverein),* Alman sosyaldemokrasinin rüşeymidir. 1864'de aşk düellosunda ölümünden sonra mitleşen Lasalle'ın Alman işçi hareketine bıraktığı siyasal kültür mirası, 'içte' örgütün ve merkeziyetçiliğin kutsanması, 'dışta' burjuvaziye karşı devlete itimattır.

Lasalle'ın yerini alan Johann Baptist von Schweitzer doğrudan siyaset dışı alanlarda örgütlenmeyi geliştirmiş; bu dönemde işçi sınıfı alt-kültürü örgünleşme yoluna girmiştir. 1860'larda, Lasalle ve von Schweitzer gibi küçük burjuva kökenli olmayıp bizzat işçilikten gelen yeni bir önder kuşağı yetişir. Bu kuşağın simge ismi, "sıcak, dürüst, mütevazi" benliğiyle işçi sınıfında güçlü bir özdeşleşme duygusu ve özgüven yaratan August Bebel'dir. Kuzey Almanya'da yükselen işçi mücadelesi içinde sivrilen Bebel ile Wilhelm Liebknecht, Alman sosyaldemokrasisinin kurucu ikilisidir. Ortodoks bir komünist olan Liebknecht harekete daha güçlü bir Marksizm etkisinin taşınmasına aracılık etmiş; Bebel ise

hem Marksizmin popülerleştirilmesinde, hem de onun devrimci öğretisinin Alman işçi hareketinin yerleşik kültürüyle telif edilmesinde rol oynamıştır. Schweitzer'in aşırı kişisel ve uzlaşmacı yönetimi nedeniyle bölünen Genel Alman İşçi Derneği'nden ayrılan bazı gruplar ile Kuzey Almanya işçi örgütleri, 1869'da Eisenach kongresinde Sosyaldemokrat İşçi Partisi'ni (SDAP-*Sozialdemokratische Arbeiterpartei*) oluşturdular. Eisenach'ta Bebel/Liebknecht'in devlet ve Prusya karşıtı çizgisi, Lasalle'cılarca yumuşatıldı.

Devlet Baskısı Dönemi (1870-1890): 1870/71'de Almanya-Fransa savaşında Alman işçi hareketi, devlete 'son kertede' bağlılığından kaynaklanan milliyetçilik ile enternasyonalist ilkeler arasında çelişkili bir tutum sergiledi. Başlangıçta gerek SDAP, gerek işçiler ülkede esen milliyetçi rüzgâra kapıldılar. Ancak Almanya'nın bazı Fransız topraklarını alarak işgalci konumuna gelmesi üzerine "kardeş Fransız halkı ve proletaryasıyla dayanışma" şiarı öne çıktı, parlamentodaki tek SDAP'li olan Bebel Paris Komünü'nü savunan konuşmalar yaptı. Bu, Alman işçi hareketinin düzene karşı ilk tavır alışıydı. Paris Komünü'nün de beslediği devrim heyûlasının saldığı korkuyla sosyalistler "imparatorluğun düşmanları" ilan edildiler. İşçi örgütleri üzerindeki devlet baskısı yoğunlaştı, birçok dernek kapatıldı. Bu arada Genel Alman İşçi Derneği de SDAP'ye katıldı. 1875'de Gotha'da yapılan birleşme kongresiyle parti Sosyalist İşçi Partisi (SAP-*Sozialistische Arbeiterpartei*) adını aldı. Marx ve Engels, Gotha'da benimsenen birleşme programını çok sert biçimde eleştirdiler. Gotha programı, Marx'ın Liebknecht/Bebel üzerinden tartışmalara nüfuz eden eleştirileri ile özellikle gelişen sendikal harekette çok güçlü olan (ve bu güçleri Marx'ça küçümsenen) Lasalle'cıların devletçi anlayışlarının eklektik bir karmasıydı: Teori ve reel politika; sosyalist toplum ve devletin iyileştirilmesi; ücretlerin "tunç yasası"nın aşılması ve ücretli emeğin kaldırılması; sömürü ve eşitsizliği yokedecek devrimci dönüşüm ve eşitsizliğin "yasal araçlarla" kaldırılması gibi ikilikler yanyanaydı. Marx'ın çok üzerinde durduğu ve Liebknecht kanalıyla programa lâfzen kattığı enternasyonalizm de öncü işçilerin zihninde çok zayıftı. SAP 1877 seçimlerinde başarı gösterdi. O zamana dek küçük işletme işçilerine dayanırken, daha önce liberalleri destekleyen büyük sanayi işçilerine ulaşmayı başardı. Bunda, gelişen sendika hareketinin payı büyüktü. 1868'de, Lasalle'cıların öncülüğünde ilk ulusal sendikal örgüt olan Genel Alman İşçiler Birliği kurulmuştu. Sendikaların partiden bağımsız örgütlenmesi geleneği yerleşti, ancak sendikalar parti için kadro yetiştiren kurum işlevi de gördüler.

1876'da SAP'ın Prusya'da yasaklanmasıyla yoğunlaşan devlet baskısı, 1878'de Şansölye Bismarck'ın "Sosyalist Yasası"nı *(Sozialistengesetz)* çıkartmasıyla doruğa çıktı. Bu yasa, "komünizmi ve sosyalizmi amaçlayan" bütün dernekleri, toplantıları, basını yasaklıyordu. Sosyalist Yasası, işçi hareketini kendi içinde olağanüstü güçlendirdi. Mağduriyet duygusunu moral güce dönüştüren bir ahlâkî söylem gelişti. İşten atılan sosyaldemokrat işçiler kahramanlaştırıldı, etkili

dayanışma ağları kuruldu. Halkta da düşmanca bir hava yoktu. Wachenheim işçi sınıfı alt-kültürünün bu dönemde olgunlaştığını belirliyor. Dernekler yasaklanınca, mahallelerde, fabrikalarda, evlerde, pikniklerde, birahanelerde, cenaze törenleri vb. vesilelerle kendiliğinden buluşmalar, bir 'işçi kamusu'nun oluşmasına katkıda bulundu. Okuma ve spor/oyun dernekleri, doğasever cemiyetleri gibi gölge örgütler kuruldu. Vaftiz ve cenaze törenlerini reddetmek gelenekleşti. Önderliğe odaklı yapı bu dönemde biraz demokratikleşti. Parti/hareket gizliliğe karşı tavrını korumakla birlikte, fiilî bir yasadışı ağ oluştu. 1881 seçimlerinde Bismarck'ın gerilemesi ve 1882 ile 1884-86'daki grev dalgaları, işçi hareketinin özgüvenini ve fiilî meşruiyetini arttırdı. Sendikaların grev örgütlenmesi gelişti, sürekli grev fonları, grev gözcülüğü, yazılı toplu sözleşme uygulamaları 'öğrenildi'. Sosyalist Yasası altındaki baskı dönemi deneyimi, işçi hareketinin alternatif bir kültürü ve yaşam dünyasını varetmesine zemin oluşturup onu radikalleştirirken, diğer yandan bu hareketi düzene bağlayan kimi yapısal özelliklerini de pekiştirdi. Wachenheim'ın kaydettiği gibi, düzene/devlete tepki ve müstakil bir sınıf kimliği bilinci gelişti, ama devrimci bir ruhla birleşmedi. Bunun en önemli nedeni, seçime ve parlamentoya verilen önemin artmasıydı: SAP temel moral unsuru olarak, bastırılan hareketin 'günyüzüne' çıkma fırsatı olan seçimlere önem verdi. Ayrıca, baskı altında dayanışma koşulları, Alman işçi hareketini 'bürokratikleştiren' disiplini had safhaya vardırdı; lümpenliğe karşı olmak, nizam, intizam gibi değerlerin ağırlığı arttı. Sosyalist Yasası dönemi, aynı zamanda "okuma zamanı"ydı. İşçiler sadece "insan olmak" için değil, siyasî kaygılarla okumaya yöneldiler. Marx biraz daha popülerleşti, genç akademisyenler arasında Marksizm merakı çoğaldı. Sürgünde gelişen kuramsal çalışmalarla hareketin düşünce hayatı canlandı. Dietz Yayınevi, başına Bernstein'ın geçtiği *Sozialdemokrat*, Kautsky'nin yönettiği *Neue Zeit* dergileri işçi hareketinin okulları oldular. Dönemin iki önemli kitabı, Engels'in *Anti-Dühring*'iyle Bebel'in *Kadın ve Sosyalizm*'iydi. İkisi de, Marksizmin basit anlatımlarıydı ve Lasalle'cılığın pratik bugüncülüğüne karşı "geleceğin toplumunu kurma" ufkuna dikkat çekiyorlardı. Özellikle Bebel'in kitabı işçi sınıfında müthiş revaç buldu, 1878-1909 arasında 58 baskı yaptı.

1884 seçimlerinde SAP % 9.7 oy alarak parlamentoda grup kurarken, Prusya devletine tepki duyan küçük burjuva oylarını yitirmiş, işçi oylarını artırmış ve 'saf' işçi partisi haline gelmişti. (1900'lerin başında üye tabanı, güney şehirlerinde % 70, orta bölgeler ve kuzeyde % 90'a varan oranda işçilerden oluşacaktı.) Ana-babası işçi olan bir kuşak yetişmişti ve bu genç kuşak hareketi radikalleştirmekteydi. Bu radikal dalganın etkisiyle "parlamentarizmin batağı" üzerine tartışmalar başladı sol kanat (Marksistler) kendini gösterir hale geldi. Sendikacılara dayalı bir sağ kanat oluşumu netleşti. Bebel'in gölgesindeki parti yönetimi, orta yolcu bir merci olarak kurumlaştı. Böylece 'konsolide' olan iç yapı, partinin bir 'aygıt'a dönüşerek hantallaşmasına katkıda bulundu. 1890'da Sos-

yalist Yasası kaldırılırken, Wachenheim'ın tespitine göre işçi hareketinde büyük bir umut ve özgüvenle, belirsizlik duygusu ve hayal kırıklığı önsezisi içiçeydi. 1890 seçimindeki oy patlaması (% 19.7); beri yandan Kayzer 2. Wilhelm'in işçileri 'kazanmaya' dönü himayeci politikasının sendikaları reformist çizgiye raptetmesi, partiyi ve işçi hareketini meşrulaştırırken 'ehlileştiriyordu'.

1890'lar ve Sendikaların Yükselişi: 1890 Halle kongresinde Almanya Sosyaldemokrat Partisi (SPD-*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) adını alan Parti örgütlenmede büyük gelişme gösterdi. İşçilerle parti aygıtı arasındaki ilişki daha fazla dolaylılaşmaya başladı. 1891'de Erfurt'ta kabul edilen parti programı daha radikal ama hâlâ ikircikliydi: Gotha'daki "gelir dağılımını eşitleştirme" hedefinin yerini "üretim biçiminin değişmesi" aldı. İktidardan önce yapılamayacak tek işin üretim araçlarının kamulaştırılması olduğu söylenerek, parlamenter yol zımnen öne çıkartılıyordu. Enternasyonalizm yine oldukça soluktu. Bu dönemde reformist kanat güçlendi ve işçilerin iktisadî durumunun iyileştirilmesi sadece sendikaların değil partinin de amacı haline gelmeye başladı. Reformizmin siyasal temsilcisi, Bavyera SPD'nin önderi Vollmar'dı. Vollmar, Bavyera'nın ılımlı siyasal ortamında, sosyalizmi parça parça gerçekleştirmeyi savunan, dış politikada milliyetçi bir "halk partisi" çizgisini savunuyordu. Reformist çizginin temel dayanağı, yükselen sendikacılık hareketiydi.

1890'da sendikalar Alman Sendikaları Genel Komisyonu adı altında merkezîleşti. Komisyon'un önderi Carl Legien, sendikaların bugünden birşeyleri değiştirebileceği üzerinde durarak, partiye daha mesafeli durmaktan yanaydı. 1890'ların ortalarında sendikaların, diğer Batı Avrupa ülkelerine göre gecikmiş yükselişi başladı. Sanayi işçilerinde örgütlenme oranı 1896'da % 5.4, 1897'de % 6.6., 1990'de % 10. 1902 % 14.4, 1904 % 20.4'e ulaştı. Ancak demir, çelik, kimya gibi 'ileri' sektörlerde 1910'larda bile sendikalar zayıftı. Sendikal merkezîleşmeye rağmen işçilerin kendiliğinden greve gitme eğilimi bu dönemde güçlüydü. Sendikalar ve SPD, birçok eylemde arabulucu olarak devreye girdiler, özellikle büyük grevlerde "başarısızlık" ve "kontrolü yitirme" kaygısıyla yumuşatıcı rol oynadılar. Sendikalar ve SPD, yerel düzeyde yönetime de katılır oldular. (Güneyli eyaletlerde SPD grupları 1908'de hükümet bütçelerine kabul oyu verdiler.) 1903'ün iyi iktisadî konjonktüründe sendikaların gelirden pay talebiyle başlattığı grev dalgasında kazanılan başarı, sendikaların gücünü ve prestijini artırdı. Bir sendikal önderin 1925'de yazacağına göre, bu grev dalgası "bir zamanların din savaşlarına benziyor"du. Wachenheim o yıllarda işçilerin imgeleminde, toplumdaki varlıklarını kabul ettirme aracı olarak sendikaların öne çıktığını belirliyor. Bu evrede sendikalar partide ağırlıklarını koymaya yöneldiler. Sendikaların partiye tabiliği fikri geriledi, parti ile sendikaların birbirini tamamladığı görüşü baskınlaştı.

SPD 1903 seçiminde % 31.7 oy oranına ulaştı. Nüfusu 100 bini aşan 35 şehrin 24'ünde SPD birinci partiydi. İşçi hareketi bir zafer havası içindeydi; fakat Wac-

henheim'ın belirttiği gibi bu en güçlü anında parti inisiyatifsiz ve öngörüsüzdü. Reformistler parlamentoya ağırlık vermek için bastırırken, sol kanat parlamentoda bu kadar ağırlıklı hale gelmekten endişeliydi. Bebel bu muğlâklıkta kanatları bir arada tutma misyonuyla temayüz etti. Reformist kanat, emperyalistleşen Almanya'nın askerî ihtiyaçları çerçevesinde parlamentoda gündeme gelen donanma harcamalarına destek vermeyi savunan tutumuyla çıkış yaptı. Reformist sözcüler, donanmanın iç savaşta işçilere karşı kullanılacak bir güç olmadığını ve ordunun süreç içinde zaten kendiliğinden işçi ordusuna dönüşeceğini ileri sürdüler. Partinin önde gelen aydınlarından Bernstein'in, kapitalizmin çökmesinin beklenmemesi gerektiğini, sosyalizmin ahlâkî bir görev olduğunu, sosyalizmin nihaî amacı diye bir şey olmayıp hareketin/sürecin her şey olduğunu savunan kuramı, reformist çizgiyi tahkim etti. Sol kanat ise, Rosa Luxemburg'un başını çektiği genel grev/kitle grevi tartışmasıyla tartışma gündemine müdahale etti. Luxemburg, sosyal demokrasinin, aslî devrim aracı olan genel grevi hazırlayamayacağını, ancak ona yön verebileceğini savundu. SPD'nin yerleşik siyasal kültürü açısından kitle grevi her şeyden önce kendiliğindenlik boyutu nedeniyle tasavvuru imkânsız bir olaydı. Sendikalar sınıfın temel varlığı olan "örgüt"ü talileştiren bu tasarıma şiddetle karşı çıktılar. Sendikacı bir SPD önderinin 1905'de sarfettiği şu söz, Alman işçi hareketinin 'nizam-intizam içinde' doğrusal gelişme kavrayışını simgeler: "Örgütlenmek için sükûnete ihtiyacımız var." Wachenheim'a göre, işçiler arasında kitle grevine olumlu bakanlar da bu işin "sonuna kadar gitmeden, kazanımları tehlikeye sokmadan" yapılması eğilimindeydiler.

Wachenheim, işçilerin, SPD'nin reform partisi ve tarihsel mücadele öznesi olarak üstlendiği ikili işlevden (ve 'işbölümünden') memnun olduklarını saptıyor. Yüzyıl dönümünde önemli ücret artışlarına kavuşan işçiler için parti daha ziyade "idealizm"/"maneviyat" ihtiyacını karşılıyordu. SPD'nin önemli önderlerinden Ludwig Frank da 1912'de işçi hareketini "dinî bir harekete" benzetmiştir. 1920'lerde SPD üzerine ünlü çalışmasını yayımlayan Robert Michels'in SPD eksenindeki işçi alt-kültürüne atfettiği özellikler, bu tabloyu tamamlar: "Aşka dönüşmüş parti sadakati", "Almanlara özgü meslek tutkunluğu, vazife bilinci"yle örgüte bağlılık, "ideallere ulaşmayı ancak ve ancak kaya gibi kenetlenmiş olan örgütün sağlayabileceği inancı", "maceracılığı ve tek başına hareket etmeyi kabul edememek"... Tablo, işçi hareketinin sendikaları ve partisiyle büründüğü kurumsal-yerleşik *(established)* hüvviyeti belgeler.

İktidar Tasarımı ve Atâlet: 1910'lara doğru SPD, egemen sınıflar içi çelişkilerden yararlanarak kendine saha açabilen, onun dışında inisiyatif geliştiremeyen bir parti durumundaydı. 1907 seçimlerinde, 1881'den beri sürekli artan oy oranı geriledi, % 28.9'a düştü. Parti içi kuramsal tartışma yoğunlaştı. Partinin resmi ideologu ve aynı zamanda partinin sol kanadının önderlerinden olan Kautsky, en 'vazıh' eserlerini bu tartışma sürecinde vermiştir (bilhassa 1910'da çı-

kan kitabı *İktidar Yolu (Der Weg zur Macht)*). Wachenheim, Kautsky'nin kuramını, işçi hareketinin siyasal inisyatifsizliğinin ve atâletinin düşünsel nüvesi olarak inceler. Kautsky, burjuvaziden tecrit olarak 'otarşik' bir politika oluşturmaktan yanadır. Mamâfih, işçi sınıfı alt-kültürünün bir karşı-kültür olarak kurgulanmasına cevaz verebilecek olan bu tasarım, hegemonik bir potansiyelden yoksundur. Siyasal ve toplumsal-kültürel bakımdan kendi içine kapanmış proletaryanın 'doğal' çoğalmasının ve artan yoksullaşmanın, kapitalizmin mukadder çöküşünü getireceğini varsayan bir 'aşırı'-determinizmi vardır Kautsky'nin. Bu tarihsel otomatizm tasarımının veciz özeti, *İktidar Yolu*'ndaki, "sosyal demokrasi devrimci ama devrim yapmayan bir partidir" saptamasıdır. Proletaryanın nicel ve nitel gücünün büyümesiyle alınan bu doğal ve barışçı yolu tehlikeye düşürecek tek şey, "aşırı barışçılık" ve partinin devrimci karakterine olan inancın yitmesidir, ona göre. Bu 'aşırı'-determinizm, işçi hareketinin siyasal tahlil yeteneğini felç etmiş; yapılan, olağan iktisadî krizlerde nihaî krizin belirtilerini kollamaktan ibaret kalmıştır. Somut gündelik taleplerinin peşindeki sendikalar ise siyasal ve alt-kültürel tecrite karşıydılar. Sendikacı önderler için Marksizmin ülküleri "yarı-dinî" bir anlam taşıyordu; "devrimcilik", emekçilerin sömürülmesinin "bir gün mutlaka" sona ereceğine iman etmek demekti.

Sendikacılar ile Kautsky'nin kutupsallığında işçi hareketine egemen olan bu mekanik ve durağan tahayyülü aşmaya dönük çabalar, Rosa Luxemburg'un "kitle grevi" çizgisi ve Karl Liebknecht öncülüğündeki genç işçi örgütlenmesindeki radikal-kendiliğindenci eğilimlerde odaklanıyordu. Kautsky'yi aştığı için 'aşırı' sayılan bu sol muhalefetin bulduğu en elverişli vesilesi, Almanya'nın dünya gücü olmaya yöneldiği bu dönemde, savaş karşıtlığı ve enternasyonalist propagandaydı. Dünya Savaşı arefesinde SPD'nin, "savunma amaçlı olmayan savaşa karşı çıkmak" ilkesi dışında bir tasarımı yoktu. Ancak Alman işçilerinde hayli güçlü olan "barbar Rus" imgesi ve tehlike algısı, kolayca, Almanya'nın savunma konumunda algılanmasını beraberinde getirebiliyordu. Dolayısıyla SPD'nin savaş karşıtlığı kâğıt üzerindeki kadar güçlü değildi. Devletin işçi hareketini kriminalize etmenin en güçlü aracı olarak, Kayzer 2. Wilhelm'in ünlü "vatansız adamlar" sözüyle simgelenen "millî savunmada duyarsızlık" suçlamasına başvurması da, SPD'yi meşruluğunu yitirme kaygısıyla "vatana sahip çıkma" telâşına itti. SPD'liler üzerlerindeki "vatansızlık" yaftasını kaldırtmak kaygısıyla savunma harcamalarına destek verdiler. Bernstein, emperyalizmin modernleştirici yönünü övecek kadar ileri gitti. Sendika önderleri "enternasyonal olmanın anti-nasyonal olmayı gerektirmediğini" vurguladılar. Partinin "resmî" ve "sol" kuramcısı Kautsky ise emperyalizmi feodal-mutlakiyetçi dönemin bir kalıntısı gibi görüyor, onunla mücadelenin çerçevesinin de ulusal olduğunu düşünüyordu.

Doruktan Çöküşe - Dünya Savaşı: Savaş karşıtı söylemiyle orta sınıf gençlik hareketini, ayrıca kadın hareketini cezbeden SPD 1912 seçimlerinde en yüksek oy oranına ulaştı: % 34.8. Bu başarı burjuva partilerince parlamentoda daha fazla

tecrit edilmesine yolaçtı. Yoğun iç çekişme ve sendikaların tamamen gündelik işlere yoğunlaşmaları sonucunda, siyasal inisyatifsizlik had safhaya vardı. 1913'de Bebel'in ölümüyle sağa kayış hızlandı. Sendikalarda bürokratikleşme arttı; başlangıçta güçlü olan siyasal ajitatörlük işlevini yitiren sendikalar hak takipçiliğine sıkıştılar. Dayanışmanın gelişen fonlarla merkezîleşmesi, 'kendiliğinden' heyecanları boğdu. Beri yandan, kitle grevi korkusuyla devletin baskısı yoğunlaşıyordu. Bu baskı, sendikalarda, SPD'yle mesafeyi büyütme eğilimini körükledi.

Bu ortamda 1. Dünya Savaşı başladığında SPD'nin 'refleksi' savaş bütçesine onay vermek oldu. Kautsky'nin "işgalci olmamak" şerhi düşülmesi yolundaki önerisi benimsenmedi. Reformist kanat ise Almanya'nın uluslararası pazarlardaki durumunun iyileşmesinin işçi sınıfına yarayacağı kanısındaydı. Sendikalar öncelikle hükümetle görüşerek örgütlerine ve faaliyetlerine ilişilmemesini, yani 'aygıt'ı güvence altına aldılar. "Vatansız" olmadıklarını kanıtlayan işçilerin "saygın bir sınıf olarak" tanınacağını ve beklenen devlet reformunun savaş sürecinde sağlanacağını umuyorlardı. İşçi kitleleri, hararetli savaş ve silahlanma tartışmalarında "yüksek politika"ya duyarsız kalmışlardı. Tabandaki eğilim, savaş bütçesinin onaylanmasından yanaydı. İşçi alt-kültüründe savaş ve milliyetçilik "gerici Çar'a direnme", "kadınlarını Kazaklara teslim etmeme" gibi motiflerle popülerleşti. Yine alt-kültürel nitelikli, kendi içine kapalı denebilecek bir yurtseverlik havası oluştu: Wachenheim, üzerinde "bütün ülkelerin proleterleri birleşin" yazılı kızıl bayraklarla asker uğurlamaları vb. manzaralar aktarıyor!

Yazar son olarak kısaca Dünya Savaşını izleyen gelişmeleri ele alıyor. İşçi hareketinin siyasal bölünmesini (SPD, Bağımsız-SPD, Spartaküs ve Komünist Parti); 'sağ' SPD'nin savaş sonrasının devrimci ortamında ve Weimar'da devlete ve rejime sahip çıkmasına rağmen düzen içindeki tecritini aşamayışını; üstelik bu uzlaşmacı çizgisini bir halk partisi olma açılımıyla da birleştiremeyişini; büyük siyasal ayrışmaya rağmen bölünmeyen sendikaların kendibaşınalaşarak partiyi "meclisteki kolları" haline getirmelerini inceliyor.

Bu hacimli kitabın hacimli tanıtımını bitirirken, Hedwig Wachenheim'in başta aktarılan saptamasını yineleyelim: Özgül bir alt-kültür oluşturan Alman işçi hareketi, hegemonik bir projeye vasıta ol(a)mayan (Wachenheim'ın hegemonya perspektifini kullanmadığını kaydetmek gerek), dolayısıyla işçilerin 'kaybedecek zincirleri'ne dönüşen bir örgüt (parti ve sendika) kültü oluşturmuştur. Örgütleri işçilere hayatlarının anlamını sağlıyordu. Adolf Levenstein'ın *Die Arbeiterfrage*'de (1912) sözleri aktarılan bir işçi: "Eğer işçi hareketine ait olmasaydım insanlık toplumuna neresinden bağlanabilirim, bilemem" diyordu. Parti ve sendika, "proleter" *(prolet)* kimliğini, 19. yüzyılın ilk yarısındaki gibi sefilliği ve dışlanmışlığı belirtmeyen, toplumda saygın bir konumu ifade eden bir kimlik haline getirmişti - *bu toplumda* da olsa...

TANIL BORA

• *tanıtım*

İngiltere'de işçi sınıfı kültürleri

JOANNE BOURKE

WORKING-CLASS CULTURES IN BRITAIN (1890-1960) GENDER, CLASS AND ETHNICITY

ROUTLEDGE,
LONDON AND NEW YORK 1994,
275 SAYFA

Londra Üniversitesi Birkbeck College'da sosyal tarih dersleri veren Joanne Bourke aslında, yeni bir kitap yazmaktan çok, bu konuda daha önce yazılmış külliyatı, bir giriş ve beş ana başlıktan oluşan altı bölümde toplamaya çalışmış.

Bourke, "sınıf"ın, kurumsal ve siyasal bir olgu olarak değil, toplumsal ve kültürel bir bütünlük olarak algılanması gerektiğini sık sık vurguladığı çalışmasında, bu sosyo-kültürel birliğin etnik kimlikler ve cinsiyete göndermede bulunmadan anlaşılamayacağını savunuyor ve bu anlayış, doğal olarak, kitaptaki bölümlere de damgasını vuruyor.

Kitap, cinsellik ve şiddetin, günümüz tarih yazımının ana izlekleri olmasına karşın, İngiliz tarihçilerinin bu konularda gereğince yoğunlaşmadıkları eleştirisiyle başlıyor. Yazar, ilk bölümün başlığı yapacağı "işçi sınıfının bedeni"nin kullanımının, sınıf temelli, burjuvazileştirme kuramlarıyla ilişkisini yadsımamakla birlikte, işçi sınıfı üyelerinin sınıfsal pratiklerinden çok bireysel deneyimlerine önem veriyor. Öyle ki çalışmanın çok büyük bir bölümü, kişisel görüşmelerde ve röportajlarda birebir alınmış bilgilerden oluşuyor. Bourke için önemli olan, işçi sınıfının eylemlerde ne yaptığı değil, ya da en azından bu çalışmada buna önem vermemiş. Yazara göre asıl önemlisi, kurumlardan ve örgütlerden arınmış –bunların dışında– çalışan bireyin gündelik hayatında ne yaptığı, ne düşündüğü, nasıl davrandığı... İşte tam da bu yüzden Bourke sınıfı, "sınıf"ın bize çağrıştırdıklarıyla –üretim araçları, sömüren/sömürülen ilişkileri vb...– değil, beden, ev, emek piyasası, yerellik, milliyet-Britanyalılık (İngilizlik) kavramlarıyla ve tek tek işçi sınıfı bireylerinin bu kavramlar dolayımındaki gündelik hayatlarıyla açıklamaya çalışıyor.

Bölümler, ilk bakışta birbirlerinden kopuk gibi görünen başlıklar içerseler de, diğer bölümlere göndermelerle bir bütünlük oluşuyor... Örneğin, kitabın ikinci bölümündeki ekonomik göstergeler (kadınların erkeklere oranla daha düşük ücretle çalıştırılması), dördüncü bölümde de yinelenebiliyor.

Kitabın sonraki bölümleri hakkında ayrıntılı bilgiler de verilen bu ilk bölümde, yetmiş yıllık bir dönemde (1890-1960) işçi sınıfının mekânsal/ekonomik/ta-

rihsel açılardan nereden nereye geldiği ve bu değişimin, dünyadaki hangi olaylarla ilintili olduğu yoğun bir biçimde tartışılıyor. Giriş bölümünün en ilgi çekici yanı, işçi sınıfının ve işçi sınıfı çocuklarının maruz kaldıkları hastalıklar ve bu hastalıkların ekonomik düzeyle ilişkilendirilmesi... Öyle ki, tablolar ve istatistikler aracılığıyla, işçi sınıfının ekonomik durumu düzeldikçe birtakım hastalıkların ve gelişme bozukluklarının (boy kısalığı, iskelet bozuklukları vs...) nasıl ortadan kalktığı görülebiliyor.

"Beden: Sevişmek ve Savaşmak" adını taşıyan ikinci bölüm, işçi sınıfı kadın ve erkeklerinin cinsel davranışlarındaki değişikliğin nedenlerinin sorgulanmasıyla başlıyor. Bourke'ye göre cinsel ilişkilerde, özellikle de evlilik öncesi cinsel ilişkilerde tutuculuktan serbestliğe yönelişin bellibaşlı iki nedeni var: Birincisi, birbiri ardına gelen Dünya Savaşları, ikincisiyse hızla gelişen sinema... Savaştaki insanların yarınsızlık duygusu nedeniyle evlilik öncesi cinsel ilişkilerde bir artış olduğu saptamasını yapan Bourke, bu savını rakamlarla da destekliyor. Sinemaysa cinselliği körükleyen ve 'uluorta' konuşulmasını sağlayan bir neden... Artık işçi sınıfı "nasıl âşık olacağını" ve âşık olunca "ne yapması gerektiğini" de sinemadan öğrenir hale geliyor. Tıpkı 17. yüzyıl Fransası'nda olduğu gibi, cinsel serbestliğin yaşandığı bir dönem İngiltere'de de var mıydı, eğer varsa iki dönem arası benzerlikler (savaş vs..) var mıdır? Anlamlı olabilecek böyle bir kıyasa girişilmiyor.

"Beden" ana başlıklı bu bölüm sadece cinsel davranışlardan söz etmiyor kuşkusuz. Ayrıca, erkek bedeninin kutsanması dolayısıyla kurulan jimnastik kulüpleri, erkeklerin bedenlerini körelttiği gerekçesiyle masa başı işlere itirazları da epeyce işleniyor.

"Ev: Domestik Alanlar" ve "İş Yeri: Kamusal Alanlar" adlarını taşıyan üçüncü ve dördüncü bölümler birbirleriyle yakından ilintili. İşçi ve evkadını olmak arasında epeyce bocalamış İngiliz işçi sınıfı kadını, en azından 60'lara kadar, tercihini evkadını olmaktan yana yapıyor. Bunda en önemli etken kadınların erkeklerle aynı işlerde daha düşük ücretlerle çalıştırılması olsa da, çoğu kadın tarafından, evin daha kadına özgü bir mekân olması ve işçi sınıfı kadınının çalışsa da ev işi yapmak zorunda olması dolayısıyla iki kat fazla yorulması, evkadınlığının tercih edilmesinin nedeni olarak gösteriliyor. Bourke –ve istatistiklere– göre kadınlar, bu yıllarda, zorunlu olmadıkça çalışmak istemiyorlar.

Daha önceleri pek de umursanmayan ev işi, özellikle de yemek ve ufak tefek el işleri, kadının ve giderek erkeğin hayatında çok önemli bir yere sahip olmaya başlıyor. Ev, kadın emeğinin ve kadın egemenliğinin kalesi haline gelirken, ev işleri de, açılan kurslar ve okullarla, öğrenilmesi gereken ve hiç de küçümsenmeyecek uğraşlar haline geliyor.

Peki erkekler ne yapıyor? Ev işi yapmayı isteyen ve hatta bu yüzden kurslara bile gitmeyi bile göze almış erkekler varsa da kadınlar, ev içi egemenliklerini yitirecekleri korkusuyla erkeklerin ev işi yapmalarını ve öğrenmelerini istemiyor-

lar... Yine birebir görüşmeler sonunda edinilmiş bilgilere göre, kadınlar evde ikinci bir kadının, örnekse kızlarının, ev işi dolayısıyla övülmesine dahi dayanamıyorlar. Ev bir kutsal mekân kadın için...

Evlerin, iş merkezlerinden ve fabrikalardan uzaklaşmasıyla birlikte, şehir dışında tek katlı evlerde yaşamaya başlayan işçi ailesinin reisi baba da, evin önceleri dışında -bahçede- sonra da içinde -ufak tefek onarımlar- ev işi buluyor kendisine. Evin bahçesi işçi sınıfının yaşamındaki en önemli mekânlardan bir tanesi çünkü iyi ekilen bir bahçeden, ailenin yıllık sebze ihtiyacının en az dörtte biri, bakımsız bir bahçedense onikide biri karşılanabiliyor. Bahçenin avantajları olduğu kadar dezavantajları da var tabii. İşçiler tasarruf yapma amacıyla tek çeşit ya da sadece bahçedeki çeşitlerden beslenmeye itiliyor. İşçi sınıfı erkeği eskisi kadar para gitmeyip evini tercih ediyorsa da, bahçe ve bahçıvanlık çok cazip gelmiyor, çoğu, zorunluluktan dolayı bahçeyle ilgileniyor.

Bu iki bölümü birbirine bağlayan etkense "savaş". Emek piyasasının "kadın" lehine mi, "erkek" lehine mi hareketleneceği konusunda anahtar kelime "savaş" çünkü... Savaş yıllarında kadınlar yine emek piyasasındaki yerlerini alsalar da, beklenenin aksine savaştan sonra yine evlerine dönüyorlar. Gerekçe olarak savaş boyunca sürmüş ve sonrasında da sürecek ücret politikalarını gösteriyor kadınlar. Bu iki bölümde kadınların da eşit ücretlerle çalışabilmeleri için verilen yasa önerileri ve hukuksal çerçeveyle ilgili oldukça fazla bilgi ve tarih malzemesi var.

Özellikle dördüncü bölümde işsizlik ve savaş arasında önemli bağlantılar kurulmuş ve artan işsizliğin savaşın habercisi olduğu rakamlarla gösterilmiş. Bu bölümdeki "kadınsılık" başlığı altında, "savaş"ta da "barış"ta da, bütün şartlar altında kadının erkeğe göre daha zor durumda olduğu anlatılırken, hem emek piyasasındaki, hem ücretlerdeki ayrımcılığın kadını politikanın dışına itmesine şaşmamak gerektiği de vurgulanıyor.

"Yerellik: Geriye Dönük Cemaatler" ve "Milliyet: Britanyacılık (İngilizlik) adlarını taşıyan beş ve altıncı bölümler ve birbirini tamamlayan özellikler taşıyorlar. Beşinci bölümde işçi sınıfına içkin olduğu varsayılan "paylaşımcılık", "komün ruhu" gibi kavramlar etrafında işçi sınıfı bireylerinin hayatları inceleniyor. Bourke burada da aslolanın sınıf kimliği değil, ikamete göre kimlik olduğunu söylüyor. İşçi sınıfının oturduğu mahalle, bireylerin dünyaya bakışlarında belirleyici bir rol oynuyor. Diğer bir deyişle, işçi sınıfı bireylerinin paylaşımcılığı çoğu kez komşuluk ilişkileri ve oturdukları mahallelerin sınırlarıyla çevrili ve daha ötesine de gidemiyor.

Savaş öncesi ve sonrası yıllarda güçlenmeye devam eden kapitalizmin, mahalleleri aşıp tüm işçi sınıfını kucaklayacak, farklı ahlâksal ve yaşamsal pratiklerle donanmış, paylaşımcı bir 'işçi sınıfı kimliğinin' oluşmasına izin vermediğini savlayan Bourke; zaten böyle bir kimliğin doğal değil, 'yapay' ve işçi sınıfına 'sonradan eklemlenmiş' olduğunu savunuyor.

"Millet: Britanyalılık" bölümüyse Bourke'nin bir önceki bölümde savladıklarını başka bir bağlamda doğruluyor.

Sözkonusu olan İrlandalılık, İskoçluk ya da İngilizlik olduğunda; başka bir deyişle aidiyet alanı sınıftan milliyete doğru kaydığında, işçi sınıfı bütünlülüğün ortadan tamamen kalkabileceği savunuluyor. Hatta milliyet, sınıfın kompozisyonunun değişmesinde o kadar merkezî ki; mahalleyi, o insancıl birimi de parçalıyor ve gettolaşmaya doğru sevkediyor çoğu zaman...

Her ikisi de işçi sınıfına üye iki küçük çocuğun yaşgünü kutlamaları bile İrlandalı-İngiliz ayrımcılığına maruz kalabiliyor ve İrlandalı ailelerin çocukları İngiliz ailelerin çocuklarıyla görüştürülmüyor.

Bu bölümde anti-semitizmden de bahsediliyor. Irkçı tutumları maruz kalan Yahudi işçi aileleri Komünist Parti'nin yolunu tutan ilk gruplar oluyorlar. Yine aynı dönemde işçi sınıfını hedef kitle olarak seçmiş ve işçi sınıfıyla bütünleşmeye çalışan kimileri anti-semitik, kimileriyse *pan-British* gruplar da yok değil.

Kitap, 1890-1960 yılları arasına oldukça karamsar bir tablo çizerek bitiyor ve okuyucuda '60 sonrasını da böylesi ayrıntılı bir biçimde görebilme isteğini uyandırıyor.

AYDA ERBAL

• *tanıtım*

Irk, sınıf ve cinsiyet: Bir antoloji

M.L.ANDERSEN - P.H. COLLINS (der.)

RACE, CLASS AND GENDER: AN ANTHOLOGY

WADSWORTH, CALIFORNIA, 1992, 517 SAYFA

Herhangi bir çalışmayı değerlendirirken, o çalışmada sunulan analizin hangi entellektüel düzlemde yapıldığını anlama girişiminin yanında, yazarın içinde yaşadığı akademik ortamın veya daha genel anlamda içinde yaşadığı toplumun gündemini belirleyen sorunları da gözardı etmemek gerekir. Etnik ve ırk temelli birçok grubun içiçe yaşadığı ABD toplumunda, son zamanlarda akademik ve toplumsal gündemin en sık tartışılan konularından biri de 'siyasî doğruculuk' *(political correctness)* adıyla anılmakta. Bu akım, Amerikan siyasal ve kamusal alanında (ırk, etnik köken, yaş, cinsiyet, fiziksel yeterlilik, cinsel tercih vb. faktörler yüzünden dışlanmış) 'marjinal' grupların seslerini duyurabilme ve siyasal iktidardan pay alma haklarını vurgulayarak ve bu süreçte 'marjinal' grupların 'kurulu düzen' tarafından onlara empoze edilen bilgi dünyasını hemen tü-

müyle reddederek kendi deneyimlerinden hareketle kendi bilgilerini oluşturmalarını gerektiğini savunan bir akım olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, ABD'deki akademik çevrelerde, özellikle insan bilimlerinde ve sosyal bilimlerde çalışma yapan araştırmacılar, evrenselcilik ve çokkültürcülük *(multiculturalism)* karşıtlığı çerçevesinde ırk-sınıf-cinsiyet temelli hiyerarşilerin analizi konusunda kafa yoruyorlar. Bu bağlamda, başta ırk, sınıf ve cinsiyet olmak üzere bir dizi faktörün bir araya gelmesiyle kompleks bir hiyerarşik düzen oluştuğunu öne sürerek, bu hiyerarşik düzenin anlaşılabilmesi için etnografi, etnometodoloji, söylem analizi, anlatı *(narrative)* analizi gibi çeşitli metodolojik yaklaşımlar veya yaklaşım sentezleri kullanma yoluyla, kompleks olan içindeki belirli kalıpları bulma girişimde olan araştırmacıların sayısı günden güne artıyor. Andersen ve Collins de, böyle bir çabanın temsilcileri olarak, çalışmalarında çokkültürlü bir toplumdaki kompleks hiyerarşilenmeyi anlamak amacıyla, ırk-sınıf-cinsiyet temeline dayalı olarak ortaya çıkan eşitsizliğin doğası üzerine farklı metodolojik yaklaşımlar kullanan makaleleri bir araya getirmişler.

Yazarlara göre, yüzyıllardır Batı düşüncesi bazı ayrıcalıklı kesimlerin bilginin kurgulanması süreci üzerindeki hakimiyetleri ile belirlendi. Bilginin oluşumunda bu kesimlerin deneyimleri temel alındı; 'kurulu düzen dışı'ndaki kesimlerin deneyimleri ve düşünceleri, bilginin kurgulanması sürecinde sürekli olarak dışlandı. Böyle bir dışlanma olmasaydı, bilginin oluşumu sürecinde tam tersine bugün 'marjinal' olarak adlandırdığımız grupların deneyimleri ve düşünceleri tanınsaydı nasıl bir bilgi ortaya çıkacaktı? Örnekleme grupları çoğu kez büyük çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu gruplar arasından seçildiği halde neden nüfusun tümü için genelleme yapıldı?

Andersen ve Collins, çalışmalarına "dışlayıcı düşünce"nin yukarıda da vurgulanan bir eleştirisi ile başlıyorlar. Irk, sınıf ve cinsiyet ögelerinin kesişme noktalarını daha iyi anlayabilmek için, toplumda bu ögeler temeline dayanılarak dışlanmış birey ve grupların seslerini dinleme gereğini vurguluyorlar. Bu toplumsal bağlam, Amerikan toplumundaki 'marjinal' grupların dışlanması süreci temelinde çözümlenmeye çalışılmış. Çalışmanın Amerikan toplumu odaklı olması –hem belirli kavramlar arasında bağıntılar kurabilmeyi sağlama anlamında, hem de eşitsizlik sistemlerini onları oluşturan ögelere ayrıştırarak yeni oluşumları kategorileştirme anlamında– evrensel boyutta sosyolojik bir katkıda bulunmasını engellemiyor. En önemlisi, kitapta yer alan makalelerin bütünü ele alındığında, bu çalışmada vurgulanan sosyolojik öncüller, okuyucuya ırk-sınıf-cinsiyet temelinde ayrımcılığın yaşanmadığı, dışlayıcı olmayan bir toplumu düşleme olanağı sağlayabiliyor. Kitapta yer alan en önemli makalelerden birinde *(Oppression-Baskı)* M. Frye (s. 37-42) tarafından vurgulandığı gibi:

"... ekonomik zorunluluk; ırk ve/veya cinsiyet temelinde ayrımlaşmış iş gettolarında hapsolmak; cinsel ayrımcılık; kadınlar, eşler ve anneler hakkında beklentilerin ve yargıların rekabeti; kocaya, anne-babaya ve devlete bağımlılık; si-

yasal fikirlere bağlılık; ırk/etnik temelli veya diğer 'azınlık' gruplarına mensup olma– tüm bu faktörler, birbirleriyle kompleks bir gerilim içinde var olur (s. 39) ... Baskı altındaki insanların deneyimi, rastlantısal olarak değil, fakat sistematik olarak birbirleriyle bağıntı içinde olan faktörlerin etkileşimi ile biçimlenir."

Yazarlara göre, bilginin kurgulanmasında ve iletiminde insan deneyiminin çeşitliliği, Batı düşüncesini önemli ölçüde biçimlendiren, beyaz-erkek-merkezli düşünce biçimlerinin belirlediği bir perspektiften çok, ırk-sınıf-cinsiyet ögeleri temelinde bireylerin deneyimlerinin odak alındığı, bu ögelerin bireyin varolan bilgiyi içselleştirmesine katkıda bulunduğunu varsayan bir perspektif kullanmayı gerektirir. Eğer sosyolojik amaç, bireyin deneyimlerinden hareket ederek bilgi oluşum sürecini deşifre etmekse, ırk-sınıf-cinsiyet ögelerinden her birinin bireyin deneyimlerini nasıl etkilediği ve biçimlendirdiği ortaya çıkarılmalıdır. Buna ek olarak, ırk-sınıf-cinsiyet ögelerinin bütününün kendi aralarında nasıl etkileşimde bulunduğu irdelenmelidir. Irk-sınıf-cinsiyet ögelerinin kesişme noktalarını açımlamada, etnometodolojik yöntemi vurgulayarak kişisel anlatımların önemine değinen yazarlar, hiçbir zaman yapılan analizin seviyeni birey düzlemi ile sınırlanmadığı da anımsatmış oluyorlar.

Andersen ve Collins'in derlediği makaleler, dört ana grupta toplanmış:

1. Bölüm, ırk-sınıf-cinsiyet üçlüsünün kollektif ve bireysel deneyimleri biçimlendirme süreci üzerinde duruyor. Daha çok kişisel deneyimlerin aktarıldığı bu bölümde, New York'ta üst-orta sınıf ve üst-sınıftan gelen beyaz çocuklara bakıcılık yapan kadınlar, lezbiyenlik, Japon-Amerikan kimliği, Meksikalı-Amerikan kimliği, ırkçılık ve sınıfçılık ideolojilerinin içselleştirilmesine bağlı olarak baskının içselleştirilmesinde etnik kimliğin rolü, 'diğer' kategorisinin kurgulanması gibi temalar irdeleniyor.

2. Bölüm ise, ırk-sınıf-cinsiyet ögelerini iç içe geçmiş kavramlar olarak ele alan çalışmalara ayrılmış. Örneğin, ırk ve sınıf kategorilerinin cinsiyet ilişkilerini belirlemedeki rolü kadar, cinsiyet ve ırk ögelerinin sınıf ilişkilerini belirlemedeki önemi tartışılıyor.

Tüm bu ögelerin oluşturduğu ilişkiler bütününün, yapısal açıdan da ele alınması gereği bu bölümde vurgulanıyor. Yazarlara göre, örneğin sınıf hem yapısal, hem de bireysel boyutları olan bir kavram. Objektif olarak, bir toplumda sınıf sistemi, bir grubun ekonomik, siyasal ve sosyal kaynaklar dahil tüm maddî kaynaklara ulaşabilmesini belirliyor. Bundan başka, sınıfsal sistem, bazı gruplar için daha fazla ayrıcalık sağlayarak toplumsal ilişkileri biçimlendiriyor. Bu noktadan hareketle, yazarlar, farklı sınıflardan gelen bireylerin deneyimlerini aktararak, sözkonusu belirlemenin nasıl gerçekleştiğini anlamanın mümkün olduğunu öne sürüyorlar. Ayrıca, bu bölümde, ırkçılık-sınıf ilişkisi, anti-semitizm, kapitalizm-ırkçılık ilişkisi, sınıfçılık-refah devleti ilişkisi, cinsiyet ve cinsiyetçilik üzerinde durulmuş.

3. Bölüm, ırk-sınıf-cinsiyet ögelerinin kurumsal boyutta önem kazanan te-

malar bağlamında ele alındığını görüyoruz: ekonomik yapıların yerel ve global pazarları dönüştürmesi anlamında bu dönüşümün marjinalize edilmiş gruplar için ne anlam ifade ettiği, aile kurumunun ırk-sınıf-cinsiyet sisteminden nasıl etkilendiği, ideoloji-inanç sistemlerinin ırk-sınıf-cinsiyet temelli hiyerarşileri nasıl desteklediği, yeni oluşumların eskisi kadar açık seçik çözümlenemeyen ayrımcılık biçimlerini nasıl ortaya çıkarttığı gibi.

4. Bölüm, teorik çözümlemelerin bir uzantısı olarak pratik üzerinde duran makalelerden oluşmuş. Sözkonusu eşitsizlik sistemlerine direniş yolları ve ırk-sınıf-cinsiyet temelli hiyerarşilerle kurumsal ve bireysel düzlemde savaşım yöntemleri öneren makaleler ile çalışma noktalanmış.

Bu noktada vurgulanması gereken, çalışmanın güçlü boyutlarından biri olarak, ırk-sınıf-cinsiyet ögelerinin birer 'değişken' olarak değil, birbiriyle sürekli etkileşimde bulunan sistemler olarak ele alınmış olmasıdır. Bilindiği gibi, bu ögeleri birer 'değişken' olarak görme eğilimi, sorunun bir 'sosyal problemler' olgusu olarak tanımlanmasına neden olmakta. Bu yaklaşım ise, bireyleri birer 'kurban' kabul ederek, içinde bulundukları toplumdan ayrı, bağımsız fikirlerinin olabileceğini yadsıyan bir bakış açısını beraberinde getiriyor. Andersen ve Collins'in çalışmasında yer alan makaleler ise, ırk-sınıf-cinsiyet temelinde oluşan baskı sistemi altında ezilen bireylere 'diğer' olma özelliğini atfeden 'sosyal problemler' anlayışını tümüyle reddederek, toplumda ezilen gruplara bakış açısının ayrıcalıklı bireylerin bakış açısı ile örtüşmemesi gerektiğini vurguluyor. Örneğin, 'kamusal yaşam-özel yaşam' ayrımının uzantısı olarak, kadınların kendilerine empoze edilen erkek dünyası egemenliğindeki kamusal yaşam dilini içselleştirerek kadın kimliğine ilişkin deneyimlerini aktarabilme yeteneğini edinememeleri durumunda olduğu gibi...

'Sosyal problemler' anlayışını benimsemek yerine, yazarlar, hem ırk-sınıf-cinsiyet ögelerini kendi içinde değerlendirip, hem de toplumdaki çeşitli grupların her birinin bu kategorilerden nasıl etkilendiğini çözümlemeye çalışmakta. Ayrıca toplumsal kurumlar ve inanç sistemlerinin analizinde, ırk-sınıf-cinsiyet-toplumsal deneyim gibi tüm toplumsal kategorileri etkilediği varsayımından hareketle, somut ve özgül sınıf deneyimlerinin de göz önünde tutulması gereği ele alınıyor. Çalışmanın bir başka katkısını oluşturan, eşitsizlik sistemleri ile ideolojik sistemler bağıntısı üzerindeki bu vurgulama, herhangi bir toplum bağlamında yapılacak sınıf analizlerinin hangi ideolojik sistemler tarafından desteklendiği olgusuna parmak basıyor. Sadece ırk-sınıf-cinsiyet değil; yaş, din, cinsel yönelim, fiziksel yeterlilik, etnik grup gibi, toplumdaki ayrıcalık ve eşitsizlik sistemlerini biçimlendiren başka ögelerin de olduğu yazarlar tarafından belirtiliyor.

Böylece, son derece özgül deneyimlerden hareketle ırk-sınıf-cinsiyet üzerine bir antoloji oluşturabilen Andersen ve Collins, sınıf kadar sınıfçılığın *(classism)*, ırk kadar ırkçılığın ve cinsiyet kadar cinsiyetçiliğin eşitsizlik sistemlerinin oluşumundaki önemini irdelemeleri açısından; etnometodolojik tekniklerin sınıf

analizinde kullanılabilirliğini göstermeleri açısından; ve 'marjinal' kimliğinin basit bir 'dışlanma' sonucu oluşmayıp 'kurulu düzen' değerlerinin içselleştirilmesi ile de kurgulandığını çözümlemeleri açısından sosyolojik analize gözardı edilemeyecek bir katkıda bulunuyorlar.

Bununla beraber Antoloji, söz konusu eşitsizlik sistemleri karşısında bireysel düzlemde ele aldığı çözümlere paralel olabilecek toplumsal bir projeye değinilmemesi, sıkça değinilen etnik kimlik sorununun 'siyasî doğruculuk' tavrı ile irdelenip irdelenemeyeceğinin tartışılmaması, 'kurumsal' olduğu ileri sürülen analizlerin her nasılsa ekonomik-politik analizlere değinmemesi ve kimlik politikasına ilişkin herhangi bir değerlendirmeye yer verilmemesi bakımlarından düş kırıklığını yaratmıyor değil. Tüm bu sorunlar, doğal olarak, yukarıda bahsettiğim evrenselcilik-farkçılık sorunundan kaynaklanıyor.

Özelenecek olursa, ne sınıf olgusu tek başına ele alınabilir, ne de cinsiyet kavramı diğer hiyerarşik sistemlerden ayrıştırılabilir. Yukarıda tanıtılan çalışma, hem eşitsizliğin söylemsel olarak nasıl oluşturulduğunu vurgulaması açısından, hem de bireysel düzlemde kurgulanan bilginin toplumsal düzlemde yapılacak bir değerlendirmeye katkı sağlayabileceğini göstermesi açısından, sınıf-cinsiyet-ırk kavramlarını sosyolojik düzeyde basite indirgeyecek çalışmaları sorgulayanlar için bir kılavuz olabilecek değerli bir yapıt.

NURAN EROL

• *tanıtım*

Sınıf ve tabakalaşma

ROSEMARY CROMPTON

CLASS AND STRATIFICATION: AN INTRODUCTION TO CURRENT DEBATES

POLITY PRESS, CAMBRIDGE 1993, 231 SAYFA

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geliştirilmekte olan, "tabakalaşma" ve "toplumsal sınıf" çalışmalarına yönelik, farklı kuramsal ve yöntemsel yaklaşımların anlaşılır ve geniş kapsamlı yeniden gözden geçirilmesi, güncel tartışmalarda odak noktası konumunda. Sosyoloji biliminde "sınıf analizi" de diğer gelişmelere koşut olarak ve/veya bunların bir sonucu olarak birtakım farklı yönlere taşındı. "Toplumsal sınıf" teriminin kavramsallaştırılması, tabakalaşma alanı

içinde yeralan uygulamalı çalışma gibi, toplumsal kuramdaki gelişmelerden oldukça etkilenmektedir. Bu alanda son zamanlarda olan gelişmeleri, 'bütünleştirici söylemler'in postmodernist perspektiften yapılan eleştirileri yanında, pozitivizm ve normatif işlevselciliğin eleştirisi, kuramsal Marksizme olan ilginin yeniden canlanması ve felsefî 'gerçekçilik'e dönüş olarak sıralayabiliriz. Diğer bir anlatımla, sınıf ve tabakalaşma alanındaki araştırma ve kuramlaştırma, toplumsal bilimcilerin "toplumsal yaşamı nasıl daha iyi araştırabiliriz" anlayışındaki gelişmelerin yanısıra, ekonomik ve politik değişmelere de bir yanıt olarak daha çok bölünmelere uğramaktadır. Bu bölünme, sınıf ve tabakalaşma analizi için yaklaşımların hızla çoğalmasına neden olmaktadır.

Rosemary Crompton'un kitabı da, hal-i hazırda 'sınıf analizi' için iyi bir rehberdir ve en önemli güncel tartışmaların ayrıntıları ile çok iyi işlenmiştir. Bu çalışması ile Crompton, sosyoloji içinde 'sınıf' ve 'tabakalaşma' analizinin değişik tasarımlarına, kuramsal ve uygulamalı alandaki çeşitli güçlükleri ortaya koyarak, katkıda bulunmaktadır. Aynı zamanda, Marx'tan Marshall'a kadar sınıf ve tabakalaşma konusunda temel kuramcıları ele alan tartışmalara da çalışmasında yer vererek kitabını sosyoloji, politika ve modern tarih için önemli bir kaynak konumuna getirmiştir. Crompton, bu çalışmasında, toplumsal tabakalaşma analizi için, yeni bir "sınıf haritası" çizmeye ya da daha orjinal ve kesin bir yaklaşım geliştirmeye yönelmez. Onun girişimi daha çok, sınıf ve tabakalaşma analizinin güçlülüklerinin yanında zayıflıklarını da belirleyen bir planı, bu alanda bilgi edinmek isteyenlere sağlamaktır. Bununla birlikte, sosyolojinin "toplumsal eşitsizlik" konusunu açıklamaya ilişkin katkısını, kitapta işlediği konularla yeniden gözden geçirmiştir. Crompton var olan kavramların reddedilmelerinden ziyade, onların daha iyi anlaşılmasının gerekliliğini vurgular, bunun için de sosyolojinin temel konusu olmaya devam eden yapılaşmış "toplumsal eşitsizliği" incelemeye yönelir.

Crompton kitapta, "sınıf gelişimi"ni sosyoloji, politika ve tarih içinde araştırmanın yanında, Goldthorpe ve Wright'ın çalışmalarında görülen niceliksel yaklaşımlara da yer vermiştir. "Orta sınıfların büyümesi", "cinsiyet", "yurttaşlık", "tüketim" ve "alt-sınıf" da çalışmasını belirleyen önemli kavramlardır.

Kitap sekiz bölümden oluşuyor. Giriş bölümünden sonra, ele alınan temel konular ve görüşler tartışılıyor. Ardından, sınıf analizinin kuramsal ve yöntemsel yapı temellerini ortaya koyan iki bölüm geliyor. Crompton, kuram ve yöntem konusundaki farklı yaklaşımları tanımlamada ılımlı bir üslûp kullanıyor. Ona göre, toplumsal eşitsizliği açıklama kolay bir tasrım değildir ve toplumsal ilişkilerin oluşturduğu karmaşık yapıyı anlamaya ilişkin olarak gerçeği ortaya koyan tüm çabalardır.

"Sınıf Analizinin Problemleri" başlığı altındaki bölümde ise Crompton sınıf analizinin özünü ve parametrelerini daha eleştirel değerlendirmeler ile ortaya koyuyor. Burada, son yirmi yıldır vurgulanan, sınıf analizinin zayıflıklarına yö-

nelik eleştiriler özetleniyor. Bunlar şöyle sıralanıyor: Günümüz Batı toplumlarının istihdam ve politik yapılarındaki değişmeleri adlandırmadaki yetersizliği; kadınları ve "orta sınıfları" içine alan kavramsal şemaların görünüşteki yöntemsel (fakat temelde kuramsal) sorunları; "sınıf eylemi" ve "sınıf kimliği"nin sınırlanmışlığının yarattığı sorunlar.

Sınıf analizine ilişkin ileri sürülen eleştirilerden bazıları beşinci bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınıyor. Burada Crompton sınıf analizi uygulamasında çeşitliliklerin tanınmamasının sıklıkla "sözde tartışmalar"a yol açtığını ileri sürüyor. Bu bölüm içindeki "sınıf ve tabakalaşma" kavramlarını birbirine bağlamaya ilişkin çaba biraz zorlama kalıyor. Crompton'a göre modern (hatta postmodern) Batı toplumlarında sınıf analizi konusundaki temel anlayışların köklü geçerliliğini sarsacak önemli bir şey olmamıştır. Yazar hatta, sınıf ve cinsiyet ile ilgili düşünceleri de sorgularken bunların da "sözde tartışmalar"ın kimi niteliklerini taşıdığını düşünüyor.

Altıncı bölümde "cinsiyet" ve "ırk" kavramlarını da kapsayan "yurttaşlık" kavramı çevresinde oluşan gelişmeler ele alınırken, "tüketim sektörü ayrımları" ve "tüketimcilik" konusu yedinci bölümün odak noktası oluyor. Son bölümde ise tekrar sınıf analizi sorununa dönülerek, "sınıf oluşumu", "sınıf bilinci" ve "sınıf eylemi" kavramlarının biraraya getirildiği bir sonuç sunuluyor.

Son yıllarda, sınıf ve tabakalaşma alanındaki tartışmalar gittikçe çetrefilleşirken, Crompton'un kitabı bu karmaşık konuda okuyucunun farklı görüş ve eleştirilere kolayca ulaşmasını sağlıyor.

NİLAY ÇABUK

Development and Change

Development and Change
Cilt 25, Sayı 4, Ekim 1994

Eduardo Silva, ***Thinking Politically about Sustainable Development in the Tropical Forests of Latin America****/Latin Amerika'nın Tropikal Ormanlarında Sürdürülebilir Kalkınma Üzerine Politik Düşünceler.*

Massoud Karshenas, ***Environment, Technology and Employment: Towards a New Definition of Sustainable Development****/Çevre, Teknoloji ve İstihdam: Sürdürülebilir Kalkınmanın Yeni Bir Tanımna Doğru.*

Prema Ann Kurien, ***Non-economic Bases of Economic Behaviour: The Consumption, Investment and Exchange Patterns of Three Emigrant Communities in Kerala, India****/Ekonomik Davranışın Ekonomik Olmayan Temelleri: Hindistan/Kerala'daki Üç Mülteci Cemaatinde Yatırım ve Mübadele Örüntüleri.*

Yusuf Bangura, ***Economic Restucturing, Coping Strategies and Social Change: Implications for Institutional Development in Africa****/Ekonomik Yeniden Yayılanma, Kopya Stratejiler ve Toplumsal Değişim: Afrika'da Yapısal Kalkınmaya İlişkin Çıkarımlar.*

Saskia Wieringa, ***Women's Interests and Empowernment: Gender Planning Reconsidered****/Kadınların Çıkarları ve Güçlendirilmesi: Cinsiyet Planlamasının Yeniden Düşünülmesi.*

Ben White, ***Children, Work and "Child Labour": Changing Responses to the Employment of Children****/Çocuklar, Çalışma ve "Çocuk Emeği": Çocuk İstihdamına Dair Değişen Düşünceler.*

Economy and Society
Cilt 23, Sayı 3, Ağustos 1994

William Walters, ***The discovery of 'unemployment': new forms for the government of poverty****/'İşsizliğin' Keşfedilmesi: Yoksulluğun İdare Edilmesinin Yeni Biçimleri.*

John Frow, ***Timeshift: technologies of reproduction and intellectual property****/Vardiya Düzeni: Yeniden Üretim Teknolojileri ve Entelektüel Mülkiyet.*

ECONOMY AND SOCIETY

Peer Hull Kristensen, ***Strategies in a volatile world****/Uçucu Bir Dünyada Stratejiler.*

Jill Rubery, ***The British production regime: a societal-spesific system?****/İngiliz Üretim Rejimi: Topluma Özgü Bir Sistem mi?*

The Journal of Peasant Studies

The Journal of Peasant Studies

Cilt 21, Sayı 3/4, Nisan/Ağustos 1994

***Special Issue**/Özel Sayı (editör Tom Brase): **New Farmers' Movements in India**/Hindistan'da Yeni Çiftçi Hareketleri.*

Tom Brass, ***Introduction: The New Farmers Movements in India**/Giriş: Hindistan'da Yeni Çiftçi Hareketleri.*

Tom Brass, ***The Political and Gender, Nature and Nation in the Discourse of the New Farmers' Movements**/Yeni Çiftçi Hareketlerinin Söyleminde Cinsiyet, Doğa ve Millet Politikası.*

D.N. Dhanagare, ***The Class Charakter and Politics of the Farmers' Movement in Maharashtra during the 1980's**/80'-lerde Maharashtra'daki Çiftçi Hareketinin Sınıf Karakteri ve Politikası.*

Staffan Lindberg, ***New Farmers' Movements in India as Structural Response and Collective Identity Formation**/Bir Yapısal Yanıt ve Kollektif Kimlik Oluşumu·Olarak Hindistan'da Yeni Çiftçi Hareketleri.*

Gail Omvedt, ***"We Want the Return of our Sweat": The New Peasant Movement in India and the Formation of an National Agricultural Policy**/"Terimizin Karşılığını İstiyoruz": Hindistan'da Yeni Köylü Hareketi ve bir Millî Tarım Politikasının Oluşumu.*

Zoya Hasan, ***Shifting Ground: Hindutva Politics and the Farmers' Movement in Uttar Pradesh**/Toprak Değişimi: Uttar Pradesh'da Hindutva Politikası ve Çiftçi Hareketi.*

Sucha Singh Gill, ***The Farmers' Movement and Agrarian Change in the Green Revolution Belt of North-west India**/Kuzeybatı Hindistan'ın Yeşil Devrim Kuşağında Çiftçi Hareketi ve Tarımsal Değişim.*

Muzaffar Assadi, ***"Khadi Curtain", "Weak Capitalism" and "Operation Ryod": Some Ambiguities in Farmers' Discourse, Karnataka and Maharashtra 1980-93**/"Kadı Emniyeti", "Zayıf Kapitalizm" ve "Tarım İşçisi": 1980-93'de Karnataka ve Maharashtra'da Çiftçi Söyleminde Bazı Belirsiz Anlamlar.*

Jairus Banaji, ***The Farmers' Movements: A Critique of Conservative Rural Coalitions**/Çiftçi Hareketleri: Bazı Muhafazakâr Kırsal İttifakların Eleştirisi.*

Tom Brass, ***Post-Script: Populism, Peasante and Intellectuala, or What's Left of the Future?**/Arkasöz: Popülizm, Köylüler ve Entelektüeller veya Geleceğin Solu Nedir?*

Capital&Class

Capital and Class

53, Yaz 1994

Tony Smith, ***Flexible Production and the Capital/Wage Labour Relation in Manufecturing**/Esnek Üretim ve İmalatta Sermaye-Ücretli Emek İlişkisi.*

Michael Rowlinson ve John Hassard, ***Economics, Politics, and Labour Process Theory**/Ekonomi, Politika ve Emek Süreci Teorisi.*

Phil Mizen, ***In and Against the Training State***/*Eğitmen Devletin İçinde ve Ona Karşı Olmak.*

Capitalism Nature Socialism

Capitalism Nature Socialism

Cilt 5/19, Eylül 1994

James O'Connor, ***20th Century Limited: Capital, Labor, and Bureaucracy in the Age of Nationalism***/*20. Yüzyıl Biterken: Milliyetçilik Çağında Sermaye, Emek ve Bürokrasi.*

Giovanni Berlinguer, ***The Body as Commodity and Value***/*Mal ve Değer Olarak Vücut.*

Elizabeth Carlassare, ***Destabilizing the Criticism of Essentialism in Ecofeminist Discourse***/*Ekolojik Feminist Söylemdeki Özcülüğün Eleştirisinin İstikrarsızlığı Üzerine.*

Antonio P. Contreras, ***The Two Faces of Environmentalism: The Case of the Philippines***/*Çevreciliğin İki Yüzü: Filipinler Örneği.*

Peter Rosset, ***Medea Benjamin vd., Cuba's Nationwide Conversion to Organic Agriculture***/*Küba'da Ulus Çapında Organik Tarıma Dönüş.*

Henry T. Blake, ***Domination and Utopia: Marcuse's Discourse on Nature, Psyche and Culture***/*Tahakküm ve Ütopya: Marcuse'nin Doğa, Psişe ve Kültür Üzerine Söylemi.*

Common Sense

No. 15, 1994

Harry Cleaver, ***The Recent Chiapas Uprisings in Mexico and the Future of Class Struggle***/*Meksika'daki Chiapas Ayaklanması ve Sınıf Mücadelesinin Geleceği.*

Derek Kerr, ***The Time of Trial By Space - On Henri Lefebre***/*Mekânda Tecrübenin Zamanı - Henri Lefebre Üzerine.*

COMMON SENSE

Journal of Edinburgh Conference of Socialist Economists

Open Marxism Debate/*Açık Marksizm Tartışması:* John Holloway, ***The Relevance of Marxism Today***/*Marksizmin Bugüne Uygunluğu Üzerine.*

Werner Bonefeld, ***Integration and Transcendence***/*Entegrasyon ve Aşkınlık.*

Richard Gunn, ***On Thomas Paine***/*Thomas Paine Üzerine.*

DÜZELTME

Toplum ve Bilim'in 64-65. (Güz/Kış 1994) sayısında yazısı yayımlanan Esra Akcan'ın ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde araştırma görevlisi olduğu belirtilmişti. Akcan ODTÜ Mimarlık Fakültesi öğretim görevlisidir.

SOCIAL SECURITY.

Just how strung out are we? Can single parents make ends meet? Can our government afford our social security program? Is your lover going to give you AIDS?

The complexity of sociology and the policy sciences is reflected in Sociological Abstracts' family of databases. With our eclectic classification system, encompassing both broad and highly specialized fields, SA and SOPODA are the only comprehensive sources of information about how our global society works. Or doesn't.

Grab On.

Get a handle on over forty years of succinct, expertly prepared abstracts drawn from more than 2,000 core and discipline-related periodicals, as well as selected books, conference papers, book and other media reviews, and relevant dissertations published worldwide.

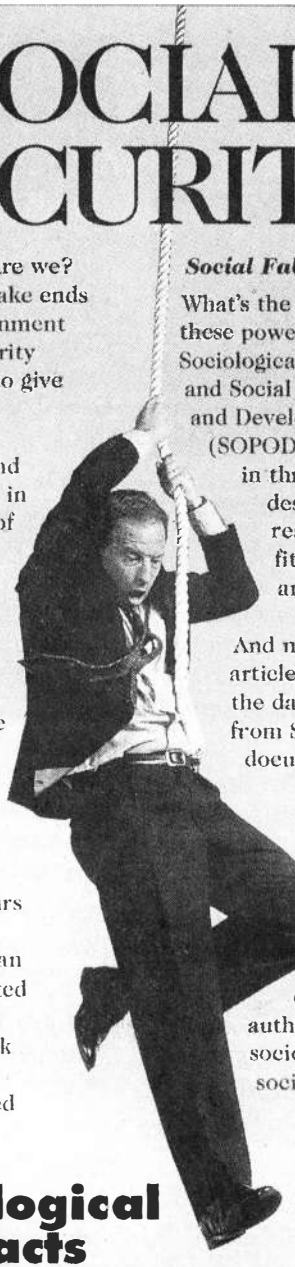

Social Fabric.

What's the best way to hold hands with these powerful databases? Sociological Abstracts (SA) and Social Planning/Policy and Development Abstracts (SOPODA) are available in three convenient media designed to complement your research requirements and fit your budget – print, online, and CD-ROM.

And now the full text of journal articles and other material cited in the databases is rapidly available from SOCIOLOGY*Express, our new document delivery service.

Threaded Together.

Find out for yourself why SA and SOPODA continue to be the databases of choice for authoritative coverage of sociology and the related social sciences.

sociological abstracts

P.O. Box 22206 • San Diego, CA 92192-0206
619/695-8803 • FAX 619/695-0416 • Internet socio@cerf.net

SOCIOLOGY*Express
1722 Gilbreth Road• Burlingame, CA 94010-1305
1-800-313-9966 • FAX 415/259-5058

© 1994 sociological abstracts, inc.

Yazarlara Not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazılarda, aynı anda başka bir dergiye iletilmiş ya da başka bir yerde basılmış yazılar dikkate alınmaz. Yazarların, yazıların sonuna İngilizce bir özet (2 sayfayı geçmemek kaydıyla) eklemeleri gerekir. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Yazıların Formatı: Kitaplara, makalelere ve öbür kaynaklara yapılacak göndermelerin hepsi ana metnin içindeki uygun yere parantez içinde yazarın soyadı, yayınlanma tarihi ve sayfası belirtilerek yapılmalıdır. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda da aynı yöntem izlenmeli ve *'a.g.e.', 'y.a.g.e.', 'a.g.m.'* gibi ibareler kullanılmamalıdır. Eğer yazarın ismi metin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "...İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...'. Eğer yazarın ismi metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın ismi, hem de eserin yayınlanma tarihi parantez içinde verilmeli; örneğin, (İnalcık, 1985). Sayfa numarası verilecekse, yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalı; örneğin, (İnalcık, 1985:23-27). Gönderme yapılan eser iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin ismi de kullanılmalı; örneğin, (Lash ve Urry, 1987: 23-27). Eğer yazarlar iki kişiden fazlaysa, 'vd.' ibaresini kullanınız; (İnalcık *vd.*, 1985: 23-27) gibi. Eğer gönderme yapılan eserler ve yazarlar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların isimlerini ve yayın tarihini sıralayınız; (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulantzas, 1979) gibi. Buradaki sıralama alfabetik olacaktır. Bu şekilde metin içinde gönderme yapılan kaynaklar, yazarların soyadlarının esas alındığı alfabetik bir düzen içinde makalenin sonuna sıralanmalıdır. Ana metnin içine yazılması uygun görülmeyen notlar için dipnot kullanılabilir; dipnot içinde yapılacak göndermelerde yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir.

Bu formata uygun olarak kaleme alınmış yazılar, iki nüsha olarak şu adrese gönderilmelidir.

Toplum ve Bilim
Konur Sck. No. 24/4
06640 Kızılay, ANKARA

Dergiye ulaşan yazılar; en geç iki ay içinde hakem-okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazı sahiplerine mutlaka bildirilecektir.

Toplum ve Bilim

50

Divitçioğlu *Karlıklar'dan Karahanlılara* Tekeli *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu* Fişek *Cinsiyet Konumu ve Psikoloji* Alkan *Tanzimat'tan Sonra Kadının Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine* Ayata *Kasabada Politika ve Politikacı Mazıcı Bulgaristan'da Türk Kitle İletişim Araçlarının Gelişmesi ve Bozulması* Tarhanlı *İnsan Hakları: Standartlaşma-Rölativizm Tartışması Üzerine* Aydın *Edward Said'in Oryantalizmi Üzerine* Kurdakul *Boğdurularak Öldürüldüğü 104. Yılı Nedeniyle Osmanlı Basınında Mithat Paşa*

51/52

Sonat *Sınır Sorunu ve Büyüme* Eser *Bir "Anayasal Reform" Önerisi* Eren *Piyasa Sosyalizmi* Çeçen *Sosyal Demokrat İktisat Politikaları* Güneş-Ayata *Gecekondularda Kimlik Sorunu* Peker *Türkiye'de Nüfus Politikası (1980-88)* Akşit *Çocuk Ölümlerinde Anne Eğitiminin Rolü* Millas *Türk Edebiyatında Yunan İmajı* Gülalp *Ulusal Kimliğe Karşı Dinci Kimlik* Tekeli-İlkin *Mustafa Celâleddin Bey'in Mükâleme Adlı Risalesi* Şeni *Türk Efsanelerinde İstanbul* Aksoy *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış'ın Çeşitli Yönleri*

53

Arat *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi* Kandiyoti *Kadın, İslâm ve Devlet* Özbay *Türkiye'de Kadın ve Çocuk Emeği* Kabasakal *Kadınlar, Örgütler ve Güç Dağılımı* Göle *Batı Modernizmi ve Post-Feminizm* Parla *Romanın Çıkışında Kadın* Smith-Smith *İstanbul'da Teori X ve Y* Türkcan *Sanayi Ötesi Toplumda Para, Emek ve Devlet* Boratav *Sanayi Ötesi Toplumda Değer Yasası* Arın *Bir Yeni Anayasa Tasarımı Üzerine* Çakır *Osmanlı Kadın Dernekleri*

54/55

Divitçioğlu *Nasıl Bir Tarih* Berktay *Dört Tarihçinin Sosyal Portresi* Deringil *Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin' İcadı* Esenbel *Japon Islahat Düşüncesi* Toprak *Sosyal Tarihin Alanı* Berktay *Simon Schama* Yenal-Yenal *Alman Tarihinin Özgünlükleri* Öncü *"İnsan, Aile, Kültür" Üzerine*

56/61

Taymaz *Kriz ve Teknoloji* Yentürk *Post-fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği* Lipietz *Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler* Harvey *Esneklik: Tehdit mi Fırsat mı?* Yenal & Yenal *2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım* Hirst & Zeitlin *Esnek Uzmanlaşma ve İngiliz İmalat Sektörü* Güvenç *İstanbul Tekstil Sanayiinde Üretim Faktörleri* Uğur *İletişim, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu* Alada *Adam Smith'de Yanılma Faktörü*

62

Keyder *Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken* İnan *Mukayeseli Tarih Yazını İçin Bir Öneri* Deringil *Abdülhamid Döneminde Törenler, Simgeler, Mitler* Özdoğan *Türk Ulusçuluğu ve Türkî Cumhuriyetler* Çınar *Küresel Sermaye ve Ulus-Devlet Üzerine Etkileri* Kadıoğlu *Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği* Üstel *ABD'de Etnik Topluluklar* Keyman *Postmodernizm ve Radikal Demokrasi*

63

Mutman *Kriz ve Değer: 21. Yüzyılın Eşiğinde Kapitalizm ve İdeoloji* Erdoğan *Metinlerarasılık, Hegemonya ve Siyasal Alan* Baker *Siyasal Alanın Oluşumu Üzerine Bir Deneme* Tekeli *Demokratik Düşüncenin Temellendirilmesi ve Eleştirel Kuram Üzerine Düşünceler* Sugur *Türkiye'de Esnek Üretim ve Küçük Sanayi: OSTİM Sanayi Bölgesi Esnek Uzmanlaşmanın Neresinde?* Kırlı-Kolluoğlu *Avrupamerkezcilik: Sosyal Teorinin Kör Noktası* Yılmaz *Kardeşlik Düşüncesi Hakkında* Özdoğan *"Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Çalışırken"in Düşündürdükleri*

64

Işık *Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekânsallaşması* Akcan *İletişim ve Tüketim Toplumunda Mekânsal Farklılığa Ait Çelişkiler* Eraydın *Mekân Organizasyonuna İlişkin Değişen Paradigmalar* Helvacıoğlu *Tarihî-Coğrafî Materyalizm* Pınarcıoğlu *Yeni Coğrafya ve Yerellikler* Pratt *Eleştirel Realizm ve Toplumbilimsel Araştırmalarda Pratik Anlamları* Geenhuisen & Nijkamp *Sürdürülebilir Kenti Nasıl Planlamalı?* Sarıkartal *Bazı Orta Çağ İslâm Yapıtlarında "Öteki" Mekânların Oluşumu* Çalışkan *1980 Sonrası Coğrafya Ders Kitaplarında Mekân ve Birey Kurguları*

Birikim Yayınları